1987 DEC 10

JATE
Központi Könyvtár
Természettudományi Szakkönyvtára
SZEGED

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXII. KÖTET 1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1985—86

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 98,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

JATE Központi Könyvtár Történeti és Ókortudományi Szakkönyvtár Szeged

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Maróti Egon: ΠΕΡΙΟΔΟΝΙΚΗΣ. Megjegyzések a pánhellén versenyek periodos-győztes fogalmához 1
Visy Zsolt: A pannoniai auxiliáris diplomák kryptotopográfiai csapatfelsorolása ... 18
Harmatta János: A Budapesti Történeti Múzeum avar rovásírásos feliratai 46
Harmatta János: Avar rovásírásos tárgyfeliratok 57

KUTATÁS

Voigt Vilmos: Korai viking források az Újvilágról 73

MARÓTI EGON

ΠΕΡΙΟΔΟΝΙΚΗΣ

MEGJEGYZÉSEK A PÁNHELLÉN VERSENYEK PERIODOS-GYŐZTES FOGALMÁHOZ*

A nagy, koszorús pánhellén versenyek, elsősorban az olympiai játékok győzteseit a görögök nagy megbecsülésben részesítették. Ez a győzelmet követő megkoszorúzáson, ünneplésen túlmenően sírig tartó megkülönböztetett tiszteletadásban jutott kifejezésre. Az elismerésnek voltak általánosan elterjedt megnyilvánulási formái, mint a megéneklés, megjutalmazás, szoborállítás stb.; s voltak sajátos kitüntetések, jutalmak, amelyekkel az egyes polisok a helyi adottságoknak, hagyományoknak és értékrendnek megfelelően tisztelték meg közösségükre dicsőséget hozó fiaikat.[1]

1. Különösen imponáló siker volt az, ha valaki egy versenyen, különösen az olympián egyszerre több — két-három — számban is győzött. Az ilyen kettőzés leggyakrabban futószámokban, elsősorban a stadion *(στάδιον)* + diau-

*RÖVIDÍTÉSEK:

Ebert	= *J. Ebert:* Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen. Berlin 1972.
Finley-Pleket	= *M. I. Finley—H. W. Pleket:* Az olympiai játékok első ezer éve. (Ford. Szobotka T.) Budapest 1980.
Harris	= *H. A. Harris:* Greek athletes and athletics. Indiana 1964.
Jüthner I.	= *J. Jüthner:* Die athletischen Leibesübungen der Griechen. I. Geschichte der Leibesübungen. (Hrsg. von F. Brein) Wien 1965.
Jüthner II.	= *J. Jüthner:* Die athletischen Leibesübungen der Griechen. II. Einzelne Sportarten. 1. Lauf-, Sprung- und Wurfbewerbe. (Hrsg. von F. Brein) Wien 1968.
Knab	= *R. Knab:* Die Periodoniken. Ein Beitrag zur Geschichte der gymnischen Agone an den 4 griechischen Hauptfesten. Diss. Gissen 1934.
Mező	= *Mező F.:* Az olympiai játékok története. Budapest 1929, ²1978.
Moretti IAG	= *L. Moretti:* Iscrizioni agonistiche greche. Roma 1953.
Moretti Ol.	= *L. Moretti:* Olimpionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici. Roma 1957.
Ritoók	= *Ritoók Zs.* (Szerk.): Színház és stadion. Budapest 1968.
Weiler	= *I. Weiler:* Der Sport bei den Völkern der Alten Welt. Darmstadt 1981.

[1] A témához l. *Mező:* 179—200. *D. Norberg:* L'olympionique, le poète et leur renom éternel. Uppsala Univ. Arskrift 1945: 6. *Ebert:* 9 sk. *Olympia.* Von den Anfängen bis zu Coubertin. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von *J. Ebert.* Leipzig 1980. 76—88. *A. Stecher:* Inschriftliche Grabgedichte auf Krieger und Athleten. Comment. Aenipont. XXVII. Innsbruck 1981. 48—58. 84—94.

los (*δίαυλος* = 2 stadion) számban sikerült. Jóval nehezebb volt a kettős győzelem a nehézatlétikai, küzdősport jellegű számokban, mint az ökölvívás, birkózás és a pankráció.[2] Ilyesmire elvben leginkább az olyan kiváló ökölvívóknak volt esélyük, akik a pankrációban is erősek voltak. Az antik ökölvívás azonban — az ujjakra erősített durva szíjtekercs[3] révén is — gyakran még a győztest is erősen megviselte. Ezért kevesen vállalkoztak arra, hogy az ökölvívás megnyerése után pankrációban is elinduljanak. Még az ökölvívásban két évtizeden át veretlen Theogenes is kénytelen volt egyszer visszalépni a pankráció viadal elől.[4] Verses győzelmi feliratán annál büszkébben említi aztán, hogy az isthmián mindkét számban győzni tudott ugyanazon a napon.[5] (Nem utolsó sorban e számok kimerítő és sérülésveszélyes volta vezetett idővel aztán a nehézatlétikai számokban a versenyzők specializálódása felé.) Valamivel megvalósíthatóbb volt a birkózás és a pankráció egyeztetése, ami a legenda szerint először Heraklesnek sikerült. Ezért külön is számon tartották azokat, akik birkózásban és pankrációban egyazon napon győztek. Heraklesnek az a hét hús-vér «utóda», akinek sikerült ez a kettős gyözelem, a következő: Az élisi Kapros, a 142. olympián (i. e. 212);[6] a rhodosi Aristomenes, a 156 olympia (i. e. 156);[7] a magnesiai Protophanes, a 172. olympia (i. e. 92);[8] az alexandriai Straton, a 178. olympia (i. e. 68);[9] az ugyancsak alexandriai Marion, a 182. olympia (i. e. 52);[10] Aristeas (vagy Menandros) Stratonikeiából, a 198. olympia (i. sz. 13);[11] s végül Nikostratos, a kilikiai Aigaiból, a 204. olympián (i. sz. 37).[12]

[2] *Jüthner:* I. 129. E versenyszámokhoz, sportágakhoz összefoglalóan l. *W. Rudolph:* Olympischer Kampfsport in der Antike. Faustkampf, Ringkampf und Pankration. Berlin 1965.

[3] L. *J. Jüthner—E. Mehl:* RE Suppl. IX (1962) 1307. 1317—24., s. v. Pygme. Jellemző, hogy Iulius Africanus az alexandriai Kleoxenosról, a 135. olympia ökölvívó győzteséről fontosnak tartja megjegyezni, hogy győzelmei során sértetlen *(ἀτραυμάτιστος)* maradt.

[4] Pausan. VI. 6,5. Vö. *Ritoók:* 138—39. Különben Pausaniasnak az olympiai győztesekre vonatkozó feljegyzéseiből bő szemelvényes anyag olvasható a *Szilágyi J. Gy.* által összeállított A görög művészet világa c. antológiában. Bp. 1962 I. 68—81.

[5] *Moretti:* IAG nr. 21,7—9. *Ebert:* nr. 37,7—9. Vö. *Ritoók:* 141.

[6] Pausan. V 21, 10. Africanus ad ol. 142.: «*δεύτερος ἀφ' Ἡρακλέους*» Vö. *Swoboda:* RE X (1919) 1921—22., s. v. Kapros, nr. 3. *Mező:* 120. *Jüthner:* I. 129. *Moretti:* Ol. nr. 587—588, *Finley—Pleket:* 93.

[7] Pausan. uo. Afric. ad ol. 156 *(«τρίτος ἀ. Ἡ.»)* Vö. *Moretti:* Ol. nr. 629—630.

[8] Pausan. uo. Afric. ad ol. 172. *(«τέταρτος»).* Vö. *Moretti:* Ol. nr. 666—667. *K. Ziegler:* RE XXII (1957) 986., s. v. Protophanes.

[9] Paus. V 21,9. VII 2 3, 5. Ael. *var. hist.* IV. 15, 11. Afric. ad ol. 178. *(«πέμπτος»).* Vö. *J. B. Keune:* RE IV A (1931) 317—18., s. v. Straton, nr. 22. *Knab:* nr. 32. *Moretti:* Ol. nr. 700—701. S. győzött a következő olympián is (nr. 703.); «periodonikés» is volt.

[10] Paus. V. 21, 10. Afric. ad ol. 180. *(«ἕκτος»).* Vö. *Moretti:* Ol. nr. 709—710.

[11] Paus. uo. Afric. ad ol. 198. *(«ἕβδομος»).* Vö. *Moretti:* Ol. nr. 747—748.

[12] Vö. Paus. uo. Afric. ad ol. 204. *(«ὄγδοος»).* L. még Lukian. *Quomodo . . .* 9. Tac. *dial.* 10. Quint. VIII 14. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 762—763. *Stein:* RE XVII (1936) 543., s. v. Nikostratos, nr. 11. Kisebb helyi versenyeken természetesen gyakoribb lehetett az ilyen kettős győzelem. Így pl. Aurelius Helix 219-ben egy napon győzött birkózásban és pankrációban a *Capitolia*-n (Cass. Dio LXXIX 10,2). Vagy l. a pergamoni Hippolochos tiszteletére dedikált feliratot, amely szerint mindhárom korcsoportban győzött birkózásban és pankrációban. L. *L. Robert:* Études anatoliennes. Amsterdam 1970, 50. Kuriózum számba megy viszont az élisi Paianiosnak, a 141. ol. (i. e. 216) birkózó győztesének az esete, aki az előző ciklusban a pythói játékokon egyazon napon győzött ökölvívásban és birkózásban. L. Paus. VI 15, 10. 16,9. L. még *Moretti:* Ol. nr. 583.

Azokat, aki egyszerre három számban győztek *τρίαστης*-eknek nevezték.[13] Olyan atlétáról nincs tudomásunk, akinek mindhárom küzdőszámban sikerült volna győzni az olympiai játékokon. A nehézatléták közül az egyetlen triastés a thébai Kleitomachos — a 141. és 142. olympia (i. e. 216., 212.) ökölvívó győztese —, aki a (216. évi ?) isthmosi játékokon aratott ilyen hármas sikert.[14]

A futószámokban gyakoribb volt a hármas győzelem. Ez érthető is, hiszen egyrészt több ilyen versenyszám volt, másrészt ezek nem voltak olyan megerőltetőek és sérülésveszélyesek, mint a nehézatlétikai számok. Hármas győzelem jobbára a stadion és diaulos számban valamint a fegyveres futásban[15] elért siker révén született. Az első ilyen triastés futó a pellénei Phanas volt, aki 512-ben, a 67. olympián győzött.[16] Őt követte a syrakusai Astylos, aki három olympián hét győzelmet ért el: a kiváló atléta a két előző olympiai versenyen stadionfutásban és diaulosban aratott kettős diadala után a 75. olympián (i. e. 480) fegyveres futásban is megszerezte a koszorút, triastés lett.[17] Két olympián aratott (215., 216. = i. sz. 81., 85.) hármas futó győzelmet a xanthosi Hermogenes, a siker-számaira vonatkozó antik tudósítások azonban kissé hiányosak.[18] A legfantasztikusabb teljesítmény a rhodosi Leonidas nevéhez fűződik, aki négy olympián (154—157.: 164-, 160-, 156- és 152-ben) lett triastés az említett számokban.[19] Olyan esetet viszont, hogy egy felnőtt atléta egy versenyen (ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy ugyanazon a napon) győzött a

[13] Vö. *Mező:* 78—79. *Jüthner:* I. 128—129. Uő.: Philostratos. Über Gymnastik. Leipzig und Berlin 1909 (= Amsterdam 1969), 278. *Moretti:* IAG p. 117—118. *Harris:* JHS 88 (1968) 138—139. A fogalomhoz vö. Suda, s. v. *Τριαχθῆναι: λέγουσιν οἱ παλαιστρικοὶ ἀντὶ τοῦ τρὶς πεσεῖν, ἢ τὸ τρὶς στοχάσαντα νικηθῆναι στάδιον, δίαυλον, δόλιχον.* L. még a 16. és 19. jegyzetet!

[14] Paus. VI 15,3 sk. AP IX 588. Vö. *E. Honigmann:* Kleitomachos. RE XI (1921) 569—566. *Moretti:* Ol nr. 584. 589. IAG p. 104. *Ebert:* nr. 67. és p. 198—200. Ismert néhány, elsősorban ökölvívóként eredményes atléta, aki kisebb versenyeken elért hármas győzelmet. Ilyenek pl.: a magnesisi Demokrates (vö. *Moreti:* IAG nr. 62. Ol. nr. 753. 756. 759.); az alexandriai T. Flavius Archibios (vö. *Moretti:* IAG nr. 68. Ol. nr. 830. 832.); a laodikeai Aurelius Septimius Eireneios (IAG nr. 85.). A pergamoni Philippos Glykon pályafutására vonatkozó felirat (l. IAG nr. 58.) annyira hézagos, hogy inkább tartózkodnék az atlétát ebbe a kategóriába sorolni.

[15] Utóbbira vonatkozóan l. *Jüthner:* II 112—113. Uő. Hoplites. RE VIII (1913) 2297—98., nr. 3. *Moretti:* IAG p. 22. *Harris:* 74—75. *R. Patrucco:* Lo sport nella Grecia antica. Firenze 1972, 97—100. 109 sk. *Ebert:* p. 153.

[16] Afric. ad ol. 67.: *πρῶτος ἐτρίσσευσεν στάδιον, δίαυλον, ὁπλίτην.* Vö. *Mező:* 78. *A. Raubitschek:* RE XIX (1938) 1759 sk., s. v. Phanas. *Moretti:* Ol. nr. 142—144. *Ebert:* p. 85.

[17] L. *Mező:* 178. *Moretti:* Ol. nr. 178—179. 186—187. 196—198. A 76. olympia (i. e. 476) hoplites-győzelmét indokolatlan neki tulajdonítani; vö. *Moretti:* Ol. nr. 219. *Finley—Pleket:* 120.

[18] Vö. *Moretti:* Ol. nr. 805—807. 812—13. 817—19.

[19] Afric. ad ol. 154.: *Λεωνίδας Ῥόδιος τριαστὴς στάδιον, δίαυλον ὁπλίτην.* ad ol. 155.: *Ὁ αὐτὸς τὸ δεύτερον τὴν αὐτὴν τριττύν.* ad ol. 156.: *Ὁ αὐτὸς τὸ τρίτον τὴν αὐτὴν τριττύν.* Philostr. gymn. 33.: *Λεωνίδας ὁ Ῥόδιος ἐπ' Ὀλυμπιάδας τέτταρας ἐνίκα τὴν τριττὺν ταύτην* . . . Vö. Pausan. VI 13,4. L. még *E. Obst:* RE XII 2 (1925) 2020—21., s. v. Leonidas, nr. 11. *Mező:* 79. *Moretti:* Ol. nr. 618—620. *Harris:* 75. *H. Bengtson:* Die Olympischen Spiele in der Antike. Stuttgart 1971, 83—84.

stadionfutásban, a diaulosban és a dolichosban[20] csak egyet ismerünk: ez a sokoldalú futó a keramosi Polites volt, aki a 212. olympián (i. sz. 69-ben) aratta páratlan sikerét.[21]

Ez az egy adat is mutatja, hogy a nehézatlétikának a hellénizmus korától való kétségkívüli előtérbe kerülése s az ezzel összefüggő specializálódás, anyagiasság a könnyűatlétikai számokban nem szüntette meg a sokoldalúságra törekvést.[22] Az a nézet pedig, hogy ez a hanyatlási folyamat már 700—680 között — tehát egy évszázaddal a pythói, isthmosi és nemeai versenyek megindulása *előtt* ! — megkezdődött volna: teljes képtelenség és egyszerűen megfoghatatlan.[23]

Igen nagy tekintélyre s még maradandóbb emlékezetre tettek szert azok, akik mind a négy nagy pánhellén játékon győzelmet arattak: az olympiai (Elisben), a pythói (Delphoiban), az isthmosi (Korinthos mellett) és a nemeai (Argolisban) versenyeken. Az ilyenek megkülönböztetésül idővel a *περιοδονίκης* címet kapták.[24]

2. Aki tehát mind a négy koszorús versenyen győz: 'periodonikés'. Első látásra minden teljesen egyszerű és világos. A szakirodalom általában így is kezeli a témát. Ha azonban alaposabban belegondolunk, egész sor probléma merült fel. Ezek elsősorban abból adódnak, hogy a periodonikés fogalmára, mibenlétére vonatkozóan az ókorból semmiféle meghatározás, szabályozás sem maradt fenn. A győztesekre vonatkozó adatok magukban is igen hézagosak,[25] s az ismert atléták karrierjével kapcsolatban is sűrűn merülnek fel kronológiai, datálási nehézségek, amelyeket a feldolgozások gyakran csak több-kevesebb valószínűséggel tudnak áthidalni. Így a felmerülő kérdések megválaszolása csak az antik nyilatkozatok s a rendelkezésre álló tárgyi forrásadatok összegyűjtése és tüzetes elemzése alapján várható.

Ismeretes, hogy az olympiai győztesek feljegyzése i. e. 776-ban kezdődött meg. A teljes versenyprogram kialakulása[26] meglehetősen hosszú időt vett

[20] A dolichos távja változott, mégpedig a kezdeti rövidebbtől a mind hosszabb felé tendált. A hagyományozott adatok 7—24 stadion között mozognak. Az utóbbi adat alighanem téves, és 20 stadion volt a maximum. Vö. *Jüthner:* II 108—109. és 232. j. *Patrucco:* i. m. 95—96. Elfogadja a 24 stadionra vonatkozó adatot *Mező:* 80. *Bengtson:* i. m. 38. Tartózkodó álláspontot foglal el *Harris:* 73. *Weiler:* 152—153. A gyermek és ifjúsági versenyzők természetesen rövidebb távon versenyeztek a dolichosban.

[21] Paus. VI 13,3 sk. Afric. ad ol. 212.: *Πολίτης Κεραμίτης στάδιον, δίαυλον, δόλιχον.* Suda, s. v. *Ιππόμαχος. Knab* megállapítása (p. 6.), miszerint «Ein Doppelsieg im Lauf und Langlauf ist nicht bekannt» tehát csak a periodos-győzelemre vonatkozóan helytálló, olympiai vonatkozásban nem. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 796—98. *H. Schöbel:* Olympia und seine Spiele. Leipzig 1965, 83. Hasonló győzelmet aratott a gyermek kategóriában a spártai Enymakratidas (440—435 között) a Parparōnia nevű versenyen. Vö. *Moretti:* IAG nr. 16,44—50. A versenyt a spártaiak az argosiak fölött egy évszázaddal korábban Parparos (Parparon) mellett aratott győzelmük emlékére alapították; l. *F. Bölte:* Parparos. RE XVIII 1949) 1872—73.

[22] L. még alább az 5. pontot !

[23] Így állítja *Finley—Pleket:* 93—94. és passim.

[24] Vö. *Mező* 79.

[25] A 4237 lehetséges olympiai győztes atléta közül csak 921 ismert név szerint, tehát a győztesek kb. 22%-a; vö. *Bengtson:* i. m. 25.

[26] Paus. V 8,6—9,2. Vö. *Ritoók:* 97—99. L. még *Mező:* 62—65. *L. Ziehen:* Olympia. RE XVII (1937 2529—31. *Rudolph:* i. m. 2. *Bengtson:* i. m. 35—36. *Weiler:* 111. A pythia programjának alakulásához l. Paus. X 7,4—8. Vö. *Ritoók:* 25—26. L. még *J. H. H.Krause:* Die Pythien, Nemeen und Isthmien . . . Leipzig 1841 (= Hildesheim—New York 1975). 20—28.

igénybe. A pythói játékoknak a mitikus hagyománytól független megléte 582-től, a 49. olympias 3. évétől követhető nyomon. Közvetlenül ezután alakul ki az isthmosi, majd utoljára (573-tól) a nemeai játékok szervezete.

Azokat az atlétákat, akiknek mind e négy versenyen sikerült győzelmet aratniuk, a legkorábbi időktől, már a 6. századtól számon tartották, bár maga a *περιοδονίκης* — feliratokon jobbára *περιοδονείκης* — cím csak jóval később, az i. sz. 2. században vált használatossá — ez a *communis opinio*.[27]

Ez így minden esetre eléggé meglepő. A görögök tehát évszázadpkon át beérték volna azzal, hogy csak regisztrálják ezt a fontos jelenséget, de a megjelölésére szolgáló cím csak hosszú-hosszú idő múltán, a római korban jelent meg. Eleve érdeklődésre tarthat számot, hogy milyen körülményekkel, változásokkal függhet össze ez a fordulat. S már csak ezért is indokolt, hogy megkíséreljük felderíteni, nyomon követni ezt folyamatot, amelynek egyes mozzanataira vonatkozóan már történtek utalások a kutatás során, teljes rekonstruálására azonban mindmáig nem történt kísérlet.

Az első ilyen ismert 'körgyőztes' a legendás birkozó, a krotoni Milon volt, aki első sikerét még a gyermekek *(παῖδες)* kategóriájában aratta a 60. olympián (540-ben), első felnőtt győzelmét pedig a 62. olympián (532-ben) érte el, s ezt s sikerét a négy következő olympián megismételte, mégpedig úgy, hogy mindegyik olympiai ciklusban a másik három versenyen is diadalmaskodott. Milon tehát ötször egymás után ért el négyes sikert, s ezt az eredményt később sem sikerült senkinek felülmúlnia, de még megközelítenie sem.[28] Milon győzelmeinek listáját ismertető egykorú feljegyzés nem maradt fenn. A jóval később készült, Olympiában előkerült győzelmi epigrammája csak az ott helyben aratott diadalait örökített meg.[28] Iulius Africanus később így összegezi győzelmeit: *Μίλων Διοτίμου Κροτονιάτης πάλην. Ὃς νικᾷ Ὀλύμπια ἑξάκις, Πύθια ἑξάκις, Ἴσθμια δεκάκις, Νεμέα ἐννεάκις.*[30]

Ugyancsak fiatalon érte el első győzelmeit — bár már valószínűleg a felnőttek *(ἄνδρες)* között[31] az euboiai Karystosból származó ökölvívó Glaukos.

[27] Erre vonatkozólag l. pl. *H. C. Montgomery: Περιοδονίκης* RE XIX (1937) 813. *Weiler:* 103.

[28] Háromszoros 'körgyőztes' volt pankrációban a rhodosi Dorieus, Diagoras (l. 11. és 56. j.) legkisebbik fia. Győzött a 87—89. olympián, i. e. 432—428—424. Vö. Paus. VI 7,2. *J. Kirchner:* RE III (1905) 1560—61., s. v. Dorieus, nr. 4. *Moretti:* Ol. nr. 322. 326, 330.IAG nr. 23. *Knab:* nr. 13. *Harris:* 123. 124. L. még 7. l. és 36. j. A naxosi Tisandros 4—4 győzelmet ért el ökölvívásban az 52—55. olympián (572—560) ill. a pythián (Paus. VI 13,8). A közvetlenül megelőző években megindult isthmosi és nemeai játékokon való szerepléséről — alkalmasint az egykorú feljegyzések hiányossága következtében is — nincs tudomásunk, így Tisandrost nem tekinthetjük körgyőztesnek; teljesítménye ettől függetlenül is páratlan a maga nemében. L. még *Moretti:* Ol. nr. 94. 98. 101. 105.

[29] Ezúttal nem kívánunk foglalkozni azokkal a problémákkal, amelyek Milon gyermek kategóriában elért egyéb győzelmeivel, olympiai epigrammájának *ἑξάκις—ἑπτάκις* variánsával, a pentameter második felének értelmezésével kapcsolatosak.

[30] A 62. olympiához (i. e. 532). Vö. Ioann. Antioch. *Hist. Chron.* l. fg. 27 (FHG IV 540 p. *Müller*): *Μίλων ὁ Κροτονιάτης ἐνίκησεν Ὀλύμπια ἑξάκις, Ἴσθμια δεκάκις, Νέμεα ἐννεάκις.* Milon pályafutásához l. *Mező:* 95—100. *Moretti:* Ol. nr. 122. *Harris:* 111. *Ebert:* nr. 61. *Bengtson:* i. m. 61—63.

[31] Pausanias közlése (VI 10,1.2., vö. *Ritoók:* 142—43.) ebben a tekintetben nem világos; azonban nem is lényeges, mivel az atlétákat alapjában véve nem tényleges illetőleg bevallott s jobbára nem is ellenőrizhető életkoruk, hanem testi fejlettségük, alkatuk szerint osztották be «korcsoportokba». Vö. *Finley—Pleket:* 75.

Olympiai győzelme (i. e. 520 ?) mellett kétszer diadalmaskodott a pythián és 8—8 alkalommal az isthmián s a nemeán, amint azt az olympiai győzelmével kapcsolatban Pausanias elmondja: *στεφάνους δὲ λέγεται καὶ ἄλλους Πύθια μὲν δὶς λαβεῖν, Νεμείων δὲ καὶ Ἰσθμίων ὀκτάκις ἐν ἑκατέρωι ἀγῶνι*[32].

Hasonlóképpen csak a pánjellén játékokon elért diadalokat tünteti fel a 74. olympián (i. e. 480) pankrációban győztes pharsalosi Hagias verses felirata:

Πρῶτος Ὀλύμπια παγκράτιον, Φαρσαλίε, νικαῖς,
Ἁγία Ἀκνονίου, γῆς ἀπὸ Θεσσαλίας,
Πεντάκις ἐν Νεμέαι, τρὶς Πύθια, πεντάκις Ἰσθμοῖ.[33]

Kezdetben, eredetileg tehát csak a négy nagy koszorús versenyen elért győzelmet tartották számon. Majd, ahogy kezdtek mind több kisebb jelentőségű versenyt rendezni, mindinkább megemlítették, hogy a négy nagy versenyen győztes atléta még számos más versenyen is győzött, olyan sok versenyen, hogy azt elszámlálni is nehéz lenne stb.;[34] illetőleg olykor már megemlítették azt is, hogy melyek voltak ezek a versenyek. Az egyik legelső és legnevezetesebb ilyen alak volt az athéni Kallias, Perikles politikai ellenfele, akinek pankráció-győzelmeit az Akropolison megtalált felirat így összegezi. *νῖκαι· Ὀλυ[μ]πίασι | Πύθια δίς | Ἴσθμια πεντάκις | Νέμεια τετράκις | Παναθέναια με⟨γ⟩άλ[α]*[35].

[32] Paus. VI 10,3. Vö. *Knab:* nr. 2. *Mező:* 106. *Moretti:* Ol. nr. 134. *Bengtson:* i. m. 28. 65.

[33] *Moretti:* IAG nr. 29. *Elbert:* nr. 43. L. még *J. Kirchner:* RE VII (1910) 1417., s. v. Glaukos, nr. 33. *Moretti:* Ol. nr. 192. ill. alább 13. l. 64 j. További példák az ilyen típusú győzelmi feliratokra *Ebert:* nr. 20. 35. 36.

[34] Ilyen és hasonló formulával nem egy feliraton találkozunk. L. pl. *Moretti:* IAG nr 25,5.: *[τ]οὺς δ' ἄλλους ἅπο[ρον στεφά]νους [ἐπι]δεῖξαι ἀριθμόν.* ill. p. 65. *Ebert:* nr. 15,5: *τὰς δ' ἄλλας νίκας οὐκ εὐμαρές ἐστ' ἀριθμῆσαι;* és uo. p. 68—69. Ez utóbbi az argosi Dandis tiszteletére írt epigramma zárósora. Dandis két olympián győzött (76. 77. = i. e. 476. és 472.) és kétszeres körgyőztes volt, először diaulosban, másodszor stadionfutásban. Vö. *Kirchner:* RE IV (1901) 2100., s. v. Dandes. *Moretti:* Ol. nr. 210. 222. *Ebert:* (p. 67.) szerint az epigramma az 1. sorvégi *κεῖται* szó ellenére sem feltétlenül sírfelirat, mint azt a közfelfogás tartja, így legutóbb *P. A. Bernardini* (Eos 69, 1981, 193—198). *A. Stecher:* (i. m. 48—49.) megállapítja, hogy az epigramma mindenek előtt az atléta győzelmeinek dokumentuma, egyetlen célja ezek értékelése («Wertprädikation»), pedig alig van példa arra, hogy egy sírfeliratban csak a versenygyőztes dicsérete legyen az egyetlen gondolat, a gyász kifejezésének minden jele nélkül. A magunk részéről ehhez a következőket tennénk hozzá: A zárósor valóban a győzelmi feliratokkal mutat párhuzamot, sírfeliratokon eléggé prózaian hat. Továbbá: *W. Peek:* gyűjteményében (Griechische Vers-Inschriften. Berlin 1955) egyetlen olyan darabot sem találtunk, amelyben az atléták sírfelirata ilyen részletesen, a győzelmek helyének és számának precíz feltüntetésével közölné az elhunyt sikereit (l. a köv. sírfeliratokat: 263., 432., 436., 652—680., 711., 1004., 1026., 1154., 1169., 1494., 1639., 1862., 1865., 1969.), amint viszont a győzelmi feliratokon szokásos volt. Mindezek alapján nem látszik lehetetlennek, hogy az epigramma legalább is eredetileg győzelmi dedikációnak készült egy szoborhoz, s később lett csak — esetleg az 1. sor végének megváltoztatásával — sírfelirat. Sokkal inkább sírfelirat jellege van a patrai birkózó Cheilon szobra dedikációja zárósorának; a feliratot Pausanias Olympiában másolta le, tehát kétségtelenül győzelmi epigramma volt (VI 4,6): *Μυννοπάλης νικῶ δὶς Ὀλύμπια Πύθιά τ' ἄνδρας, | τρὶς Νεμέαι, τετράκις δ' Ἰσθμῶς ἐν ἀγχιάλωι, | Χείλων Χείλωνος Πατρεύς ὃν λαὸς Ἀχαιῶν | ἐν πολέμωι φθίμενον θάψ' ἀρετῆς ἕνεκεν.* Különben a *κεῖναι* szóval kapcsolatban egyáltalán nem lényegtelen, megítélésem szerint, hogy Pausanias győzelmi emlékként felállított szobrokról gyakorta használja az *ἀνάκειται* igét.

[35] *Moretti:* IAG nr. 15. és p. 33—34, Ol. nr. 228. L. még P. Oxy. 222 (ann. 472). Paus. V 9,3. VI 6,1. *Kirchner:* RE X (1919) 1622, nr. 5. *Knab:* nr. 5. Egy néhányszavas felirattöredék a gyermek kategóriában elért győzelmére utal, l. *A. E. Raubitschek:* Dedications from the Athenian Akropolis (Cambridge 1949) nr. 21.

A rhodosi Dorieus Delphiben felállított szobrának fentmaradt talapzatán az alábbi tömör felsorolás olvasható győzelmeiről: *Ὀλύ[μπια τρίς, Πύ]θια τετράκις, | Ἴσθ[μ]ι[α ὀκτ]άκις, Νέμεα ἑπτάκις, | Παναθέναια τετράκις, Ἀσκλαπίεια τρίς.*[36]

A hellénizmus korában, ahogy a görögök életterének kitágulása során mind távolabbi területeken is rendeztek kisebb-nagyobb versenyeket, a győzelmi feliratok már kezdik részletesen felsorolni az ünnepelt atléta megörökítésre szánt sikereit. A négy nagy pánhellén játékon aratott diadal kiemelése céljából megjelenik a *περίοδος* megjelölés. Így pl. — egy oxyrhynchosi papyrus egy Menandros scholion idézetének tanúsága szerint — Eratosthenesnek az olympiai győztesekről az i. e. 3. sz. végén írott művében ez állt: *A[στ]ύναξ ὁ Μιλήσιος τὴν περίοδον ἀκονιτί.*[37]

Phlegon az alexandriai Isidoros i. e. 72. évi (ol. 177.) birkózó győzelmeiről a következő szavakkal tudósít: . . . *πάλην ἄπτωτος περίοδον.*[38]

A négy versenyt felölelő *περίοδος* kifejezéssel ebben az értelemben feliraton az i. e. 2. században találkozunk először. Az erythrai Epitherses, a 140. és 141. olympia (i. e. 184 ., 180.) ökölvívó győztesének győzelmi feliratán a következő olvasható: *νικήσαντα ἄνδρας πυγμὴν Ὀλύμπια δὶς καὶ τὴν περίοδον.*[39] Önmagában áll a *περίοδος* szó az athéni Menodorosnak a 162. olympia (i. e. 132.) birkózó győztesének Délos szigetén előkerült szobortalapzatán: . . . *νικήσαντα τὴν περίοδον.*[40]

A *περίοδος* versenyein győztes atléta megjelölésére, tekintélyének kifejezésére, növelésére szolgált a *περιοδονίκης* cím. Ez feliraton az i. sz. 2. sz. közepétől dokumentálható. Az első ismert felirat, amelyen a cím szerepel P. Aurelius Aristomachos magnesiai versenyzőnek a szülővárosában előkerült szobortalapzatán áll. A 224. olympiának (i. sz. 117.) a gyermek-pankrációbeli egykori győztesét azonban jogtalanul nevezi *περιοδονίκης*-nek a 140 táján készült felirat, mivel ehhez — számos valós sikere mellett — hiányzott a Delphoiban aratott győzelem.[41] — Az első ismert atléta, aki jogosan nevezi magát periodonikésnek,

[36] *Moretti:* IAG nr. 23. Vö. föntebb a 28. jegyzetet.

[37] P. Oxy. III 409, 104—106. = Eratosthenes *Ὀλυμπιονίκαι* fg. 8. FGH II B p. 1014 *(Jac.)* L. még II D 711. p. komment. Továbbá *Moretti:* Ol. nr. 470., 474., 479. IAG d. 34—35.

[38] Phlegon, Olymp. s. Chron. fg. 12. *(Jac.)* Vö. *Knab:* nr. 17, *Moretti:* Ol. nr. 686. — A periodos-győzelemről Festus (p. 236 *L.)* az i. sz. 3. században a következő meghatározást adja: *in gymnicis certaminibus perihodon vicisse dicitur, qui Pythia, Isthmia, Nemea, Olympia vicit, a circumitu eorum spectaculorum.*

[39] *Moretti:* IAG nr. 46. Vö. Paus. VI 15,6: *Ἐρυθραῖοι δὲ οἱ Ἴωνες Ἐπιθέρσην τὸν Μητροδώρου, δύο μὲν ἐν Ὀλυμπίαι πυγμῆς, δὶς δὲ Πυθοῖ νίκας καὶ ἐν Νεμέαι τέ καί ἐν Ἰσθμῶι λαβόντα* . . . L. még *Knab:* nr. 28. *Moretti:* Ol. nr. 610—612. Az antiochiai Hermas, a 201—202. olympia (i. sz. 25, 29.) pankráció győztesének feliratán ez áll: . . . *νεικήσας Ὀλύμπια δὶς καὶ τὴν λοιπὴν περίοδον* . . . Inscr. Olymp. nr. 231. (Vö. 230.). L. még *Moretti:* Ol. nr. 754. 777.

[40] *Moretti:* IAG nr. 51a., vö. uo. p. 133—134., továbbá Ol. nr. 645. *Knab:* nr. 29.

[41] Vö. *Moretti:* IAG nr. 71a Ol. nr. 838. ill. uő. Athenaeum 32 (1954) 116., 118., 120. (Note su gli antichi periodonikai.) — Cass. Dio (LXIII-8,3) szerint Nero is áhítozott arra, hogy periodonikés legyen: . . . *ἵνα καὶ περιοδονίκης, ὥς ἔλεγε γενῆται.* Az adat hitelessége azonban meglehetősen kétes. Alighanem éppen olyan anakronisztikus visszavetítése a címnek, mint Africanus közlése, aki a miletosi Antenort, a 118. ol. (i. e. 308.) pankráció győztesét minősíti periodonikésnek. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 488. Sex. Iulius Africanus különben az i. sz. 3. században élt, s a stadion győztesek listáját (kiegészítve alkalmilag más számok győzteseivel, speciális közlendőkkel) i. e. 776-tól i. sz.

az alexandriai M. Aurelius Asklepiades a 240. olympia (i. sz. 181.) győztese pankrációban.[42]

Láttuk tehát, hogy a periodonikés cím első primér formában való előfordulása az i. sz. 2. sz. közepéről datálható, s a cím használata jogosulatlan. Ám, megítélésünk szerint éppen ez a körülmény, az, hogy a felirat állítói idegen tollakkal kívánták ékesíteni hősüket, amellett szól, hogy ez a cím már kialakult, elterjedőben volt.

Mi lehet az oka azonban annak, hogy éppen ebben a korban jelent meg a cím, holott a vele aposztrofált jelenség, fogalom régés-rég meglevőnek tűnik. A következőkre kell gondolnunk. Először is arra, hogy a római császárkorban a birodalom keleti területén mondhatni gombamódra elszaporodtak a kisebb-nagyobb jelentőségű, helyi vagy általánosabb érdekű versenyek.[43] A győztes-listákon, a sikerektől szóló beszámolókban valóságos katalógusa olvasható ezeknek a — részben koszorús, részben díjas — versenyeknek; s ahogy korábban a periodos terminus jelezte az olympiai ciklus versenyeit, úgy kívánja most hangsúlyozni az ünnepelt vagy magát ünneplő atléta periodos-győzelmét kiemelő periodonikés cím. A periodos tartalma azonban időközben kibővült. Két verseny ugyanis különös jelentőségre tett szert, s hatalmi szóra bekerült a periodos hagyományos négy versenye mellé. Ezek az *Ἄκτια (Actia)* és a *Capitolia (Καπετώλια)*. Az actiumi játékokat Augustus alapította i. e. 28-ban az Actium mellett aratott győzelme emlékére és Apollo isten tiszteletére[44] az újjáépített Nikopolisban. Pontosabban a helyi, korábban kétévenként rendezett játékokat ezentúl négyévenként tartották (vö. Dio LI 1,9), ami az olympiai (és pythói) játékok kiváltsága volt. Egyúttal felruházta az átszervezett verse-

217-ig, a 249. olympiáig regisztrálta. Rá vonatkozóan l. *Jüthner* Philostratos-kiadásának bevezetését, 61—62. l. — A modern szerzők hivatkozásai is nem egyszer félrevezetők. Így pl. *H. Lamer:* (RE IV A [1936] 252., s. v. Theugenes, nr 2.) úgy hivatkozik Plutarchosra *(praec. ger. reip.* 15,7. p. 811 D) mintha az Theogenest periodonikésnek mondaná, pedig a hivatkozott helyen ez áll: ... *τὴν περίοδον νενικηκώς* ... Újabban is találkozunk hasonló nagyvonalósággal. *G. Dunst:* (ZPE 3, 1968, 139 sk. Die Inschrift des Periodoniken Leon) három forráshelyre is utal (IAG nr. 51. Phleg. 257. fg. 12,2 *[Jac.]* és Paus. VI 12,8), amelyek küönböző atlétákat periodonikésnek neveznek: ezeken a helyeken azonban a periodonikés cím nem szerepel, legfeljebb a periodos terminus, Pausaniasnál még az sem, csak a négy verseny. Különben nem érdektelen, hogy Pausanias, aki a legrészletesebben ismerteti az olympiai győztesek karrierjét a helyszínen tanulmányozott győzelmi feliratok és a hivatalos helyi feljegyzések alapján, még egyáltalán nem használja a periodonikés címet.

[42] *Moretti:* IAG nr. 79. Ol. nr. 884. *Knab:* nr. 51. A versenyző karrierjére vonatkozó feliratok *M.* által regisztrált közléseihez l. még OGIS II nr. 714. Egy bő fél évszázaddal utóbb, a 255. olympia (i. sz. 241) ciklusában lett periodonikés az athéni T. Domitius Prometheus négyesfogattal. Vö. *Moretti:* IAG nr. 89. Ol. nr. 392. Azt viszont nem tudjuk, hogy pontosan mikor és milyen versenyszámban lett periodonikés az oxyrhynchosi Aurelius Sarampammon, akit Didymosnak is neveztek (l. P. Oxy. XIV. 1643, 1—2. Vö. *Knab:* nr. 62. *Moretti:* Ol. nr. 942.); a 298. évből származó, sajnos meglehetősen csonka papyruson olvasható *κράτιστος H. A. Harris:* JHS 82 (1982) 19—20. jelző minden esetre nehézatlétát sejttet; vö. *Moreti:* IAV nr. 29. IV, 3: *ἄνδρα κρατίστον*, egy pankráció versenyzőről.

[43] Egy ilyenre vonatkozóan l. *Maróti E.:* MTA I. Oszt. Közl. 24 (1967) 92—95. ill. Acta Ant. Hung. 15 (1967) 154—158.

[44] Apollo isten alakjának jelentőségére vonatkozóan Augustus vallás-propagandájában l. legutóbb *Maróti E.:* AntTan 28 (1981) 1—5. ill. Acta Ant. Hung. 29 (1981) 315—320. L. még Concilium Eirene XVI. Prague 1983. Vol. 3, 32—36.

nyeket a *ἱερός* és az *εἰσελαστικός* jelleggel.[45] A *Capitolia*-t Domitianus császár alapította i. sz. 86-ban.[46] A periodos hagyományos versenyei körének kibővítése egyrészt megnehezítette a versenyzők esélyeit a periodos-győzelem elérésére, másrészt bonyolultabbá tette a versenygyőzelmek regisztrálásában a kibővült periodos-győzelmek feltüntetését: ez utóbbit kívánta megkönnyíteni a sikeres atléta amúgy is elszaporodó hangzatos címeinek betetőzéseként a «periodonikés» minősítés. Ezért, s mivel az *Actia* és a *Capitolia* bevezetése előtti időből a periodonikés terminus nem dokumentálható, úgy véljük, hogy a cím megjelenése ezzel a fordulattal, a periodos körének kibővülésével függhet össze. — Úgy tűnik azonban, hogy a két játék megjelenésével és a periodosba való beiktatásával nemcsak a periodos hagyományos terjedelme nőtt meg, hanem jellege és követelményei is módosultak.

3. A felvetett probléma tisztázása érdekében meg kell vizsgálni, hogy egyáltalán mikor kellett elérni az atlétáknak azt az eredetileg négy, majd hat győzelmet, ami feljogosította őket arra, hogy a periodonikés címet viseljék. Az eleddig nem eléggé átgondolt, elemzett kérdés megválaszolása céljából a periodos fogalmának értelmezéséből lehet kiindulni. E tekintetben megoszlik a kutatók felfogása. Vannak, akik a periodos megjelölés alatt csak az illető játékok körét értik.[47] Mások szerint a periodos az olympiai ciklus, illetőleg az ebben az egyazon időszakban rendezett verseny-sorozat. (Erre vall, megítélésünk szerint a föntebb idézett *Ὀλύμπια καὶ τὴν περίοδον* formula, a periodos terminus első feliratos előfordulása.)[48] Ezt a felfogást a legmarkánsabban Harris fogalmazta meg: «Periodonikés . . . winner of the quadruple crown, a title bestowed on a man who won at all four of these 'crown' festivals in the same cycle».[49] Ezzel az állásponttal tökéletesen egyetérthetünk, azzal a korrekcióval, hogy — mint láttuk — a periodonikés terminus egyszer sem fordul elő abban a hosszú időszakban, amikor a periodost még a hagyományos négy pánhellén játék alkotta.

[45] Vö. *Maróti E.:* Currus Achaicus. AntTan 13 (1966) 74—75, ill. Acta Ant. Hung. 14 (1966) 366—367. Az *Actia*-ra vonatkozóan részletesebben l. *E. Resch:* Aktia. RE I (1894) 1213—14. *L. Friedländer:* Sittengeschichte Roms. II[10]. Leipzig 1922, 147—148. *J. Gagé:* Actiaca. MEFR 1936, 92—100.

[46] A *Capitolia*-hoz l. *R. Varwig:* Der Kapitolinische Agon und die Agone der späteren Kaiserzeit. HfL 10 (1931) 252—257. *L. Robert:* Concours grecs en Italie. RevPhil 1930, 36—38 (= OMS II 1136—38)., uő.: Deux concours grecs à Rome. CRAI 1970, 6—27. *Friedländer:* uo. 150—151. ill. IV[9—10], 276—280 *(G. Wissowa).* Az átmeneti állapotot jelző formulák: *περίοδον σὺν Ἀκτίοισι* (Insc. Olymp. nr. 230.); *ἀκτιονείκης . . . καὶ περιοδονείκης* (IG XII 5, 909), i. sz. I. sz. (?); ill.: *Περίοδον νείκης σὺν Καπιτωλίοις* (CIA III 120,4). — A periodos eredeti négy klasszikus versenyegyüttesét esetleg az *ἀρχαία περίοδος* megjelöléssel illették. Erre azonban csak egyetlen támpontunk van, nevezetesen egy i. sz. 3. század elejéről való laodikeiai felirat, amelyen a következő részlet olvasható: . . . *ἀνδρῶν πυγμὴν τῆς ἀρχαίας περιόδου Σεβάσμια Νεμία. Moretti:* IAG 85. és p. 251. *Ebert:* p. 234. A kibővült periodosba *L. Robert:* (REG 67, 1954, 114.) szerint az argosi Heraia-t is felvették; felfogása azonban a császárkori periodonikés feliratok adatainak tanúsága szerint nem látszik megalapozottnak.

[47] Így *Jüthner:* I 128. *W. Rudolph:* i. m. 1. *Bengtson:* i. m. 62. *Olympia* (Szerk. *J. Ebert)* Leipzig 1980. 160. 1. 314 .j. (l. az 1. j. jegyzetben).

[48] Vö. Suda, s. v. *Περίοδος: περιέκελευσις, κύκλος.*

[49] *Harris:* 111. Vö. *Schöbel:* i. m. 64. Ezek szerint itt mutatis mutandis hasonló követelménnyel állunk szemben, mint a mai teniszben a «Grand Slam» fogalma: győzelem egyazon évben a négy legrangosabb versenyen: Wimbledon, Paris, Melbourne és Flushing Meadow.

Úgy látszik azonban, hogy ami megvalósítható volt a négy játék esetében, az a hatos követelmény mellett *egy* olympiai ciklusba már nem fért bele,[50] s tulajdonképpen a cím megjelenésétől periodonikésnek tekintettek mindenkit, aki a hat helyszínen győzelmet aratott, akkor is, ha nem ugyanabban a periodosban érte el sikereit. Csak erre a helyzetre, ettől az időtől kezdve érvényes Mongomerynek az a megállapítása, amely szerint a periodonikés címet az az atléta nyerte el, aki a négy ⟨hat⟩ nagy görög játékon győzött «ohne Bezug auf die Zeit und die Reihenfolge der Teilnahme».[51] Úgy tűnik, néhány győzelmi felirat alapján, hogy ettől kezdve — de csak ettől kezdve! — azt sem vették szigorúan, hogy a kérdéses győzelmeket a versenyző egyazon korcsoportban érte-é el,[52] van ugyanis eset, amikor a gyermekek *(παῖδες)*, ill. az ifjak *(ἀγένειοι)* és a felnőttek *(ἄνδρες)* kategóriájában elért győzelmeket egybevonják, s ennek alapján nevezik magukat egyszeres vagy többszörös periodonikésnek.

Akadtak azonban olyan versenyzők is, akiknek ezt a hat győzelmet is sikerült egy olympiai ciklusban elérniük; tehát teljesítették az eredeti követelményt. Az ilyen sikert a *νίκησας ἐν τῇ περιόδῳ τὴν περίοδον* formulával regisztrálták. Így pl. M. Aurelius Hierokles sikerét egy trallesi feliraton, i. sz. 25-ből.[53] Ez azonban kivételes eset volt,[54] s éppen nem azt jelenti, hogy továbbra is fennállt volna az a követelmény, amely eredetileg magától értetődő volt. Jellemző, hogy egyetlen adatunk sincs az Actia bevezetése előtti időkből, amely ezt a formulát alkalmazná. (Azt pedig eleve nehéz elképzelni, hogy a nehezebbé vált feltételek között jelent volna meg egy olyan — szigorúbb — követelmény, amely korábban ismeretlen volt.)

4. A periodonikés cím elnyeréséhez — ill. a periodos-győzelemhez — szükséges győzelmek számával kapcsolatban még egy jelenség érdemel figyelmet. A feliratos győzelmi listáknak, a történetírók beszámolóinak olvasásakor szembetűnik, hogy az ishmosi és nemeai versenyeken elért győzelmek száma általában meghaladja az olympiai és a pythói játékokon aratott sikerekét. Ez nemcsak az olympiai (és pythói) játékok nagyobb tekintélyével és az ebből eredő fokozott konkurrenciával magyarázható, hanem azzal is, hogy Olympiá-

[50] Ne felejtsük el a sok utazással járó időveszteséget, amit csak fokozott a pénzzel ill. értékes díjakkal honorált versenyek *(ἀγῶνες θεματῖται)* egyre szaporodó száma. Ezeken a sportolók zöme már csak azért is minél sűrűbben igyekezett résztvenni, mert ezzel biztosították megélhetésüket, esetleg meggazdagodásukat.

[51] RE i. h. Vö. *Knab:* 9. 1. Nem érdektelen, hogy *K. Ziegler:* Periodonikes (In: KP 4. München 1972, 639.) szó szerint átveszi Montgomery megfogalmazását, annyi különbséggel, hogy elhagy két prepozíciót.

[52] Így tartja *Moretti:* IAG p. 34. már a négyes ciklus idejére. A nem felnőtt kategóriában elért győzelem a periodos szempontjából minden esetre annyiban is problematikus, hogy az olympián és a pythián csak egy *(παῖδες)*, másutt két *(παῖδες ἀγένειοι)* ilyen korcsoport is volt, ami felveti a kérdést, hogy ilyenkor melyiket lehetett beszámítani, ha ugyan valóban lehetettt?!

[53] AthMitt 21 (1896) p. 113. nr. 2,4—6. (Vö. *Knab:* nr. 66. *Moretti:* Ol. nr. 902.). Hasonlóan Inscr. Olymp. nr. 231.

[54] Úgy tűnik, hogy *Moretti:* IAG p. 35. a korábbi időkre vonatkozóan ezt sem tartja általános követelménynek.

ban és Delphoiban 4—4 évenként, az Isthmoson és Nemeában 2—2 évenként rendezték a hagyományos versenyeket.[55]

Hány alkalommal kellett tehát győzni az atlétának egy periodosban az isthmosi ill. a nemeai játékokon: 2—2, vagy elég volt 1—1 alkalommal? Van olyan adatunk, amely 1—1 olympiai és pythói győzelem mellett 2—2 isthmosi és nemeai diadalt regisztrál (vagy esetleg többet is).

Lássunk erre egy-két példát. Az ökölvívó rhodosi Diagnoras 1—1 olympiai (79. ol = i. e. 464) és pythói győzelmén kívül két ízben győzött a nemeán és négyszer az isthmián.[56] Az anthedoni (Boiotia) Nikon pankrációban kétszeres «periodonikés» volt: 2—2 győzelmet aratott Olympiában (ol. 120 121. = i. e. 300. 296.) és Delphoiban, az Isthmoson, Nemeában négy alkalommal lett győztes.[57] M. Aurelius Asklepiades (v. Hermagoras) alexandriai pankrációversenyző[58] győzelmei: 1—1 olympiai (240. ol. = i. sz. 181) és pythói, 2—2 isthmosi és nemeai (továbbá 2—2 *Actia* és *Capitolia*). Ez azt jelentené, hogy az olympiai peridos mindkét isthmosi és nemeai versenyén győzni kellett volna? Aligha, mivel nagyobb számban vannak olyan adatok, amelyek ezt cáfolják, amennyiben a periodos mindegyik versenyén 1—1 ill. 2—2 esetleg több azonos számú győzelmet regisztrálnak. Eszerint viszont elég volt 1—1 isthmosi és nemeai győzelem. Lássunk példát erre vonatkozóan is. Xenothemis, milétosi ökölvívó az i. e. 2. sz. közepén 1—1 alkalommal győzött a négy versenyen.[59] A Kréta szigetéről Himerába települt Ergoteles, még az 5. sz. első felében 2—2 győzelmet aratott dolichosban mind a négy versenyen.[60]

Az esetek zömében azonban «szabálytalan» eloszlású többséget találunk a kétévenként rendezett versenyek javára. Az adatokból annyi tanulság minden esetre levonható, hogy ha kevesebb az isthmosi és nemeai győzelem (vagy akár csak az egyik), mint az olympiai és pythói győzelmek kétszerese: ez azt igazolja, hogy elég volt 1—1 alkalommal győzni a négyszeres, ill. periodos győzelem regisztrálásához.[61] (Arra nincs adat, hogy pl. az első alkalommal való

[55] A pythiára az olympiát követő 2. évben került sor, a nemeára a közöttes években, az isthmia elhelyezését illetően megoszlanak a vélemények. Vannak, akik szerint ezek is a nemeai játékokkal azonos években kerültek sorra (így pl. legutóbb *Weiler:* 131. 134.), mások szerint (így pl. *Moretti:* Ol. passim, *Harris:* 36.) az olympiai ill. a delphói versenyek éveiben.

[56] Vö. *Moretti:* Ol. nr. 252. L. még *Kirchner:* RE V (1903) 309—310., s. v. Diagoras, nr. 1. *Mező:* 108—110. *Bengtson:* i. m. 75—76.

[57] P. Oxy. Vol. 17., nr. 2082, 27—29: *Νίκων Βοιώτιος παγκράτιον οὗτος ἔχει Ὀλύμπια δὶς, Πύθια[δὶς], Ἴσθμια καὶ Νέμεα τετράκις.* Vö. *L. Robert:* Lés épigrammes satiriques de Lucillius sur les athlètes: parodie et réalités, In: L'épigramme grecque. (Entretiens sur l'ant. class. 14.) Genève 1969, 192. *Jacoby:* (FGH II B, nr. 257a, 28—30.) a következő variánst közli: . . . *Ἴσθμια δὶς, Νέμεα τετράκις.* L. még Steph. Byz., s. v. *Ἀνθηδών. Knab:* nr. 33. *Moretti:* Ol. nr. 504. 517.

[58] Vö. *Knab:* nr. 51. *Moretti:* IAG nr. 79. Ol. nr. 885. L. még *G. E. Bean:* AJA 60 (1956) 198—199.

[59] Vö. *Knab:* nr. 27. *Moretti:* IAG nr. 49. Ol. nr. 641.

[60] *Ebert:* nr. 20. Vö. Paus. VI 4,11. P. Oxy 222 (ad ol. 77. = i. e. 472). Pindar. Ol. 12, 23—23. (Nemeát nem említi.) *A. Puech* megjegyzéseivel, in: Pindare I. (Paris 1962, 139—141). L. még *Kirchner:* RE VI (1907) 435., s. v. Ergoteles, nr. 3. *Moretti:* Ol. nr. 224. 251.

[61] Vö. *Knab:* p. 4. *Schöbel:* i. m. 117. Az Isthmia és a Nemea esetében valóban közömbös volt, hogy 'mikor és milyen sorrendben' érte el egy versenyző a szükséges 1—1 győzelmet — egy olympiai periodoson belül! Ezt azonban nem mondja ki, és megjegyzése nyilván nem is így értendő; erre mutat, hogy *Moretti* különböző korcsoportokban elért győzelmeket is elfogad, aminek egy periodoson belül való realizálása eléggé problematikus.

távolmaradás vagy az ott elszenvedett vereség befolyásolta volna a második alkalommal elért siker értékelését; vagy hogy az első alkalommal aratott győzelem után a távolmaradás a második alkalomtól vagy akár az akkor elszenvedett vereség módosította volna a periodos-győzelem megítélését: minden jel [hiánya] arra mutat, hogy nem.) Lássunk néhány példát az ilyen típusú győzelem-sorozatra (bár föntebb már találkoztunk ilyen esetekkel, pl. Milon, Glaukos, Kallias stb.). — Az astypalaiai Dromeus dolichosban kétszer volt periodos-győztes. Győzelmeinek megoszlása a következő: Ol.: 2 (74. és 75. = 484. 480.), Py.: 2., I.: 3., Nem.: 5.[62] — A Patras-beli Cheilon a 4. sz. második felében 2—2 győzelmet aratott Nemeában és négyszer az isthmián.[63]

Tény viszont, hogy az esetek jelentős részében nincs megfelelő támpontunk az egyes győzelmek datálására. Azonban, ha 1—1 olympiai győzelem mellett több egyéb áll, akkor joggal feltételezhető, hogy az illető olympiai ciklusra is jut a másik háromból, mert eleve valószínűtlen, hogy egy versenyző, mondjuk 4—5 vagy még több isthmosi és nemeai győzelméből éppen a csúcsformájára valló olympiai győzelme időszakában nem tudott volna olyan teljesítményt nyújtani ezeken a kisebb konkurrenciát jelentő játékokon, mint jóval fiatalabb vagy idősebb korában. Néhány példát arra vonatkozóan, hogy mire gondolok, függetlenül attól, hogy ezek datálásával kapcsolatban különben van-e probléma vagy sem.

A föntebb már említett Glaukos olympiai győzelme mellett 2 pythói és 8—8 nemeai ill. isthmosi győzelmet ért el. A pharsalosi Hagias az 5. sz. elején ért el pankrációban olympiai győzelmet (?74. ol. = i. e. 484); ezenkívül a pythián és az isthmián 3—3 ízben, a nemeán 5 alkalommal diadalmaskodott.[64] A thasosi Theogenes ökölvívó és pankrátor ökölvívásban egy győzelmet aratott Olympiában (75. ol. = i. e. 480), hármat Delphoiban, kilencet az isthmián és nyolcat a nemeán.[65] A rhodosi Dorieus, Diagoras legkisebbik fia 3—3 ökölvívó győzelmet aratott az olympiai (ol. 87—89. = i. e. 432., 428., 424.) és a pythói játékokon, az isthmián 8, a nemeán 7 alkalommal koszorúzták meg.[66] A sikyoni Sostratos pankrációban kétszeres periodos-győztes volt annak ellenére, hogy három olympiai (ol. 104—106. = i. e. 364., 360., 356.) bajnokságot nyert, s az isthmián és a nemeán összesen 12 győzelmet aratott — Delphoiban azonban csak kétszer sikerült győznie.[67] A Maiandros melletti Magnesiába való Pythagoras is kétszeres periodos-győztes volt, csak ő stadion-

[62] Paus. V. 7,10. Vö. *Kirchner:* RE V (1905) 1714, nr. 2. *Knab:* nr. 4. *Moretti:* Ol. nr. 188.

[63] Paus. VI 4,6. Feltehetően a 112. és 113. ol. (= 332. 328.) Vö. *Knab:* nr. 16. *Moretti:* Ol. nr. 461. 465. Vö. föntebb 34. j.

[64] Győzelmi feliratait l. *Moretti:* IAG nr. 29. *Ebert:* nr. 43. L. még *Moretti:* Ol. nr. 192. Vö. föntebb l. és 33. j.

[65] Terjedelmes, önérzetes győzelmi feliratát l. *Moretti:* IAG nr. 21. *Ebert:* nr. 37. (Vö. *Ritoók:* 141.) L. még Paus. VI 11,2—9. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 201. *Mező:* 106. 117. *H. Lamer:* RE VI A (1936) 252—257., s. v. Theugenes, nr. 2. *Bengtson:* 71—72. Theogenes pankrációban is aratott 1—1 olympiai és isthmosi győzelmet, a pythói és nemeai játékokon azonban egyet sem: ezért csak egyszeres, nem pedig kétszeres periodos-győztesnek tekinteném. L. még alább az 5. pontban 16. l. és 93. j.

[66] Vö. föntebb a 28. jegyzetet!

[67] Vö. *Moretti:* IAG nr. 25. *Ebert:* nr. 39. Paus. VI 4,1—3. L. még *H. Pomtow:* RE Suppl. IV (1924) 1242—45., s. v. Delphoi. *Moretti:* Ol. nr. 420. 425. 433.

futásban. Győzött a 120. ls 121. olympián (i. e. 300. 296), kétszer a pythián, ötször az isthmián és hétszer (? ötször) a nemeán.[68]

Vannak adataink néhány sajátos csonka periodos-győzelemről, amelyek annak következtében jöttek létre, hogy az élisi atléták hagyományosan nem vehettek részt az isthmián.[69] Ez a sors érte a birkózó Aristodamost, aki győzött a 98. olympián (i. e. 388), majd a pythói és nemeai versenyeken további két-két győzelmet aratott.[70] Különös érdekessége van az Olympiában állított szobra feliratának sporttörténeti szempontból:

Πύθια δὶς, Νέμεα δὶς, Ὀλύμπια ἐστεφανώθην
οὐ πλάτει νικῶν σώματος, ἀλλὰ τέχνᾳ.

Eszerint Aristodamos sikereit nem hatalmas termetének, nyers erejének, hanem ügyességének, technikai tudásának tulajdonította.[71] Az ugyancsak élisi Satyros ökölvívásban győzött két-két ízben az olympián és a pythián, ötször pedig a nemeán.[72] Timon pedig pentathlonban aratott győzelmet a 145. olympián (i. e. 200), majd hasonló sikerrel szerepelt Delphoiban és Nemeában.[73]

5. Hátra van még annak a megtárgyalása, hogy milyen győzelmeket kellett aratnia az atlétának, hogy számontartsák periodos-győzelmét, ill. elnyerje a periodonikés címet: mind a négy (hat) versenyen meghatározott, azonos versenyszámban, vagy pedig bármilyenben elért győzelmek megfeleltek?

L. Moretti szerint[74] az volt periodonikés, aki a maga speciális versenyszámaiban győzött.

Igen ám, csakhogy a versenyzők jelentős része távolról sem volt egyoldalú specialistája egy-egy versenyszámnak, hanem igen sokoldalú képességeket, felkészültséget árultak el. Ezt a sokoldalúságot már bevezetőben volt alkalmunk szemléltetni versenyfutók illetőleg nehézatléták teljesítményein. A sok-

[68] P. Oxy. 2082. = FGH *(Jac.)* II B. nr. 257a, 4,17—22. Afric. ad ol. 120. 121. L. még *Knab:* nr. 20. *Moretti:* Ol. nr. 500. 511. (Esetleges hoplites győzelmeire vonatkozóan l. uo. nr. 507. 521.)

[69] A mítosz ködébe vesző hagyomány szerint Molione súlyos átkot mondott azokra az élisiekre, akik résztvesznek az isthmián, mivel az isthmosi fegyvernyugvás idején orvul megölték a férjét, Aktórt, s a korinthosiak nem torolták meg a gyilkosságot. Pausanias közlése szerint az élisiek állítólag ettől az átoktól félve maradtak távol az isthmosi játékoktól — a valóságos ok nem ismeretes. L. Paus. V 2,1—3. VI 3,9 16,2. — Ezért is nem lehet élisi a 'periodonikés' Leon, akinek isthmosi győzelmét felirat dokumentálja, s akiről *G. Dunst* (a 41. j. i. h.) különös logikával bizonygatja, hogy élisi volt, bár maga is említi (144. l. 18. j.), hogy «szigorúan véve» (? !) az élisiek nem vehettek részt az isthmián.

[70] Vö. Afric. ad. ol. 98. *Ebert:* nr. 34. Paus. VI 3,4. L. még *Moretti:* Ol. 383.

[71] Technikai fölényére utal Africanus megjegyzése is: *οὔ μέσα οὐδεὶς ἔλαβεν:* tehát senki sem ragadta derékon, ami a kiemelés, csípő- és váldobás egyik lehetséges előfeltétele volt. Ezzel a sikeres fogás-hárítással függ össze e feliratokon fentmaradt *ἀμεσολάβητος* jelző. Vö. *Jüthner:* Pale. RE XVIII 3 (1949) 87. *Moretti:* i. h. *Ebert:* p. 114. Technikai vonatkozásaihoz l. még *B. Schröder:* Der Sport im Altertum. Berlin 1927, 125—27. *Rudolph:* i. m. 40—42. *Patrucco:* 286—91. A sokoldalú technikai tudás kiemeléséhez vö. Bacchyl. 11,33: *ποικίλαις τέχναις.*

[72] Paus VI 4,5. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 462. 466. ad ol. 112—113. = i. e. 332. 328. *F. Brommer:* RE Suppl. VIII (1956) 705—706., nr. 7/a.

[73] Paus. V. 2,5. VI 16,2. Vö. *J. Regner:* RE VI A (1937) 1297., nr. 2. *Moretti:* Ol. nr. 601.

[74] L. Athen. 32 (1954) 115.

oldalúság további még árnyaltabb, nyomatékosabb bizonysága, hogy a magában is sokrétű képességeket, felkészülést igénylő pentathlon győztesei között szép számban találunk olyan versenyzőket, akik más számokban is jelentős sikereket arattak, részben egyidejűleg, részben kisebb-nagyobb eltéréssel. Az 1—1 futó- és ugró-, 2—2 dobószámból és birkózásból álló pentathlon jellegénél fogva a könnyebb, fürgébb, illetőleg az erőteljesebb, súlyosabb testalkatú atléták találkozásának alkalma volt. A tapasztalatok, azaz a fentmaradt adatok szerint nagyobb számban arattak sikert a különböző versenyek pentathlon küzdelmeiben az olyan atléták, akik különféle futószámokban, elsősorban stadionfutásban is győztek. Ennek részben bizonyára a pentathlon egyes számainak (feltehető) sorrendje a magyarázata.[75] A pentathlon-győzelemhez, mint ismeretes, elegendő volt három rész-szám megnyerése, lehetséges volt az első három számban *(πρώτῃ τρειάδι)* kivívni a végső győzelmet. A fentmaradt adatok szerint ilyen győzelmet szinte kizárólag olyan versenyzők értek el, akik dokumentálhatóan is kiváló futók voltak. Ez egybevág az előbb mondottakkal és megerősíti a futószám fontosságát a pentathlon műsorában.[76] Lássunk ezek után jellemzőbb tényeket.

A leggyakoribb eset az volt, ha egy atléta a pentathlon mellett győzött a stadionfutásban is. Ez az olympián először a korinthosi Xenophónnak sikerült (ol. 79. = i. e. 464). Diadalát Pindaros is megénekelte:

Πεντάθλῳ ἅμα σταδίου νι-
κῶν δρόμον. ἀντεβόλησεν
τῶν ἀνὴρ θνατὸς οὔπω τις πρότερον.[77]

Olympiában nem nyert koszorút, ám Delphoiban kétszer is győzött pentathlonban, egyszer pedig stadionfutásban a krotóni Phayllos,[78] aki saját maga felszerelte hajón jött az anyaországbeliek segítségére a perzsák elleni harcban (Herod. VIII 47). Phayllos gyorsasága szállóigévé vált,[79] s nevéhez

[75] Ez, felfogásom szerint a következő lehetett: stadionfutás—diszkoszvetés—ugrás—gerelyhajítás—birkózás. Vö. AntTan 12 (1965) 280—81. (= Testneveléstudomány 2, 1967, 70—71.). Hasonlóan *Patrucco*, i. m. 196—200. A különféle nézetekre, magyarázó kísérletekre l. legutóbb *Weiler:* 190—195.

[76] A *πρώτῃ τρειάδι* győzelem ily módon teljes abszurdum lett volna, ha a futószámot a negyediknek tartják, mint azt pl. *Bean* és *Ebert* véli. S ne felejtsük el, hogy az olympiai verseny jó ideig (1—13. ol.) csak a stadionfutásból állt; majd következett a dialulos (14. ol.) és a dolichos (15. ol.) felvétele a versenyprogramba. Az első nem futószám a pentathlon volt (18. ol. — jellemző módon a birkózással párhuzamosan), amit ily módon a futás kiegészítésének kell felfognunk az arányos testalkat kialakítására, a képességek harmonikus fejlesztésére való törekvés jegyében. A lebonyolítás szempontjából is kézenfekvő volt a futószámmal való kezdés. A stadionfutás fontosságára jellemző, hogy e szám győzteseit a győzteslisták hagyományosan számontartották, olykor csak ezeket.

[77] Pind. Ol. 13,41—43. *A. Puech* megjegyzéseivel, i. m. 145—147. Vö. *Moretti:* Ol.nr. 249—250. A folytatásból (47 sk.) azt is megtudjuk, hogy Xenophon apja, Thessalos is nyert koszorút futásban, mégpedig egyszer az olympián, a pythián pedig stadionfutásban és diaulosban is; *Moretti* Ol. nr. 154. szerint az olympián is bizonyára diaulosban győzött.

[78] Paus. X 9,2. Vö. *Mező:* 128. *Moretti:* IAG p. 26. Ol. p. 195. *Bengtson:* i. m. 42. 44. *A. Raubitschek:* RE XIX (1938) 1903—4.

[79] Vö. Aristoph. *Acharn.* 214. *Vesp.* 1206.

fűződik az ókorban mért legkosszabb távolugrás-sorozat is.[80] A messénéi Damiskos a gyermekek stadionfutásában győzött a 103. olympián (i. e. 364.); később, felnőttként (?) a nemeán és az isthmián pentathlonban aratott sikert.[81] Egy név szerint nem ismert kósi versenyző, Pythodoros fia mindhárom korcsoportban nyert egy sor pentathlon versenyt az időszámításunk fordulója körüli időkben. Győzelmeinek a legrangosabb színhelye Delphoi volt. Fiatalabb korában stadionfutásban is több versenyen ért el sikert. Egy alkalommal pedig, a kósi Rhómaián a gyermek kategóriában ugyanazon a napon diadalmaskodott stadionfutásban és pentathlonban.[82]

Pausanias (VI 15,9) beszámol az élisi Gergosnak az ő koráig (és később is) egyedülálló teljesítményéről: az atléta nem kevesebb mint négy alkalommal győzött Olympiában pentathlonban; ezenkívül egy-egy győzelmet aratott diaulosban és fegyveres futásban.[83] A kibyrai Polykrates az i. sz. 2—3. sz. fordulóján különböző kisebb versenyeken, különböző korcsoportokban nyert stadion és pentathlon számokat, egy esetben párhuzamosan a kettőt, a pentathlont kétszer is *πρώτῃ τρειάδι*.[84] A ciprusi Salamisba való Demetrios egyebek között három olympiai győzelmet aratott stadionfutásban, kettőt pentathlonban az i. sz. 3. sz. első felében.[85] Még változatosabb a győzelmi listája a sikyóni Aelius Granianusnak, aki az i. sz. 2. sz első felében pentathlonban két ízben győzött az olympiai játékokon (? 229—230. ol. = 137. 141), s első alkalommal diaulosban és fegyveres futásban is; legelső győzelmét a stadion-távon érte el még a gyermek kategóriában.[86] Az élisi Eupolemos a 96. olympián (i. e. 396) megnyerte a stadionfutást; ezenkívül ismeretes három pentathlon győzelme, amelyből kettőt a pythián, egyet a nemeán ért el.[87]

Lényegesen kevesebben voltak az olyan sokoldalú atléták, akiknek a pentathlonban és az önálló birkózó versenyszámban is sikerült győzniük. Ilyen volt a boiotiai Akastidas, aki a Panathenaián aratott kettős sikert.[88] A spártai Eutelidas a 38. olympián (i. e. 628) győzött az akkor egyetlen alkalommal megrendezett gyermek pentathlonban, továbbá birkózásban.[89]

Ezeknek a példáknak a ritkasága is jelzi, hogy a birkózás mint önálló versenyág és a pentathlon birkózó eleme más követelményeket támasztott a versenyzőkkel szemben:[90] a birkózásban elsősorban a nehezebb testsúlyúak remélhettek sikert, a pentathlon birkózó számában pedig olyanok, akiknek a

[80] Az antik pentathlon távolugró száma mibenlétének mérvadó feldolgozása *J. Ebert:* Zum Pentathlon der Antike: Untersuchungen über das System der Siegerermittlung und die Ausführung des Haltersprunges. ASAW 56 : 1. Berlin 1963. 35—64. Vö.: *Maróti E.:* AntTan 12 (1965) 181—182. (= Testneveléstud. 2[1967]71—72.) A távolugrás magyarázatára vonatkozó további irodalomhoz l. uő.: Bibliographie zum antiken Sport und Agonistik. Szeged, 1980. 32. l. nr. 565—590.

[81] Paus. VI 2,10—11. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 417.

[82] *Moretti:* IAG nr. 61.

[83] Vö. *B. Niese:* RE VII (1912) 1660, nr. 3. *Moretti:* Ol. nr. 961—166.

[84] *Moretti:* IAG nr. 82. *Maróti E.:* AntTan i.h. 281.

[85] *Moretti:* IAG nr. 86. Ol. nr. 922—23. 925—26. 928. *L. Robert:* Lés épigrammes . . . 184—185. L. még alább 1. és 91. j.

[86] Paus. II 11,8. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 848. 850—52. *Rudolph:* i. m. 55. 1. 4b j.

[87] Vö. P. Oxy. 2381. Paus. VI 3,7. (Vö. *Ritoók:* 135.) Afric. Diod. XIV 54 (Eupolis n.). L. még *Moretti:* Ol. nr. 367.

[88] IG II—III² 2314,9—12. (ann. 182) 1—178(7.) Vö. *Rudolph:* i. m. 56. 1. 3. j.

[89] IG II 978 = II—III² 2326. = *Ditt.* Syll.³ 1056. Paus. V 9,1. VI 15,8. Afric. Philostr. *Gymn.* 13. Vö. *Moretti:* IAG p. 3—4. Ol. nr. 63—64. *Rudolph:* i. h.

[90] Vö. *Rudolph:* i. m. 55.

testalkata megfelelt a pentathlon többi számában való eredményes szereplésre; ugyanis csak így érhették el (bizonyára a dobószámokban) a két részgyőzelmet, amely szükséges volt ahhoz, hogy az ötödik, döntő számba kerüljenek. Annál meglepőbb, hogy találkozunk olyan versenyzőkkel is, akik pályafutásuk során egyaránt értek el sikereket pentathlonban és pankrációban. Ilyen volt a lepreoni Antiochos, aki az isthmián és a nemeán két-két győzelmet aratott pentathlonban. a 95. (?) olympián (i. e. 400) pedig pankrációban diadalmaskodott.[91] Egy ismeretlen nevű kósi atléta az időszámításunk fordulója körüli években különböző korcsoportokban egy sor pentathlon- és stadionfutóversenyt nyert; köztük Nemeában és az *Actián* felnőtt pentathlont is. Korábban pedig, gyermek kategóriában Knidosban a Dorieián penkrációban győzött:[92] ezek szerint gyors és erős is lehetett, ami jól megalapozta pentathlonban elért sikereit.

A sokoldalúság, illetőleg az arra való törekvés, bizonyítási vágy sajátos példáját találjuk néhány nehézatléta esetében. Így a már többször említett Theogenes prózai győzelmi listája[93] végén a periodos versenyein elért ökölvívó és pankráció győzelmei mellett számontartja az argosi Hekatonboián dolichosban elért sikerét — az egyetlent az ezernél is több, kisebb versenyen kivívott győzelme közül. A szövegben nincs támpont arra a feltevésre, hogy ez nem felnőttkori szerepléséhez fűződik, bár valószínű, hogy főleg fiatalabb korában indult dolichos versenyeken is, hogy bizonyságot tegyen — különben az ökölvívásban sem jelentéktelen — állóképességéről. Nem említi a felirat azt a dolichos győzelmét, amelyről Pausanias (VI 11,5) számol be: «A thessaliai Pthiában nem lépett fel ökölvívásban és pankrationban, hanem azt tűzte ki célul, hogy futásban is hírnévre tegyen szert a görögök között. Le is győzte a hosszú távon indulókat. Gyanítom, hogy Achilleus miatt sarkallta az a becsvágy, hogy az úgynevezett hérósok leggyorsabbikának hazájában ő vigye el a pályadíjat futásban.[94]

Az viszont kevésbé valószínű, hogy vetélytársa, az olympiai pankrációgyőztes Dromeus[95] azonos személy legyen az azonos nevű — föntebb már említett dolichos futó kétszeres periodos-győztessel: ehhez a futó specialistákból álló versenysorozat túl erős konkurrenciát jelentett.

Megemlíthető még ebben az összefüggésben a laodikeiai Aur. Septimius Eireneios, aki számos kisebb-nagyobb versenyen (pl. a periodoshoz tartozó *Actián*) győzött ökölvívásban és pankrációban is; négy korábbi versenyen az ökölvívás mellett megnyert egy — meghatározhatatlan távú — futószámot) is.[96]

Az utóbb áttekintett — és távolról sem teljes számú — adatok is mutatják, hogy az ókori atléták körében számosan rendelkeztek sokoldaló képességekkel, felkészültséggel. Ez azonban nem befolyásolja, vagy épp cáfolja azt a tényt, hogy a periodonikés címre csak azok tarthattak igényt, akik a négy (hat) fő versenyen egyazon meghatározott versenyszámban arattak győzelmeket.

[91] Paus. VI 3,9. Vö. *Moretti:* Ol. nr. 360.
[92] L. *Moretti:* IAG nr. 60.
[93] *Moretti:* IAG nr. 71. *Ebert:* p. 124.
[94] Ford. *Vekerdy J.* in: *Ritoók:* 139—140. Vö. Plut. *praec. ger. reip.* 15,7 (811 D): *οὐ μόνον τὴν περίοδον νενικηκὼς ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀγῶνας, οὐ παγκρατιῶ μόνον ἀλλὰ καὶ πυγμῇ καὶ δολιχῷ . . .* L. még *Moretti:* IAG p. 53. *Ebert:* p.
[95] L. *Moretti:* Ol. nr. 202.
[96] Vö. föntebb a 14. jegyzetben!

Ha sorra vesszük az 5. pontban tárgyalt versenyzőket (s részben hasonló a helyzet az 1. pontban említett triastések s mások esetében is), akkor látnunk kell, hogy ezek nem tekinthetők periodos-győzteseknek, nem tarthattak igényt a periodonikés rangra. Ti. vagy a periodos valamelyik versenyén nem szereztek koszorút, vagy győzelmeiket részben vagy egészében eleve kisebb jelentőségű helyi versenyeken érték el, illetőleg a forráshagyományozás alapján egyértelmű, hogy nem azonos, hanem különböző, két-három féle versenyszámban diadalmaskodtak,[97] s ezért a források nem is nevezik őket periodos-győzteseknek.

Láttuk viszont, hogy kezdettől fogva számon tartották azokat az atlétákat, akik mind a négy nagy pánhellén versenyen egyazon számban győztek; azt mutatják a ránkmaradt győztesfeliratok, Pausanias közlései, aki adatait egyrészt azóta megsemmisült feliratokból, másrészt a versenyrendezők hivatalos feljegyzéseiből merítette[98] stb. — Közvetett bizonyítéknak tekinthető az a tény, hogy azokkal az élisi atlétákkal kapcsolatban, akik az olympiai, pythói és nemeai versenyeken egyazon számban győztek, általában megjegyzi, hogy csak azért nem érhettek el periodos-győzelmet, mert az isthmián nem vehettek részt; ám akkor amikor a három játékon különböző számokban születtek a győzelmeik, ezt a megjegyzést mellőzi.[99]

6. Összegezésül, végkövetkeztetésként megállapíthatjuk tehát a következőket: a görögök kezdettől fogva számontartották s különféle módon megörökítették azoknak az atlétáknak a nevét, sikerét, akik a négy nagy pánhellén versenyen, az olympiai, pythói, isthmosi és nemeai játékokon egy-egy olympiai ciklusban egyazon versenyszámban győzelmet arattak. E játékok körét idővel periodosnak nevezték, s a periodos versenyein, egy ciklusban, azonos számban/számokban diadalmaskodó versenyzőket periodonikésnek. Tény, hogy ez a cím attól az időszaktól kezdve dokumentálható csak, amikor a periodos eredetileg négy versenye már hatra bővült. Ettől az időtől kezdve nem vették szigorúan azt, hogy a győzelmek egy adott olympiai cikluson, periodoson belül születtek-e, esetleg még az sem volt akadály a periodonikés cím felvételéhez, hogy a kérdéses győzelmeket az atléta nem azonos korcsoprtban érte el.

[97] Theogenes természetesen sajátos eset; az ő ökölvívásban elért periodos-győzelme, mint föntebb láttuk, vitathatatlan.

[98] Vö. III. 21, 1: *τὰ ἐς τοὺς Ὀλυμπιονίκας Ἠλείων γράμματα*. L. még V 4,4. VI 8, 1.

[99] Vö. pl. a futó Aristeides esetét, VI 16,4.

VISY ZSOLT

A PANNONIAI AUXILIÁRIS DIPLOMÁK KRYPTOTOPOGRÁFIAI CSAPATFELSOROLÁSA

Ismert tény, hogy a provinciák segédcsapatai különböző elvek szerint vannak fölsorolva az auxiliáris diplomákon. A rendelkezési elv a hely és az idő függvényében többször változott. A kutatás már régen fölismerte, hogy a csapatokat többnyire numerikusan, vagyis az egyes csapatok nevében szereplő sorszámok emelkedő sorrendjében adták meg a császári rendeletekben, és ennek megfelelően a diplomákban is.[1] Ez a megállapítás éppen úgy Th. Mommsentől származik, mint a következők: 1. Hadrianus egyes konstitúciói, valamint Antoninus Pius és későbbi császárok jónéhány konstitúciója eltér ettől a szisztémától; 2. az *ala*-k gyakrabban, a *cohors*-ok ritkábban nincsenek beszámozva. Ezek a csapatok általában a sorszámmal bíró csapatok után állnak, és csak ritkán előttük.[2] H. Nesselhauf hozzáfűzte, mint további általános sajátságot, hogy 159-ben (CIL XVI 110) a *cohortes milliariae* megelőzték a fölsorolásban a többi csapatot.[3] Ebben az időben még nem lehetett eldönteni, hogy a látszólag szabálytalan, tehát nem numerikus fölsorolás topográfiai fölsorolást rejt vagy sem. Habár H. Nesselhauf azzal a lehetőséggel is számolt, nem foglalt állást a kérdésben.[4] Radnóti Aladáré és Barkóczi Lászlóé az érdem, hogy az auxiliáris csapatok esetenkénti topográfiai fölsorolása bizonyítást nyert. Az elméletet a 148-ból származó (CIL XVI 179—180) regölyi, Pannonia inferior segédcsapatait fölsoroló diplomapár alapján lehetett bizonyítani.[5] Ez a felismerés ugyan eleinte kritikai megjegyzéseket is kiváltott,[6] a további kutatások révén azonban egyre további bizonyítást nyert.[7] Az alapkérdés az, hogy hiányos adatok esetén milyen mértékben támaszkodhat a kutatás az auxiliáris diplomák csapatfölsorolásának fölismert szabályszerűségeire diszlokációs kérdések eldöntésénél. Nagyon fontos lenne ezt tudni, mivel még jelenlegi ismereteink szerint is igen magas azoknak a segédcsapatoknak a száma, amelyeknek rövidebb-hosszabb időszakra nézve ismeretlen vagy bizonytalan az állomáshelye. Radnóti későbbi kutatásai, amelyhez más kutatók is csatlakoztak, kimutatták, hogy a topográfiai csapatfölsorolással Antoninus Pius korától kezdve jónéhány provinciában lehet és kell számolni.[8] M. Roxan felismerte, hogy Mauretania

[1] *Th. Mommsen* in: CIL III p. 2024.
[2] *Th. Mommsen:* uo.
[3] *H. Nesselheauf:* CIL XVI p. 176.
[4] *H. Nesselhauf:* uo.
[5] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 191—226.
[6] *Nagy:* (1956) 49; *Mócsy:* (1962) 617.
[7] *Nagy:* (1956) 29; *Fitz:* (1959) 441; *Fitz:* (1962) passim.
[8] *Barkóczi:* (1958) 417 skk; *Radnóti:* (1959) 134 skk; *G. Alföldy:* Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior. ES 6 1968 152; *Radnóti:* (1975) 206 skk; *Beneš:* (1978) 72 skk.

Tingitana provinciában már Hadrianus uralkodása idején a katonai *itinerarium* szerint sorolták föl a segédcsapatok diplomáin a csapatokat.[9] Mindezek és más eredmények alapján tehát elmondható, hogy a topográfiai csapatfelsorolás elmélete általános elfogadást nyert, továbbra is nyitva marad az a kérdés, hogy hány diplomán alkalmazták ezt a módszert készítésükkor.

Egy korábbi tanulmányomban sikerült kimutatnom, hogy a topográfiai csapatfölsorlás módszere nem csupán a korábban úgy értékelt diplomák esetében van meg, hanem egy olyan numerikus csapatfölsorlású diploma esetében is, amelyről korábban a kutatás nem tételezte föl, hogy topográfiailag is értékelhető adatokkal szolgál.[10] Ez a diploma a 139-ből származó albertfalvai diploma (CIL XVI 175), amely Pannonia inferior segédcsapatairól nyújt értékes információkat. Ez a felismerés egyrészt alátámasztja a segédcsapatok topográfiai fölsorolásának elméletét, másrészt — amennyiben más diplomák esetében is kimutatható — lényegesen kibővíti azoknak a diplomáknak a számát, amelyek egyebek mellett a fölsorolt csapatok topográfiai értékelésére is alkalmasak illetve fölhasználhatók diszlokációs kérdések eldöntésére.

Legutóbb M. Roxan foglalkozott ezekkel a problémákkal.[11] Hangsúlyozza a Britanniára nézve E. Birley által fölismert elvet,[12] amely lényegében azt jelenti, hogy a segédcsapatok «legionary grouping» szerint, tehát a különbkülönb légiókhoz való besorolásuk szerint szerepelnek az egyes diplomákon, illetve eszerint vannak ott csoportosítva, valamint kiemeli a különböző katonai körzetek és katonai *itinerarium*-ok jelentőséget.[13] Végső következtetése az, hogy «there can have been no fixed policy dictated from Rome over the way in which diploma lists were prepared». Megállapítja, hogy bár a csapatok fölsorolási rendje különböző és nem mindig tisztázható a rendezési elv, sokszor, csaknem teljes listák esetén is, a katonai *itinerarium*-ot követték a vésés során.[14] Az esetleges kryptotopográfiai rendezési elvvel nem foglalkozva e kérdésben nem nyilvánított véleményt.

A kryptotopográfiai csapatfölsorolás azt jelenti, hogy a csapatok egyszerre állnak numerikus és topográfiai sorrendben. Pontosabban szólva: a csapatok ugyan numerikus rendben állnak, tehát először az I., majd II. sorszámú csapatok és így tovább, de az azonos sorszámú csapatok egymás között nem alfabetikus vagy egyéb módon, hanem valamilyen topográfiai sor szerint vannak rendezve. Minél több azonos sorszámú csapat szerepel a diplomán, annál világosabban és tisztábban vehető ki ez a rendezési elv, annál biztosabb a diploma megfelelő csoportba való sorolás. Ezt a rendezési elvet a CIL XVI 175. diploma esetében sikerült első ízben kimutatni, meglétét bizonyítani.[15] és ezt követően természetesen fölmerült a kérdés, vajon még hány diploma esetében mutatható ki — Pannonia vagy más provincia segédcsapataira vonatkozóan — ez a rendező elv. Miután néhány kísérlet sikerrel kecsegtetett, elhatároztam, hogy az összes auxiliáris diplomát elemezni fogom ilyen szempontból. Ehhez

[9] *M. Roxan:* The Auxilia of Mauretania Tingitana. Latomus 32 (1973) 848 sk; *Roxan:* (1983).
[10] *Visy:* (1982) 79; 83.
[11] *Roxan:* (1983).
[12] *E. Birley:* Roman Garrisons in Wales. Arch. Cambrensis CII 1953 9 skk.
[13] L. 7. j.; *Roxan:* (1983).
[14] *Roxan:* (1983).
[15] *Visy:* (1982) 76 skk.

azonban előbb el kellett végezni egy olyan vizsgálatot, aminek révén osztályozni lehet a különböző csapatfelsorolási rendszereket, valamint az azokat befolyásoló tényezőket. E tanulmányban ezt a vizsgálatot végeztem el, valamint elemeztem Pannonia diplomáit a nyert szempontok alapján.

Ha összevetjük a 139-ből származó CIL XVI 175. diplomát az ugyancsak Pannonia inferiorból származó, 148-ban kiállított diplomákkal (CIL XVI 179—180), amelyek között ilyen formán 9 év különbség van, könnyű észrevenni a hasonlóságot. Igaz ugyan, hogy az utóbbiak fölsorolása tisztán topográfiai (a *milliaria*-egységektől eltekintve, amelyekre Radnóti A. és Barkóczi L. még nem figyelt föl), a korábbi diploma fölsorolása pedig láthatóan numerikus, de az is kitűnik az összevetésből, hogy ha csak az azonos sorszámú csapatokat tekintjük, azok fölsorolási rendje mindkét diplomán gyakorlatilag azonos (I. táblázat). A II. táblázat két mauretaniai diploma megfelelő adatait tartalmazza (CIL XVI 165—114/117; CIL XVI 169—122). Egyértelműen következik ebből az összehasonlításból, hogy Mauretania Tingitanaban is jóval korábban, mint ahogy eddig föltételeztük, már Traianus uralkodása idején, számolni kell a topográfiai, illetve a kryptotopográfiai csapatfelsorolással a katonai diplomákon. E két példa azonban azokra a nehézségekre is utal, amelyek a módszer követése során felmerülnek. A második példán föltűnő, hogy a sorszám nélküli

I. táblázat

	CIL XVI 179—180	CIL XVI 175				
		I	II	III	V	VII
Alae						
I FLAV BRITAN ∞	1	[1]	—	—	—	—
I THR VET SAG	2	[2]	—	—	—	—
I C R	—	3	—	—	—	—
I BRITTON C R	3	—	—	—	—	—
I PRAET C R	4	4	—	—	—	—
I AVG ITVR	5	5	—	—	—	—
Cohortes						
III BATAV ∞ VEX	1	—	—	[10]	—	—
I ALPIN EQVIT	2	[1]	—	—	—	—
I THR GERM	3	[2]	—	—	—	—
I ALPIN PEDIT	4	3	—	—	—	—
I NORIC	5	4	—	—	—	—
III LVSIT	6	—	—	9	—	—
II NERVIOR ET CALLAEC	7	—	[7]	—	—	—
VII BREVC	8	—	—	—	—	12
I LVSIT	9	6	—	—	—	—
II AVG THR	10	—	8	—	—	—
I MONTAN	11	5	—	—	—	—
I CAMPAN VOL C R	12	—	—	—	—	—
I THRAC C R	13	—	—	—	—	—
[V GALL]	—	—	—	—	[11]	—

II. táblázat

	CIL XVI 169/73	CIL XVI 165					
		I	II	III	IIII	V	szám nélküli
Alae							
[AVG C R]*	1	—	—	—	—	—	3
GEMELL C R	2	—	—	—	—	—	4
GALLOR TAVRIAN [C R TOR VICTR]	3	—	—	—	—	—	5
III ASTVR	4	—	—	2	—	—	—
I HAMIOR SYR [SAGIT]	5	1	—	—	—	—	—
Cohortes							
I ITVRAEOR C R	1	1	—	—	—	—	—
V DELM C R	2					[10]*	
II [HISPANA C R]*	3	—	5	—	—	—	—
IIII GALLOR C R	4	—	—	—	9	—	—
I ASTVR ET CALL C R	5	2	—	—	—	—	—
II SYROR SAGITTAR ∞	6	—	6	—	—	—	—
III AST C R	7	—	—	8	—	—	—
II HISPANOR C R	8	—	7	—	—	—	—
I LEMAVOR C R	9	4	—	—	—	—	—
I CELTIBEROR C R	—	3	—	—	—	—	—

* *M. Roxan:* Latomus 32 (1972) 855. Table III.

csapatok előbb az utolsó helyeken, utóbb pedig elöl, a fölsorolás elején állnak, de azonos sorrendben. Fentebb utaltam arra, hogy erre a jelenségre már Th. Mommsen fölfigyelt, de ahhoz, hogy e jelenségről valamelyes közelebbit meg lehessen tudni, elkerülhetetlenül szükséges az összes idevágó adatot összeállítani és elemezni. Ugyanez vonatkozik a *milliaria*-egységekre is, amelyeknek a fölsorolásban elfoglalt helye nem mindig azonos elveknek felel meg. H. Nesselhauf megjegyezte, hogy 159-ben a *cohortes milliariae* megelőzték a fölsorolásban a többi gyalogos egységet. Nagy Tibor azt írta, hogy «. . . the names of the units are given in a rising numerical order, usually with one exception. The exception is, for the most part, some ala or cohors milliaria, placed at the head of the list, independent its numerical designation, while other — usually quingenaria — units follow in numerical order. One of the best examples may be found in the Raetian diplomas issued under Antoninus Pius (CIL XVI 94, 117, 118); here the list is consistently headed by the *ala II Flavia p. f. (milliaria)*, followed by the mounted units bearing the number I».[16] Radnóti. A. ezzel kapcsolatban így fogalmazott: «die wiederkehrende erste Stelle der Ala *II Flavia milliaria* auf der Liste der Urkunden gilt für die ranghöchste Truppe einer Provinz ohne Legion».[17] Hasonló helyzettel kell azonban akkor is számolni, ha az adott provinciában *legio* is állomásozik, amint arra egyszer korábban már utaltam.[18] Mindeddig azonban nem történt meg az ide vonatkozó adatok össze-

[16] *Nagy:* (1956) 35, 176. j.
[17] *Radnóti:* (1959) 138.
[18] *Visy:* (1982) 79.

állítása és értékelése. A kérdés az, mikor és miért szerepelnek a *milliaria* egységek a csapatfölsorolások élén. Mivel az e kérdésekre adott válasz a csapatfölsorolások topográfiai fölsorolásának vizsgálatában döntő fontosságú, össze kellett állítani a megfelelő adatokat.

A III. táblázat valamelyest leegyszerűsítve mutatja ezeket az adatokat.[19] Világosan kitűnik, hogy a sorszám nélküli csapatok Vespasianus, Titus és

III. táblázat

	A szám nélküli csapat helye		Az ezres létszámú csapat helye	
	hátul	középen/elöl	elöl	keverten
Vespasianus	4	—	—	—
Titus	1	—	—	—
Domitianus	11	—	2	3
Trajanus	9/10	4/5	4	8
Hadrianus	4	4	4	5
Antoninus Pius	2	5	19	4
Marcus Aurelius	—	1	3	2

Domitianus uralkodása idején kivétel nélkül a fölsorolás végén szerepelnek, tehát a sorszámmal bíró csapatok után. Traianus uralkodásának kezdetén rövid időre megváltozott a helyzet: 98 és 100 között négy olyan diplomát ismerünk, amelyekben a sorszám nélküli csapatok a fölsorolás élén állnak, megelőzve a többi egységet. Ezeken az eseteken, és még egy eseten kívül, amely 103 és 107 közé keltezhető, az összes többi diploma a korábbi képet mutatja. Hadrianus idején nagyjából azonos arányban készültek diplomák mindkét elv szerint, míg Antoninus Pius korában már a negatív esetek, tehát amikor a sorszám nélküli csapatok n e m hátul állnak, vannak többségben. A Marcus Aurelius uralkodására keltezhető egyetlen eset ugyancsak negatív példát mutat. A sorszám nélküli csapatok fokozatos és állandó csökkenése ellenére megállapítható tehát, hogy Traianus, de még inkább Hadrianus uralkodásától kezdve mind ritkábban állnak ezek az egységek a felsorolás végén.

A *milliaria*-csapatok ide vonatkozó adatait is a III. táblázat tartalmazza. Azt vizsgáltam, hogy milyen arányban szerepelnek ezek a csapatok a fölsorolás élén, illetve a többi csapat közé besorolva. Figyelemre méltó, hogy Domitianus, Traianus és Hadrianus idején a megoszlás csaknem azonos, illetve a kevert fölsorolás mindig túlsúlyban van, Antoninus Pius idején azonban a kép az ellenkezőjére vált át, és azt mutatja, hogy 19 esetben 4 ellenében a *milliaria*-egységek megelőzik a fölsorolásban a *quingenaria*-egységeket. Úgy tűnik, hogy ez az irányzat — habár az elől álló *milliaria*-csapatok még többségben vannak — Marcus idején nem folytatódik. A csapatfelsorolások élén szereplő *milliaria*-csapatok Antoninus Pius uralkodása idején hirtelen megnövekedett száma azonban többnyire nem lehet a csapat topográfiai helyzetének következménye,

[19] Ezeknek az adatoknak az értékelésénél csak a biztos eseteket vettem figyelembe. Az adatok kimerítő értékelése meghaladná e munka kereteit. Ez egy másik, előkészületben lévő munka része lesz.

hanem, amint arra Radnóti A. és jó magam korábban utaltunk, a csapat nagyságából következő tekintély-elvnek köszönhető ez a kiemelés. Nyilvánvaló, hogy minden esetben külön meg kell tehát vizsgálni, hogy a *milliaria*-csapat topográfiai helyzete vagy dupla létszáma miatt került a felsorolás élére az ilyen esetekben.

E két vizsgált sajátság ugyan befolyásolhatja a csapatfölsorolás rendjét, de sem meglétük, sem hiányuk nem zárja ki a topográfiai csapatfölsorolást. Könnyű belátni ugyanis, hogy abban az esetben, ha egy ezres létszámú egység a felsorolás élén áll, semmi sem gátolta a többi csapat esetében a topográfiai elv alkalmazását, de az is könnyen belátható, hogy a sorszám nélküli csapatok bármelyik besorolása esetén semmi sem gátolta a diploma szövegezőjét abban, hogy ezeket és a sorszámmal rendelkező csapatokat a kryptotopográfiai elv szerint rendezze. Van azonban egy olyan rendező elv (a teljes rendszertelenségtől itt eltekintve), amelyik kizárja az esetleges kryptotopográfiai sorrend meglétét, ez pedig a csapatok alfabetikus sorrendbe való rendezése. Ez az elv ugyanazokban az esetekben tételezhető fel, mint a kryptotopográfiai elv, vagyis akkor, amikor az azonos sorszámú csapatok numerikus rendben követik egymást. Ez a gondolat olykor-olykor már felmerült a kutatásban, de amennyire tudom, még senki sem elemezte a diplomákat ilyen szempontból. Mivel azonban a kryptotopográfiai csapatfölsorolás vizsgálata számára e kérdés általános ismerete döntő fontosságú, elkerülhetetlen, hogy röviden ezzel a kérdéssel is foglalkozzunk.[20] Ennek a vizsgálatnak az eredményeit a IV. táblázat tartalmazza. Látható, hogy — különösen az I. században — gyakran törekedtek az officiumokban arra, hogy alfabetikusan sorolják föl a csapatokat, de az is, hogy ez a látható igyekezet ellenére csak ritkán sikerült hibátlanul. Következik ebből, hogy az ilyen adatokat óvatosan kell kezelni, lehetőleg minden esetben elemezni az esetleges befolyásoló tényezőket. Ilyen eset áll elő akkor is, ha több különböző sorszámú, de azonos nevű csapat szerepel egyazon diplomán. Ezekben az esetekben többnyire egymás mellé sorolták ezeket a csapatokat,

IV. táblázat

	Numerikus alfabetikus,	Numerikus, kevert (kryptotopografikus)	Kevert (topografikus)
Nero	1	—	—
Vespasianus	cca. 2 előre	—	—
	1 visszafelé		
	cca. 1 előre-/visszafelé		
Titus	1	—	—
Domitianus	cca. 5	cca. 7	—
Trajanus	részben 3	cca. 17	—
Hadrianus	részben 3	cca. 9	2
Antoninus Pius	1?	13	16
Marcus Aurelius	—	3	3
Commodus	—	—	1

[20] Ebben az esetben is csak röviden lehet a 92 diploma ide vonatkozó adatait összefoglalni. A részletes értékelésre az előkészületben levő említett munkában kerül majd sor.

ez azonban általában megbontotta a numerikus sorrendet. E vizsgálat eredményeként a következőket lehet — nagy óvatossággal és bizonyos fönntartással — megállapítani: Titus koráig az auxiliáris diplomák többnyire numerikus, és azon belül alfabetikus fölsorolásúak. A diplomák csapatfölsorolása Domitianus idején is numerikus, de már csak kevesebb mint a felénél mutatható ki többé-kevésbé biztosan az alfabetikus rend. Ez a viszony úgy változik meg Traianus alatt, hogy az így értékelhető diplomák túlnyomó többsége kevert numerikus rendet mutat. Hadrianus uralkodása alatt azzal a különbséggel folytatódik ez az irányzat, hogy 122-ben és 123-ban megjelennek az első tisztán topográfiai csapatfelsorolású katonai diplomák. Antoninus Pius idejéből már több olyan diplomával rendelkezünk, amelyekben a csapatok topográfiai elv szerint lettek fölsorolva (ahol természetesen egy egyidejű alfabetikus sorrend elképzelhetetlen), mint olyan diplomával, amelyben numerikus és kevert a csapatfölsorolás. Ebből az időből csak egyetlen olyan diploma ismeretes, amelyikről föltételezhető, de nem bizonyítható, hogy a benne szereplő csapatokat alfabetikus sorrendbe rendezték. Marcus Aurelius idején nagyjából egyenlően oszlanak meg a topográfiai fölsorolással, illetve a kevert numerikus fölsorolással rendelkező diplomák.

A vizsgálatba vonandó diplomák köre tehát úgy szűkíthető, hogy a topográfiai fölsorolással rendelkező diplomák elhagyása mellett ki kell hagyni a biztosan alfabetikus csapatfölsorolással rendelkezőket. A fennmaradt diplomák, amelyek tehát kevert és numerikus csapatfölsorolással rendelkeznek, képezik a további vizsgálatok tárgyát, ezekről kell esetről esetre megállapítani, hogy a kevert csapatfölsorolási rend nem kryptotopográfiai sorrend-e. A következőkben az osztatlan Pannonia, illetve a két Pannonia esetében végzem el ezeket az elemzéseket. Hangsúlyozni kell természetesen, hogy nem lehet minden kevert numerikus csapatfölsorolású diplomát automatikusan kryptotopográfiai fölsorolásúnak tekinteni. A munka menete csak az lehet, hogy a szóbanforgó okmányról előbb az ismert diszlokációs adatok alapján bizonyítani kell, hogy valóban kryptotopográfikus a csapatfölsorolása, és csak azután lehet egyéb csapatok topográfiai kérdéseire, állomáshelyük meghatározására fölhasználni őket. Az elemzésből kitűnik, hogy több diploma esetében a topográfiai elv mellett más szempontokat is alkalmaztak a sorrend kialakításánál. Ezekben az esetekben a különböző részeket egymástól elkülönítve kell vizsgálni. Általánosságban egyébként meg lehet állapítani, hogy az ismert diszlokációs adatok ugyanolyan fontosak a kryptotopográfiai elv egykori alkalmazásának fölismerésében, mint megfordítva, a fölismert kryptotopográfiai elv a bizonytalan vagy ismeretlen állomáshelyű segédcsapatok állomáshelyének hozzávetőleges vagy pontos meghatározásában (vö. XXIX. táblázat).

Pannonia

CIL XVI 4. — 60.6.2. V. táblázat

A hét *cohors* numerikusan van fölsorolva. A négy I sorszámú csapat alfabetikus sorrendben áll, eltekintve a *cohors I Alpinorum*tól, amelynek az első helyen kellene állnia. Alfabetikus sorrendben áll a két II sorszámú csapat is. Az állomáshelyekre vonatkozó adatok bizonytalanok és hiányosak, de az a tény, hogy a gyalogos csapatok alfabetikus sorrendben lettek fölsorolva, mindenképpen kizárja a topográfiai értékelés lehetőségét.

V. táblázat

	CIL XVI 4 60 — Illyricum *cohortes* VII	
↓	1. I ASTVR ET CALLAECOR	?
↓	2. I HISPAN	Poetovio[1]
↓	3. I ALPINOR	Lugio/Aquae[2]
↓	4. I LVSITANOR	?
↓	5. II ALPINOR	Mursa[3]
↓	6. II HISP	?
	7. V LVC{I}ENS ET CALLAECOR	?

[1] *Lőrincz:* (1982) 48. Ezúton is köszönöm *Lőrincz Barnabás*nak, hogy «Pannonia segédcsapatai a principátus korában» c. kéziratát rendelkezésemre bocsátotta. A vele folytatott beszélgetések is igen tanulságosak voltak. [2] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 199. Anm. 74; *Lőrincz:* (1982) 48. [3] AÉp. 1913, 135; CIL III 3261; *Lőrincz:* (1982) 48.

CIL XVI 26—80.7.13. VI. táblázat

A négy lovascsapat négy csoportba osztható, és csak az első kettő tartozik azonos csoporthoz. Ezek alfabetikus sorrendben állnak. A szám nélküli csapat a fölsorolás végén található. A gyalogos egységek is numerikus rendben állnak. A két II sorszámú csapat alfabetikus sorrendben követi egymást, a nyolc I sorszámú egység közül azonban csak az első három, illetve a hetedik és a nyolcadik. Az utóbbi jelenségre nehéz magyarázatot találni, de ha az eddig megállapított és feltételezett állomáshelyek a későbbiekben is helyesnek bizonyulnak, a felsorolás elején álló I sorszámú csapatok a tartomány északi, az utóbbiak pedig annak déli részében állomásoztak. Talán az sem a véletlen műve, hogy a fölsorolás első helyén található *ala I Arvacorum* valószínűleg Carnuntumban, míg a második helyen olvasható *ala I civium Romanorum* Teutoburgiumban feküdt. [20a]

[20a] A közelmúltban egy munkámban ezzel a diplomával is foglalkoztam (AArch Hung 36 [1984] 223—225). Nézetem szerint ez az első olyan diploma, amely az Alföldy—Mann-féle rendszerezés II. csoportjába tartozik. A csoport későbbi diplomáihoz képest az egyetlen különbség, hogy itt mindkét csoport egységei külön-külön meg vannak nevezve, valamint hogy a katonák szolgálati idejét is külön-külön megadták. S. Dušanić más véleményen van (Germania 56 [1978] 470, Anm. 75; in: Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71 [1980] 1062 skk; Arch. Vestnik 33 ⟨1982⟩ 218, Anm. 88; Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. Szerk. W. Eck és H. Wolff. Passauer Historische Forschungen 2 [1986] 212, Anm. 101): *Ob virtutem*-határozatként értékeli ezt a diplomát. S. Dušanić interpretációja a három ismételten megnevezett csapat különállásával számolt, amennyiben nézete szerint e csapatok bizonyos számú katonájának szolgálati időben megadott polgárjoga hadi sikerre utalna. Ezt a konstrukciót félreértésen alapulónak neveztem (AArchHung i. h. 225), mivel a diploma szövegéből éppen az ellenkező következik: 17 segédcsapat, köztük a három előző, katonái nemcsak polgárjogban, hanem elbocsátásban is részesülnek. Többszöri levélváltás után azt kell látnom, hogy S. Dušanić nem félreértette a diploma szövegét, hanem egy megalapozatlan és felettébb hypotetikus magyarázattal élt. Feltételezi ugyanis összes ide vonatkozó írásában, hogy az első csoportban (17 csapat, *XXV pluribusve stipendiis*) a 3 csapatból csak 26—27 vagy több évet szolgáltak voltak, 25 évet szolgáltak nem. Ilyen megkülönböztetésre a diploma szövege nem ad lehetőséget. Javaslatát föltételezve, de el nem fogadva, világosan kitűnik, hogy az nem ad magyarázatot 14 csapat bizonyos számú katonájának 25 év utáni, külön előnyt jelentő elbocsátására. Ezen a megállapításon az sem változtat, hogy legutóbb már megenged «o n e 'qualifying event' for the great majority of the recipients of the constitution of ⟨CIL⟩ XVI 26 (both the *qui militant* and the *qui militaverunt*)». Mivel ez az értelmezés nézetem szerint módosítása után is bizonyíthatatlan, és mivel az általam vallott álláspont semmit sem vesztett érvényéből, továbbra is a diploma szövegén alapuló értelmezést fogadom el (vö. Zs. Visy in: Heer und Integrationspolitik 493, Anm. 35a).

VI. táblázat

CIL XVI 26
80 — Pannonia

alae quattuor	
1. I ARVACORVM	Carnuntum[1]
2. I CIVIVM ROMANORVM	Cornacum[2]
3. II ARVACORVM	Teutoburgium[3]
4. FRONTONIANA	Aquincum[4]
cohortes decem	
1. I ALPINORUVM	Gorsium[5]
2. I MONTANORVM	Klosterneuburg[6]
3. I NORICORVM	Brigetio[7]
4. I LEPIDIANA	?
5. I AVGVSTA ITVRAEORVM	Ad Statuas (Várdomb)[8]
6. I LVCENSIVM	?
7. I ALPINORVM	Poetovio[9]
8. I BRITANNICA	Rittium[10]
9. II ASTVRVM ET CALLAECORVM	? (Lugio ?)[11]
10. II HISPANORVM	?
11. III THRACVM	?
12. V BREVCORVM	Carnuntum[12]
13. VIII RAETORVM	?

[1] *Vorbeck:* (1980) Nr. 282. [2] AÉp 1911. 237; *Lőrincz:* (1982) 53. [3] CIL III 3271. 10258; *Lőrincz:* (1982) 48. [4] AÉp 1969/1970. 477; *K. Kérdő—M. Németh = Lőrincz:* (1982) Anm. 233. [5] *Fitz:* (1972) 8; *Lőrincz:* (1982) 53. [6] CIL XVI 26; *Ubl:* (1979) 116. [7] *Lőrincz:* (1980) 124. [8] *Nagy:* (1956) 69, Note 185. — Ez azonban a latin helynevek későbbi fölbukkanása miatt nem valószínű. Alisca helye Szekszárdon keresendő, vö. *Visy Zs.:* A pannoniai limes Magyarországon, Bp. 1987, s. a. [9] *Szilágyi* (1942) 181 f. [10] CIL III 3256; *Lőrincz:* (1982) 53. [11] Vagy azon a környéken, ahonnan a csapat későbbi leletei származnak. [12] *Tóth—Vékony:* (1970) 154.

CIL XVI 30.—84.9.3. VII. táblázat

Mind a lovas, mind a gyalogos egységek numerikusan lettek fölsorolva, a szám nélküliek a felsorolás végén találhatók. Az *alák* fölsorolási módja alfabetikus. Habár itt is két I sorszámú *ala* szerepel, fordított sorrendjük nem az alfabetikus sorrend megsértését jelenti, hanem azt, hogy a két *Arvacorum*-egységet akarták egymás mellé tenni. Ugyanez figyelhető meg az 5—7. *cohors*oknál, ahol három *Alpinorum*-csapat került egymás mellé. Világos, hogy a két I. sorszámú *Alpinorum*-egység ezért került az I sorszámú csapatok fölsorolásának végére. A további négy, ugyancsak I sorszámú gyalogos csapat nincs alfabetikusan rendezve, de — amennyire ismert — állomáshelyük sincs egymással topográfiai összefüggésben. Megemlítendő még, hogy csak a szomszédos sorszámú csapatokat hozták egymás mellé a fölsorolásban, a III és VI sorszámú thrák csapatokat nem.

VII. táblázat

CIL XVI 30
84 Pannonia
alae quinque

1. I CIVIVM ROMANORVM	Cornacum
2. I ET	Vindobona/Ala Nova[1]
3. II ARVACORVM	Teutoburgium
4. FRONTONIANA	Carnuntum[2]
5. SILIANA	?

cohortes decem et tribus

1. I NORICORVM	Brigetio
2. I BRITANNICA	Rittium
3. I MONTANORVM	Klosterneugurg
4. I LVSITANORVM	?
5. I ET	Gorsium
6. I ET	Poetovio
7. II ALPINORVM	Mursa
8. II HISPANORVM	?
9. III THRACVM	?
10. V GALLORVM	?
11. V CALLAECORVM LVCENSIVM	?
12. VI THRACVM	?
13. VIII RAETORVM	?

[1] *Lőrincz:* (1982) 55. [2] CIL XVI 26, 61; *Szilágyi:* (1942) 173 = *Lőrincz:* (1978) 10, Kat. 2/11.

CIL XVI 31.—85.9.5. VIII. táblázat

A csapatfölsorolás numerikus. Az *ala*-k csaknem ugyanazok, mint előzőleg, azonos sorrendben. Az egyetlen különbség az *ala praetoria* megjelenése, amelyet alfabetikusan besoroltak a két korábbi szám nélküli egység közé. Már ez a tény is arra utal, hogy ebben az esetben sem lehet a lovascsapatok topográfiai fölsorolására következtetni. Hasonló következtetésre lehet jutni a *cohors*-ok esetében is, ahol a nyolc I sorszámú csapatból hat párosan van megnevezve: 1—2, 4—5, 6—7. A két-két II és V sorszámú gyalogos csapat alfabetikus sorrendben áll.

VIII. táblázat

CIL XVI 31
85 — Pannonia
alae sex

1. I CIVIVM ROMANORVM	Cornacum
2. I ET	Vindobona/Ala Nova
3. II ARVACORVM	Teutoburgium
4. FRONTONIANA	Carnuntum
5. PRAETORIA	?
z. SILIANA	?

cohortes decem et quinque

1. I ET	Klosterneuburg
2. I MONTANORVM	?
3. I NORICORVM	Brigetio
4. I BRITANNICA MILLIARIA	Rittium
5. I BRITTONVM MILLIARIA	?
6. I ET	Gorsium
7. I ALPINORVM	Poetovio
8. I LVSITANORVM	?
9. II ASTVRVM ET CALLAECORVM	?
10. II HISPANORVM	?
11. V CALLAECORVM LVCENSIVM	?
12. V Gallorvm	?
13. VI THRACVM	?
14. VII BREVCORVM	?
15. VIII RAETORVM	?

CIL XVI 42—Visy BÁMÉ 1982 Nr. 1. = 98.2.20. IX. táblázat

Feltűnő, hogy a szám nélküli *ala Siliana* c. *R.* a fölsorolás élén áll, megelőzve az I sorszámú *ala*-t. Négy I sorszámú *cohors* van, ezek keverten lettek fölsorolva. Az ismert állomáshelyadatok alapján valószínű, hogy mind a két *ala*, mind pedig a négy, I sorszámú *cohors* topográfiai rendben áll. Ha ez a valószínűség megfelel a valóságnak, az azt jelenti, hogy a *cohors I Lusitanorum* ebben az időben Aquincum és Ad Statuas között állomásozott. Megjegyzendő továbbá, hogy az *ala Siliana* számnélküli volta ebben az esetben nem lett figyelembe véve, ez lehet ugyanis csak az oka a fölsorolásban való első helyének. A diploma tehát kryptotopográfiai csapatfölsorolással rendelkezik, jelen tudásunk szerint a legkorábban Pannoniában. Nem lehet véletlen, hogy hogy erre a változásra Traianus uralkodásának legelején került sor.

IX. táblázat

CIL XVI 42 = Visy (1982) Nr. 1 = RMD II 81.
98 — Pannonia
alae duae

1. SILIANA C R	?
2. I AVGVSTA ITVRAEOR	Intercisa[1]
cohortes V	
1. I MONTANORVM C R	Brigetio környéke[2]
2. I BATAVORVM ∞ P F	Aquincum[3]
3. I LVSITANORVM	?
4. I AVGVSTA ITVRAEOR	Ad Statuas (Várdomb)
5. II BATAVOR ∞	Klosterneuburg

[1] *Fitz:* (1972) 40 f. [2] *Lőrincz:* (1982) 66. [3] *Szilágyi*, Tanulmányok Budapest múltjából 8 (1941) 2—3.

CIL XVI 47.—102.11.19. X. táblázat

A két I sorszámú *ala* alfabetikusan követi egymást, s szándékuk szerint a hasonló sorszámú *cohors*ok is így állnak. Feltehető ugyanis, hogy az azonos kezdőbetűjű csapatok között már nem tettek különbséget. Figyelemre méltó, hogy a két *cohors Alpinorum*-ot nem hozták egymás mellé, mint számos más esetben. Az *ala Siliana* utolsó helye a szokásos korábbi képet mutatja. Az sem zárható azonban ki, hogy a diploma kryptotopográfiai csapatfölsorolással rendelkezik, mégpedig a Duna folyásirányával ellenkező irányban: úgy tűnik ugyanis, hogy az 1—2. *ala* és a 1—3. *cohors* egy ilyen rendszerbe illeszthető be.

X. táblázat

CIL XVI 47
102 — Pannonia
alae tres

1. I ARVACORVM	Arrabona[1]
2. I FLAVIA BRITANNICIANA **MILLIARIA** C R	Vindobona[2]
3. SILIANA	?
cohortes quinque	
1. I AVGVSTA ITVRAEORVM	Ad Statuas (Várdomb)?
2. I ALPINORVM (EQUITATA)	Vetus Salina ?[3]
3. I MONTANORVM	Aquincum környéke[4]
4. II ALPINORVM	Mursa
5. VIII RAETORVM	

[1] RIU 259. *Fitz:* (1972) 40 f. [2] *Lőrincz:* (1979) 357 f. [3] *Lőrincz:* (1982) Anm. 641. [4] CIL XVI 47; *Lőrincz:* (1982) 66.

Pannonia superior

Dietz, Regensburg zur Römerzeit. 1979, 64. Abb. 11 = RMD II 86 — 113.12.16.

XI. táblázat

A valószínűleg négy I sorszámú *ala* nem áll alfabetikus sorrendben. Az ismert diszlokációs adatok alapján nagyon valószínű, hogy topografikusan rendezték őket. Habár egy hasonló, a Duna folyásával megegyező irányú sorrend figyelhető meg a két *cohors* esetében is, miáltal tökéletes topográfiai sorrend áll elő, a különböző sorszámok miatt ez mégis csak véletlennek tekinthető, és a diplomát csak kryptotopográfiai alapon lehet értékelni, topográfiai felsorolásúként nem.

XI. táblázat

Dietz (1979) Abb. 11	
113 — Pannonia superior	
alae [quattuor]	
1. [I THRACVM] VET[ERA]NA	Carnuntum[1]
2. I ARAVACOR	Arrabona
3. [I CANNANEF]	Gerulata[2]
4. I BOSPOR[ANOR]	Odiavum[3]
cohortes duae	
1. I BATAVOR [**MILL** C R P F]	Solva[4]?
2. [V] CALLAECOR LV[CENS C] R	Crumerum

[1] *H. Stiglitz* in MGFC 1978/4. 3; *Lőrincz:* (1982) 74. [2] CIL III 4491. [3] *Lőrincz:* (1982) 74. [4] *Lőrincz:* (1982) 76. — Időközben K. Dietz kimerítő alapossággal közzétette a diplomát: Das älteste Militärdiplom für die Provinz Pannonia Superior. Ber. RGK 65 (1984) 159—268. Öt *ala*-val számol: *[I Cannenefat(ium), I Thrac(um)] vet[era]na, I Aravacor(um), [I Hispanor(um)], I Bosbor[anor(um)].* Pannonia superior segédcsapatainak legutóbbi áttekintésekor (Die Hilfstruppen der Provinz Pannonia Superior unter Trajan. AArchHung, s. a.) Lőrincz Barnabással a lehetőségeket áttekintve a következő eredményre jutottunk: valóban öt lovas csapattal lehet számolni, a következőkkel: *[I Vlpia contar(iorum) (milliaria), I Thrac(um)] vet[era]na, I Aravacor(um)* — talán Celamantiában —, *[I Cannenef(atium)], I Bos⟨p⟩or[anor(um)]* Pannonia superiorban 113-ban. Ez azt jelenti, hogy a teljes topográfiai csapatfelsorolás egy helyen megtörik (az ezres létszámú egység első helye természetesen nem meglepő, abból semmiféle topográfiai következtetés sem vonható le). [5] *Lőrincz:* (1982) 76.

CIL XVI 64 -116. XII. táblázat

Erről a diplomáról valószínűsítette Lőrincz B., hogy topográfiai csapatfölsorolással rendelkezik.[21] Ez azonban csak részben van így, mert amint azt fentebb a IV táblázatban megmutattam, tisztán topográfiai felsorolású diplomák csak Hadrianus uralkodása idején bukkannak föl. Ennek értelmében az *ala III Augusta Thracum* nem állhatott a fölsorolás élén,[22] hanem csak egy I sorszámú csapat. A négy további, I sorszámú egység keverten, és a jelek szerint topográfiai sorrendben lett fölsorolva, mégpedig nyugatról kelet felé. Az első helyen azonban — mint fentebb utaltam rá — csak I sorszámú csapat szerepelhetett, és ha az *ala I Thracum veterana*-tól nyugatra egyetlen *ala* sem állomásozott, akkor az azt jelenti, hogy a fölsorolás első helyén egy kiemelt, tehát ezres létszámú *ala* állt: az Arrabonában fekvő *ala I Ulpia Contariorum milliaria*. Alátámasztja ezt a kiegészítési javaslatot az a tény, hogy a *cohors*-lista élén is egy kiemelt *milliaria*-egység talál-

[21] *Lőrincz:* (1983) 74.
[22] *Lőrincz:* uo.

ható. A diploma tehát kryptotopográfiai csapatfölsorolású, ahol az ezres csapatok kiemelve a megfelelő listák élére kerültek. Ez a megállapítás továbbá azt jelenti, hogy az *ala I Ulpia Contariorum milliaria* Pannonia superiorban való jelenlétével legkésőbb 116-tól kezdve számolnunk kell, és ezáltal a csapat Germania superiorban való állomásozása vagy a parthus háborúban való részvétele[23] erősen kérdésessé válik. A csapat arrabonai állomásozása megkérdőjelezi az *ala I Arvacorum Hispanorum* itteni állomásozását.[24] Igen valószínű, hogy ez a csapat már ekkor későbbi állomáshelyén, valószínűleg Celamantiában feküdt.[25]

XII. táblázat

CIL XVI 64
16 — Pannonia superior
alae quinque

1. [I VLPIA CONTARIORVM **MILL**]	Arrabona[1]
2. [I THRACVM VETERANA]	Carnuntum
3. I CANNENEF[ATIVM]	Gerulata
4. [I ARVACORVM HISPA]NORVM	Celamantia[2]
5. I BOS[PORANORVM]	Odiavum
cohortes [duae]	
1. [I VLPIA PANNONIORVM] **MILLIARIA** EQ[VITATA]	Carnuntum[3]
2. [V CALLAECOR ET LUCENS C R]?	Crumerum

[1] RIU 261; másként *Lőrincz:* (1980) 60 — ld. azonban K. Dietz, Ber. RGK 65 (1984) 231 skk. és B. Lőrincz—Zs. Visy, AArchHung s. a. Az *ala*-lista K. Dietz szerint: *[I Vlpia contariorum milliaria], I Cannene[fatium, I Aravacorum, I Hispa]norum, I Bos[poranorum].* A mi véleményünk megegyezik a táblázatban megadott listával. [2] Ha az *ala I Ulpia Contariorum* ∞ már Arrabonában volt ekkor, abban az esetben az *ala I Arvacorum Hispanorum* egységének is korábban kellett kelet felé távoznia. Nem hiszem azonban, hogy az Ad Statuas-tól csak néhány km-re, a *limes*-úttól tekintélyes távolságra fekvő Ad Mures (?) bármilyen segédcsapatnak tábora lett volna. *Radnóti A.* elgondolása (1959) 140 számomra jóval nagyobb valószínűséggel bír. [3] *Lőrincz:* (1982) 77 — vö. K. Dietz, BerRGK 65 (1984) 250 skk.: a *milliarae* szó alapján a *[V Callaecorum Lucensium c.R]* előtt a *[I et II Batavorum] milliariae c.[R.]* egységekkel számol. Javaslatát idézett cikkünkben elfogadtuk.

CIL XVI 76 = 77 — 133.7.2. XIII. táblázat

A csapatfölsorolás kryptotopografikus, ahol a *milliaria*-egységeket kiemelték a felsorolások élére. A topográfiai rendet az 2—4., I sorszámú *ala*-knál, illetve a két ezres *cohors* esetében lehet megfigyelni. Az *ala*-k esetében — eltekintve az *ala I Ulpia Contariorum (milliaria)*-tól — itt és több későbbi diploma esetében megmutatkozó tökéletes topográfiai fölsorolási rend véletlenül állt elő. Ennek az az oka, hogy az egyetlen magasabb sorszámú lovascsapat keletre feküdt az összes többitől.

[23] *Lőrincz:* (1980) 29 sk.
[24] *Lőrincz:* (1982) 74.
[25] L. lentebb.

XIII. táblázat

CIL XVI 76 = 77	
133 — Pannonia superior	
alae V	
1. I VLPIA CONTAR ∞	Arrabona
2. I THR VICTR	Ala Nova/Carnuntum[1]
3. I CANN	Gerulata
4. I HISP ARVAC	Celamantia
5. [III AVG TH]R	Odiavum[2]
cohortes V	
1. I AEL CAES ∞ SAG	Klosterneuburg[3]
2. I VLP PANNO[N∞]	Solva[4]
3. [I] THRAC C R	Ad Statuas[5]
4. II ALP	Ad Flexum ?
5. V CALL LVCENS	Crumerum

[1] *H. Ubl:* RÖ 5/6 (1977/78) 232; *M. Kandler:* MGFC 1980/4.3 ff; *H. Stiglitz:* PAR 28 (1978) 10 f. [2] *Radnóti:* (1959) 138 f. [3] *Ubl:* (1979) 117. [4] *Lőrincz:* (1980) 35 ff. [5] *Lőrincz:* (1982) 37 f.

CIL XVI 84. — 138.6.16. XIV. táblázat

Ezen a diplomán egyetlen esetben sincs kitéve a ∞-jel. Érdekes, hogy az *ala*-kat ennek ellenére úgy kezelték, mintha ki lett volna téve ez a jel, és ennek megfelelően kiemelték a *milliaria*-egységet, míg a két *cohors milliaria* az első és a harmadik helyen áll. Így a lovascsapatok listája semmilyen változást sem mutat a korábbiakhoz képest, a gyalogos csapatoké viszont másként alakult. Itt ugyanis az I sorszámú *cohors*-okat, tekintet nélkül ötszázas vagy ezres voltukra, topográfiai rendbe állították. Megjegyzendő, hogy az adott felsorolás egyben alfabetikus is, ez azonban minden bizonnyal csak véletlenül alakult így. Ezen a diplomán fordul elő első ízben a két *cohortes voluntariorum c. R.* Numerikus sorrendben állnak egymás után. Ez ebben az esetben magától értetődő, de már itt meg kell említeni, hogy ez a sorrend akkor is megmaradt a későbbi diplomákon, ha már jelen volt a *cohors V Callaecorum Lucensium* is.

XIV. táblázat

CIL XVI 84	
138 — Pannonia superior	
alae IV	
1. [I VLP CONT] (∞)	Arrabona
2. [I T]HR VICT	Ala Nova/Carnuntum
3. I CANN	Gerulata
4. I HIS [ARV]	Celamantia
cohortes V	
1. [I AEL SA]G (∞)	Klosterneuburg
2. I THR C R	Ad Statuas
3. I VLP PANN (∞)	Solva
4. [IV VOL C] R	Quadrata[1]
5. XVIII VOL C R	Cirpi[2]

[1] *Lőrincz:* (1982) 39 ff. [2] RIU 839; *Barkóczi:* (1958) 418.

CIL XVI 178. — 146.7.19. XV. táblázat

Csapatfölsorolása kryptotopográfikus. A két *cohortes voluntariorum*-tól eltekintve, amelyek egymás mellé és a felsorolás végére kerültek — valószínűleg az azonos csapatnév és -fajta következtében — a csapatlista azonos a CIL XVI 76. diplomáéval. Ez azt jelenti, hogy a *milliaria*-egységek itt is a megfelelő listák élén állnak, és hogy a 2—4. lovas-, illetve az 1—2. helyen álló gyalogoscsapatok topográfiai sorrendben lettek a bronzlemezbe vésve. E sorrend iránya éppen úgy nyugat-keleti irányú, mint korábban.

XV. táblázat

CIL XVI 178 146 — Pannonia superior	
alae V	
1. I VLP CONT ∞	Arrabona
2. I THR VICTR	Ala Nova/Carnuntum
3. I CANNANEF C R	Gerulata
4. I HISP ARVAC	Celamantia
5. III AVG THR SAG	Odiavum
cohortes VII	
1. I AELIA ∞ SAG	Klosterneuburg
2. I VLP CONTAR ∞ (recte: PANNON)	Solva
3. I THR C R	Ad Statuas
4. II ALPINOR	Ad Flexum[1]
5. V CALLAECOR LUCENS	Crumerum
6. IV VOL C R	Quadrata
7. XVIII VOL C R	Cirpi

[1] CIL XVI 76, 77. *Lőrincz:* (1980) 39 sk. — a második lehetőségnek nagyobb a valószínűsége.

CIL XVI 96. — 148.10.9. XVI. táblázat

E diploma különleges csapatfölsorolási rendje már több kutató érdeklődését fölkeltette.[26] Az eddigi próbálkozásokkal szemben megállapítható, hogy az alkalmazott módszer világosan kivehető, pusztán azt nem lehet meghatározni, hogy mi volt az oka e különleges fölsorolási rendnek, illetve hogy e különleges fölsorolási rend jelent-e valamit a csapatok diszlokációja vagy egyéb kérdései tekintetében. A vésnök a következő módszert alkalmazta: az ezres létszámú egységeket a korábbi gyakorlatnak megfelelően a csapatlisták élére állította, de mind a két *milliaria cohors*-ot, valamint a 3—4. *alát*, a 3—4. és a 6—7. *cohors*-ot párosával fordított sorrendben, tehát kelet-nyugati irányban véste be. Ezenkívül a két *cohortes voluntariorum* hátulról előrejött a három *cohortes quingenariae* elé. A fordított sorrend alkalmazásának indoka ismeretlen.

[26] *Barkóczi:* (1958) 419; *Radnóti:* (1959) 138; *Lőrincz:* (1980) 67.

XVI. táblázat

CIL XVI 96 148 — Pannonia superior	
alae V	
1. I VLPIA CONTAR ∞	Arrabona
2. I THRAC VICTR	Ala Nova/Carnuntum
3. I HISP ARVAC	Celamantia
4. I CANNE⟨NE⟩F C R	Gerulata
5. III AVG THR SAG	Odiavum
cohortes VII	
1. I VLP PANN (∞)	Solva
2. I AELIA SA⟨G⟩IT (∞)	Klosterneuburg
3. XVIII VOL C R	Cirpi
4. IIII VOL C R	Quadrata
5. I THRAC C R	Ad Statuas
6. V CALLECOR LVCENSIVM	(rumerum
7. II ALPINOR	Ad Flexum

CIL XVI 97. — 149.7.5. XVII. táblázat

Ez a diploma kettős arculatú. Míg ugyanis a lovascsapatok a már több ízben bizonyított kryptotopográfiai sorrendben állnak, ahol csak az *ala I Ulpia Contariorum milliaria* átmeneti távolléte jelenti az egyetlen eltérést, a gyalogos egységek fölsorolási rendje más képet mutat. A két *milliaria*-egység a lista élén és topográfiai sorrendben áll, mint korábban, a további *cohors*-ok azonban numerikusan lettek fölsorolva, ahol természetesen semmiféle topográfiai sorrendről nem lehet szó.

XVII. táblázat

CIL XVI 97 149 — Pannonia superior	
alae IV	
1. I THR VICTR	Ala Nova/Carnuntum
2. I CANNANEFAT C R	Gerulata
3. I HISP ARVACOR	Celamantia
4. III AVG THRAC	Odiavum
cohortes VII	
1. I AELIA ∞ SAG	Klosterneuburg
2. I VLPIA PANNONIA(∞)	Solva
3. I THRAC C R	Ad Statuas
4. II ALPINOR	Ad Flexum
5. IV VOLVNT C R	Quadrata
6. V CALLAECOR LUCENS	Crumerum
7. XIIX VOLVNT C R	Cirpi

CIL XVI 99. — 150.8.1. XVIII. táblázat

A két felsőpannóniai lovascsapat a szokott sorrendben van megnevezve. A csapatnevekben szereplő sorszámok különbözősége (I és III) miatt a diploma e része nem alkalmas topográfiai értékelésre.

XVIII. táblázat

CIL XVI 99	
40 — Pannonia superior et inferior	
alae V	
1. I HISPANOR ARAVACOR	Celamantia
2. [III AVG] THRAC SAGIT	Odiavum
1. I FLA[VIA] BRITANN ∞ C R	Malata[1]
2. I THRAC VETER SAG[IT]	Campona[2]
3. I AVG ITVRAEOR SAGIT	Rittium[3]

[1] L. a *Visy* (1982 Nrs. 2 A = B diplomákhoz fűzött kommentárt. [2] L. a CIL XVI 175. diplomához fűzött kommentárt. [3] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 209 skk.

CIL XVI 104. — 154.11.3. XIX. táblázat

E diploma is hasonló kettősséget mutat, mint a fentebb tárgyalt CIL XVI 97. diploma. A két ezres *cohors* a lista élén áll, a lovascsapatok kryptotopográfiai sorrendet mutatnak. A többi gyalogos egység numerikus sorrendben áll.

XIX. táblázat

CIL XVI 104	
154 — Pannonia superior	
alae V	
1. I VLPIA CONTARIO ∞	Arrabona
2. I THR VICTR	Ala Nova/Carnuntum
3. I CANNANEF C R	Gerulata
4. I HISPAN ARVAC	Celamantia
5. III AVG THRAC SAG	Odiavum
cohortes V	
1. I VLPIA PANNON ∞	Solva
2. I THRAC C R	Ad Statuas
3. II ALPINOR	Ad Flexum
4. V CALLAEC LVCENS	Crumerum
5. XIIX VOLVNT	Cirpi

RMD 62. — 163.9/163. 12.9. XX. táblázat

Amint azt már Barkóczi László kimutatta,[27] Pannonia superior auxiliáris csapatai ezen a diplomán topográfiai sorrendben lettek fölsorolva. Az itt alkalmazott módszer az *ala*-listában semmiféle változást nem jelentett a korábbiakhoz képest, mert, amint arra már fentebb utaltam, az a tény, hogy az egyetlen magasabb sorszámú csapat, az *ala III Augusta Thracum*, az összes többi lovascsapattól keletebbre feküdt, azzal a következménnyel járt, hogy mind numerikus, mind pedig topografikus fölsorolás esetén automatikusan a felsorolás végére került. Az *ala I Ulpia Contariorum milliaria* ekkor keleten tartózkodott, de biztosra vehető, hogy esetleges jelenléte esetén a harmadik helyen állt volna az *ala*-k között, topográfiai helyének megfelelően. A valóban topográfiai csapatfölsorolást a gyalogos csapatoknál lehet megfigyelni. Nemcsak a *cohortes quingenariae*, hanem a *milliaria*-egységek is kelet-nyugati irányú topográfiai rendben állnak. Az egyet-

[27] *Barkóczi:* (1958) 417 skk.

len kivétel a *cohors IIII voluntariorum c. R.*, amelyik nem topográfiai helyének megfelelően, a *cohortes I Thracum c. R.* és a *II Alpinorum* között szerepel a listán, hanem az élen. Ez az ismeretlen okú eltérés az oka annak az utóbb helytelennek bizonyult elgondolásnak, miszerint több kutató a tartomány keleti határánál kereste a csapat állomáshelyét és ezzel a tartomány határát is Ulcisia Castraig kitolta.[28] Ez az elképzelés később helyesbítést nyert.[29] A fentebb mondottak alapján könnyű belátni, hogy a két *cohortes voluntariorum* a korábbi gyakorlat alapján egymás mellett maradt, és mivel a *cohors XIIX voluntariorum c. R.*-nak kellett a topográfiai rend szerint a lista élére kerülnie, a kényszerkapcsolat úgy hozta, hogy a jóval nyugatabbra állomásozó testvér-csapat is ide került, a korábban megszokott sorrend szerint.

XX. táblázat

RMD 62
163 — Pannonia superior

alae [IV]	
1. I THRAC [VICTR]	Ala Nova/Carnuntum
2. [I CANNANE]F C R	Gerulata
3. I HISP ARVACOR	Celamantia
4. [III AVG THR]	Odiavum
cohortes septem	
1. IIII[VOL C R]	Quadrata
2. [XIIX VOL]VNT C R	Cirpi
3. I VLP PANNON [∞]	Solva
4. [V CALLAEC LVCENS]	Crumerum
5. [I THRAC C R]	Ad Statuas
6. II ALPINOR	Ad Flexum
7. [I AELIA ∞ SAG]	Klosterneuburg

Pannonia inferior

CIL XVI 164. — 110.7.2. XXI. táblázat

A diploma kryptotopográfiai csapatfölsorolással rendelkezik, úgy, hogy az ezres létszámú *ala* kiemelve a felsorolás élére került. A három szám nélküli csapat nem áll alfabetikus sorrendben. Lőrincz B. több javaslatot tett a csapatok ez időre vonatkozó diszlokációjára.[30] Így többek között fölvetette, hogy az *ala Siliana* ekkoriban Alta Ripában állomásozott. Ez a feltevés időközben beigazolódott a csapat egy újabb felirata révén, amely Alta Ripa térségében került elő.[31] E lelet révén az a feltevés is támogatást nyert, miszerint a három szám nélküli csapat topográfiai sorrendben szerepel a diplomán. A *cohors*-listán hat I sorszámú csapat szerepel. Az 1. és a 6. kivételével a többi egység állomáshelye ismert vagy legalább is gyanítható. E csapatok topografikus sorrendet alkotnak. Lőrincz B. Matrica számára az 1. csapatot *(cohors I Lusitanorum)*, a Lugio/Altinum számára pedig a 6. csapatot *(cohors I Montanorum)* javasolta erre az időre helyőrségül.[32] Míg azonban az első feltevés igen valószínűnek tartható, a második csaknem biztos, hogy téves, mivel ebben az esetben nem lett figyelembe véve a diploma csapatfölsorolásának kryptotopografikus karaktere. A *cohors I Montanorum* ugyanis nem az összes csapat viszonylatában állt a 6. helyen, hanem elvben a 6—10. hely bármelyikén lehetett, hiszen a topográfiai felsorolás minden újabb csapatsorszámmal elölről kezdődik. Ez tehát azt jelenti, hogy a kérdéses egység Alisca és Taurunum között bármelyik *cohors*-tábort elfoglalhatta. Valószínű tehát, hogy már ekkor is, amint az a későbbi időszakra nézve

[28] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 219; *Fitz:* (1962) 50.
[29] *Mócsy:* (1962) 586; *Lőrincz:* (1980) 45.
[30] *Lőrincz*(1982) 78 skk.
[31] RIU 1035.
[32] *Lőrincz:* (1982) 81.

feltételezhető, Šotin/Cornacumban feküdt.[33] A két II sorszámú *cohors* vagy alfabetikus sorrendben áll, vagy ezzel — ebben az időben — megegyező topográfiai sorrendben. Az adatok hiányossága miatt ezt a kérdést nem lehet eldönteni.

XXI. táblázat

CIL XVI 164	
110 — Pannonia inferior	
alae quattuor	
I. FLAVIA AVG BRITANNICA ∞ C R	?
2. FRONTONIANA	Intercisa[1]
3. SILIANA C R	Alta Ripa[2]
4. PRAETORIA C R	Teutoburgium[3]
cohortes decem	
1. I LVSITANORVM	Matrica ?[4]
2. I ALPINOR (EQV.)	Vetus Salina[5]
3. I THRACVN CR P F	Annamatia ?[6]
4. I ALPINOR (PED.)	Lussonium[7]
5. I NORICOR	Alisca[8]
6. I MONTANOR	Cornacum[9]
7. II ALPINOR	Mursa
8. II ASTVRVM ET CALLAECOR	?
9. ⟨III⟩ LVSITANOR P F	Alisca[10]
10. V GALLOR	Burgenae ?[11]
— VEXILLATIONIS EQVITVM EX SYRIA	—

[1] *Fitz:* (1972) 41 f. [2] RIU 1035. *Lőrincz:* (1982) 78. [3] CIL III 3272 = 10257. [4] *Lőrincz:* (1982) 78 f. [5] Uo. 79, [6] Uo. 79. [7] CIL III 3318. [8] *Nagy:* (1956) 66 f. Ad Latusnak az Öcsény-szigetpusztai castellummal, valamint Alisca-nak a Szekszárd területén gyanítható castellummal való azonosításához vö. *Visy Zs.:* A pannoniai limes Magyarországon (1987) s. a. [9] *Radnóti:* (1959) 137. [10] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 213. [11] *Radnóti:* (1975) 212.

CIL XVI 61. = Ubl, PAR 31.1981. 16. f. ⟨Weber, RÖ 9/10. 1981—82. Nr. 32⟩ — 114.9.1. XXII. táblázat

A diploma csapatfölsorolása kevert numerikus, de valószínűleg nem kryptotopografikus. A két *ala* közül a szám nélküli a második, tehát a szokásos helyen áll. Négy I sorszámú *cohors* szerepel, de aligha valószínű, hogy topográfiai rendbe lennének állítva. Ehhez ugyanis azt kellene feltételezni, hogy négy év leforgása alatt csaknem minden állomáshely megváltozott volna, ami azonban lehetetlen. A két *milliaria*-egység ki lett emelve, de ez alig tűnik fel. Az *ala I Flavia Britannica milliaria c.R.* nincs jelen *(missa in expeditionem)*, neve a többiétől elkülönítve szerepel. A *cohors II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum* ugyan numerikusan van besorolva a többi csapat közé, de föltehető, hogy amennyiben egy másik II sorszámú csapat is szerepelt volna a fölsorolásban, az ezres létszámú került volna előbbre.

[33] Ezáltal a *cohors I Montanorum* javasolt két további áthelyezése Lugio/Altinumból Cornacumba ⟨(1982) 93⟩ és Cornacumból Malatabа ⟨uo. 95⟩ fölöslegessé válik. Az utóbbi áthelyezési javaslat valószínűtlenségére vö. az *ala I Flavia Britannica* ∞ *c.R.* állomáshelyére vonatkozó fenti javaslatomat.

XXII. táblázat

CIL XVI 61 = Ubl., PAR 31 (1981) 16 f Weber, RÖ 9/10. 1981—82. Nr.32⟩
114 — Pannonia inferior

alae duae	
1. I FLAVIA ⟨G⟩AETVLORVM	?
2. FRONTONIANA	Intercisa
cohortes sex	
1. I ALPINOR	Vetus Salina
2. I MONTANOR	Cornacum
3. I ALPINOR	Lussonium
4. I LVSITANORVM	Matrica ?
5. II AVG NERVIA PACENSIS ∞ BRITTON	Ad Latus[1]
6. III LVSITANOR	Alisca

ITEM ALA I FLAVIA AVG BRITANNIC ∞ C R MISSA IN EXPEDITIONEM

[1] A *cohors I Noricorum*ot a parthus háború alatt valószínűleg a *cohors II Augusta Nervia Pacensis Brittonum* helyettesítette, l. *Lőrincz:* (1982) 81.

CIL XVI 175 — 139. XXIII. táblázat

A diploma kryptotopografikus jellegét egy korábbi dolgozatomban mutattam ki.[34] E megfigyelések alapján bizonyítást nyert Nagy T. legtöbb kiegészítési javaslata.[35] Így a felsorolás élén csak a kiemelt *ala I milliaria* állhatott; eltekintve a H. Nesselhauf által el nem fogadott *EV* betűknek a meglététől az utolsó csapat nevében, biztosra vehető, hogy egyetlen más megoldás sem jöhet számításba, csak az, amelyiket Nagy T. javasolt. A dunakömlődi diplomák tanulsága alapján azonban az is biztos, hogy a második gyalogos csapat a *cohors I Thracum Germanica* volt.[37] A szám nélküli *ala praetoria* negyedik helye egyértelműen mutatja, hogy a lovascsapatok fölsorolása — eltekintve az *ala milliaria Britannicá*tól, amelyik az első helyen szerepel — topográfiai. Nagy Tiborral együtt magam is úgy gondolom, hogy a harmadik *ala* nem a *I Brittonum*,[38] hanem a *I c.R.* volt,[39] mivel különben a *CR* betűk hiányoznának a névből, ez azonban alig valószínű. A fölsorolás rendje szerint az *ala I c.R.* északabbra állomásozott az *ala praetoria c.R.*-nál, amelyik ekkoriban Teutoburgium helyőrsége volt. Mivel a CIL XVI 112 = 113 diplomapár azt mutatja, hogy az *ala I c.R.* az *ala I Brittonum c.R.*-nál is északabbra állomásozott, valamint — amint azt több diploma is bizonyítja — az *ala I Thracum veterana sagittaria*-nál délebbre, mint egyedüli megmaradt lehetőség csak Intercisa helyőrsége jöhet számításba, úgy, hogy az *ala I Thracum veterana sagittaria* ekkoriban Campona helyőrsége volt.[40] Az utóbbi csapat Intercisából Camponába való áthelyezésére Nagy Tibor elgondolásának megfelelően a II. század negyvenes éveiben kerülhetett sor. A fölsorolás hat I sorszámú *cohors*-ot tartalmaz, és ezek, eltekintve az 5. és 6. csapattól, amelyek szemlátomást meg lettek cserélve, észak—déli irányú topográfiai sorrendben állnak. A két II sorszámú *cohors* fölsorolása megfelel a Duna folyási irányában számított elhelyezkedésüknek, a két III sorszámú csapaté azonban nem. Az két fordított sorrendű fölsorolás okára nézve nem tudok magyarázattal szolgálni.

[34] *Visy:* (1982) 75 skk.
[35] *Nagy:* (1956) 17 skk.
[36] CIL XVI 175.
[37] *Visy:* (1982) 80.
[38] *H. Nesselhauf:* CIL XVI 175.
[39] *Nagy* (1956) 20; *Visy:* (1982) 76.
[40] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 209; *Nagy:* (1956) 52 skk már korábban is ezen a nézeten voltak.

XXIII. táblázat

CIL XVI 175
139 — Pannonia inferior

alae V	
1. I [FL BR ∞]	Malata[1]
2. [I THR VET SAG]	Campona
3. I. C R	Intercisa[1]
4. PR C R	Teutoburgium
5. I AVG [ITVR]	Rittium
cohortes XII	
1. [I ALP EQ]	Matrica[2]
2. [I THR GER]	Annamatia[3]
3. [I AL]P PED	Lussonium
4. I NOR	Ad Latus
5. I MON	Cornacum
6. [I LVS]	Altinum ?[4]
7. [II AST ET CALL]	Ad Statuas[5]
8. II AVG T[HR]	Ad Militare[6] ?
9. [II]I LVS	Alisea
10. [III BAT]	Vetus Salina[7]
11. [V GALL]	Burgenae ?
12. [VII BREVC]	Lugio[8]

[1] L. a CIL XVI 175. diplomához fűzött kommentárt. [2] *Fitz:* (1972) 42 skk. [3] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 212; *Visy:* (1982) 91. [4] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 214. [5] A téglagyártó *cohors II Asturum et Callaecorum* az ugyanezzel a feladattal megbízott *cohors VII Breucorum* közvetlen közelében kellett állomásozzon, vagyis Ad Statuasban (Várdomb). Vö. *Visy Zs.:* A pannoniai limes Magyarországon (1987) s. a. [6] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 214. [7] Uo. 210. [8] Uo. 214.

CIL XVI 179 = 180. — 148.10.9. XXIV. táblázat

Ez az első olyan diploma Pannonia inferiorban, amelynél készítői a topográfiai fölsorolási elvet alkalmazták. E diplomapár révén sikerült Radnóti Aladárnak és Barkóczi Lászlónak a topográfiai csapatfölsorolás meglétét bizonyítani.[41] A két ezres létszámú egység a listák élére került, nem azért, mert földrajzi helyzetük ezt diktálta, hanem a nagyságuknak kijáró tekintély-elv következtében. Ezt a tényt a korábbi kutatás nem vette figyelembe, aminek következtében több segédcsapat állomáshelye tévesen lett meghatározva[42] és csak később helyesbítve.[43]

[41] *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 191 skk.
[42] Így az *ala I Flavia Britannica* ∞ *c.R.* Aquincum-környéki állomásozása: *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 204; *Nagy T.:* Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Budapest története I 1975. 95., vagy a *cohors I Alpinorum equitata* állomásozása Intercisában: *Radnóti—Barkóczi:* (1951) 204; *Nagy:* (1956) 50 skk.
[43] *Visy:* (1982) 84; *Fitz:* (1972); *J. Topál:* The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta—Dunafüred). Fontes Arch. Hung. 1981. 98 sk.

XXIV. táblázat

CIL XVI 179 = 180
148 — Pannonia inferior

alae V	
1. I FLAV BRITAN ∞	Malata
2. I THR VET SAG	Campona
3. I BRITTON C R	Alta Ripa[1]
4. I PRAET C R	Teutoburgium
5. I AVG ITVR	Rittium
cohortes XIII	
1. III BATAV ∞ VEX	Vetus Salina
2. I ALPIN EQVIT	Matrica
3. I THR GERM	Annamatia
4. I ALPIN PEDIT	Lussonium
5. I NORIC	Ad Latus
6. III LVSIT	Alisca
7. II NERVIOR ET CALLAEC	Ad Statuas
8. VII BREVC	Lugio
9. I LVSIT	Altinum
10. II AVG THR	Ad Militare?
11. I MONTAN	Cornacum
12. I CAMPAN VOL C R	Acumincum?[2]
13. I THRAC C R	Burgenae[3]

[1] *Radnóti—Barkóczi:* (1952) 207. [2] Uo. 215. lehetőségként. [3] Uo. 215.

CIL XVI 99. — 150.8.1. XVIII. táblázat

Pannonia inferior három lovascsapata szerepel ezen a diplomán, mégpedig topográfiai sorrendben (2—3.). Az ezres létszámú *ala* itt is a fölsorolás élén áll kiemelve. Megjegyzendő, hogy ezen a diplomán ugyanaz a három lovascsapat szerepel, mint a CIL XVI 112 = 113. diploma első három, elkülöníthető csapata.

Visy, BÁMÉ 1982 Nr.2. A = B = RMD II 102=103. — 157.2.8. XXV. táblázat

Ez a diplomapár képviseli mostanig az egyetlen teljes és tökéletes topográfiai csapatfölsorolást. Mivel az *ala milliaria* nem a kiemelt első helyen áll, az itt elfoglalt negyedik helye tényleges földrajzi helyzetére kell utaljon. Miután az *ala I praetoria c.R.* (3.) Teutoburgiumban és az *ala I Augusta Ituraeorum* (4.) csaknem biztosan Rittiumban állomásozott, az *ala I Flavia Augusta Britannica milliaria c.R.* csak a kettő között foglalhatott helyet. Habár ezt a feltevést a diplomák tanúságán kívül más adat nem támasztja alá, mégis biztosra vehető, hiszen egyrészt a viszonylag jobban kutatott és ismert magyarországi határszakaszról nem lehet véletlen, hogy eddig egyetlen felirata sem került elő, de olyan erődítmény sem ismert, amely alkalmas méretű lehetett volna ennek a csapatnak, másrészt pedig igen kézenfekvő, hogy a tartomány hadvezetése a *legio* után második legerősebb csapatot nem annak közelében helyezte el, hanem távolabb, valószínűleg a Dráva—Száva torkolata közötti Duna-szakaszon. Valószínű, hogy a két fenti *ala* között egy vagy több *cohors* feküdt. Ennek alapján, valamint annak ismeretében, hogy Cornacumnak és Acumincumnak a legnagyobb valószínűség szerint a *cohortes I Montanorum* és a *I Campanorum voluntariorum c.R.* volt a helyőrsége, arra lehet következtetni, hogy az *ala I Britannica milliaria c.R.* az e szakasz stratégiailag legfontosabb erődjét, Malatat foglalta el. Ezt a feltevést alátámasztja a hasonló csapatfelsorolású — habár hiányos — diploma 167-ből (CIL XVI 123). A dunakömlődi diplomán a *cohors III Batavorum* is (itt ∞ kitétele nélkül) a topográfiai helyének megfelelően van fölsorolva, ami ugyancsak arra utal, hogy a felsorolási sorrendből az *alák* esetén jogosan lehetett levonni a fenti következtetést. Mindeme megfigyelések alapján megállapítható, hogy e diploma esetében hibátlanul alkalmazták a topográfiai fölsorolási elvet.

XXV. táblázat

Visy (1982) 2 A = B
157 — Pannonia inferior

alae V	
1. I THR VET SAG	
1. I THR VET SAG	Campona
2. I C R	Intercisa
3. I PRAETOR C R	Teutoburgium
4. I FL AVG BRIT ∞	Malata
5. I AVG ITVR	Rittium
cohortes XIII	
1. I ALP EQ	Matrica
2. III BATAVOR (∞)	Vetus Salina
3. I THR GERM	Annamatia
4. I ALP PED	Lussonium
5. I NORIC	Ad Latus
6. III LVSIT	Alisca
7. II AST ET CALL	Ad Statuas
8. VII BREVC	Lugio
9. I LVSIT	Altinum
10. II AVG THR	Ad Militare?
11. I MONTAN	Corcacum
12. I CAMP VOL	Acumincum?
13. I THR C R	Burgenae

CIL XVI 112 = 113. ⟨Nagy 1956 60. Note 105; Visy BÁMÉ Nr. 5⟩ — 159.12.27.

XXVI. táblázat

A csapatfölsorolás topografikus. Az *ala I Flavia Britannica milliaria c.R.* a lovascsapatok listájának élén, tehát kiemelve szerepel, a *cohors III Batavorum* azonban, amelynek *milliaria*-voltát itt sem tüntették föl, topográfiai helyzetének megfelelően. Feltűnő, hogy a korábbi felsorolásoktól eltérően 2 *ala* és négy *cohors* szemmel láthatólag együttesen, belső sorrendjük bolygatása nélkül kerültek új helyükre, a fölsorolás végére. Az *ala I c.R.* legújabb diszlokációja alapján[44] világos, hogy ez a hat egység, és csak ez a hat, a Matrica és Alta Ripa közötti castellumokban állomásoztak. A jelenség fordítottjára is érdemes figyelni: az a tény, hogy csak az említett *ala* frissen javasolt állomáshelyével számolva jön ki a hat csapat számára a zárt limes-szakasz, arra utal, hogy a csapat Intercisában való föltételezése csaknem biztosan helyes. A csapatok egy csoportjának ilyenfajta kiemelésével többen foglalkoztak, a vizsgálatok szerint e jelenség oka a határszakasz katonai körzetekre való osztása.[45] Feltűnő továbbá, hogy két csapat, az 5 és a 6. ismét föl van cserélve, mégpedig ugyanazon a szakaszon, mint 139-ben. Az egyik csapat mindkét esetben a *cohors I Lusitanorum* volt.

[44] L. fentebb a CIL XVI 175. diplomához fűzött kommentárt.
[45] Vö. 7. j.

XXVI. táblázat

CIL XVI 112 = 113 ⟨Visy (1982) Nr. 5.⟩
159 — Pannonia inferior

alae V	
1. [I FL BRITAN ∞ C R]	Malata
2. I THR VET SAGIT	Campona
3. I AVG [ITVR SAGIT]	Rittium
4. [I] C R	Intercisa
5. I BRIT C R	Alta Ripa
cohortes XIII	
1. [I NOR]	Ad Latus
2. [III LVSIT]	Alisca
3. II AST ET CALL	As Statuas
4. VII [BREVC]	Lugio
5. II AVG [THR]	Ad Militare?
6. I LVSIT	Altinum
7. I MONT	Cornacum
8. I [CAM] P VOL C R	Acumincum?
9. I THR [C] RO	Burgenae
10. I ALP EQVAT (!)	Matrica
11. [III] BATAV[OR] (∞)	Vetus Salina
12. I THR GERM	Annamatia
13. I ALP PED	Lussonium

Visy BÁMÉ Nr. 3. = RMD II 110 — 153/161 XXVII. táblázat

Az erősen kiegészített diploma topográfiai csapatfölsorolással rendelkezik, ahol azonban az ezres létszámú *ala* a felsorolás élén, az *ala I Thracum (veterana) sagittaria* pedig ismeretlen okból a felsorolás negyedik helyén. Mivel az első *cohors* a *I Alpinorum [equitata]*, a *cohors III Batavorum milliaria* ebben az esetben is topográfiai helyzetének megfelelően szerepelt a diplomán, amennyiben ki volt írva.

XXVII. táblázat

Visy (1982) Nr. 3 ⟨RMD II 110⟩
153/161 — Pannonia inferior

alae V	
1. [I FL AVG BRITA]NNIC ∞	Malata
2. [I C R]	Intercisa
3. [I PRAET C R]	Teutoburgium
4. [I THR]AC SAGIT	Campona
5. [I AVG ITVR SAGIT]	Rittium
cohortes XIII	
1. I AL [EQ]	Matrica

CIL XVI 123. — 167.5.5. XXVIII. táblázat

A diploma teljes és hibátlan topográfiai csapatfölsorolással rendelkezik, de csak 3 lovas- és 10 gyalogos csapat megnevezésével. Három hiányzó csapat egymás mellett feküdt *(ala I.c.R., cohortes I Alpinorum equitata* és *III Batavorum* ∞*)*, a többi különböző helyeken. Az általánosan elfogadott vélemény szerint, e csapatok már a föllángoló harcok miatt nem részesültek elbocsátásban.[46]

Tabelle XXVIII

CIL XVI 123 167 — Pannonia inferior	
alae III	
1. I THRAC VETER	Campona
2. I BRITAN ∞ C R	Malata
3. I AVG ITVR	Rittium
cohortes X	
1. I THR GERM C R	Annamatia
2. I ALPIN PED	Lussonium
3. I NORICOR	Ad Latus
4. III LVSIT	Alisca
5. II ASTVR ET CALLAEC	Ad Statuas
6. VII BREVCOR	Lugio
7. I LVSIT	Altinum
8. II AVG THRAC	Ad Militare?
9. I MONT	Cornacum
10. I AVG THRAC C R	Burgenae

Összefoglalóan megállapítható (XXIX. táblázat), hogy az osztatlan Pannonia csapatfölsorolásai Domitianus haláláig túlnyomó részt numerikusak és alfabetikusak, Traianus idején kryptotopografikusak, de nem mindig egyértelműen, Pannonia superior csapatfölsorolásai egy kivétellel kryptotopografikusak, két esetben azonban egyidejűleg kevertek is. A kivétel tisztán topográfiai fölsorolást mutat. Pannonia inferiorban a csapatfölsorolások Hadrianus haláláig kryptotopografikusak (2) és kevertek (1), később kivétel nélkül topografikusak. Az is kitűnt, hogy egyetlen olyan nem-numerikus és kevert fölsorolású diploma sem akadt, amelyik topografikusan ne lett volna értékelhető. Fontos és figyelemre méltó tény ugyanakkor az is, hogy még két olyan közeli, szomszédos tartomány, mint Pannonia superior és inferior, csapatfölsorlási szisztémája sem egyezik meg mindig teljes mértékben. Ez azt jelenti, hogy bizonyos általánosan elfogadott irányelveken túl az egyes helytartói hivatalok viszonylag szabadon dönthettek az alkalmazott, és a helyi sajátosságokat figyelembe vevő csapatfölsorolási módok között.

[46] *J. Fitz:* Der Einfall der Langobarden und Obier in Pannonien im Jahre 166/167 n.u.Z. Alba Regia 1 (1960) 65.

XXIX. táblázat

Diploma	Dátum	Numerikus alfabetikus	Numerikus, kevert	Numerikus kryptotopografikus	Nem numerikus	
					topografikus	nem topografikus
Pannonia						
CIL XVI 4	60	+				
CIL XVI 26	80	cca +				
CIL XVI 30	84	+ alae	+ coh.			
CIL XVI 31	85	+ alae	+ coh.			
CIL XVI 42	98			+[2]		
CIL XVI 47	102	+ ?		+ ?		
Pannonia superior						
Dietz ⟨1979⟩ = RMD II 86	113			+		
CIL XVI 64	116			+[3]		
CIL XVI 76 = 77	133			+[3]		
CIL XVI 84	138			+[3]		
CIL XVI 178	146			+[3]		
CIL XVI 96	148			+[3]!		
CIL XVI 97	149		+ coh.	+[3] alae, coh.		
CIL XVI 99	150			+		
CIL XVI 104	154		+ coh.	+[3] alae, coh.		
RMD 62	163				+	
Pannonia inferior						
CIL XVI 164	110			+[3]		
CIL XVI 61 = RMD II 87	114		+[3]			
CIL XVI 175	139			+[3]		
CIL XVI 179 = 180	148				+[3]	
CIL XVI 99	150				cca +[3]	
Visy (1982) 2 A = B = RMD II 102/103	157				+	
CIL XVI 112 = 113	159				+[3]	
Visy (1982) Nr.3 = RMD II 110	153/161				+[3]	
CIL XVI 123	167				+	

[2] = a szám nélküli csapat a felsorolás végén áll.
[3] = az ezres létszámú csapat a felsorolás élén áll.

RÖVIDÍTÉSEK:

Barkóczi: (1958) = *L. Barkóczi:* A New Military Diplom from Brigetio. AArchHung 9 (1958) 413—421.

Beneš: (1978) = *J. Beneš:* Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. Praha, 1978.

Dietz: (1979) = *K. Dietz, U. Osterhaus, S. Rieckhoff-Pauli, K. Spindler:* Regensburg zu Römerzeit. Regensburg, 1979.

Fitz: (1959) = *J. Fitz:* Die Militärdiplome aus Pannonia Inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts. AAntHung. 7 (1959) 421—442.

Fitz: (1962) = *J. Fitz:* A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180—235). AArchHung. 14 (1962) 25—112.

Fitz: (1972) = *J. Fitz:* Les Syriens ā Intercisa. Coll. Latomus CXXII Bruxelles, 1972.

Lőrincz: (1978) = *B. Lőrincz:* Ala-bélyeges téglák Pannoniában (Die Stempelziegel der Alen in Pannonien). ArchÉrt 105 (1978) 3—10.

Lőrincz: (1979) = *B. Lőrincz:* Beiträge zur Geschichte der *ala I Flavia Britannica milliaria c.R.* Alba Regia 17 (1979) 357—359.

Lőrincz: (1980) = *B. Lőrincz:* Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum-Ad Mures. Diss. Arch. Ser. II. No. 9. Budapest (1980).

Lőrincz: (1982) = *B. Lőrincz:* Pannonia segédcsapatai a principátus korában. Manuskript, 1982.

Mócsy: (1962) = *A. Mócsy:* Pannonia. RE Suppl. IX. Stuttgart 1962. 515—776.

Nagy: (1956) = *T. Nagy:* The Military Diploma of Albertfalva. AArchHung. 7 (1956) 17—69

Radnóti—Barkóczi: (1951) = *A. Radnóti—L. Barkóczi:* The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A. D. AArchHung 1 (1951) 191—226.

Radnóti: (1959) = *A. Radnóti:* Zur Dislokation der Auxiliartruppen in den Donauprovinzen. Vorträge des 3. Internationalen Limes-Kongresses in Rheinfeld-Basel 1957. 1959. 134—151.

Radnóti: (1975) = *A. Radnóti:* Die römische Reichsgrenze zwischen Beograd und dem Eisernen Tor nach der Eroberung Dakiens. AV 26 (1975) 203—219.

Roxan: (1983) = *M. M. Roxan:* Roman Military Diplomata and Topography. Vortrag gehalten am XIII. Limeskongress in Aalen, (1983) Manuskrpipt.

Szilágyi: (1940) = *J. Szilágyi:* Pannoniai római segédcsapatok bélyeges téglái és táborhelyei (Ziegelstempel und Standorte der römischen Auxilien in Pannonien) ArchÉrt (1942) 173—189.

Tóth—Vékony: (1970) = *E. Tóth—G. Vékony:* Beiträge zur Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. AArchHung 22 (1970) 133—161.

Ubl: (1979) = *H. Ubl:* Neues zum römischen und babenbergischen Klosterneuburg. Jb. des Stiftes Kloeserneuburg N. F. 11 (1979) 99—125.

Visy: (1982) = *Zs. Visy:* Neue pannonische Militärdiplome. BÁMÉ 10—11 (1979—1980) (1982) 59—85.

Vorbeck: (1980) = *E. Vorbeck:* Militärinschriften aus Carnuntum.² Wien (1980)

HARMATTA JÁNOS

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM AVAR ROVÁSÍRÁSOS FELIRATAI

I

A Csepel—Háros-i kora-avar temetőnek a VII. század első felébe keltezhető 16. sírjából egy lapos hengeralakú orsógomb került elő (leltári száma BTM 84.1.66), amelynek alsó és felső síkján és körben futó oldalfelületén rovásjelek és bekarcolások figyelhetők meg.[1] A bekarcolt vonások erőteljesek s nem követik finoman és pontosan a rovásírásos jelek formáit. Lehetséges, hogy a bekarcoló maga nem ismerte a türk rovásírást, hanem mintaszöveg alapján dolgozott, amelyet írástudó ember vitt rá valamilyen anyagra s amelynek vonásait nem tudta pontosan utánozni. Kétségtelen azonban, hogy még a pontatlan vagy gyakorlatlan vonalvezetés sem teszi lehetetlenné a betük azonosítását és a felirat elolvasását.

Az orsógomb egyik síkfelületére (1. kép) három vagy négy rovásjelet karcoltak be kívülről befelé. A jelek a felületen egyenlőtlenül oszlanak el: egy helyen csaknem a felület egynegyedét üresen hagyták. Nyilvánvalóan itt kell keresnünk a felirat kezdetét. Jobbról balra olvasva a rovásjeleket, az első betüt világosan mint ^{1}r-t azonosíthatjuk. A következő jelek érintkeznek ezzel és egymással is. Az ^{1}r fejéhez balról csaknem derékszögben egyenes vonás csatlakozik s egészen a felület széléig nyúlik. Ezt a felület széléhez közel szintén csaknem derékszögben egy másik egyenes vonás keresztezi, amelynek végétől ugyancsak derékszögben ismét egy egyenes vonás indul ki és halad a középponti lyukig. Ez az utóbbi két vonás jobbra néző u-nak olvasható, amilyen a jeniszeji feliratokon többször előfordul.[2] Az u alsó szárát keresztező egyenes vonást $^{0}s/^{0}\check{s}$-nek vagy ha a keresztezés is a jel részének tekintjük, kissé ügyetlenül írt jobbra néző $^{0}\check{c}$-nek értelmezhetjük. Az utolsó betű bekarcolásához a felirat készítője közel 180°-kal elfordította az orsógomb felületét, talán érzékelte, hogy az első három jelet túlságosan egymásra írta. E felületre hosszú egyenes vonást húzott, amelyet egy másik, azt derékszögben átszelő, majd derékszögben megtörő vonással keresztezett. A középső lyuk megnagyobbodása e vonás derékszögű hajlatát és függőleges szára egyik részét eltüntette. E betűforma — eltekintve a hosszú egyenes vonáson jobbra túlfutó bekarcolástól — a ^{1}q-nak a jeniszeji feliratokban használt egyik gyakori változata.[3] A betűszárak túlhúzása is gyakran előforduló jelenség a jeniszeji rovásírásos emléke-

[1] A tanulmányban tárgyalt rovásírásos feliratok tanulmányozásának és feldolgozásának lehetőségéért Dr. Nagy M. osztályvezetőnek hálás köszönetemet fejezem ki.

[2] *D. D. Vasilev:* Корпус тюркских руниче ских памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983. 7 (írástáblázat) u/3.

[3] *D. D. Vasilev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^{1}q/5,6.

ken, mégpedig mind karcolt,[4] mind vésett feliratokon.[5] E síkfelület feliratának legvalószínűbb olvasata tehát a következő: $^{1}r\ ^{0}s/^{0}\check{s}\ u\ ^{1}q$.

Az orsógomb másik síkfelületén négy arányosan elosztott rovásjel látható (2. kép). Ezek közül az egyik, amely fordított Y-ra emlékeztet, a szemlélés irányától függően $^{0}\eta$-nek vagy $^{0}\check{c}$-nek olvasható. Jobbról balra tovább haladva két keresztalakú vagy más irányból nézve x-re emlékeztető jelet figyelhetünk

1. kép. A Csepel—Háros-i avar orsógomb egyik síkfelületének rovásírásos felirata

meg, amelyek szárai derékszögben keresztezik egymást. E két betűt kétségtelenül $^{2}d\ ^{2}d$-nak olvashatjuk. A negyedik jel is két egymást keresztező vonásból áll, ezek azonban nem derékszögben metszik egymást s a jobbre dűlő vonás alsó vége alig észrevehetően bal felé, felső vége pedig jobb felé ível. Ez a ^{0}z-nek a jeniszeji rovásírásban használt egyik változata.[6]

2. kép. A Csepel—Háros-i avar orsógomb másik síkfelületének rovásírásos felirata

Így az orsógomb másik síkfelületének olvasata következő lehet: $^{0}\eta/^{0}\check{c}\ ^{2}d\ ^{2}d\ ^{0}z$. Minthogy azonban a tárgyakra karcolt feliratokon leginkább a tulajdonos megjelölését várhatjuk s annál is elsősorban birtokos esetet tehetünk fel, valószínűbbnek látszik az $^{0}\eta$ olvasat s ez a betű ebben az esetben a tulajdonos nevének a végét is jelzi, amely után esetleg a birtoktárgy megnevezése állhatott. E megfontolás alapján az orsógomb e síkfelületének olvasata következőképpen módosul: $^{2}d^{2}d^{0}z^{0}\eta$ (= tulajdonos neve birtokos esetben) vagy $^{2}d^{0}z^{0}\eta$ (= tulajdonos neve birtokos esetben) ^{2}d (= birtoktárgy megnevezése).

Az orsógomb körben futó oldalfelületén is figyelhetünk meg bekarcolásokat. Ezek nagyobb része a felület díszítését vagy inkább érdesítését szolgálhatta s nem tekinthető írásjelnek. Mégis van két olyan bekarcolás, amely szabályos betűformát alkot. Az egyiket a felületen körben futó bekarcoláson ala-

[4] *D. D. Vasilev:* i. m. Ye 81 a ^{2}k, ^{0}m, ^{2}b betűkben.
[5] *D. D. Vasilev:* i. m. Ye 97,3 sor a ^{2}b ö $^{2}k\ ^{0}m\ ^{2}d\ ^{0}m$ jelcsoport két ^{0}m betűjében.
[6] *D. D. Vasilev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{0}z/23$.

kították ki (3. kép), ez a *kü* jelnek a jánoshidai tűtartó feliratában is használt változata.[7] A másik betűt a körben futó bekarcolástól függetlenül, azt derékszögben, illetve ferdén keresztező vonásokból formálták (4. kép). Ez a ^{2}t jelnek olyan változata, amelynél a jobboldali függőleges betűszár a baloldalival egyenlő hosszúságú. A ^{2}t betű jobboldali függőleges szára felett és alatt egy-egy ferde, a jel után pedig egy rövid függőleges bekarcolás figyelhető meg. Ha ezek összefüggésben állnak a ^{2}t betűvel, akkor a két ferde vonás a jobboldali függőleges szárral *a*/*ä* (*a*/*e*) rovásjelnek fogható fel s ebben az esetben *ät*/*et* ligaturával van dolgunk. A rövid függőleges vonás a feljegyzés végét jelezheti. A körben futó oldalfelület feliratának valószínű olvasata tehát ^{2}t (vagy *ät*/*et*) *kü*.

3. kép. A Csepel—Háros-i avar orsógomb oldalfelületének egyik rovásjele

4. kép. A Csepel—Háros-i avar orsógomb oldalfelületének másik rovásjele

Az orsógomb három felületére bekarcolt felirat a fentebbi megjegyzések alapján a következőképpen olvasható:

1 ^{1}r ^{0}s/$^{0}š$/$^{0}č$ *u* ^{1}q
2 ^{2}d ^{0}z $^{0}\eta$ ^{2}d
3 ^{2}t (*ät*/*et*) *kü*

Az ^{1}r ^{0}s/$^{0}š$/$^{0}č$ *u* ^{1}q íráskép szemmelláthatólag a tárgy megnevezését ábrázolja s így valószínű értelmezése *určuq*/*uršuq* 'orsó' lehet.[8] A következő jelcsoportból a ^{2}d ^{0}z $^{0}\eta$ betüket *Edizin*-nek értelmezhetjük s benne az *Ediz* (vagy *Ädiz*) női név birtokos esetét láthatjuk.[9] A következő ^{2}d jelet az *ed* 'vagyontárgy, vagyon' szó[10] írásképének tekinthetjük. Így a két síkfelület felirata a következő összefüggő szöveget adja: *určuq Edizin ed* «az orsó Ediz vagyontárgya».

Az oldalfelületen olvasható feljegyzés: *kü* ^{2}t (*ät*/*et*) szemmelláthatólag két szót foglal magába. Ezek közül az első a *kü* 'jó hírnév, dicsőség' szó,[11] a máso-

[7] *Harmatta János:* Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 73,82.
[8] E szóról, amelynek átvétele a magyar *orsó*, legutóbb *Ligeti Lajos:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Budapest 1977. 158 skk.
[9] Ez a ótörök *ediz* 'magas, magasan' szóból származhat, Древнетюркский словарь (a következőkben DTS). Leningrad 1969. 163.
[10] DTS 162.
[11] DTS 322.

dik pedig az *et-* 'készít, alkot, szerez, teremt' ige[12] egyes szám második személyű felszólító alakja. Az igealak tárgya a *kü* szó casus indefinitus-ban áll. A feljegyzés tehát egy mondás illetve kívánság: «szerezz jó hírnevet!».

A Csepel—Háros-i orsógomb felirata ezek szerint két feljegyzés-típust egyesít magában: a tulajdonos-feliratot és a mondást-jókívánságot. Az avar társadalomban a szövés-fonás és a varrás szemmelláthatólag elengedhetetlen feltétele volt a nők jóhírnevének. Ezért találjuk a *kü* 'jó hírnév' szót, illetve továbbképzett *küg* alakját a jánoshidai avar tűtartó rovásírásos feliratában: *qïzïŋ* : *kügi* : *yedi* «a leány jó hírneve a varrás» és melléknévi használatban a Sungirevskoe gorodišče-i orsógomb rovásírásos feliratában a *kü toryu* «híres selyem» kifejezésben.[13] Hasonló lehetett a honfoglaló magyarok nézete is a női szövés-fonás és varrás értékéről s ez a szemlélet egyes vidékeken a XX. századig fennmaradt, mint ezt a Kodály Zoltántól 1910-ben Gyergyószentmiklóson (Csík vm.) feljegyzett székely népdal[14] bizonyítja:

Ha kisasszonyt veszek, Nem tud szőni, fonni.
Jaj de szégyen nekem Pénzzê gagyát venni.

Az avar orsógombok újabban megismert rovásírásos feliratai a női szövés-fonás és varrás nagy megbecsülését s a lányok és asszonyok jó hírnevében játszott fontos szerepét tanúsítják a népvándorlás korában.

II

Ugyancsak a Csepel—Háros-i avar temetőnek a VII. század első feléből származó 35. sz. férfi sírjából került elő egy csont tarsolyzáró lemez, amelyen bekarcolt rovásjelek figyelhetők meg (5. kép). A jelek két párhuzamos bekarcolás között vannak elhelyezve. Erre ezideig csak egy példa ismeretes az avar rovásírásban: a Haithabu-i edény 1. sz. felirata,[15] amely azonban a késő-avar korszakból származik. A jeleket jobbról balra, nem túlságosan gyakorlott kéz karcolta be. Ezt tanúsítja az, hogy a bekarcolások egyenetlenek, többször húzott meg egy-egy vonást, a függőleges betűszárak olykor ferdére sikerültek, egyenes helyett néha enyhén ívelt vonást vésett be s a kés vagy véső gyakran tovább szaladt a kelleténél. E pontatlanságok azonban nem akadályozzák meg az írásjelek azonosítását.

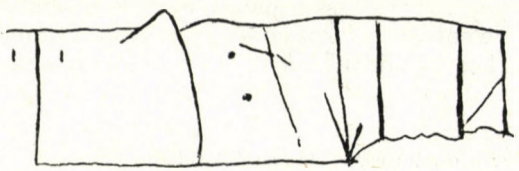

5. kép. A Csepel—Háros-i avar tarsolyzáró csontlemez rovásírásos felirata

[12] DTS 186.
[13] *Harmatta J.*: i. m. Ant. Tan. 30 (1983) 74 és Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 86.
[14] *Kodály Zoltán*: A magyar népzene. A példatárt szerk. *Vargyas Lajos*. Budapest 1952. 109, 72. sz.
[15] *Harmatta J.*: Avar rovásírásos edényfeliratok Haithabuban. Ant. Tan. 31 (1984) 263, 2. kép.

Jobbról balra olvasva a feliratot megállapíthatjuk, hogy az első betű két függőleges betűszárból áll, amelyeket egy a jobboldali száron túlszaladt ferde vonal köt össze. Ez ^2t-nek[16] vagy jobbra néző ^1q-nak[17] határozható meg. A betű alsó részén a csont felülete letöredezett. A következő rovásjel egyenes, függőleges vonás: $^0s/^0š$. A harmadik betű hegyével lefelé álló nyíl-piktogramm: *OQ*, amelynek hangértéke *oq/qo* vagy *uq/qu* lehet.[18] A nyílcsúcs baloldali szára hosszabbra sikerült a kelleténél. A negyedik írásjel kissé ferdére karcolt függőleges vonásból áll, amelynek felső részéből balra felfelé rövid szár indul ki. Ennek bekarcolásánál a kés jobbra túlszaladt a függőleges száron. E jel az $^0\eta$-nek az orchoni-jeniszeji feliratokban leggyakrabban használt változata.

E jel és a következő függőleges betűszár között, kissé közelebb az $^0\eta$-hez, egymás alatt kb. 5 mm távolságra két pontszerű bemélyedés figyelhető meg. Ezeket szóelválasztó jelnek tekinthetjük, amelynek leggyakoribb változata éppen a kettős pont.[19] Ezután a két pont és a következő függőleges betűszár között egy kisalakú rovásjel látható, amely fordított Z-re emlékeztet. Ez az *a/ä* kisalakú változata, amely gyakran fordul elő a jeniszeji feliratokban.[20] A hatodik rovásjel szintén kissé íveltre és enyhén ferdére sikerült függőleges vonás, amelynek felső végéből rövid betűszár indul ki balra lefelé. Ez kétségtelenül ^0p-nek értelmezhető. Végül a hetedik, utolsó betű szabályos függőleges egyenesből és felső részével párhuzamosan bekarcolt két rövid függőleges vonásból áll. Ez a $^1\gamma$-nek a jeniszeji feliratokban használt egyik változata,[21] de közel áll hozzá a battonyai avar gyűrű feliratának $^1\gamma$ jele is.[22] Végeredményben tehát a Csepel—Háros-i tarsolyzáró lemez rovásírásos felirata a fentebbi megjegyzések alapján következőképpen olvasható:

$$^2t/^1q\ ^0s/^0š\ OQ\ ^0\eta\ :\ a/ä\ ^0p\ ^1\gamma$$

A szóelválasztó jel kétségtelenné teszi, hogy a felirat két szóból áll s hogy mind a kettő veláris hangrendű. Éppen ezért az első rovásjel két lehetséges értelmezése közül csak a ^1q olvasat vehető figyelembe. Így a $^1q\ ^0s/^0š\ OQ\ ^0\eta$ írásképet *Qasuqïŋ*-nak vagy *Qašuqïŋ*-nak értelmezhetjük s ebben az alakban a *Qasuq* vagy *Qašuq* személynév birtokos esetét láthatjuk. A *Qasuq/Qašuq* személynév (mindkét alak lehetséges) előfordul a jeniszeji 5. Uybat-i feliratban is.[23]

A második szó írásképe *apïγ(i)*-nek értelmezhető s ezt az ótörök *apï-* 'elrejt, eldug' ige[24] *-γ* képzős[25] származékának tekinthetjük 'elrejtő, elzáró (táska)' → 'tarsoly' jelentésben (esetleg *-ï* egyes szám harmadik személyű birtokos raggal). A csontlemez feliratának olvasata, értelmezése és fordítása tehát a következő lehet:

[16] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^2t/2,3,9,10.
[17] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) ^1q/3.
[18] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) *OQ*/2.
[19] *D. D. Vasiľev:* i. m. 8.
[20] Pl. *D. D. Vasiľev:* i. m. Ye 11,8. sorban a 6. és 12. betű.
[21] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^1\gamma$/3.
[22] *Harmatta J.:* Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 254, 4. kép.
[23] *S. Ye. Malov:* Енисейская письменность тюрков. Moskva—Leningrad 1952. 6, *D. D. Vasiľev:* i. m. 27 (Ye 34).
[24] DTS 2 *abï-*.
[25] *A. von Gabain:* Alttürkische Grammatik.[2] Leipzig 1950. 109 §.

$^{1}q\ ^{0}s/^{0}\check{s}\ uq\ ^{0}\eta$: *a* $^{0}p\ ^{1}\gamma$ *Qasuqïŋ/Qašuqïŋ* : *apïγ(ï)*
«Qasuq (vagy Qašuq) tarsolya»

A Csepel—Háros-i tarsolyzáró csontlemez szövege tehát a tulajdonos-feliratok csoportjába tartozik.

III

A Budapest XI Fehérvári úti avar temető VIII. századra keltezhető 38. sírjából került elő egy lapos orsógomb, amelyen öt jelből álló rovásírásos felirat figyelhető meg (6. kép). A feliratot kívülről befelé, balról jobbra karcolták be. E megállapítás azon a megfigyelésen alapszik, hogy ha a feliratot megkíséreljük jobbról balra olvasni, akkor az $^{0}\eta\ ^{2}t\ ^{0}s/^{0}\check{s}\ ^{0}\check{c}\ ^{1}q$ jelsor adódik, ha kívülről befelé és jobbról balra olvassuk, úgy a $^{1}q\ ^{2}l\ ^{0}s/^{0}\check{s}\ ^{2}t\ ^{0}\check{c}$ olvasatot, balról jobbra olvasva pedig a $^{0}\check{c}\ ^{2}t\ ^{0}s/^{0}\check{s}\ ^{2}l\ ^{1}q$ betűsort kapjuk s ezek egyike sem látszik értelmezhetőnek. Ha viszont a jelcsoportot az említett módon olvassuk, akkor a következő olvasathoz jutunk: $^{1}q\ ^{0}\check{c}\ ^{0}s/^{0}\check{s}\ ^{2}t\ ^{0}\eta$.[26] A betűk alakja szabályos, a ^{1}q-nál és a ^{2}t-nél megfigyelhető a törekvés a két függőleges betűszár egyenlő hosszúságú bekarcolására.

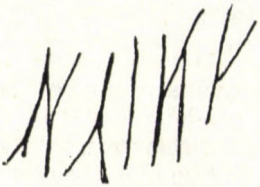

6. kép. A Budapest XI — Fehérvári-úti avar orsógomb rovásírásos felirata

Az olvasott betűcsoport szemmelláthatólag egy birtokos esetben álló személynevet ábrázol, amely a ^{1}q és a ^{2}t jelek tanúbizonysága szerint egy veláris és egy palatális hangrendű alkotó elemből áll. E megfigyelés alapján a jelcsoportot *Aq Čistiŋ*-nek értelmezhetjük s ebben az *η*- birtokos végződéssel ellátott *Aq Čist* női nevet láthatjuk. Így a felirat jelentése «(az orsó) Aq Čist-é» lehet. A *Čist* névelem valószínűleg a *čiz-* 'vonást, jelet húz' ige[27] *-t* képzős[28] származéka 'vonás, jel' jelentéssel. Ugyanebből a *čiz-* (> **čis-*) igéből *-m* képzővel[29] alakult hasonló jelentésű személynév lehet az uyγur *Čisim*.[30] Így az *Aq Čist* név jelentése 'Fehér jelű' lehetne s ez a névadás talán valamilyen bőrelszíneződésen alapszik. Az *Aq Čistiŋ* szöveg szintén a tulajdonos-feliratok csoportjába tartozik.

A feliratot később öt gyengébben és egy erősebben bekarcolt, a betűszárakat megközelítőleg derékszögben keresztező vonással keresztül húzták. Ezzel

[26] Az orchoni-jeniszeji rovásírást általában jobbról balra írták, azonban előfordul a balról jobbra írás is. *A. von Gabain:* i. m. 10. A balról jobbra történő rovásírásra az avar rovásírásos feliratok között eddig csak a Haithabu-i edény 1. sz. felirata nyújtott példát, *Harmatta* J.: Avar rovásírásos edényfeliratok Haithabuban. Ant. Tan. 31 (1984) 261 skk.

[27] DTS 147.

[28] *A. von Gabain:* i. m. 131 §.

[29] *A. von Gabain:* i. m. 118 §.

[30] DTS 146.

valószínűleg a bekarcolt tulajdonos nevet akarták törölni vagy érvénytelenníteni. Feltehető, hogy az orsó más tulajdonos birtokába került s az a régi tulajdonos nevét valamilyen okból törölni akarta róla. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az egyik jánoshidai, szintén a késő-avar korból származó tűtartón (MNM Népv. 11/1934. 27 lelt. sz.). Erre eredetileg az *lt* jelet, azaz az *Aldï* 'Hölgymenyét' női nevet vésték be, később azonban ezt a feliratot erőteljes bevágásokkal csaknem teljesen eltüntették.[31] Érdekes, hogy egyik esetben sem karcolták be az új talajdonos nevét az előző tulajdonos nevének törlése után a tárgyra. Ennek többféle oka is lehetett. Gondolhatunk többek közt arra, hogy a tárgy új birtokosa tisztában volt a rovásírásos felirat jogi, sőt esetleg mágikus jelentőségével s ezért törölni akarta a régi feliratot. Azonban saját nevét nem tudta rávésni, mert nem ismerte pontosan a rovásírás jeleit, amelyek ismerete a késő-avar korban talán szűkebb társadalmi körre korlátozódott, mint korábban. Egy másik magyarázat az lehetne, hogy az elhunyt sírjába egy régibb, használt tárgyat kívántak helyezni, amelynek más tulajdonosa volt eredetileg. Ezért annak nevét törölték, de a halott nevét már nem írták rá. Csak további leletek és megfigyelések világíthatják meg majd megnyugtatóan ennek az érdekes jelenségnek az okát.

IV

A Budapest XIV. Vezér úti avar temető 1. sz. sírjának leletanyagában vaskés, vascsipesz, vastüskés ovális bronzcsat, négyszögletes vascsat és apró bronz pitykék mellett két agyagedény került elő.[32] A mellékletek, különösen a két csat alapján ítélve, a sírban eltemetett férfi lehetett.[33] Az egyik edényen[34] két az égetés előtt bekarcolt nyolcas alakú jegyet figyelt meg az eddigi kutatás s azokat vagy tulajdonjegyeknek vagy rovásírásos jeleknek tartotta. A két nyolcas alakú bekarcolás azonban — mint ezt a kivitelezés módja világosan mutatja — valójában két kettős hurokból álló szalagfonat, amelyek négy mezőjébe egy-egy rovásjelet (7. kép) karcoltak.[35] Hasonló jelenséget figyelhetünk meg egy xvārizmi csészén, amelynek oldalát hét, alul köralakú, felül csúcsos, bordából képzett levél díszíti s e levelekbe egy-egy türk rovásjelet karcoltak be.[36] Az agyagedény készítője bizonyára ilyen fémedény-díszítést kívánt utánozni a nyolcas alakú szalagfonattal, amelynek végei egyébként szintén csúcsosak. Éppen ezért e szalagfonat-kereteket mint írásjelet vagy tulajdonjegyet nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk s inkább a bennük elhelyezett rovásjeleket vehetjük vizsgálat alá.

[31] *Harmatta J.:* Avar rovásírásos tárgyfeliratok. Ant. Tan. 32 (1985) 67 sk., 1. kép.

[32] *László Gyula:* A Tihanyi-téri avarkori temető. Diss. Pann. Ser. 2. No. 11. Budapest 1941. 108.

[33] A két csat szerepéről a férfisírokban *I. Kovrig:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Budapest 1963. 161.

[34] *László Gy.:* i. m. X. t. 1. A nyolcas alakú bekarcolásokat tulajdonjegyeknek tartotta *László Gy.:* i. m. 108 és Budapest a népvándorlás korában. Budapest története. I. Budapest az ókorban. II. Budapest 1942. 789. *I. Vásáry:* Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th—8th CC.A.D.). Acta Orient. Hung. 25 (1972) 343 viszont a következőket írta: «This sign reminds us of letter 8 of the Nagyszentmiklós inscriptions, where it similarly occurs on a jug, and according to J. Németh's deciphering it is the sign of η.»

[35] *László Gy.:* Diss. Pann. Ser. 2. No. 11. XII. t. 22 és Budapest az ókorban. II. 789, 41. kép, *I. Vásáry:* i. m. 343,8. kép. A rovásírásos jeleket ezek a rajzok pontatlanul adják vissza.

[36] *V. P. Darkevič:* Художественный металл Востока. Moskva 1976. 107, 14. kép 4.

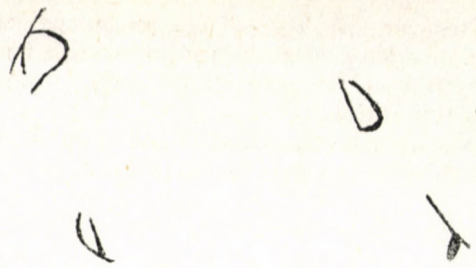

7. kép. A Budapest XIV — Vezér-úti avar agyagedény rovásírásos felirata

Ha a jeleket a türk rovásírás általános gyakorlatát szem előtt tartva jobbról balra, alulról felfelé olvassuk, akkor a jobboldali szalagfonat kissé tökéletlenül kivitelezett (nyitva hagyott) alsó mezőjében egy fordított Y alakú betűt figyelhetünk meg, amelyet $^{0}č$-nek határozhatunk meg. Ezután a baloldali szalagfonat alsó mezőjét vizsgálva meg, benne egy jobbra néző $^{0}\eta$ jelet láthatunk.[37] A felső mezőkbe karcolt rovásjeleket ismét jobbról balra olvasva, a jobboldali szalagfonatban a felső mezőben egy felül kissé nyitott D alakú betűt figyelhetünk meg, amelyet mint a ^{1}y egyik jeniszeji változatát[38] azonosíthatunk. Végül a baloldali szalagfonat felső mezőjében egy fordított, nyitott fejű 4 számjegyre emlékeztető rovásjelet láthatunk, amelyet ^{2}t-nek vagy ^{1}q-nak értelmezhetünk. Az edényre karcolt rovásírásos jelek tehát a fenti sorrendben következőképpen olvashatók:

$$^{0}č\ ^{0}\eta\ ^{1}y\ ^{2}t/^{1}q$$

A negyedik jel két lehetséges olvasata közül feltétlenül a ^{1}q-t kell előnyben részesítenünk, mert egyébként a ^{1}y után a ^{2}t-t külön szónak kellene tekintenünk. Így a $^{1}y\ ^{1}q$ olvasatot *ayaq*-nak értelmezhetjük s az uyγur *ayaq* 'bögre, fazék' szó[39] avar megfelelőjének tarthatjuk és benne az edény megnevezését láthatjuk. Az *ayaq* szó előtt álló $^{0}č\ ^{0}\eta$ jelcsoportban kézenfekvő a tulajdonos nevének birtokos esetét keresnünk. A $^{0}č\ ^{0}\eta$ betűket kétféleképpen is értelmezhetjük. Az egyik lehetőség a mélyhangú *Ačuη* alak, amely az *Aču* személynévnek lehet a birtokos esete. Ez a név az ótörök *ačy* 'atya' szóból[40] származik s előfordul az egyik jeniszeji feliraton olvasható kéttagú *Ačy Erš* névben.[41] A másik lehetséges értelmezés a magashangú *Ečiη* alak, azaz az *Eči* személynév birtokos esete. Utóbbi név az ótörök *eči* 'idősebb testvér, nagybátya' szóból[42] keletkezett s már ismert a battonyai avar pecsétgyűrű rovásírásos feliratából, amelyben a *Kümüš Inč Eči* többtagú névben fordul elő.[43] Esetleg még arra is gondolhatunk, hogy nem az *Ačy* vagy az *Eči* személynév, hanem az *ačy* 'atya'

[37] A korábban közölt rajzok ezt a jelet reprodukálták legpontatlanabbul.
[38] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7 (írástáblázat) $^{1}y/3$.
[39] *M. Räsänen:* Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969. 11.
[40] DTS 6.
[41] *Harmatta J.:* Avar rovásírásos tárgyfeliratok. Ant. Tan. 32 (1985) 63.
[42] DTS 162.
[43] *Harmatta J.:* Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 255.

vagy az *eči* 'idősebb testvér' szó szerepel az agyagedény feliratában mint tulajdonos. Mindenesetre, az edény készítője nyilvánvalóan ismerte azt a személyt, aki számára az edényt készítette, ezért tüntethette fel a nevét vagy rokonsági fokát már a kiégetés előtt rajta.

A Vezér-úti avar temető 1. sírjában talált agyagedény feliratát tehát következőképpen elvashatjuk és értelmezhetjük:

$^{0}č\ ^{0}\eta\ ^{1}y\ ^{1}q$ *Ečiη/Ačuη ayaqï* «Eči (vagy: bátya)/Aču (vagy: atya) bögréje»

Érdemes megfigyelni, hogy a sírban két edény volt: a «kézzel formált, durván égetett feketés színű bögre», amelyre az égetés előtt a fenti feliratot karcolták és egy nagyobb «jól iszapolt finom agyagból készült szürke» edény, amelyet korongon készítettek.[44] E leírásból azt a benyomást nyerjük, hogy a nagyobb, finomabb edényt hivatásos fazekas készítette, a kisebb, durván kiégetett feliratos edény viszont házi készítmény lehetett. Ha az utóbbin olvasható felirat az elhunyt nevét vagy rokonsági fokát tartalmazza, akkor újra felmerül az a kérdés: vajon nem a temetés céljára és alkalmából, sírmellékletnek készült? E kérdés megválaszolásához is még további leletekre és pontos megfigyelésekre van szükség.

V

Budapesten, a III. kerületben a Szőlő utcában szórványként került elő egy finom kivitelű kulacs (lelt. sz. BTM 69.2.2), amelynek alakja hasonló a Novočerkassk-i múzeum és a Krivyanskaya stanica kulacsaihoz,[45] csak nyaka és fülei lényegesen kisebbek. A kulacs köralakú sík felületének kissé kidomborodó középrészén három erőteljesen bekarcolt jel figyelhető meg (8. kép). A kulacs száját felfelé tartva a három jel közül kettőt, amelyek x-re emlékeztetnek, felül, a harmadik, három párhuzamos vonásból álló jelet pedig alattuk látjuk. Minthogy azonban a Novočerkassk-i és a Krivyanskaya stanica-i kulacsokon a feliratokat a szájnyílás felől karcolták be, valószínű, hogy ugyanez volt az eljárás a Budapest, Szőlő utca-i kulacs jeleinek bekarcolásánál is. Következtetésképpen a bekarcolt jeleket ezen is a szájnyílás felől kell néznünk és

8. kép. A Budapest III — Szőlő-utcai avar kulacs rovásírásos felirata

[44] *László Gy.:* Diss. Pann. Ser. 2. No. 11. 108.

[45] *M. I. Artamonov:* Надписи на баклажках Новочеркасского музея. CA 19 (1954) 264, 2. kép, 265, 3. kép.

[46] *Harmatta J.:* Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 86, 95.

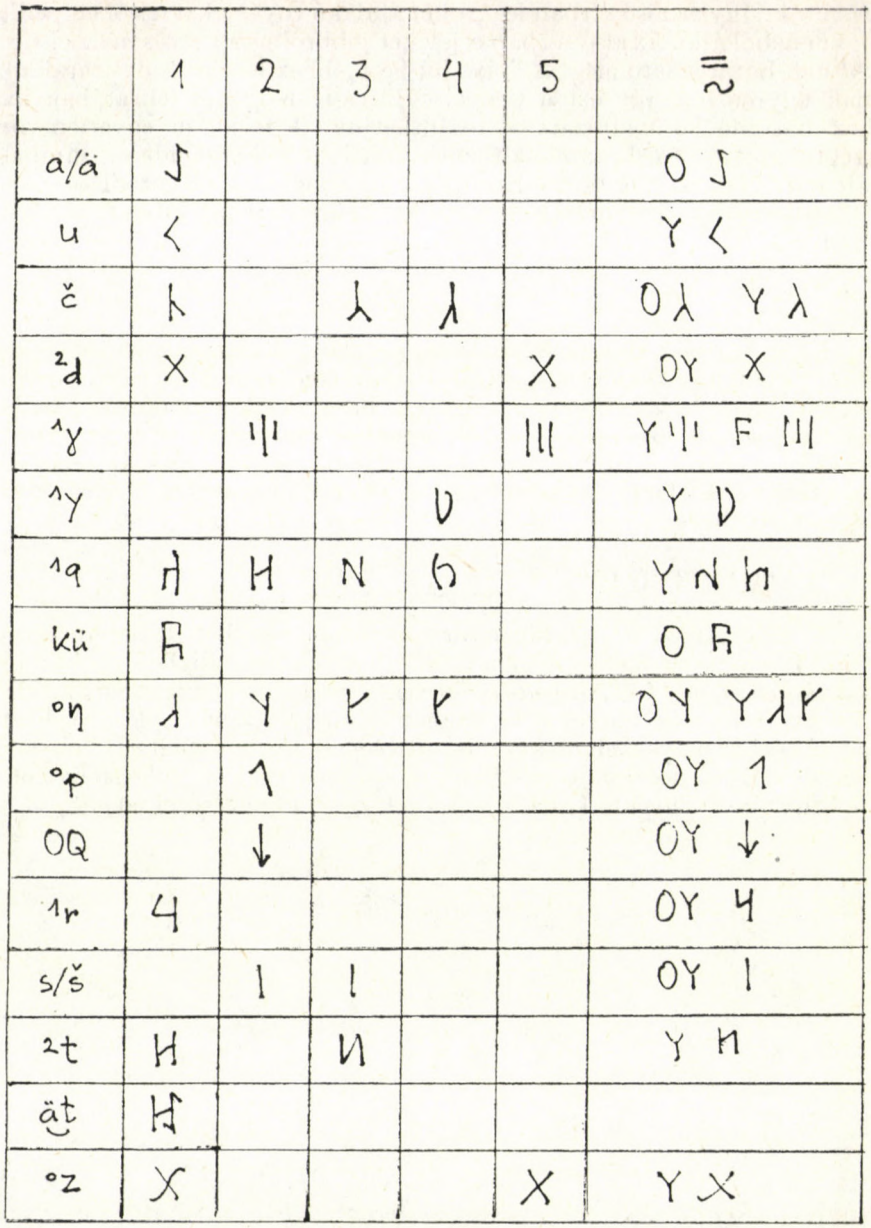

9. kép. Összehasonlító írástáblázat. Jelmagyarázat: 1 — Csepel—Háros, orsógomb, 2 — Csepel—Háros, tarsolyzáró lemez, 3 — Budapest XI — Fehérvári út, orsógomb, Budapest XIV — Vezér út, agyagedény, 5 — Budapest III — Szőlő utca, kulacs, O — orchoni, Y — jeniszeji, F — ferganai

olvasnunk. Így az alsó sorban lesz a két x alakú rovásjel, a felsőben pedig a három vonásból álló. Az alsó sorban a jeleket jobbról balra olvasva az első x alakú jel ^{2}d-nek határozható meg. A második betű ehhez hasonlít, de szárai közelebb állnak egymáshoz. Így ezt a Csepel—Háros-i orsógomb feliratában használt ^{0}z-hez hasonló betűváltozatnak tekinthetjük. A felső sor egyetlen rovásjele kétségtelenül a $^{1}\gamma$-nek az a változata, amelyet a Ferganaban, Šurabašatban talált edényfeliraton és Kelet-Európában a Sungirevskoe gorodišče orsógombjának feliratán is használtak.[46] A kulacs felirata tehát következőképpen olvasható:

$$^{2}d\ ^{0}z\ ^{1}\gamma$$

E betűcsoport szemmelláthatólag két szót ad vissza: egy magashangút és egy mélyhangút s a szóhatárt az alsó sor végén, azaz a $^{2}d\ ^{0}z$ rovásjelek után tehetjük fel. A $^{2}d\ ^{0}z$ betűket *ediz*-nek értelmezhetjük s az ótörök *ediz* 'magas, magasan' szóval[47] azonosíthatjuk. A magában maradó $^{1}\gamma$ jel kézenfekvő értelmezése $a\gamma$ s ebben az ótörök *aγ-* ' 'felemelkedni' ige[48] egyes szám második személyű felszólító alakját láthatjuk. A felirat tehát következőképpen értelmezhető és fordítható:

ediz aγ «magasra emelkedj !»

A «felemelkedést» itt bizonyára átvitt értelemben kell felfognunk. Az *aγ-* ige ilyen használatára van is példa a Qutadγu biligben (kairói másolat 110_{15}): *küväzlik bilä kökkä aγmas kiši* «gőggel nem emelkedik az égig az ember».[49] A felirat tehát jókívánságot tartalmaz s szemléletében rokon a Budapest, Tihanyi-téri ezüst kehelyre karcolt szöveggel: *aγ u* «emelkedj fel, légy (rá) képes !».[50] Mindenesetre, tipológiai szempontból ezt a kulacsfeliratot is az avar ezüst ivóedényekre karcolt szövegek csoportjába sorolhatjuk.

[47] DTS 163.
[48] DTS 16.
[49] DTS 16.
[50] *Harmatta J.:* Avar rovásírásos edényfeliratok. Ant. Tan. 31 (1984) 278.

HARMATTA JÁNOS

AVAR ROVÁSÍRÁSOS TÁRGYFELIRATOK

I

Az egykori avar kaganátus területén egyre több rovásírással ellátott kisebb tárgy — edény, tűtartó, gyűrű, csont bujtató, csont etikettlap stb. — válik ismertté s ezek értékesen egészítik ki a terjedelmesebb avar rovásírásos feliratok nyelvi és történeti vallomását. Bármennyire rövidek és olykor nehezen értelmezhetők is e feliratok, földrajzi és időbeli elterjedésük mégis döntő fontosságú lehet az avarok ethnikumának meghatározása és eredete szempontjából. Éppen ezért a nyelvi vagy történeti szempontból jelentősebb jánoshidai, battonyai, környei és Haithabu-i feliratok után most érdemes ismertetni a rövidebb avar rovásírásos feliratokat is, amelyek ezideig ismertté váltak. Valószínű, hogy ezek száma a jövőben még jelentős mértékben növekedni fog, mert a korábban feltárt leletanyag gondos revíziója még bizonyára újabb feliratok megfigyeléséhez fog vezetni. Ezen a téren a leleteket feltáró vagy kezelő régész-kutatók még nagyon sokat tehetnek.

II

A jánoshidai avar temető 231. sz. sírjából került elő egy csont tűtartó (MNM. Népv. 11/1934. 27),[1] amelynek egyik oldala közepe táján erőteljes bevágások figyelhetők meg (1. kép). Ezek szemmelláthatólag egy (vagy több) írásjel eltüntetésére szolgálhattak, mert felső szélükön egy lapos v-re emlékeztető betűmaradvány még megfigyelhető. Az orchoni-jeniszeji türk rovásírásban ez legvalószínűbben az M alakú $^{0}lt/^{0}ld$ jel maradványának tekinthető, mert ^{2}l szintén v alakú feje keskenyebb. A tűtartóra tehát eredetileg az $^{0}lt/^{0}ld$ jelet vésheték be.

Minthogy a tűtartók a női felszereléshez tartoztak, természetesnek látszik a jelben egy női nevet és pedig nyilvánvalóan a tulajdonos nevét keresnünk. E megfontolás alapján kézenfekvő e jelet *aldï*-nak vagy — ha még egy eltűnt jellel számolunk — *ald*[*ï*]-nak értelmeznünk s benne az *Aldï* 'hölgymenyét' jelentésű női nevet látnunk. Mint ismeretes, a török *aldï* 'vad, hölgymenyét' szó az egyik eleme Gyula törzsfő leányai *Karoldu* és *Saroldu* nevének is, amelyek közül az első «Fekete hölgymenyét», a második pedig «Fehér hölgymenyét» jelentésű volt.[2] Az *aldï* 'hölgymenyét' szó valószínű ismerete az ava-

[1] Tanulmányozásának lehetőségét Dr. Garam É. kandidátus osztályvezetőnek köszönhetem. Az ő érdeme a felirat felfedezése is.

[2] *Melich J.:* A honfoglaláskori Magyarország. Budapest 1925—1929. 45—50, *Ligeti L.:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. II. Budapest 1979. 449—451.

roknál azt mutatja, hogy e szónak a szibériai török nyelvekre korlátozódó elterjedése újabb keletű s összefügg a nemes prémes állatoknak az ókor végétől kezdődő kipusztulásával a délibb földrajzi övezetekben.[3] Eredetileg e szó elterjedése szélesebb körű lehetett a török nyelvekben. Mindenesetre az Altaj szomszédságából a kelet-európai erdős steppe mentén a Kárpát-medencébe érkező avar törzsek még közvetlenül ismerhették e nemes prémes állatot s így

1. kép. A jánoshidai csont tűtartó rovásírásos felirata

a szó megőrzése náluk természetesnek tekinthető. Az avar *Aldï* név bizonyos mértékben segít áthidalni azt a nyelvföldrajzi és időbeli űrt is, amely az ómagyar *Karoldu* és *Saroldu* neveket s a bennük rejlő *aldï* 'hölgymenyét' elemet a szibériai török nyelvektől elválasztja.

A jánoshidai temető 231. sz. sírja a temetőnek abban a részében fekszik, amelyről nem maradt fenn a temetőtérkép. Annyi azonban kétségtelen, hogy e sír nem a temető középponti részébe esett s így valószínű, hogy ugyanúgy, mint a 228. sz. sír, amelyből a másik rovásírásos felirattal ellátott tűtartó előkerült,[4] a VIII. századból származik. A tűtartónak valószínűleg több tulajdonosa volt egymás után, hasonlóan a 228. sz. sír tűtartójához. Az első tulajdonos neve *Aldï* lehetett, majd amikor a tűtartó újabb tulajdonoshoz került, a nevet kivésték belőle, de az új nevet nem tudták rákarcolni.

III

A Kiskőrös—Cebepuszta-i avar temető 20. sírjában 1933-ban, késő-avar környezetben (i. sz. 700—805)[5] egy kerek keresztmetszetű csont tűtartó (MNM Népv. 32/1933. 7) került elő, amelyen három x alakú bekarcolást figyeltek meg (2. kép).[6] Figyelmesebb vizsgálatnál megállapítható azonban egyrészt, hogy a három jel nem teljesen egyforma, másrészt, hogy a bekarcolások, amelyekkel a három jelet kialakították, különböző jellegűek, illetve erősségűek. A bekarcolások erősségében három fokozat különböztethető meg:[7] 1. erős bevésés, 2. gyengébb bevésés, 3. gyenge bekarcolás. A három erősségi fokozat közül az erős bevésés minden esetben betűszárat ábrázol. A gyengébb bevésés részben betűszárat jelöl, részben azonban a véső eszköz túlfutását jelzi. A

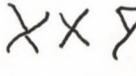

2. kép. A Kiskőrös—Cebepuszta-i csont tűtartó rovásírásos felirata

[3] *Harmatta J.:* Anonymus a magyarok kijöveteléről. Ant. Tan. 24 (1977) 215 sk.
[4] *Harmatta J.:* Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 79.
[5] Dr. Garam É. szíves közlése.
[6] *I. Vásáry:* Runiform Signs on Objects of the Avar Period. Acta Orient. Hung. 25 (1972) 342-343, aki a feliratot közzétette, 347. 1., 7. kép.
[7] Az eredeti darab vizsgálatának lehetőségét Dr. Garam É. osztályvezetőnek köszönhetem.

gyenge bekarcolás részben szintén csak a véső eszköz túlfutásának eredményeként jött létre, részben azonban azt mutatja, hogy a bevésés kezdő vagy befejező szakaszában a véső eszközre gyakorolt nyomás nem volt elég erős s így erős bevésés helyett csak gyenge bekarcolás jött létre. Az utóbbi esetekben a gyenge bekarcolás is betűszárakat jelölhet.

E megfigyelések alapján megállapíthatjuk, hogy a Kiskőrös-Cebepuszta-i avar tűtartón nem három egyforma x alakú bekarcolással, hanem három különböző rovásjellel van dolgunk. Az első rovásjelnek kissé jobbra dőlt Y-ra emlékeztető részét erős bevéséssel állították elő. Az Y-t felül lezáró vonás gyengébb bevéséssel készült s jobbról balra haladva kis hézag után (a véső nyilván megugrott) a második betű felett, sőt azon túl is folytatódik. Ezt a vonást az első jelnél, ahol kezdődik, bizonyára figyelembe kell vennünk, de nem tekinthetjük a második és harmadik betű részének, mert ott szemmelláthatólag már csak a véső túlfutását jelzi. Az Y alsó szárának vége jobb felé ível. Így e betű alakja zártfejű Y-ra emlékeztet s ennek megfelelően ^2y-nak határozható meg, amelynek feje háromszögletesre sikerült. Valószínűleg a türk rovásírásban gyakorlatlan kéz véste be.

A 2. rovásjel x alakú, bal felső szárát gyengén karcolták be, a vésőre gyakorolt nyomás itt még gyenge volt. Ez kétségtelenül ^2d-nek tekinthető. A 3. betű szintén x alakú, de abban különbözik a 2. jeltől, hogy bal alsó szára jobbfelé, jobb felső szára pedig balfelé erőteljesen visszahajlik. E sajátossága alapján e betű ^0z-nek határozható meg. Mindezek alapján az egész felirat következőképpen olvasható:

$$^2y\ ^2d\ ^0z$$

Az első két jelet *yed*-nek értelmezve a *yed-* 'varrni' ige[8] egyes szám második személyű felszólító alakjának tarthatjuk. A magányosan álló ^0z betűt a *yed* 'varrj' igealak után kézenfekvő az *uz* 'ügyes(en)' szóval[9] azonosítani. Így az egész felirat értelmezése a következő lehet:

yed uz ! «Varrj ügyesen !»

A tűtartó feliratának szemlélete tehát ugyanabban a körben mozog, mint a jánoshidai temető 228. sírjában előkerült tűtartó *qïzïŋ kügi yedi* «a leány hírneve a varrás» vagy a Sungirevskoe gorodišče orsógombjának *ädik Umay iši kü toryu* «Készíts, Umay asszony, híres selymet !» feliratai.

IV

A Szentes—Felsőcsordajárás-i avar temető 36. sz. sírjából egy az egyik végén átlyukasztott csontlap került elő, amelyre néhány rovásjelet karcoltak be (3. kép).[10] E feliratnak különleges sajátossága, hogy egyes betűszárakat

[8] Древнетюркский словарь. Leningrad 1969. 252. (A következőkben DTS).
[9] DTS 620.
[10] *Csallány D.:* A magyar és az avar rovásírás. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 11 (1969) 303. l., 118. kép. *I. Vásáry:* i. m. 339 «There are 5 runiform characters on it. From right to left they are the following: The first character is like *k* of Nagyszentmiklós, or *r* of the Székely-Hungarian alphabet. The second letter is similar to Székely-Hungarian *t*, or Orkhon-Yenisey *q*. The third character resembles the *i* character of all Turkish runiform alphabets. The fourth and fifth letters are difficult to explain.

kettős vonással ábrázoltak, azaz a rovásjeleknek a kontúrjait húzták meg. Ez egyedülálló jelenség a türk rovásírásos feliratok körében, viszont jólismert Xvārizm iráni epigrafikájában[11] s így valószínű, hogy megjelenése az avaroknál xvārizmi hatásra megy vissza.

A rovásjelek kontúros ábrázolásmódja nem akadályozza valószínű azonosításukat. Jobbról balra olvasva az 1. rovásjel fordított N-re emlékeztet s ezt a jeniszeji felratok ^{1}q betűjének egyik gyakori változatával[12] azonosíthatjuk.

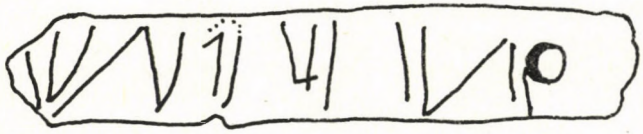

3. kép. A Szentes—Felsőcsordajárás-i csontlap rovásírásos felirata

Ezzel azonosnak látszik az utolsó rovásjel is, csak ennek középső ferde vonását is kontúrosan ábrázolták. A két ^{1}q . . ^{1}q között még két írásjelet figyelhetünk meg. Jobbról balra haladva egy 4 alakú betű, ezt követve pedig az «egy» számjegyre emlékeztető bevésés vehető ki. Az előbbi az orchoni-jeniszeji feliratok ^{1}r, az utóbbi pedig ^{0}p rovásjelének határozható meg. Az egész felirat tehát következőképpen olvasható:

$$^{1}q\ ^{1}r\ ^{0}p\ ^{1}q$$

A felirat kezdetén a $^{1}q\ ^{1}r$ jeleket kézenfekvő az ótörök *qara* 'fekete' szóval[13] azonosítanunk, amely gyakori eleme személyneveknek is.[14] Így valószínű, hogy a $^{0}p\ ^{1}q$ betűkben is egy személynevet vagy névelemet kell látnunk. E megfontolás alapján e jelcsoportot *Apïq*-nak értelmezhetjük és az uyγur *Abïq* személynévvel[15] vethetjük össze. Az egész felirat tehát egy személynevet tartalmaz, amely *Qara Apïq*-nak hangzik. Így az átlyukasztott csontlapot legvalószínűbben etikettnek tarthatjuk, amelyet valamilyen tárgyra rákötöttek, hogy tulajdonosát jelezzék.

A Szentes-Felsőcsordajárás-i temető a késői avarkorból származik.[16] Azok az új ethnikai elemek, amelyek feltevés szerint e korszakban a Kárpát-medencében megjelentek, Közép-Ázsiából jöhettek,[17] amelynek magas kultúrájú iráni népeinél — szogdoknál, xvārizmieknél, perzsáknál — az etikett használata régóta széleskörűen elterjedt volt s ismerete tőlük a hatásuk alatt létrejött türk rovásírás keletkezésével egyidőben a török törzsek körében is szokásossá válhatott.

[11] *V. P. Darkevič:* Художественный металл Востока. Moskva 1976. 25. t. 2,26. t. 2—3.

[12] *D. D. Vasilev:* Корпус тюркских памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983. 7, írástáblázat $^{1}q/2$.

[13] DTS 422 sk.

[14] DTS 424.

[15] DTS 2.

[16] *I. Kovrig:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL. Budapest 1963. 233.

[17] *Garam É.:* Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. FA 27 (1976) 142, I. *Ecsedy:* Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century. Acta Ant. Hung. 28 (1980) 256—258. *Harmatta J.:* Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 81 skk.

V

A Szekszárd—Palánkpusztán (Tolna m.) feltárt avar temető kora-avar részében, a 94. sz. sírban egy hengeralakú csont csövecske került elő.[18] A csövecskét az ásató kengyelszíj-bujtatónak határozta meg. Több bevésés vagy bekarcolás figyelhető meg rajta, amelyek szemmelláthatólag különböző kezektől és különböző időpontokból származnak. Közülük három vehető ki a közölt erős nagyítású fényképen olyan mértékben, hogy tanulmányozásuk lehetséges (4. kép).

4. kép. A Szekszárd-Palánkpuszta-i csont kengyelszíj-bújtató rovásírásos felirata

A három bevésés közül kettő azonos, az egyik azonban igen gyengén, a másik erősebben van bekarcolva. Igen kisméretű jelekből állanak, nagyítás nélkül valószínűleg alig láthatók, ezért kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a csontfaragó műhelyfeljegyzésével van dolgunk. Közös sajátossága mindkét feliratnak, hogy a jeleket egy előre meghúzott vízszintes vonalra írták. Mindkét feljegyzés jobbról balra olvasva két kissé balra dűlő egyenes vonásból és egy fekvő háromszögből áll. Ezek azonosítása nem ütközik nehézségbe, az orchonijeniszeji rovásírás $^{0}s/^{0}š$ $^{0}s/^{0}š$ és $^{1}qï$ jeleivel van dolgunk. A kettős feljegyzés keletkezését talán azzal magyarázhatjuk, hogy az első bekarcolás nem volt jól látható s ezért a csontfaragó ugyanazokat a jeleket még egyszer erősebben bekarcolta.

Mint műhelyfeljegyzést a ^{0}s ^{0}s *qï* jeleket *as sïqï*-nek értelmezhetjük s az első szóban a középtörök *as/aš* 'törött edény összefogására szolgáló kapocs' kifejezést,[19] a másodikban pedig a *sïq-* 'szorít' ige[20] *-ï* képzős[21] névszói származékát láthatjuk 'szorító' (főnév!) jelentésben. Az egész *as sïqï* kifejezés értelme 'bujtató-szorító' lehetett s a tárgy avar nevét láthatjuk benne, a tárgy maga pedig a kengyelszíj két szárának összefogására, összeszorítására szolgálhatott.

[18] *I. Vásáry:* i. m. 340. l., 4. kép (rajz) és 4a—b. kép (fénykép). Méretét a közlő nem adja meg, a Szekszárdi Múzeumban leltári száma 64. Vásáry a következőket közli róla: «The object has the form of a ring, and was made of bone; probably it served for slipping the strap of a stirrup, as it generally crops up in the company of iron saddles in the Avar tombs. The cemetery is of the 6th—8th centuries, our object derives from the earlier layers. — There are four signs incised on the object, they are probably tamgas.»

[19] DTS 59, 62, Kāšγarīnál I. 80.

[20] DTS 504.

[21] *A. von Gabain:* Alttürkische Grammatik.[2] Leipzig 1950. 70, 106 ø.

A harmadik felirat mindössze 3 durván, erősen bevésett nagyalakú jelből áll, amelyek 2 sorban helyezkednek el: a felső sorban 1, az alsóban pedig 2 betű áll. A feliratot az orchoni-jeniszeji rovásírás általános gyakorlatának megfelelően szemmelláthatólag jobbról balra s alulról felfelé kell olvasnunk. Az 1. rovásjel fordított N alakú, ez a jeniszeji felratok ^1q betűjének egyik változata.[22] A 2. írásjel fordított V-re emlékeztet, ez a jeniszeji feliratokban használt ^1y alul nyitott változata.[23] E rovásjel felső részén baloldalt kis kiálló vonás figyelhető meg. Ha ez nem véletlen vagy ügyetlen bevésés eredménye, akkor itt a ^1y rovásjel legarchaikusabb alakja áll előttünk, amely még csaknem azonos a szogd írás *y* betűjével. Az 1. sor olvasata tehát ^1q ^1y.

A 2. sor egyetlen betűjének helyes alakját akkor kapjuk meg, ha figyelmen kívül hagyjuk az alatta látható ferde egyenes vonalat, amelynek bevésése a jel többi részétől eltérő jellegű (kevésbé erőteljes és mély, de egyenletes és szabályos vonás) s nem is ér hozzá a betű függőleges szárához. A rovásjel e bekarcolás kizárása után H-ra emlékeztet, amelynek baloldali függőleges szára felül jobbra ível s csaknem zárttá teszi felül a betűt. E jel minden bizonnyal az orchoni-jeniszeji rovásírás *ök/kü* jelének[24] durván kivitelezett változata. A felirat olvasata tehát a következő lesz:

1. sor ^1q ^1y
2. *ök/kü*

Az első két rovásjel veláris hangrendű, a harmadik pedig palatális hangrendű szóra utal. Az első szó *Qay* 'havas eső, hózivatar'[25] vagy *Qoy* 'juh'[26] lehet személynévi funkcióban, az *ök/kü* betűt pedig *ökä*-nek értelmezhetjük s az *ögä* címet[27] láthatjuk benne. Az egész feliratot tehát *Qay ökä*-nak olvashatjuk s értelmezhetjük és a név és cím viselőjét a nyereg és kengyelek tulajdonosának tekinthetjük.

VI

A tabi (Somogy m.) arany bujtatón felfedezett avar rovásírásos felirat[28] 3 jelből áll (5. kép 1). Jobbról balra olvasva az első jel a jeniszeji feliratok veláris $^1ś$ jelének változata, amely az avar rovásírás emlékein már korábban is előfordult és pedig a battonyai gyűrű rovásírásos feliratában.[29] A második jel az orchoni-jeniszeji rovásírás $^0\eta$ jele. Végül a harmadik jel egy megközelítőleg vízszintes, rövid vonás, a felirat végét jelzi. Hasonló jelenséget a jeniszeji feliratokon is megfigyelhetünk.[30] Az egész feliratot tehát következőképpen olvashatjuk:

$^1s/^0ǵ$ $^0\eta$:

[22] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7, írástáblázat $^1q/3$.
[23] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7, írástáblázat $^1y/2$.
[24] *A. von Gabain:* i. m. 12, *D. D. Vasiľev:* i. m. 7, írástáblázat.
[25] *Németh Gy.:* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930. 51.
[26] DTS 453.
[27] DTS 379, 382.
[28] A bújtató leltári száma MNM Népv. 131/1881. 14.N 561, súlya 10,96 gr., *É. Garam* Spätawarenzeitliche Goldgegenstände im Ungarischen Nationalmuseum. FA 35 (1984) 94, 102 sk. A felirat felfedezése Garam É. érdeme. A darab eredetiben való tanulmányozásának lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki neki.
[29] *Harmatta J.:* Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 253.
[30] *D. D. Vasiľev:* i. m. E 11/X,E 25/VII, E 30/V, E 32/XVII stb.

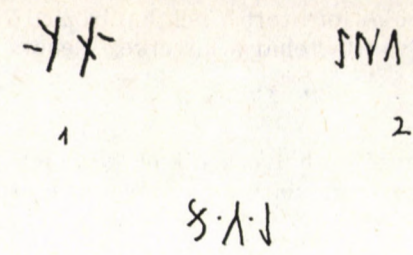

5. kép. A tabi arany bujtató rovásírásos feliratai

E jeleket *aš oŋ*: alakban értelmezhetjük. Minthogy a jeniszeji feliratokban az ^{1}s ^{2}s $^{0}š$ jelek használata ingadozik, nem zárható ki teljesen az $^{1}s/^{2}s$ $^{0}ŋ$ olvasat és az *eseŋü* 'üdv'[31] vagy a *Seŋä* személynév[32] értelmezés sem. Erre az orthográfiai ingadozásra azonban a magyarországi avar feliratokon ezideig nem ismerünk példát, így az utóbbi olvasat és értelmezései kevéssé valószínűek. Ehhez járul még az, hogy a felirat szabad szemmel alig látható, a bekarcolónak tehát szemmelláthatólag nem az volt a szándéka, hogy a jeleket mások is lássák, mint ezt az utóbbi értelmezéseknél természetszerűleg fel kell tennünk. Példaként idézhetjük erre a Bellyk (Krasnoturanskiy rayon, Chakasskoy AO) környékén talált bronz szíjvéget, amelyen igen jól láthatóan bevésve a $^{0}č$ *u* ^{2}r $^{0}š$ felirat olvasható.[33] Ez nyilvánvalóan az *Ačy Erš* személynévnek értelmezhető és az öv tulajdonosának lehetett a neve. Éppen ezért valószínűbb arra gondolnunk, hogy itt is egy műhelyfelirattal van dolgunk azaz a jeleket a bujtatót készítő mester saját maga számára karcolta be a munka folyamán emlékeztetőül. Ebben az esetben kézenfekvő az *aš* szót a Kāšγarītól feljegyzett középtörök *aš* 'kapocs a törött edények részeinek összeerősítésére'[34] az *oŋ* szót pedig az uyγur *oŋ* 'rész' szóval[35] azonosítani s az egész kifejezést 'kapocsrész'-nek értelmezni. E felirat alapján arra lehet gondolni, hogy a tabi arany bujtatót készítő mester az aranylemezkére a leszabás után rákarcolta, hogy mire akarja felhasználni, de ezt olyan finoman tette, hogy a kész darabon a rovásírásos feljegyzést szabad szemmel már nemigen lehetett észrevenni.

A bujtatóról közzétett kétszeres nagyítású fénykép alapján lehetségesnek tűnik, hogy rajta rovásírásos feljegyzés formájában készítésének egyik későbbi mozzanata is megőrződött. A bujtató hátlapján a felerősítésére szolgáló csapok közül a bal felsőtől jobbra 5 felülről lefelé hevenyészve bekarcolt rovásjel figyelhető meg (5. kép 2). Az 1. jel, amely a csap fölött és a többi betű sorvonalától kissé balra helyezkedik el $^{0}ŋ$-nek olvasható. A 2. és 3. rovásjel szintén jól kivehető: ^{2}k és fordított V alakú $^{0}š$. A 4. betű alakja N-re emlkeztet, ez

[31] DTS 183.
[32] DTS 495.
[33] *D. D. Vasiľev:* i. m. 42, E 80.
[34] DTS 62.
[35] DTS 367.

^{1}q-nak vagy vízszintesen tükörfordított ^{2}t-nek határozható meg.[36] Az 5. rovásjel *a/ä*. Az egész felirat olvasata tehát a következő lehet:

$$^{0}\eta\ ^{2}k\ ^{0}\check{s}\ ^{1}q/^{2}t\ a/ä$$

Mivel a felirat egy öv bujtatóján helyezkedik el, kézenfekvő a $^{2}k\ ^{0}\check{s}$ jelcsoportban az ótörök *keš* 'öv, tegez' szót[37] látnunk. Ebben az esetben a következő két betűt minden valószínűség szerint ^{2}t *ä*-nek kell olvasnunk az egyébként szintén lehetséges ^{1}q *a* helyett s az egész $^{2}k\ ^{0}\check{s}\ ^{2}t$ *ä* jelcsoportban a *keš* szó *keštä* locativus-ablativusát láthatjuk «övön» jelentésben. A felirat tehát szemmelláthatólag a már kész bujtató felerősítési helyét kívánta megadni az övön. Éppen ezért az $^{0}\eta$ betűt értelemszerűen az *oη* 'jobbra' szó írásképének tekinthetjük. Így az egész felirat értelmezése a következő lesz:

oη keštä «jobbra az övön»

A felirat érdekessége abban áll, hogy a bujtatót jobb oldalt helyezi el az övön, holott az öveket általában bal felé csatolták be, tehát a bujtatónak is bal oldalt kellett lennie. A bujtató jobb oldali elhelyezésének így csak akkor lehetett értelme, ha az övet nem balra, hanem jobbra csatolták be. Ez balkezes egyéneknél bizonyára előfordulhatott s az ilyen övviselet szemmelláthatólag az avar sírleletekben is kimutatható.[38]

A tabi arany bujtató hátlapjáról közölt fénykép alapján az is lehetségesnek látszik továbbá, hogy műhelyfelirat formájában a tulajdonos nevét is rákarcolták. A hátlap alsó részén ugyanis közel a széléhez három rovásjel vehető ki a nagyított fényképen (5. kép 3). Ha jobbról balra olvassuk a feliratot, az 1. betű ^{1}l, amely után egy pontot látni. A 2. jel fordított Y-ra emlékeztet, ez tehát $^{0}\check{c}$, amely után ismét egy pont következik. Végül a 3. betű ^{0}z. Az egész felirat tehát így írható át:

$$^{1}l\ .\ ^{0}\check{c}\ .\ ^{0}z$$

Kérdés elsősorban, mi lehet a pontok funkciója. Minthogy a pontok általában szóelválasztásra szolgálnak, kézenfekvő itt is ilyen funkciójukat feltenni. A battonyai feliratban[39] az 1. sor utolsó betűje áll két pont között s ezek itt a név végét jelzik. Ha feltesszük, hogy a pontoknak hasonló funkciójuk van a tár-

[36] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7, írástáblázat ^{2}t/4,8.

[37] *S. E. Malov:* Енисейская письменность тюрков. Moskva—Leningrad 1952. 18, további irodalommal. Úgy látszik az avarok nyelvében a *keš* szó mind 'öv', mind 'tegez' jelentésben használatos volt. Utóbbi jelentésben fordul elő a környei íjmerevítő lemez feliratán, *Harmatta J.:* A környei avarkori rovásírásos felirat. Ant. Tan. 31 (1984) 109. Megjegyzem, hogy az ott idézett *altunluγ kešig belimkä bantïm* feliratszöveg pontos fordítása «arany övet/tegezt kötöttem derekamra».

[38] Dr. Nagy M.-nak köszönhetem a következő összeállítást az avar sírokban megfigyelt jobbról balra néző csatokról: Kecel-Körtefakert 9. sír *(Cs. Sós Ágnes:* A keceli avarkori temetők. Rég. Füz. II. 3. Budapest 1958. 4. 1. és 1. rajz 1—2), Kecel-Határdülő 85. sír *(Cs. Sós Ágnes:* i. m. 13), Táp-Borba 81. sír *(Tomka P.:* Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. Arrabona 19—20 (1977—78) 39. 1. és 12. kép.), Budapest XI. Fehérvári út 39. sír *(Nagy* M.: A Fehérvári úti avar temető. Bud. Rég. 23 (1973) 68. 1., 7. kép). Összefoglalóan e kérdésről *Tomka P.:* Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. Kés a sírban. Arrabona 14 (1972) 69—71.

[39] *Harmatta J.:* Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 252

gyalt tabi feliratban is, akkor az ^{1}l . $^{0}č$. jelek tekinthetők a tulajdonos nevének, a különálló ^{0}z pedig a tulajdonos feliratokban[40] gyakran előforduló *öz* 'maga, saját' szó[41] lehet. Az ^{1}l $^{0}č$ betűket *Alčï*-nak, *Alču*-nak, esetleg *Alačï*-nak vagy *Alïč*-nak értelmezhetjük. Az első az *alčï* 'ravasz' szóból[42] keletkezett személynév, a második az uyγurban talán előforduló *Alču* név[43] megfelelője, a harmadik és negyedik alak pedig az *alačï* 'tarka(lovú)' illetve az *alïč* 'szerencse' szóból[44] alakult személynév megfelelője lehetne. Az egész felirat tehát következőképpen értelmezhető:

^{1}l . $^{0}č$. ^{0}z *Alčï* (vagy: *Alču* stb.) *öz* «Alčï sajátja»

Ezzel a felirattal kapcsolatban is felmerül az a kérdés, hogy mi volt a célja ennek az igen kisméretű bekarcolásnak, amely szabad szemmel alig vagy egyáltalán nem volt látható s a bujtatónak az övre történt felerősítése után hozzáférhetetlenné is vált. Csak további hasonló jellegű feliratok előkerülése alapján lehet majd eldönteni, hogy ez is műhelyfeljegyzés volt csupán azaz az aranyműves a *maga* számára karcolta rá, hogy kinek készül vagy készült a darab s ez lehet az oka a cím hiányának is, ami egy aranyveretes öv tulajdonosánál egyébként aligha tehető fel, vagy — rejtett tulajdonos-megjelölés. Egyelőre az előbbi feltevés látszik valószínűbbnek, mert a tulajdonos feliratokat általában jól láthatóan vésték vagy karcolták be.

VII

Az Eisenstadt-i múzeumban őriznek egy Burgenlandban talált orsógombot, amelyen rovásírásos jelek figyelhetők meg (6. kép).[45] Ezek a jelek összességükben nem értelmezhetők germán runaírásnak, így valószínűleg avar rovásírásos felirattal van dolgunk. A jelek körben helyezkednek el, felmerül tehát a kérdés, milyen helyzetből karcolták be a jeleket, Orsógomb feliratra a jeniszeji feliratok között is van példánk:[46] ezen a feliratot kívülről befelé, jobbról balra karcolták be s általában kisebb köralakú tárgyaknál[47] is ezt a gyakorlatot követték. Így — bár van eltérés ettől az általános gyakorlattól,[48] mégis ez a bekarcolásmód a legvalószínűbb a burgenlandi orsógomb esetében is.

A jelek közül azonnal azonosítható, de a bevésés iránya szempontjából semleges az x alakú ^{2}d.[49] Nem biztos azonban, hogy a felirat ezzel a betűvel kezdődött. Ettől balra kissé szögletesre sikerült[50] és felül kis nyúlvánnyal rendelkező D alakú ^{1}y figyelhető meg. Ha a felső nyúlvány nem egyszerűen vélet-

[40] *Harmatta J.:* Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 91 és A környei avarkori rovásírásos felirat. Ant. Tan. 31 (1984) 111.
[41] DTS 394.
[42] DTS 34.
[43] DTS 34.
[44] DTS 35.
[45] *I. Vásáry:* i. m. 340 sk.
[46] *D. D. Vasiľev:* i. m. E 87.
[47] *D. D. Vasiľev:* i. m. E 77, 78, 79, 84.
[48] *D. D. Vasiľev:* i. m. E 129.
[49] Ezt és az *ič* jelet *Vásáry:* i. m. 341 helyesen azonosította.
[50] A jeniszeji feliratokban is gyakran előfordul, hogy ívelő betűszár helyett szögleteset húznak, *D. D. Vasiľev:* i. m. E 43_3 az *e* az *e* ^{2}k *i* jelcsoportban, E 49_3 *e* az *e* ^{2}l ^{2}g jelcsoportban stb.

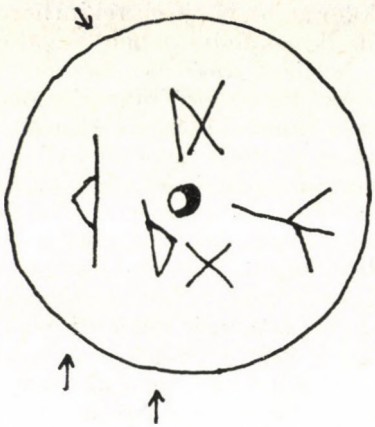

6. kép. A burgenlandi orsógomb rovásírásos felirata

len túlhúzás eredménye, akkor az ^{1}y-nek archaikus formája áll előttünk. Még mindig változatlan irányból vésték be a 3. betűt. Ez egyenes vonásból áll amelynek baloldalából két ferde vonás indul ki és össze is ér. Ez a ^{2}k-nak az a változata, amellyel a battonyai gyűrű feliratán is találkozunk.[51]

Ezután a felirat készítője kb. 130°-kal elfordította az orsógombot s az utolsó két betűt így karcolta be. A 4. betű az ^{0}m-nek az az archaikus változata, amelyet a battonyai gyűrűn is találunk.[52] Végül az utolsó jel, amelyet a felirat készítője ugyanabból a helyzetből karcolt be, az orchoni-jeniszeji rovásírás *ič* betűje. Hogy ennek bekarcolása ugyanabból a helyzetből történt, mint az ^{0}m betűé, azt az bizonyítja, hogy eltérőleg a többi jeltől ezt belülről kifelé véste be a felirat készítője. Így az orsógomb felirata a következőképpen olvasható:

$$^{1}y\ ^{2}k\ ^{0}m\ ^{2}i\check{c}\ ^{2}d$$

Az 1. rovásjel ^{1}y önálló szót képvisel, mert utána palatális mássalhangzó következik. A $^{2}k\ ^{0}m\ i\check{c}$ jelcsoportot kézenfekvő *kömüč*-nek értelmeznünk s a Kāš-γarītól feljegyzett középtörök *kömüč* 'kincs' szóval[53] azonosítanunk. Hogy itt az *ič* jel csak a *č* jelölésére szolgál, az a jeniszeji türk rovásírás egyik sajátosságával egyező jelenség.[54] A *kömüč* 'kincs' szó női névként fogható fel az orsógombon s ebben az esetben az előtte álló ^{1}y rovásjel a név első eleme lehet. A különböző lehetőségek közül talán az *ay* 'hold' szó jöhet ilyen szempontból leginkább számításba. Az egész név tehát *Ay Kömüč* 'Hold-Kincs' lehet.[55] Végül az utolsó ^{2}d betűt *ed*-nek értelmezve az ótörök *ed* 'tárgy, vagyon, gazdag-

[51] *Harmatta J.*: Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 252.
[52] *Harmatta J.* i. m. 253.
[53] DTS 314.
[54] A E 41 felirat 6—8 sorában az *ič* jel ötször fordul elő, de egyetlen esetben sem jelöl *ič* hangkapcsolatot. A felirat fényképe *D. D. Vasiľev* i. m. 106.
[55] Az *ay* 'hold' szó gyakori eleme török személyneveknek, pl. *Ay-Taš* 'Hold-Kő', *Ay-Demür* 'Hold-Vas', *Ay-Bäg* 'Hold-Bäg', *Ay-Dud* 'Hold-Eper' stb. *Gombocz Z.*: Árpádkori török személyneveink. MNyTK 16.5, *Németh Gy.*: i. m. 132 sk.

ság' szóval[56] azonosíthatjuk. Az orsógomb felirata tehát következőképpen olvasható és értelmezhető:

Ay Kömüč ed «Ay Kömüč ('Hold-Kincs') vagyontárgya»[57]

A leletkörülmények ismeretének hiányában nincs közelebbi támpontunk a burgenlandi orsógomb időrendjének pontosabb meghatározására. Mégis, figyelembe véve az avar településterület nyugati határának történeti módosulásait,[58] valószínűnek tarthatjuk, hogy az orsógomb a késő-avar korból származik. E mellett szól a ^{2}k és ^{0}m rovásjelek alakjának egyezése a szintén késő-avar battonyai gyűrű feliratának megfelelő betűformáival is. Ez az egyezés talán arra mutathat, hogy a késő-avar néphullám a türk rovásírásnak egy sajátos változatát hozta magával a Kárpátok medencéjébe.

VIII

Esztergom környékéről származik egy a battonyaihoz hasonló ezüst pecsétgyűrű,[59] amelyet e hasonlóság alapján késő-avar korinak, a VIII. század végéről származónak tarthatunk.[60] Az esztergomi gyűrű fejlapját szintén egy vonás osztja két mezőre, amelyek egyik végét egy három és egy négy (vagy öt) vonásból álló minta zárja le. Ha a gyűrű fejlapjának tükörfordított képét úgy szemléljük, hogy az említett minták balkézre essenek, akkor a felirat jobboldalt az alsó mezőben kezdődik és a felső mezőben, szintén jobbról balra haladva folytatódik (7. kép).

Az alsó (= 1.) sort (2 betű) jobbról balra olvasva az 1. rovásjelet mint fekvő helyzetű $^{0}nč$-t azonosíthatjuk. Két pont közé van elhelyezve s ez vagy különálló szónak mutatja, vagy a felirat kezdetére utal. Az utóbbi lehetőség valószínűbb, mert egyébként a feliratban szóelválasztó jeleket nem figyelhetünk meg, viszont a felső (= 2.) sor végén ugyancsak 2 pontot láthatunk s ez bizonyára a felirat végét jelzi.

A 2. rovásjel a ^{2}g egyik sajátos jeniszeji változatával[61] pontosan egyezik, így ezt ^{2}g-nek határozhatjuk meg.

[56] DTS 162.

[57] Érdemes megjegyezni, hogy az *ič* jel feje nem teljesen szimmetrikus. Így esetleg arra lehet gondolni, hogy nem *ič* rovásjellel van dolgunk, hanem az $^{0}š$ egyik ügyetlenül írt változatával, amelynél a fej középső vonásának az egyik oldalszárat kellett volna kereszteznie. Ebben az esetben a ^{2}k ^{0}m $^{0}š$ jelcsoportot *Kömüš*-nek értelmezhetjük s így a női név *Ay-Kömüš* 'Hold-Ezüst' lenne. A felirat fényképének közzététele döntheti majd el, hogy ez az utóbbi lehetőség valóban fennáll-e.

[58] *I. Kovrig:* Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL. Budapest 1963. 230; *Bóna I.:* Avar lovassír Iváncsáról. AÉ 97 (1970) 260.

[59] *Csallány D.:* A magyar és az avar rovásírás. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 11 (1969) 281 tette közzé s a következő leírást adta róla: «Ezüst pecsétgyűrű (93. kép). Átmérője 2,1 × 2,2 cm. Nagyított alakja (94. kép). Fejének átmérője 1,3 × 1,1 cm. Vastagsága 0,2 mm [helyesen nyilván 0,2 cm — H. J.]. Nagyított nyolcszögű lapja a rovásjelekkel (95. kép), körül árkolt, vonallal két mezőre osztott, ... A gyűrű az esztergomi Balassa Bálint Múzeum tulajdona, leltári száma 57.12.1.» *Csallány* a gyűrű feliratát magyar nyelvűnek tartotta.

[60] A battonyai gyűrű koráról *Harmatta J.:* Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 250 skk.

[61] *D. D. Vasilev:* i. m. 7, írástáblázat $^{2}g/8$.

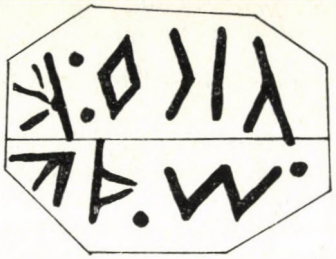

7. *kép.* Az esztergomi gyűrű rovásírásos felirata

Nem ütközik nehézségbe a 2. sor 4 írásjelének azonosítása sem. Az 1. jel a jeniszeji feliratok jellegzetes $^{0}č$ betője.[62] A 2. és 3. betű ^{0}s és ^{1}n. Az utolsó rovásjel rombuszalakú, a jeniszeji feliratokban a $^{1}\eta$ jele.

A gyűrű felirata tehát következőképpen olvasható:

1. sor $^{0}nč.\ ^{2}g$
2. $^{0}č\ ^{0}s\ ^{1}n\ ^{1}\eta$:

A battonyai gyűrű szövege alapján kézenfekvő az 1. sorban a tulajdonos megnevezését keresnünk. Az $^{0}nč$ jelet *Inč*-nek olvasva az *inč* 'nyugodt' szóból származó nevet illetve névelemet[63] nyerünk. A ^{2}g betű értelmezésére két lehetőség kínálkozik. Vehetjük az *Inč* olvasathoz tartozónak s ebben az esetben a név alakja nem *Inč*, hanem *Inčgü* lenne. Ez a névlak az *inčkü/inčgü* 'nyugodt' szónak[64] felelhet meg. A másik lehetőség az, hogy önálló szónak illetve névelemnek tekintsük s ebben az esetben az *ögä*[65] (vagy *ügä*)[66] méltóságnévnek értelmezzük. Minthogy az ótörökből és a középtörökből az *inčkü* szó személynévként való használatára egyelőre nincs adatunk, talán valószínűbb a második magyarázat.

A 2. sorban a $^{0}č\ ^{0}s$ rovásjeleket *čisi*-nek értelmezve egy érdekes szakkifejezést nyerünk. Az uyγurban a *čiz-* ige jelentése 'vonást, jelet húzni', mint ez a következő mondatból kiderül: *aq taš alïp jer čizip* «fehér követ véve vonást (= mágikus jelet) húzott a földre».[67] De jelenti ez az ige az uyγurban a személyi jel meghúzását is a *nišan čiz-* kifejezésben: *nišan čizip biṭig berṭim* «a személyi jelet meghúzva adtam ezt az írást»[68] A Codex Cumanicus nyelvében a *čiz-* ige jelentése egyenesen 'írni'.[69] A *čiz-* ige tehát többek közt a személyi jel (tamga) rovását vagy íróanyaggal való megvonását is jelentette azaz egy jogi aktus kifejezése is volt. A *čisi* alak a *čiz-* ige *čis-* változatából *-i* képzővel képzett főnév 'névvonás, névrovás' jelentésben.[70]

[62] *D. D. Vasiľev:* i. m. 7, írástáblázat $^{0}č/2$.
[63] DTS 210 pl. *Inč Buqa.*
[64] DTS 210.
[65] DTS 379 pl. *Ïnal ögä.*
[66] Az *ügä* olvasat mellett *Ligeti L.:* i. m. II. 438.
[67] DTS 147.
[68] DTS 147, *nišan* középperzsa jövevényszó az uyγurban.
[69] *M. Räsänen:* Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki 1969. 112.
[70] Jelentéstani párhuzamul a német *Namenszug* szóra utalhatunk.

Végül az utolsó két jelet *anïŋ*-nak értelmezhetjük s az *ol* 'az' mutató névmás birtokos esetének tarthatjuk 'az övé' jelentésben.[71] Így a gyűrű feliratát következőképpen értelmezhetjük és fordíthatjuk:

1. sor	*Inč ögä*	1. sor	«Inč ögä
2.	*čisi anïŋ*	2.	a névrovás az övé»

Az esztergomi gyűrű feliratának két érdekessége van. Egyrészt egy bizonyos okleveles gyakorlatról tanúskodik, amennyiben a gyűrű lenyomata szemmelláthatólag hitelesítésül szolgált. Másrészt szövege valószínűleg tartal-

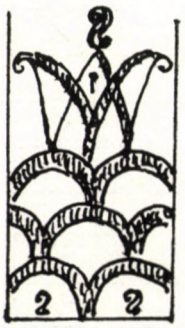

8. kép. A Homokmégy-halom-i bogozó díszítése

mazza az *ögä* (*ügä*) méltóságnevet s ezzel ismét bővíti ismereteinket az avar társadalom vezető rétegének szerkezetéről, amely jelenlegi ismereteink szerint a következő méltóságokat foglalta mágába: *qaγan, qatun, qapγan, tudun, tarqan, yuγuruš, qansančï, aγïnčï, elči, ögä.* Ez annyit jelent, hogy az avarokat alkotó türk és bolgár ethnikai csoportok magukkal hozták Közép-Ázsiából úgyszólván teljes államszervezetüket.

IX

Az avar rovásírásos feliratok közé sorolták a Homokmégy-halom-i bogozó díszítését is (9. kép).[72] Ez természetesen nem felirat, hanem egy virágminta, amelynek a közzétett fénykép alapján kivehető részleteit a mellékelt rajz mutatja.[73] Figyelemre méltó, hogy a virág alakja, szerkezeti elemei és rajzolatának stílusa sok tekintetben emlékeztetnek a honfoglaló tarsolylemezek és a

[71] *A. von Gabain:* i. m. 94, 190. §.

[72] *I. Vásáry:* i. m. 342 és 6. kép. *Vásáry* a következőket írja róla: «The implement is embellished with incised curtain-like decoration. There seems to be two runiform signs among these decorations, they are probably tamgas. The one ... resembles the similar signs of the spindle-disc of Burgenland ... and letter *a* of the Székely-Hungarian alphabet. Left of this sign there is another signs ... directly connected to it. It is very similar to a letter of the Jánoshida inscription ... and letter *z* of the Székely-Hungarian script.

[73] A bogozó eredetiben való tanulmányozásának lehetőségét Dr. Garam É. osztályvezetőnek köszönhetem, a darab leltári száma: MNM Népv. 10/1936. 196.

	1	2	3	4	5	6	7	≈
a/ä								
¹y								
²y								
°č								
(i)č								
²d								
²g								
²k								
ök								
¹l								
°ld								
°m								
¹n								
¹ŋ								
°nč								
°p								
¹q								
qï								
¹r								
°s								
¹š								
²š								
²t								
°z								
°ŋ								

9. kép. Írástáblázat. Jelmagyarázat: 1 — Jánoshida, 2 — Kiskőrös-Cebepuszta, 3 — Szentes-Felsőcsordajárás, 4 — Szekszárd-Palánkpuszta, 5 — Tab, 6 — Burgenland, 7 — Esztergom, O — orchoni, Y — jeniszeji

geszterédi szablya ezüstlemez díszítésének (10. kép) művészetére. Más késő-avar díszítőelemek is a honfoglaló magyarok művészete felé mutatnak. A Haithabu-i avar rovásírásos felirattal ellátott edény peremének sarkait olyan palmetta díszíti (11. kép), amelynek alakja és szerkezete a gádorosi honfoglaló

10. kép. Geszteréd

11. kép. Haithabu

magyar lelet övvereteinek[74] palmettáját (12. kép) idézi. Csak az idevágó teljes anyag alapján lehet majd eldönteni azt a kérdést, hogy itt a késő-avar és a honfoglaló magyar díszítőművészet között valamilyen közvetlen összefüggéssel állunk-e szemben vagy pedig a kapcsolat Közép-Ázsia iráni elemekkel telített nyugati türk kultúrájának európai kisugárzásával magyarázható.

12. kép. Gádoros

Minden esetre, a Homokmégy-halom-i bogozó virágdíszének elmei közvetlen kapcsolatra mutatnak a nyugati türk Közép-Ázsiával, a Talas és a Ču vidékével. Így ott találjuk meg a pikkelyszerű, rovátkolt szélű levelekből álló kompozíciót[75] és a sajátos virágszirmok[76] legközelebbi megfelelőit (13. kép).

[74] *N. Fettich:* Die altungarische Kunst. Berlin 1942. 19. t.
[75] *V. P. Darkevič:* i. m. 87. 1., 11. kép. 4—5.
[76] *V. P. Darkevič:* i. m. 90. 1., 12. kép 9.

13. kép. Rovátkolt levélminták Közép-Ázsiából

De Közép-Ázsia toreutikájára utalnak a tabi bújtató finom rajzolatú virága és levele is, amelyek igen közeli párhuzamait egy szogd edényen (14. kép) találjuk.[77] A tabi bújtató finom kivitele alapján arra is gondolhatunk, hogy e darabot egy szogd városból származó s a szogd fémművesség hagyományait folytató türk mester készítette. Mint a Mug-hegyi dokumuntumokból tudjuk, a

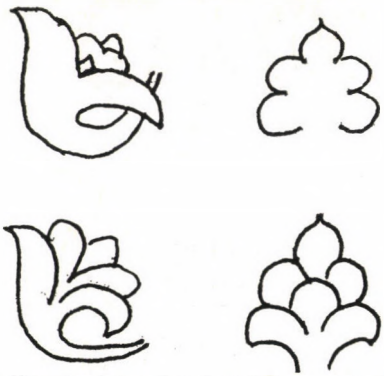

14. kép. A tabi bújtató virágmintái (felül), szogd virágminták (alul)

szogd városokban nyugati türk uralkodók kormányoztak, mint Pendžikentben Bilgä J̌igän Čor[78] s így ott türk ethnikai elemek is éltek. Mindezt figyelembe véve az avaroknál talán nemcsak bizánci, hanem Közép-Ázsiából magukkal hozott vagy onnan idevándorolt türk és iráni mesterekkel is számolhatunk.

[77] *V. P. Darkevič:* i. m. 85. l., 10. kép l.

[78] *Harmatta J.:* Egy nyugati türk uralkodó medaillona Toxaristānból. Ant. Tan. 28 (1981) 23.

KUTATÁS

VOIGT VILMOS

KORAI VIKING FORRÁSOK AZ ÚJVILÁGRÓL

insulam , . . quae dicitur Winland
(Adam Bremensis)

I

A magyar tudomány és tudománynépszerűsítés visszatérő témája a vikingek korai útja a ma Észak-Amerikának nevezett földrészre. Leszámítva a nagyon is másodkézből vett információkat és alkalmi kiadványokat, cikkeket, voltaképpen igen kevés önálló tudományos érdemmel rendelkező munkát említhetünk ezzel kapcsolatban. 1938 és 1940 között négy dolgozatában is foglalkozott Honti János a Vinland-kérdéssel,[1] amelyet úgy vélt értelmezni, hogy a többi viking utazásokban szereplő helynévtől eltérően *Vinland*-ban egy eszményi, nem-reális táj megnyilvánulását látta, a boldogság vagy a túlvilág *paideuma*-jellegű megnyilvánulását, amelyet végül is kelta eredetre vezetett vissza.[2] Több mint egy évtizede jelent meg magyarul a norvég műkedvelő régész és utazó, H. Ingstad könyve,[3] amelyben beszámol 1961 és 1970 közti amerikai expedícióiról, amelyek során 1960-ban Új-Foundland északi csücskén, a L'Anse aux Meadows-nak nevezett halászfalu környékén az 1000. esztendőből származó viking leletekre bukkant. Az utóbbi években pedig szinte dömpingként több viking-könyv is megjelent magyarul. A dán régész, J. Brøndsted kötete[4] tömören érinti a Vinland-történeteket, noha a beszámolók itt nem szószerinti fordításai az eredeti szövegeknek. R. Pörtner népszerűsítő

[1] *Honti János:* New Ways to Vinland Problems. Acta Ethnologica 1938. — On a Type of Saga Incidents. Helicon IV (1940) 65—73. — Vinland and Ultima Thule. Modern Language Review 1940. 159—172. — Late Vinland Tradition. The Thorbjörn Narrative. Modern Language Quarterly I (1940) 339—355. Magyarul ezek közül az első három jelent meg: Új utak a Vinland-problémához — A saga-epizódok egyik típusáról — Vinland és Ultima Thule (in: *Honti János:* Válogatott tanulmányok. Bp. 1962. 273—312.) E dolgozatokat Honti 1939 körül Párizsban írta, és több más írásában is utal az itt jelzett kérdésekre, megközelítésre.

[2] Feltűnő, hogy a Vinland-sagák forrásirodalmát nem adja meg. Idézeteiből úgy látszik, hogy nem az eredeti (óizlandi) szövegeket használta, hanem azok német, népszerűsítő fordításait. Még meglepőbb, hogy nem ismeri *Hermannsson* klasszikus könyvét (1936), követi viszont *F. Nansen* és *L. G. M. Gathorne-Hardy* könyveit. Természetesen a Vinland-sagák 1944-es (ugyancsak *Hermannsson* adta) klasszikus kiadását már nem vehette figyelembe. Ezért is célszerűnek látszott visszatérni e témakörhöz, mivel mára a *Honti* említette adatok gyakorlatilag pontatlannak tekinthetők.

[3] *H. Ingstad:* Vikingek az Újvilágban. Normann település felfedezése Észak-Amerikában. Bp. 1972. (Ez a Vesterveg til Vinland. Oslo 1965. fordítása, némi kiegészítésekkel.) Az angol változat (Westward to Vinland. London — New York 1965.) minimálisan tér el ettől. A korábbi grönlandi kutatásokat összegzi: Land under the Pole Star. London—New York 1966. (norvégül: Landet under Leidarstjernen. Oslo 1959). A magyar kiadás idején már megjelent áttekintés, néhány újabb adattal: Norse Explorers — Norse Sites at L'Anse aux Meadows. In: The Quest for America. London 1971.)

[4] *J. Brøndsted:* A vikingek. Bp. 1983. (A magyar fordítás az angol kiadásból készült: The Vikings. Harmondsworth 1965. ez egy korábbi, 1960-as kiadás javított változata, és figyelembe vették a dán megszövegezést.)

munkája[5] voltaképpen helyesen mutatja be a viking társadalom és expanzió kérdéseit Rácz István képzőművészeti kötete[6] inkább illusztrációival hat, igen röviden utal csak a vikingek amerikai útjára. A vikingek hajózásával foglalkozó szakdolgozat[7] nem váltott ki szélesebb érdeklődést. Sajnos, az idézett művek közül csak Brøndsted könyve ad további filológiai utalásokat, és a különben gondos fordítások terminológiája, datálása sem mindig egyezik. A nagyközönség érdeklődését jelzi, hogy legutóbb az Univerzum két részben is hozott cikket az Ellesmere sziget viking és eszkimó leleteiről,[8] természetesen ismét hivatkozások nélkül.

A szenzációs tudósítások arról, miszerint fél évezreddel Columbus útja előtt már jártak európaiak Amerikában, voltaképpen még akkor is dilettantizmusról árulkodnak, ha az említett tények maguk nagyjából pontosak. Ugyanis az európai tudományosságban sohasem vonták kétségbe, hogy vikingek jártak Grönlandon és ettől nyugatra. Ezzel szemben minden olyan kísérlet, miszerint egyiptomiak, arabok, berberek, baszkok, görögök, rómaiak, irek, zsidók vagy mások Columbus előtti amerikai útjáról (vagy mi több, visszatéréséről) bármilyen hitelesíthető nyomot nyerjünk, eddig eredménytelen maradt — talán nem is véletlenül. Természetesen időről időre felbukkannak Amerika különböző részein egyiptomi, zsidó, kelta vagy római «leletek», sőt biztosra vehetjük, hogy ezek száma jövőben inkább nőni, mint csökkenni fog, mindazáltal, ezek kívül esnek a tudomány ténykörén.

Ami a skandinavisztikában ténynek számít, körülbelül annyi (és ezt minden kézikönyv így is közli), hogy több más terület megismerése után az északnyugati viking expanzió kb. 870 körül ért el Izlandra. Annak ellenére, hogy ez igen fontos eseményévé vált a máig élő izlandi skandináv lakosságnak, voltaképpen egyetlen korai forrásmunka sem nevezi ezt «felfedezésnek», több «első» utazóról tudnak, és meglehetősen egyeznek a források abban a tekintetben is, hogy a vikingek itt már európai lakosokat találtak: valószínűleg kelta szerzeteseket, de lehetséges, hogy egy másik társadalmi csoportot is, amelyet később (rab)szolgaként hasznosítottak.

A *Landnámabók* (legrégibb kéziratai kb. 1100 körülre datálhatók) már megemlíti, hogy a 10. század vége felé Izlandon már tudtak egy nyugatibb földről, amellyel valamilyen kapcsolatuk is volt. Ezt már a legkorábbi források is *Grönland* néven említik, és a mai szigettel azonosíthatjuk ezt, noha a korai leírások szerint ez inkább szárazföldnek, mint szigetnek tűnt a vikingek szemében. A később még említendő *Eiríks saga rauða* (mindkét fő kézirata az 1300-as évek elejéről maradt ránk) szerint kb. 982—985 közöttre tehető Grönland «felfedezése», amely az izlandiak által történt. A *Landnámabók* tudatos datálása 985-re, illetve 986-ra esik, és ez voltaképpen hitelesnek tekinthető.

A középkori izlandi (vagy izlandi eredetű) források elég részletes képet adnak a grönlandi vikingek életéről. Több telepet említenek, mégpedig mind a nyugati, mind a keleti parton. Említést tesznek olyan hajóutakról is, amelyek Grönland keleti partjairól Izlandtól északra történtek keleti irányba, ezeket ma a Svalbard szigetek, a Jan Mayen sziget, sőt az európai Oroszország északi peremére lokalizálható *Bjarmaland* területéhez kapcsolhatjuk. A lakosság egyházi szervezetét tekintve önálló püspökséget is alkotott, fénykorában mintegy 4—5000 európai élhetett Grönlandon. Különös, hogy

[5] *R. Pörtner:* A viking kaland. Bp. 1983. (Az eredeti: Die Wikingersaga. Wien — Düsseldorf 1971-ben jelent meg. Ennek 1977. évi kiadásából fordították a magyar szöveget.)

[6] *Rácz István:* A vikingek öröksége. Bp. 1983. (XVI színes, 179 fekete-fehér képpel).

[7] *Harrach Ágnes:* Vikingarnas navigation. Bp. 1979.

[8] Az Ellesmere-sziget eszkimó és viking leletei. Univerzum 84/2. 3—18; 84/3. 26—36. *P. Schiedermann* cikke nyomán a The National Geographic-ból fordítva.

elpusztulásukról igazában nincs pontos ismeretünk. Az 1300-as évek elejéig igen jó a hajóskapcsolat Izland és Grönland között, majd ez lassanként megszűnik minden bizonnyal Izland és Norvégia nagyarányú társadalmi, gazdasági és egészségügyi hanyatlása következtében a 14. század során. Tudtunkkal 1410-ben érkezik utoljára vissza hajó Grönlandról Izlandra.A 15. sz. legvégén, Amerika Columbus által való felfedezése idején már nincs kapcsolat Grönland és Európa között. Martin Frobisher 1576-ban «fedezi fel» újból Grönlandot. Ekkor már itt nem élnek vikingek, noha egyes feltevések szerint 1721-ben a norvég Hans Egede, az «eszkimók apostola», amikor grönlandi hittérítőútjára indult, még reménykedett abban, hogy esetleg itt találhat viking leszármazottakat is. Az eszkimók Grönlandra jutásának pontos dátumát mindmáig nem ismerjük. Huzamos ideig úgy gondolták, hogy legfeljebb a sziget nyugati szegélyén érintkezhettek az európai telepesekkel, az újabb régészeti leletek és a keleti eszkimó csoportok felfedezése azonban kiterjesztette ezt a lehetséges területet a sziget szinte egész lakható partvidékére, anélkül azonban, hogy éppen az európai telepeseknek az eszkimókkal való bármilyen kapcsolatára itt bizonyítékot találtak volna.

Noha már a 19. században előkerültek Grönlandon olyan régészetinek nevezhető leletek, köztük egy runafelirat is, amelyeket a vikingeknek tulajdoníthatunk, a valódi régészeti feltárás mégiscsak jóval később történt meg, és Poul Nørlund dán régész szenzációs brattahlidi ásatásai (1932)[9] óta váltak mindenki előtt nyilvánvalóvá. A ma már sok-sok grönlandi viking lelet még bonyolultabbá teszi a vikingek kihalásának kérdését. Nem látszik ugyanis egyértelműen bizonyítottnak az a korábban általánosnak tartott elképzelés, miszerint degenerálódtak, betegségben pusztultak volna ki a telepesek. Nem találunk nyomokat eszkimó lakosságra, vagy azokkal való keveredésre sem. Klímatörténeti adatokból tudjuk, hogy a 13. sz. végén, valamint a 14. században hidegebbre fordult itt is az éghajlat, és ha megszakadt a grönlandiak élőállat-utánpótlása Izlandról, vagy néhány fejlettebb technikát igénylő termék (kovácsolt fegyverek) elkészítése elé akadályok hárultak, ez megnehezítette az életet. Mindez azonban önmagában még nem ad magyarázatot a grönlandi viking társadalom kipusztulására. Olyan harc vagy természeti katasztrófa nyomait sem ismerjük, amely egy hirtelen véget idézhetett volna elő.

Ami az izlandi és norvég (sőt dán) kultúrában Gröndland ismeretét illeti, az a 14. századi kéziratoktól kezdve töretlenül mindvégig megvolt (és nyilván már korábbra is datálható). Nemcsak a saga-irodalom, hanem két Edda-dal «címe» is őrzi Grönland nevét. A különben nem nagy számú skandináviai térképanyagban Claudius Clavus Niger általában 1427-re datált térképén (ez az ún. Nancy-térkép) már látható Grönland, mint Európa része. Az 1440 (vagy 1450) körülre datálható ún. Vinland-térképen már meglepően jó körvonalakkal szerepel a szigetként ábrázolt Grönland, sőt a két lagunaszerű öböllel csipkézett ugyancsak sziget Vinland is. 1590-ből származhat az izlandi Sigurður Stefánsson térképe (rajta szintén Vinland ábrázolásával), valamint 1605 körülről a dán püspök Hans Poulsen Resen térképe, ugyancsak erről a vidékről.[10] Noha különösen Frobisher zűrzavaros úti jelentései szigetekről és átjárókról, Kínába vezető utakról, ugyanakkor hitelt érdemlő leírásai a tatár külsejű eszkimókról, jéghegyekről stb. meg-

[9] *P. Nørlund:* Meddelelser om Grønland 76 (1930); 88 (1934); De gamle nordbobygder ved verdens ende. Skildringer fra Grønlands middelalder. København 1934. Az újabb leletek eredményeit is összegezi: *Finn Gad:* Grønlands historie. I. København 1967. Már utal a grönlandi vikingek, eszkimók és kapcsolataik kérdésére: *T. Mathiassen:* Skraelingerne i Grønland. Grønlændernes historie, belyst gennem udgravninger. København 1935.

[10] Noha az ún. Vinland-térkép érdekében, mégis ad áttekintést e témakörről a kérdés klasszikus tanulmánygyűjteménye: *R. A. Skelton—Th. E. Marston—G. D. Painter:* The Vinland Map and the Tartar Relation. New Haven — London 1965.

zavarták az európai közgondolkodást, és pl. a «dán» és «izland» források nyomán készült de la Mote le Mayer áttekintés, amely aztán német földön is mérvadó volt Grönland tekintetében[11] még a 17. sz. második felében is valamiféle végtelen földnek tartja Grönlandot, amely keleten Svalbardig elér.

Jól mutatja ezt a megszakítatlan északi érdeklődést és ismeretanyagot Amerika vonatkozásában az 1837-ben megjelent nevezetes *Antiquitates Americanae* kézikönyve,[12] amely ugyan azt a nézetet is képviseli, miszerint Amerikát «anno 1170 duce Madoco consedisse» a «Cambro-Britannos»-nak nevezett walesiek fedezték volna fel, azonban amikor a tudományos leírásokat veszi sorra, a 18. század nagy dán eruditáit említi.[13]

II

Ami a forrásokat illeti, voltaképpen az óizlandi irodalom két jól ismert szövegét említhetjük. Ezeknek több jó tudományos kiadása van már a 19. század óta. Nagy nemzetközi ismertségük több fordításban is megnyilvánul. Mintegy két évtizeddel ezelőtt két kiváló szakértő, Magnus Magnusson és Hermann Pálsson népszerű angol fordítást tettek közzé.[14] Ennek az is a nevezetessége, hogy a korábbi tudományos eredményeket bedolgozták a fordításba.

Megoszlik a kutatók véleménye azt illetően, hogy a «Vörös Erik szagája» *(Eiríks saga rauða)*, illetve a «grönlandiak története» *(Grœnlendiga páttr*, néhol még nálunk is helytelenül *saga* címmel illetve) a fontosabb vagy eredetibb szöveg. Az ESR[15] két pergamen kézirata közül az AM 544, 4° a *Hauksbók* részeként a 14. század elejére datálható. A másik (AM 557, 4°), amely egyébként *Skálholtsbók* néven is emlegetnek, körülbelül egy évszázaddal későbbi ennél. Az AM 544 alapján (valamint hivatkozások miatt) szokás a történetet *Þórfinns saga karlsefnis* néven is emlegetni, ez azonban nem egy harmadik történet, hanem ugyanaz a szöveg. Nincs tehát három Vinland-történetünk, ahogy

[11] Lásd például: Bericht von Gröhnland Gezogen aus zwo Chroniken: Einer alten Ihslandischen und einer neuen Dänischen; übergesand in Französischer Sprahche an Herren von der Mote den Mayer von einem unbenandten Meister und gedruckt zu Parihs bry Augustin Kürbe in s. Anno 1647. Jetzo aber Deutsch gegäben und um desto färtiger ihn zu gebrauchen unterschihdlich eingeteihlet von Henrich Sivers. Hamburg 1674.

[12] Antiquitates Americaenæ sive scriptores septentrionales rerum Ante-Columbianarum in America. — Samling af de i Nordebs oldskrifter indeholdte efterretninger om de gamle nordboers opdagelsesreiser til America fra det lode til det 14de aarhundrede. Edidit Societas Regia Antiqvariorum Septentrionalium. Hafniae 1837.

[13] Lásd: Indledning — Prefatio IV. lap. Torfæus, Suhmius, Schöningius, Lagerbringius és mások művei (Grönlandia antiqua. Hafniae 1706 — Historia Vinlandiæ antiquæ, seu partis Americæ Septemtrionalis. Hafniæ 1705. — valamint a korai norvég, dán, svéd történettel foglalkozó munkák). Közvetlenül Grönlandról a dán Wormskjoldius (Gammelt og Nyt om Grönlands, Vinlands of flere af Forfædrene kjendte Landes formodentlige Beliggenhed, insertum scriptis Soc. Literariæ Scandinavicæ, pro anno 1814, p. 298—403.) és a svéd Schröderus (Skandinavernes fordna upptäcktsresor till Nordamerika, insertum commentario. Svea, Tidskrift för Vetenskap och Konst. Upsaliæ 1818. I. p. 196—226.) műveit idézi az előszó előzményeként. Egyébként meglepő, hogy e majd másfélszáz éves összeállítás milyen megbízható és tájékozott. Idézik és ismerik is mindmáig. Még *Honti* is hivatkozik rá. (I. m. 298. lap, 34. jegyzet.)

[14] The Vinland Sagas. The Norse Discovery of America. Harmondsworth, 1965. (Penguin Books). Rendkívül sok későbbi utánnyomásban. Az eredetit olvasni nem tudók számára ez az alapvető forrásmunka. Kitűnő és higgadt kommentárjai, bevezetése az általában elfogadható ismereteket tartalmazzák, az 1963-as évvel záródóan. Szemmel láthatóan a szerzők óvakodtak attól, hogy túlságosan merész feltevéseket közöljenek.

[15] A továbbiakban az Erik-saga eredetijének rövidítése.

néhány tájékozatlan hivatkozó (vagy fordító) véli. A Grþ[16] körülbelül a 12. század végén került feljegyzésre, viszont az ebből ránk maradt legrégibb (ugyancsak pergamen) kéziratot a *Flateyjarbók* őrizte meg, amelyet 1382 és 1395 között Izland északi részén készítettek. A *Flateyjarbók* népszerűségét jelzi, hogy négy későbbi, papírmásolatát is ismerjük. Ezek nem adnak újat a Vinland-történetekhez.

Sven B. F. Jansson[17] utalt arra, hogy a *Hauksbók* ESR szövege hol egy rövidített, hol egy kibővített változatnak tekinthető. A Grþ esetében voltaképpen egyetlen teljes kézirat sem maradt ránk. A *Flateyjarbók* szövege Olaf Tryggvason szagájába van ékelve, és valószínűleg ennek következtében hagyták el eredeti kezdetét. Az, ami ma a történet elején olvasható, a *Landnámabók* alapján készült utólagos megoldás.

Egy másik fontos kérdés, amely már hosszú ideje érdekelte a kutatókat, az események időpontja, illetve a két elbeszélés szövege. A hagyományos felfogás szerint Leif Eriksson «fedezte fel» Amerikát, az i. sz. 1000. esztendő táján, és az ilyen szempontú ESR az eredetibb elbeszélés. Újabb kutatások azonban arra utaltak, hogy Grþ adata, miszerint Bjarni Herjolfsson mintegy 15 évvel korábban már (véletlenül) látta az «Újvilágot», hitelesnek tekinthető. Jón Jóhannesson elgondolása szerint[18] az ESR kései átírása az eseményeknek, egy már ismert történet olyan átfogalmazása, amely Leif Eriksson helyezi a középpontba. Különösen az a rész árulkodik, amelyben Leif mintegy Olaf Tryggvason norvég király ágenseként a grönlandiak keresztény hitre térítése végett indulna útnak. Ilyen expedíció és feladat valójában sohasem volt, annál kevésbé, mivel Izland krisztianizálása sem korábbi ennél, és nem is sikerült egykönnyen. Mindezt egy 12. századi izlandi szerzetes, Gunnlaug Leifsson illesztette később a szövegbe. Ez a különbség (eltérés) a két szöveg között már az izlandi másolók előtt sem volt észrevétlen, különböző áthidaló megoldásokkal kísérleteztek. Éppen ez bizonyítja azt, hogy a Grþ megfogalmazása eredetibbnek tekinthető.

Az eltérések azonban nem a szövegek hitelt nem érdemlő voltát jelzik. Éppen arra utalnak, hogy közismert történetek átformálásával találkozunk, a vinlandi utazás ténye vitathatatlan. Kérdés viszont az, mikor bukkan fel az első nyom az Újvilágról az izlandiak körében?

Ha elfogadjuk, hogy körülbelül 985 táján látták meg a vikingek először azt a földrészt, amelyet ma (Észak)-Amerikának nevezünk, felmerül a kérdés, mikor jegyezték fel először ez ismeretüket, és vajon hitelt érdemlőnek tekinthető-e ez az adat? Ehhez társul az a filológusi hivalkodás is, hogy minden valamire való szövegkutató olyan információkat is szeretne a szövegekből kihámozni, amelyeket azok nem közvetlenül kívánnak közölni. Az ilyen adatok összeállításában századunk nagy izlandi filológusa kétségtelenül Halldór Hermannsson volt, aki hosszú élete során többször is foglalkozott a Vinland-történetekkel, meg is változtatva közben korábbi elképzeléseit.[19]

Abból kell kiindulnunk, hogy Grönland, majd az amerikai kontinens felfedezése 985 és 1000 között zajolhatott le. Ha az erre vonatkozó híradások szóban igen hamar eljutottak mind Izlandra, mind az ekkor vele igen élénk kapcsolatokat tartó Norvégiába, még azt is feltehetjük, hogy viszonylag hamar akár a dán, akár más, a vikingek iránt

[16] A továbbiakban a *Grœenlendinga þáttr* izlandi szövegének rövidítése. Megjegyzem, hogy a 14. jegyzetben idézett angol kiadás az *Eir* illetve *Grl* rövidítéseket használja. Más művekben más, nem általában elfogadott rövidítések is találhatók.

[17] Kitűnő szövegkiadása, amely kommentárjaiban is a későbbi kutatók forrásműveként szolgált: *Sven B. F. Jansson:* Sagorna om Vinland. Lund 1944. (Vol. I.)

[18] Ennek legismertebb összegezése tanulmánya: Aldur Grænlendinga Sögu in: Nordæla [Festschrift Sigurdur Nordal tiszteletére], Reykjavik 1956. 149—158.

[19] Ezeket áttekinti és értelmezi is *P. M. Mitchell:* Halldór Hermannsson. Ithaca—London 1958. (Islandica XLI), különösen 71—77.

érdeklődő körökben ismertekké válhattak. A 10. század legvégén az izlandiak északnyugati expanziója nem annyira belső társadalmi szükségből, mint inkább a hódítások és távolsági hajóutak mintegy önnön logikájából fakadt. Az a felfogás, miszerint 982-es útja után Vörös Erik azért nevezi el az új vidéket *grön-land*-nak, vagyis 'zöld' tehát 'füves, termékeny' földnek, hogy ezzel mintegy csábítsa társait az oda településre, ha nem is valószínű, mindazáltal utal a saga megfogalmazása körüli felfogásra, miszerint szükség lehetett egy ilyen, propagandisztikus fogásra. Minthogy az Erik-saga azt is közli, hogy sok évvel korábban (a mai felfogás szerint kb. 900 táján) Gunnbjörn már látta «Grönlandot» és Erik ennek a földnek a felkeresésére indult, arra is mutat, hogy a Grönland létezésére utaló adatokat viszonylag hosszabb ideje ismerhették, nem tartották különösebben titkolandónak, ám igazán csábítónak sem.

A felfedezéseknek vagy éppen kalandozásoknak ilyen szabad információ-áramlás keretében való továbbítása azonban korántsem volt általános az európai középkorban. Különösen titkossá váltak az adatok, térképek, gyarmatosításra vagy kereskedésre alkalmat adó hivatkozások, távolság- és iránybecslések a Földközi-tenger vidékén a keresztes-háborúk óta, az Atlanti-óceán vonatkozásában pedig a 15. századtól. Mind Grönland, mind Amerika esetében elképzelhető, hogy ekkor már akadnak olyanok, akik tudnak ezek létéről, mégis hallgatnak ismereteikről. Noha inkább a fantázia világába tartozik, mégis sokat foglalkozott a későbbi felfedezéstörténeti kutatás azzal, vajon Columbus (vagy John Cabot) tudhatott-e a vikingek amerikai útjáról? Ismert, hogy Columbus életrajzában, amelyet fia, Fernando írt, idéz egy állítólagos megjegyzést, miszerint maga Christoforo Columbus «1477 februárjában száz mérfölddel *Tile* szigetén túl jutott».[20] Ha itt *Thule* nevére és ennek már szinte a késő antikvitástól olyan területekkel való azonosítására gondolunk, amelyek sorába Izland is beilleszthető, nem is az az érdekes, hogy valóban járt-e Columbus ilyen magas északon — ami hihetetlen —, hanem az, hogy mintegy megkísérelték útját egyeztetni az antik távolsági hajózással, sőt talán még a vikingek távolsági hajózására is van itt homályos utalás. Ha szóbeli hagyomány áramlására gondolunk, az Izland és Bristol, valamint a Bristol és Ibéria közti élénk kereskedelmi kapcsolatokat említhetjük a 15. században is, amelyek mentén nyilvánvalóan különböző hihető és hihetetlen hajóstörténetek is keringtek. Ha Columbus valaha hallott is valamit a vikingek «amerikai» útjairól, ez ide kapcsolható.

Még valószínűbb ez az összefüggés Cabot esetében. A genovai kereskedő és hajós, Giovanni Caboto 1490-ben egész családjával Bristolba költözött, és amikor híre ment Columbus amerikai útjának, a bristoli kereskedők megbízásából 1497-ben őt küldték egy kis hajóval az új területek irányába. Az ekkor már angolosan John Cabot néven szereplő utazó váratlan útirányt választott, az é. sz. 50 °-án maradva egyenesen utazott mindig nyugatra, és 1497. június 25-én látta meg az az «elsőnek megpillantott földet» *(Terra Prima Vista)*, amely hideg és terméketlen, ám valamilyen módon mégis lakott területnek tűnt, noha eleven embert nem láttak. Ma úgy tudjuk, ez Új-Fundland (vagy Labrador) partja lehetett. A visszatérés ugyancsak e szélességen, szinte egyenes iránytartással történt. Éppen ez a körülmény az, ami arra utalhat, hogy talán éppen Bristolban Cabot hallhatott korábbi északi expedíciókról is. Az ilyenfajta szóbeszédek természetesen megélénkültek Columbus néhány évvel korábbi útja hatására. Mint már említettük, annak ellenére, hogy a norvég és dán uralom igyekezett monopolizálni Izland távolsági

[20] A Columbus (Kolumbusz) életével és a rá vonatkozó írásokkal foglalkozó filológia önmagában is áttekinthetetlen és éppen a korabeli adatok hiányossága miatt tág tere van itt a kutatók fantáziájának. Az irodalom egy részét felsorolja a Világirodalmi Lexikon címszava (Bp. 1979. VI. kötet. 463—465.). Néhány adatot érintettem: A kultúrák találkozása — jelbeszéddel c. dolgozatomban. Nyelvpedagógiai írások (sajtó alatt).

kereskedelmét és halászatát, éppen Bristollal viszonylag megszakítatlan maradt az izlandi halászok és hajósok kapcsolata, akik tehát továbbíthattak adatokat, noha Cabot útileírásaiban nincs egy név, adat vagy akár jellemző kifejezés sem, amelyet így lehetne értelmezni.[21]

Ami a valódi szövegszerű hivatkozásokat illeti, ezek sorát brémai Ádám (Adam magister Bremensis) nyitja meg. A hamburgi érsekek története *(Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum)* függelékszerű részében, amely az északi területek leírását adja *(Descriptio insularum Aqvilonis)* utal Vinland szigetére:

«Praeterea unam adhuc insulam recitavit a multis in eo repertam oceano, quae dicitur Winland, eo quod ibi vites sponte nascantur, vinum optimum ferentes. Nam et fruges non seminatas habundare, non fabulosa opinione, sed certa comperimus relatione Danorum».[22] Ez a munka először 1629-ben jelent meg nyomtatásban, és maga a leírás körülbelül 1070 tájára datálható. Adam szerint az «occeanus septentrionalis» vizében öt sziget is található: Island, Gronland, Halagland, Winland és az Insula Cyclopum. Érdekes, hogy a többi «amerikai» viking helynevet nem említi, ezenkívül nem szól e szigetek «felfedezésének» történetéről sem.

A következő forrás Ari Þorgillson nevezetes *Íslendingabók*-ja (a kézirat kb. 1124 körül készülhetett), amely több fejezetében is hivatkozik arra, hogy régibb nemzedékekre, szemtanúkra támaszkodik. Ari leírja, hogy Grönland izlandi eredetű lakosai olyan kőeszközöket találtak itt, amelyek hasonlítottak a Vinlandon találtakhoz. Ez a közvetett hivatkozás azt jelzi, hogy legalábbis a 12. sz. első negyedében Vinland közismert fogalom volt Izlandon is.[23] Érdekes viszont, hogy itt sem szerepel a többi amerikai helynév, illetve itt sem hallunk a felfedezés elbeszéléséről.

A 15. századra datálható kézirat (AM 194, 8°) Nicolaus Bergsson, az észak-izlandi Þverá benedekrendi kolostorának apátja által írott római és szentföldi zarándok-útikalauzt, itineráriumot tartalmazza. Nicolaus Bergsson 1159-ben halt meg. A kézirat bevezetője elmondja, hogy Grönlandtól délre van Helluland, azután következik Markland, és ettől nem messze van a «jó Vinland», amelyről némelyek azt hiszik, hogy Afrikáig terjed. Þorfinn Karlsefni hajózott ide, hogy megvizsgálja e terület használhatóságát. A szerencsés Leif fedezte fel. Amint látszik, ez már az ESR szövegének ismeretében készült, utal például arra, hogy Erik vezette be a kereszténységet Grönlandon. Arra ugyanis nem gondolhatunk, hogy maga Nicolaus Bergsson illesztette a keresztény elemeket szövegébe. Még az is óvatosságra intheti az olvasót, hogy éppen az említett Vinland-rész hiányzik az itinerárium egy másik kéziratából, lehetséges tehát, hogy későbbi betoldás. Azt biztosan állíthatjuk, hogy akárki és akármikor írta le e sorokat, ezek már az ESR (sőt talán a Grþ) szövegének ismeretében készültek.[24]

[21] Rövid áttekintést ad, felsorolva a korábbi irodalmat is: *J. B. Brebner:* The Explorers of North America 1492—1806. Cleveland—New York 1964. 88—97. (Eredetileg 1933-ban jelent meg a könyv első kiadása.)

[22] Itt és a következőkben *H. Hermannsson* összeállítását (The Problem of Wineland. Ithaca—New York 1936. — Islandica XXV) vettük alapul, amelyben mindig utalás történik a felhasznált forrásművekre is. Ez: 1—2. Újabban igen tekintélyes irodalom foglalkozik Brémai Ádám munkásságával, e téren azonban újabb megállapítások nem történtek.

[23] Az egyik klasszikus szövegkiadás: *A. Thorgilsson:* The Book of the Icelanders (Íslendingabók). Edited and translated with an Introduction and Notes by *H. Hermannsson.* Ithaca—New York 1930. (Islandica XX.)

[24] Kiadása: Alfræði íslenzk. Islandsk encyclopædisk litteratur. I. Cod. mbr. AM. 194, 8°. Udgivet ved *Kr. Kaalund.* København, 1908. 12—23. *Hermannsson* kommentárjai: Islandica XXV. 2—3.

A 12. sz. végén és a 13. sz. elején a Þingeyrar benedekrendi kolostorában két szerzetes is foglalkozott Olaf Tryggvason sagájának megírásával, amelyben a norvég király kereszténységerősítő tevékenységét domborították ki. Mindkét írás latin nyelven készült, az eredeti szövegek nem maradtak ránk, ám ezeket hamar izlandira is átültették, és közülük a régebbinek tekinthető szövegből (Oddr Snorrason krónikájából), amely körülbelül 1200 táján keletkezhetett, három kézirattal is rendelkezünk, amelyek meglehetősen jó rekonstrukciót tesznek lehetővé.[25] A másik szerzetes, a már említett Gunnlaug Leifsson 1218-ban vagy 1219-ben halt meg. Az ő munkája önálló kéziratként nem is maradt ránk, részletei viszont beépültek Olaf Tryggvason ún. nagy sagájába, amely egy 1300 körüli nagyszabású kompilációnak tekinthető, igen népszerű, több példányban is ránk maradt alkotás. Főként az Erik kereszténységére vonatkozó adatok váltottak ki nagyobb figyelmet. A saga említi, hogy Leif Eriksson fedezte fel Vinlandot, egyébként azonban nem ad sok új információt.[26]

Ezzel is összefüggésben a norvég királyok történetének klasszikus összegezése, a *Heimskringla* (valamikor 1230 körüli szövegezésben) szintén megemlíti Leif grönlandi útját, amelynek során megpillant és megment néhány hajótöröttet, akik Vinlandról voltak visszatérőben.[27] A kereszténység elterjedését leíró *Kristni saga* (a 13. század közepéről) szintén csak röviden említi Leif tevékenységét, általában olyan módon, ami arra enged következtetni, hogy Gunnlaug Leifsson szövege szolgálhatott mintaként.[28]

Az *Eyrbyggja saga* (a 13. sz. első negyedére datálható) elmondja, hogy Snorri Þorbrandsson együtt utazott Vinlandra Karlsefnivel, ahol is Snorri fia (!), akit ugyancsak Þorbrandnek hívtak, elesett a bennszülöttekkel *(skraeling)* vívott harcban.[29]

Izland betelepülésének klasszikus, irodalmi értékű leírása, a *Landnámabók* (legalább öt-hat szövegváltozatban, a 13. sz. első harmadától kezdve a 14. sz. elejéig, nem számítva a feltehető régibb «ősformákat» vagy a későbbi átdolgozásokat) a maga szintétikus törekvéseinek megfelelően érinti ezt a témakört is, noha meglehetősen szűkszavúan, és az egyes kéziratokban egymásnak is ellentmondó módon. Úgy tűnik, Vinland neve és fogalma mindenki számára ismert volt, Leif alakja is feltűnik, ám (például a *Hauksbók* redakciójában) Þorfinn Karlsefni is szerepel felfedezőként (aligha véletlenül, hiszen a kézirat névadója, Haukr Erlendsson az ő leszármazottja volt). Voltaképpen új, részletes leírást, vagy váratlan motívumot itt nem találhatunk.[30]

Mindez a szövegsorozat úgy is összefügg az amerikai utak hagyományozódásával, hogy maguk a legfontosabb kéziratok is e sorba illeszthetők. Az ESR a *Hauksbók* gyűjteményében (és egy másik, ugyancsak kompiláció jellegű, vegyes tartalmú kéziratban) maradt fenn,[31] önmagában is tartalmaz szövegátvételeket más művekből (biztosan ilyen

[25] Lásd a három szövegből készített kritikai kiadást: *O. Snorrason:* Saga Óláfr Tryggvasonar. Udgivet af Finnur Jónsson. København 1932. Újabb kritikai kiadás: *Ó. Halldórsson.* København 1958—1961. I—II.

[26] A két szerzőről és ezek anyagának összefüggéséről monográfia: *F. Jónsson:* Óláfs saga Tryggvasonar (hin meiri). København 1930.

[27] A kritikai kiadások közül a négykötetes koppenhágai (1893—1901) és a háromkötetes izlandi (Reykjavik 1941—1951) a legismertebbek.

[28] Ma is használt kiadása *B. Kahle* (Halle 1905).

[29] Kiadása, *Einar Ól. Sveinsson* kommentárjaival: Íslenzk fornrit IV. Reykjavik 1935.

[30] Leghasznosabb kritikai kiadása (együtt az Íslendingabók szövegével): *J. Benediktsson* (Reykjavik 1968), I—II. Íslenzk Fornrit I_1—I_2.

[31] Az erre vonatkozó adatokat már szinte teljességgel összegyűjtötte és kiadta: *A. M. Reeves:* The Finding of Wineland the Good. The History of the Icelandic Discovery of America. London 1890.

volt a *Landnámabók*, egyesek véleménye szerint a *Sturlubók* egyéb szövegei is). A Grþ viszont elválaszthatatlan a *Flateyjarbók* egészétől, annak szöveghagyományozásától, és, amint ezt már említettük, az Olaf Tryggvason király alakja köré rajzolt történeti irodalom egészétől, amely önmagában is rendkívül bonyolult szövegfilológiai probléma.[32]

Ez a körülmény egyszerre segíti és nehezíti az amerikai viking utak szövegeinek értelmezését. Egyrészt a bonyolult szövegösszefüggések nyilvánvalóvá teszik, hogy itt évszázadokon át ismert volt e témakör, hamisításra vagy merő irodalmi fikcióra nem is gyanakodhatunk. Másrészt azonban az egyes szövegek eltérései, terminológiája, változásai olyan szakproblémát jelentenek, amelyek érdemi vizsgálatába az óizlandi irodalom igazán alapos ismeretében célszerű bemerészkedni, és még így is igen sokféle, egymással egyenértékű megoldás vagy vélhető magyarázat képzelhető el[33]

Mindezek alapján bizonyítottnak látjuk, hogy a 985 és 1000 közti «amerikai» viking utak valóban megtörténtek.[34] Ezekre több apróbb hivatkozás is történik a skandináviai történeti irodalomban és egyéb szövegekben. Ennél jelentősebb azonban az a

[32] Lásd ezzel kapcsolatban az idézett műveket, illetve *Hermannsson* kommentárjait.

[33] A címek, illetve szerzők nyomán a hivatkozások megtalálhatók az óizlandi irodalom kézikönyveiben. A különböző jellegű helyesírást nevek esetében is némileg egyszerűsítettük, illetve nem tüntettük fel az egymás mellett élő változatokat.

[34] Célszerűnek tartom, hogy néhány fontosabb áttekintést időrendben is felsoroljak, amelyek a vikingek amerikai útjaival kapcsolatban a forrásokat idézik, illetve értékelik, és szakmai jártasságuk elvitathatatlan: *C. C. Rafn:* Antiquitates Americae. Koppenhága 1837. — *G. Storm:* Vinlandsrejserne. København 1887. — *A. M. Reeves:* The Finding of Winland the Good. London 1890. — *H. Hermannsson:* The Northmen in America. Ithaca—New York 1909. (Islandica 2) — *W. Hoogard:* The Voyages of the Norsemen to America. New York, 1914. — *A. Fossum:* The Norse Discovery of America. New York 1918. — *H. P. Steensby:* The Norsemen's Route from Greenland to Wineland. København 1918. — *G. M. Gathorne-Hardy:* The Norse Discoverers of America. The Winland Sagas translated and Discussed. Oxford 1921. — *W. A. Munn:* Wineland Voyages. Location of Helluland, Markland and Vinland. St. John's 1929. — *M. Þórdarsson:* The Vinland Voyages. New York 1930. — *A. W. Brøgger:* Vinlandsferdene. Oslo 1937. — *V. Tanner:* De gamla Nordbornas Helluland, Markland och Vinland. Åbo 1941. — *E. Haugen:* Voyages to Vinland. New York 1942. — *E. Zechlin:* Maritime Weltgeschichte. Altertum und Mittelalter. Zürich 1947. — *E. Reman:* The Norse Discoveries and Explorations in America. New York 1949. — *J. Brøndsted:* Northmen in North America before Columbus. Annual Report of the Smithsonian Institution 1953. Washington 1954. — *G. Jones:* The Norse Atlantic Saga. London 1964. — *T. J. Oleson:* Early Voyages and Northern Approaches 1000—1632. London—New York 1964. — *R. A. Skelton—Th. E. Marston—G. D. Painter:* The Vinland Map and the Tartar Relation. New Haven — London 1965. — *P. Norlund:* De gamle Nordbobygder ved Verdens Ende. (4. opl.) København 1967. — *S. E. Morison:* The European Discovery of America. New York 1971. — *W. E. Washburn:* Proceedings of the Vinland Map Conference. Chicago 1971. — *M. Magnusson:* Viking Expansion Westwards. London 1973. Áttekinti az anyagot, és mintegy 150 mű eredményeit értékeli ki: *I. Langenberg:* Die Winland-Fahrten. Die Entdeckungen Amerikas von Erik dem Roten bis Kolumbus. 1000—1942. Köln—Wien 1977. A Kulturhistorisk Lexikon för Nordisk Medeltid XII (1967) kögetében «Opdagelserejser» 609—617. szintén ad áttekintést, természetesen csak mintegy két évtizeddel korábbi állapotról. Némi kiegészítés olvasható a *H. Ingstad* írta «Vinland» címszóban (XX [1976] 133—139), amelyben a maga dolgozatait is felsorolja, ezekben némi korrekciót is megenged, ám eredményeit vitathatatlan ténynek tekinti. Az expedícióról a legjobb tudományos áttekintés (néhány korábbi beszámoló alapján) feleségéé: *A. S. Ingstad:* The Norse Discovery of America. The Norse Settlement at L'Anse aux Meadows. Excavations 1962—68. Oslo 1975. (Későbbi lenyomatokban is.) E lista nem sorolta fel a kétes értékű amerikai «leletekre» vonatkozó műveket, még akkor sem, ha ezeknek egyéb részei igen fontos adatokat tartalmaznak. A következő (35.) lábjegyzetben idézett szövegkiadásokat, illetve szövegkommentárokat sem említjük itt.

tény, hogy irodalmi jellegű szövegek is foglalkoznak ez utazásokkal.[35] Ezek körülbelül 1070 és a 14. század eleje közti időkben keletkeznek, és noha egymással is kapcsolatban állnak, mégsem egyetlen forrás másolgatásának vagy elferdítésének tekinthetők, hanem több önálló írásműnek, amelyek hitelessége az amerikai utakat illetően vitathatatlan.

Az a művelődéstörténeti és történeti kérdés, hogy miképp éltek a vikingek Amerikában[36] kívül esik dolgozatunk feladatkörén. Abból a tényből sem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, hogy az amerikai (és grönlandi) régészeti leletek kutatása még bizonyára tovább folyik, és meglepő eredményeket is hozhat. A térképek csak mintegy 1437-től kezdve utalnak «Amerikára», ám ez a hagyomány nem volt teljesen általános és kellőképpen széles körben ismert. Olaus Magnus 1539-es *Carta Marina* ábrázolásain például még nem szerepel az amerikai kontinens, viszont az 1567-es változat (a *Historia de gentium septentrionalium variis conditionibus* kiadványában), noha még Grönlandon, de már tud a «screlinge»-nek nevezett «pigmeus»-okról.[37]

Elég sok tovább tisztázandó filológiai kérdés maradt tehát még a későbbi áttekintések számára.

[35] Noha a fentiekben már hivatkoztunk az egyes óizlandi szövegek kiadásaira, illetve kommentárjaira, itt most időrendben ismét felsoroljuk a legfontosabb ilyen műveket. Mivel a két fő forrás (és néhány egyéb dokumentum) közlése hol külön, hol együtt szerepelt ezekben, most ezeket nem különböztettük meg. A fordítások közül csak az olyanokat idéztük, amelyekben a fordítás módja, a kommentárok, vagy a teljesség egyébként fontos adatokkal szolgál. A csak közvetlenül ide tartozó, közismert óizlandi szövegkiadásokat (dániai, norvégiai, izlandi), illetve a közismert (pl. német) fordításokat külön nem említjük, csak ha kommentárjaikban alapvető szövegfilológiai megállapítások találhatók. A fentebbi (34.) lábjegyzetben idézett művek közül is több közli a teljes szövegeket, ezek fordítását vagy hasonmását, kommentárokat. Ezeket itt nem soroltuk fel. Eiriks saga rauda og Flatøbogens Grœnlendingaþáttr. Utgiven af *G. Storm*. København 1891. — *A. Kromayer:* Die Winlandsagen. Die Erzählungen von der Entdeckung Nordamerikas durch die Normanen im Jahre 1000. Halle 1909. — *F. Jónsson:* Flateyjarbók (Codex Flateyensis). MS No. 1005 fol. in the Old Royal Library of Copenhagen. Copenhagen 1930. (Corpus codicum Islandicorum I.) — *M. Þórdarsson* ed.: Íslenzk Fornrit IV (1935) Copenhague. (A fontos szövegek.) — *H. Hermannsson:* The Problem of Wineland. Ithaca — New York 1936. (Islandica XXV.) — *D. Strömbäck:* The Arnamagnæan Manuscript 557 4°, containing inter alia the History of the first Discovery of America. Copenhagen 1940. (Corpus codicum Islandicorum XIII.) — *H. Hermannsson:* The Vinland Sagas. Ithaca — New York 1944. (Islandica XXX.) — *S. B. F. Jansson:* Sagorna om Vinland. I. Håndskrifterna till Erik den rödes saga. Lund 1944. — La Saga d'Eric le Rouge. Le Récit des Grœenlandais. Texte islandais avec introduction, traduction, notes et glosses et 4 cartes par *M. Gravier*. (Bibliotheque de philologie germanique XVII) Paris 1955. — *Gwyn Jones:* Eirik the Red and Other Icelandic Sagas. Oxford 1961. *M. Magnusson—H. Pálsson:* The Vinland Sagas. Harmondsworth 1965.

[36] E művelődéstörténeti és történeti kérdés irodalmával itt nem foglalkozhattunk.

[37] Lásd erről legutóbb: *A. E. Савельева:* Олаус Магнус и его «История северных народов». Ленинград 1983.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

MAKKAY JÁNOS

RÉGÉSZETI KOMMENTÁROK NÉHÁNY ÓKORI KELETI SZÖVEGRÉSZHEZ

Az ékírásos forrásokban elég ritka az olyan tárgyak említése, amelyek szinte biztosan azonosíthatók valamilyen régészeti típussal vagy egyedi lelettel. Az alábbiakban néhány ilyen, feltűnő hasonlóságot ismertetünk, abban a reményben, hogy segíthetnek a kölcsönös interpretálásban. A kutatás mai állása szerint természetesen az idő, a terület és a korszak azonossága nem garantálható.

1. K. Deller összeállította a forrásokat, amelyek az Aššur-i Aššur templomban i. e. 714-ben az isten szobrától jobbra és balra párosával felállított, rézből készített, nehéz világítótesteket említik, az *annamru*-Leuchter-t. Szerepük kapcsolatban volt az istenszobor arcvonásainak megpillantásával, illetve következményeivel. Idéz egy sultantepei szöveget: «Eine Schülertafel mit Auszügen aus physiognomatischen Omina, STT 324, enthält ein für unser Problem sehr aufschlussreiches Omen, Z. 21: DIŠ *zi-im* KÙ.GI *šá* DINGIR *ár-ḫiš* ZÁLAG-*ir ḫa-an-ṭiš* ÚŠ, in zusammenhängender Umschrift *šumma zīm ḫurāṣi ša ili arḫiš ušanmir ḫantiš imât*, 'wenn jemand die goldenen Gesichtszüge des Gottesbildes schnell (hastig? übereilt?) leuchtend sein lässt, wird er demnächst sterben.' Die Gesichtszüge des Gottesbildes waren also in Gold modelliert, das Bild trug eine goldene Gesichtsmaske, die natürlich aufleuchtete, sobald man eine Lichtquelle auf sie richtete, am wirksamsten in Art eines *spotlight*, wie es auf der Bühne Verwendung findet. Was liegt näher, das AN.ZÁLAG und *annamru* als jene Lichtquelle anzusehen, mittels derer gebündeltes Licht auf die Gesichtsmaske des Gottesbildes ausgestrahlt wurde?»[1] Valószínű, hogy *annamru* alatt pontosan olyan kandeláberekről van szó, amilyent például az Imgur Bel-i (Balawat) bronz kapu jobb szárnyán a legalsó sorban lévő vereten is láthatunk, a királyi sztélé imádásának a jelenetében.[2]

Aranymaszkot viselő asszír istenszobor előkerüléséről még nem tudunk. Talán ilyen lehetett Adadnak az a szobra, amely — fából lévén? — elpusztult ugyan, de az egykor a kezében tartott háromágú arany villám előkerült az assuri zikkurat délkeleti oldalánál, másodlagos helyzetben. A szobrot ugyanaz a III. Šulmānu-ašarīdu állította, aki a bronz kaput is készíttette.[3]

Tökéletesen megfelel viszont a fenti ómenszövegnek a Középanatóliában, Ankara közelében, valószínűleg egy Hasanoğlan nevű helyen talált korai bronzkori kis szobor.

[1] Die Hausgötter der Familie Šukrija S. Ḫuja. In: Studies on the civilization and culture of Nuzi and the Hurrians, in honor of Ernest R. Lacheman on his seventy-fifth birthday, April 29, 1981. Ed. by *M. A. Morrison* and *D. I. Owen*. Winona Lake. Indiana 1981. 69—70.

[2] *A. Parrot:* Assur. München 1961. 138, A. ábra.

[3] *W. Andrae:* Der Anu-Adad Tempel in Assur. Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur. A: Baudenkmäler aus assyrischer Zeit. I. Leipzig 1909. WVDOG Band 10, 77, XXXIV. tábla; *Id.:* Das wiedererstehende Assur. München 1977.[2] 71, 212, 215, és a 196. kép. 46 cm hosszú, és jelenleg Isztambulban található.

[4] *N. Dolunay:* Hasanonğlan idolü. V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12—17 Nisan 1956. Kongreye Sunulan Tebliğler, 1960, 80—86; *B. Tezcan:* New finds from Horoztepe. Anatolia 5 (1960) 37, 24. tábla 2—3; *F. Edgü* (szerk.): The Anatolian civilisations, I. Prehistoric (Hittite) Early Iron Age. Istanbul 1982. 111, No. A246. Legjobb közölt fényképfelvétele: *K. Bittel:* Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus. München 1976, 30—31. táblák. Valószínűleg sírban került elő, de mégis szórványleletként kell kezelnünk.

A nőt (Bittel szerint talán termékenységistennőt) ábrázoló figura 25 cm magas, teste ezüstből, a fejére és a nyakára húzott maszk (továbbá a keresztöv és a lábperecek) aranyból vannak (1. kép). Egykorú az Alaca Höyüki királysírok leleteivel és Horoz Tepe-vel, keltezése valószínűleg i. e. 2200—2100. Mintájára kell elképzelnünk azokat az asszír istenszobrokat, amelyek életnagyságú alakjain aranymaszkok voltak. Az újasszír kor és az anatóliai korai bronzkor közötti nagy időkülönbséget segít áthidalni a VAT 6688 + Bo 2496 + KUB 38. 1. hettita szöveg (Rs IV, 1—14):[5]

(Stadt) Lapana: Ijaja, das Götterbild (ist)
die Statuette einer Frau aus Holz, sitzend, «verschleiert», von 1 [Kleinelle], ihr Kopf goldbelegt, der Körper aber bleibelegt.
...
(Stadt) Tiura: Ijaja, das Götterbild (ist)
die Statuette einer Frau aus Holz, silberbelegt, sitzend, «verschleiert»,
die Höhe (ist) eine Kleinelle, in der rechten Hand hält sie einen Becher, in der linken Hand hält sie das «Heil»symbol aus Silber, unter ihr ein Sockel;»

Puduhepa közismert fohászában fordult Lelwani istennőhöz, és fogadalmat tett, hogy neki ajándékozza «a silver statuette of Hattusili as tall as Hattusili himself, with its head, its hands (and) his feet of gold».[6]

H. G. Güterbock interpretációja szerint « . . . sind zwei Städte behandelt, Lapana und Tiura, aber in jeder von ihnen nur eine Gottheit, und zwar in beiden dieselbe Göttin Ijaja. An beiden Orten ist sie als sitzende Frau aus Holz von einer Spanne Höhe mit der erwähnten Tracht dargestellt. In Lapana ist der Kopf mit Gold überzogen, der Körper und der Sitz mit Zinn; in Tiura ist die ganze Figur aus Holz, mit Silber überzogen.» Említ más hettita forrásokat is, amelyek ezüsttel vagy arannyal bevont istenszobrokat említenek. Ezek erősítik azt a gyanút, hogy a közép-anatóliai korai bronzkor végi gazdag temetkezések (Alaca Höyük, Horoz tepe, Hasanoğlan, és legújabban Oymaagaç vagy Göller, a Çorum-vidéken),[9] indo-európai, nagyon korai protohettita előkelők sírjai voltak. Indo-európai összefüggésben feltétlenül meg kell említeni Nestor őskrónikájának egy adatát, amely arról számol be, hogy 980-ban Vladimir herceg három bálványt állíttatott fel a tornyos udvara mögött emelkedő dombon: «egy fából faragott Perunъ-t, ezüsttel borított fejjel és arany bajusszal, egy Khъors-t, egy Dazhъbog-ot, és egy Stribog-ot, és egy Simarъgl-t, és egy Mokoš-t.»[10] Perun nevének különböző, szláv, litván és más indo-európai változatairól írja P. Friedrich, hogy «these Slavic forms link eastward to Indic and westward to Celtic and Baltic, and presumably descend from a very early Indo-European formation.»[11]

A Hasanoğlan-i szobrocska mellén látható arany keresztöv egyébként a nagy istennő attributuma az al 'Ubaid kortól egészen a hellenizmusig, az Ókori Keleten és Délkelet-Európában az őskori kultúrákban egyformán.[12]

[5] *C. G. von Brandenstein:* Hethitische Götter nach Bildbeschreibungen in Keilschrifttexten. Mitteilungen der Vorderasiatischen — Ägyptischen Gesellschaft 46:2, Leipzig 1943: 2; *L. Rost:* Zu den hethitischen Bildbeschreibungen, I. MIO 8: 2, 1961, 178—182.

[6] ANET². 1955. 394 (A. Götze).

[7] *Hans G. Güterbock:* Hethitische Götter und Kultobjekte. In: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel, hrsg. von *R. M. Boehmer — H. Hauptmann.* Mainz 1983. 208.

[8] Ugyanott, 209 (a Tiliura-i Išḫašḫurija istennő szobra, ezüsttel borítva) és 210: KUB 38. 25, II, 7—11: «Bild einer Frau, sitzend, aus Gold (oder: mit Gold [belegt])».

[9] *T. Özgüç:* Some Early Bronze Age objects from the district of Çorum. Belleten 44: 175 (1980) 469—470.

[10] Pamiatniki Literaturii Drevnei Rusi, načalo Russkoi Literaturi. Szerk. *L. A. Dmitrieva—D. S. Lihačova.* Moszkva 1978, 94—95. A *kumirъ* szó, amely kis szobrocskát, idólt jelent, finnből való kölcsönzés. Finnül *kumartaa* = meghajolni valaki előtt. Vö. *A. G. Preobrasenskiy:* Etimologičeskiy slovar' russkogo jazyka. Moszkva 1959, s. v. p. 412.

[11] *P. Friedrich:* Proto-indo-european trees. Chicago 1970. 135; *E. C. Polomé:* The Slavic gods and the Indo-European heritage. Festschrift für Nikola R. Pribić. Neuried 1983, 546, 2. jegyzet.

[12] *A. J. Tobler:* Excavations at Tepe Gawra, vol. II. Philadelphia 1950. 153. tábla 4 és 5; *Du Mesnil du Boisson:* Le sautoir d'Atargatis et la chaine d'amulettes. Documenta

2. Boğazköy-i szövegben (Bo 2383 = KUB 38.2) van szó egy álló férfit (esetleg Ištar férfi megjelenési formáját: «die männliche Erscheinungsform der Göttin») ábrázoló aranyszoborról, amely jobbkezében arany baltát tart:

«. . . Statuette aus Gold, stehender Mann,
22 aus dem Schulterblatt Flügel kommend; in der rechten Hand hält er eine Axt aus Gold; in der linken Hand
24 hält er das «Heil»(symbol) aus Gold; auf einem Löwenschwanz silberbelegt, seine Brust goldbelegt — steht er; . . .»[13]

Güterbock a Yazılıkaya-i reliefek 38. férfialakját hasonlítja ehhez az istenséghez, jóllehet annak kezében nincs balta, ott van viszont a baltafejű jogar egy Malatya — Arslantepe-i késő hettita reliefen.[14] A jogarfej szinte tökéletes őskori kőbalta-forma egy Sam'al-ból (Zincirli) még az ókorban Babylonba hurcolt, szintén késő hettita reliefen. Ez a viharistent ábrázolja, jobb kezében a baltával, baljában a háromágú villámmal.[15]

Az Alaca Höyük-i királysírok mutatják meg, hogy a hettita istenek és uralkodók ilyen jogara honnan származik. Az «E» sírban került elő az a jogar, amelynek aranyveretes nyelén rézből vagy ezüstből kalapált, korai bronzkori balta van jogarfejnek.[16] Még jobb párhuzamok említhetők meg a bulgáriai Várna mellett feltárt, az alacai sírokkal nagyjából egykorú gazdag temető kizárólag férfi- vagy jelképes sírokból származó hatalmi jelvényei közül. A 4. számú jelképes sírban (kenotaphium) egy 18,5 cm hosszú kőbalta van, melyet aranylemezzel vontak be, és a fa nyelét is aranylemezek borították.[17] A 35. sírban egy 40—45 éves férfi részben fennmaradt (vagy részben eltemetett?) maradványai mellett már egy színtiszta aranyból készített jogar volt (2. kép), nyele is aranyveretekkel borítva.[18] Van végül két további jogar, amelyek feje korai bronzkori típusú rézbalta, csak a nyelük aranynyal borított.[19]

Kézenfekvő arra gondolni, hogy a hettita szöveg arany baltája egy olyan jogart jelölt, amely a korai bronzkor óta a kisázsiai uralkodók hatalmi jelvénye volt, és a hettiták közvetlenül Alaca Höyük fejedelmeitől örökölték. A Várna és Alaca Höyük közötti egyéb, szoros kapcsolatok alapján nagyon is valószínű, hogy mindkét dinasztia egy-egy olyan indo-európai népcsoporthoz tartozott, amelyek a Fekete-tenger körüli fémműves-körnek is részei voltak, de a 3. évezred második felében anyagi kultúrájuk már lényegesen eltávolodott egymástól (amire leginkább Várna «barbárabb» volta utal). E kérdésekre azonban itt most messze vezetne részletesebben kitérni.

3. Foglalkozik Güterbock professzor egy GIŠ.TUKUL nevű tárggyal is, 'der mit Sonnenscheiben und Mondsicheln geschmückt ist und «auf» dem sich ein «Bild» eines Mannes befindet. Das Ideogramm steht für «Waffe» im allgemeinen; als Bezeichnung einer bestimmten Waffenart nimmt man allgemein «Keule, Streitkolben» an.'[20] Idéz is egy olyan

et Monumenta Orientis Antiqui, vol. I. Études d'Iconographie Orientale, I. Leiden 1947, passim; *J. Makkay:* The religious beliefs of the Baden culture. Archaeologiai Értesítő 90 (1963) 6—12, 1—2. képek; *G. F. Dales:* Necklaces, bands and belts on Mesopotamian figurines. RA 57 (1963) 34—37.

[13] *Rost:* i. m. 8: 2, 1961, 175—176.

[14] *Güterbock:* i. m. 205, és *Bittel:* i. m. 276., és talán még a 322. tábla.

[15] *Bittel:* i. m. 322. tábla.

[16] *H. Z. Koşay:* Les fouilles d'Alaca Höyük entreprisés par la Société d'Histoire Turque. Rapport Préliminaire sur les travaux en 1937—1939. Ankara 1951. 146. tábla 1.

[17] A tárgy egyetlen jó, rendelkezésre álló közölt ábrázolása egy nehezen hozzáférhető publikációban található csak meg: The first civilisation in Europe and the oldest gold in the world — Varna, Bulgaria. A Nippon Television Network Cultural Society kiadásában megjelent katalógus. Tokyo 1982, No. 149 a 85. oldalon, és a színes tábla a 42. oldalon.

[18] Ugyanott, Nos 278—286. a 96. oldalon, és a színes tábla a 48. oldalon.

[19] Ugyanott, a színes tábla az 55. oldalon, és a 356., 357., 359., 360., 367. sz. ábrák a 102. oldalon, egy 40—45 éves korában eltemetett férfi sírjából, a 43. sírból; Nos 60—61., 64a., 72. a 75—76. oldalon, az 1. számú, jelképes sírból.

[20] I. m. 214—215.

1. kép

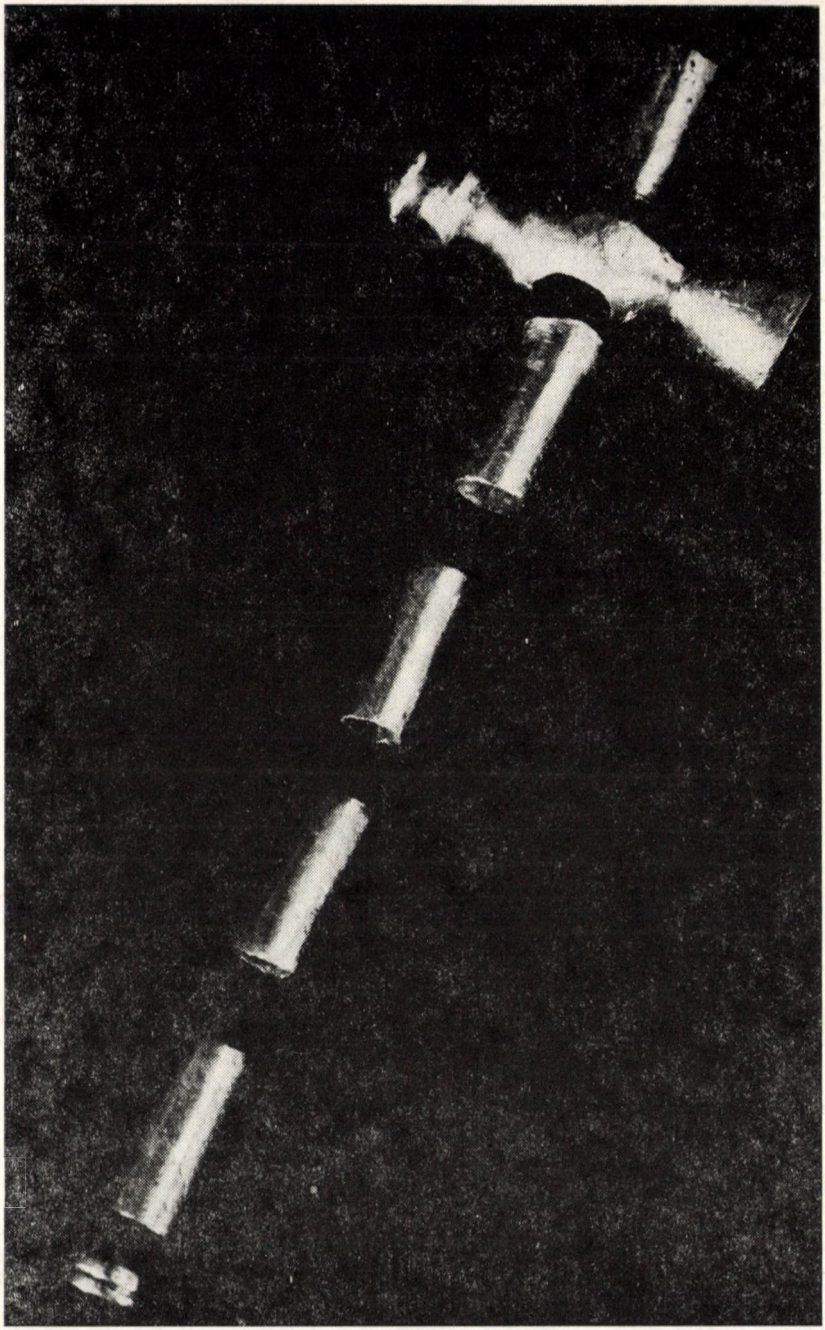

2. kép

hettita ceremoniális baltát, amelyen sok más figura mellett egy isten reliefje is látható,[21] más szövegösszefüggések miatt azonban az «Axt» vagy a «Beil» jelentést kizárja. Vajon nem olyan ceremoniális lándzsahegyekre kell-e gondolnunk a GIŠ.TUKUL esetében, mint amelyek İkiztepe I temetőjéből származnak. Keltezésük a korai bronzkor III, tehát egykorúak Alaca Höyük királysírjaival, és B. Alkım egyébként is talált hasonlóságokat közöttük és Alaca leletei (az emberalakú fémlemezek) között. A két ceremoniális lándzsahegy mindkét oldalán egy-egy emberalak — férfi és nő, Alkım szerint valószínűleg istenpár — látható, egy-egy napkorong alatt.[22] Akármi legyen is a GIŠ-TUKUL jelentése, ezek a díszített lándzsahegyek jobban megfelelnek az értelmének, mint az Alkım által a díszített lándzsahegyekhez hozott korai mezopotámiai párhuzamok. Más kérdés, hogy a ceremoniális eszközöknek és fegyvereknek ilyesféle díszítése lehetett egy mezopotámiai eredetű szokás.

4. Végül egy olyan figyelemreméltó hasonlóságról egészen röviden, amelyből egyelőre semmiféle konklúziót nem lehet levonni akár indirekt kapcsolatra, akár népi rokonságra. R. D. Biggs szerint «If one wishes to associate magic with certain metals, gold, silver and iron are slightly better candidates. In the series ŠÀ.ZI.GA, pulverized iron and magnetic iron ore are mentioned time after time as ingredients mixed with oil, for restauration of potency.»[23] Lehetetlen nem hozni összefüggésbe ezt a sztyeppei eredetű jamnaja-kultúra déloroszországi és kárpát-medencei sírjaiban talált anyaggal. A halottak dereka vagy válla mellé helyezett, öklömnyi vagy tyúktojásnyi nagyságú vörös rögökről van szó, amelyeket kis bőr- vagy textil-zacskókban hordhattak a derékövön, elsősorban férfiak.[24] Néhányat megvizsgáltak közülük, és anyaguk szerves anyagokkal kevert és agyaggal összegyúrt hematitnak bizonyult (hematit = Fe_2O_3). A hematit-tartalom 62,53—76,01 százalék között mozgott. A varázsszer használata tehát jóval nagyobb területre kiterjedhetett már a harmadik évezredben, mint Mezopotámia.

[21] *Bittel:* i. m. 341. tábla, Şarkişlu, i. e. 14—13. század; *Güterbock:* i. m. 215, 86. jegyzet. Ebben az összefüggésben meg kell említenünk a múlt század közepén Cófalván, a Székelyföldön előkerült négy vagy több aranybalta egyikét is, amely azóta elveszett. A középső bronzkorba keltezhető, tehát a 16. század végére, a 15. századba. Egy korabeli rajz szerint egyik oldalára két sematikus emberi alak, egy négylábú állat, valamint egy napkorong-ábrázolás volt bekarcolva. A rajzot közölte *Mozsolics Amália:* The gold finds from Cófalva. Antiquitas Hungarica 3: 1—2 (1949) 19, 1. ábra 2, illetve Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. BRGK 46—47, 1965—1966 (1968), 7—8, 2. tábla 4.

[22] *U. B. Alkım:* Einige charakteristische Metallfunde von Ikiztepe. In: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens (lásd a 6. jegyzetben!), 37—42, 7—8. ábrák.

[23] ŠÀ.ZI.GA, Ancient Mesopotamian potency incantations. TCS II, Locust Valley, New York 1967, 12., 17—18., 22., 23., 33., 42., 63., 65—67.

[24] *I. Ecsedy—Gy. Duma:* Die «Ockerklumpen» der Grubengrabkultur — Jamnaja Kultur. Mitt. Arch. Instituts 4, Budapest 1973 (1975), 129—131.

FÜVES ÖDÖN

RIGAS HARCI INDULÓJÁNAK MAGYARORSZÁGI KÉZIRATA

A XVIII. sz. legvégén a francia forradalom sikerének hatása alatt Magyarországon is megindult a radikális demokrata jakubinusok forradalmi szervezkedése. A nemzeti függetlenség, szabadság és testvériség kivívásáért szőtt Martinovics-féle összeesküvést azonban a Habsburgok már 1795 tavaszán vérbe fojtották.[1] Ez idő tájt kezdett a Magyarországon élő diaszpora görögség is bekapcsolódni az 1780-ban Bukarestben alakult Népbarátok Társasága tevékenységébe, amely a balkáni népek törökök alól való felszabadítását tűzte ki célul.

1796-ban érkezett Rigas Belestinles költő[2] Bécsbe és átvette a nemzetközi forradalmi titkos társaság vezetését. E mozgalom eszméi hamarosan megmozgatták a magyarországi görögöket is,[3] hisz a nemzeti felkelés sikerében nemcsak a kisszámú értelmiség, hanem a kereskedők is erősen érdekelve voltak. A pesti forradalmi társaság megalakulására vonatkozólag — az ügy titkossága miatt — nem találtunk adatokat, annak meglétére csupán néhány utalást sikerült fellelnünk a hazai és görögországi szakirodalomban. Ennek legfőbb bizonyítéka az, hogy Rigasnak két mártírtársa Pesten élt és tevékenykedett. Az egyiküknek, Theodoros Turundziasnak kivégzése előtt tett vallomásából kiviláglott, hogy a Bécsből kapott forradalmi nyomtatványokat a pesti görögök lemásolták és így terjesztették egymás között. Pesten is énekelték Rigas forradalmi dalát. Mivel Rigas és hét társa 1798. jún. 24-i kivégzése után a hatóságok elkobozták és megsemmisítették e nyomtatványokat, azért nyoma veszett az 1797-ben Bécsben Rigas által kinyomtatott Harci indulónak, a Thuriosnak is. A hatóságok minden igyekezete ellenére mégis megmaradt az eredeti példánynak pontos szövege, mert Christophoros Perraibos *(Περραιβός)*, Rigas menekülő barátja még a költő életében, 1798-ban kinyomatta azt a francia uralom alatt álló Korfuban.[4] Ebben az eredeti Rigas-féle szövegben a költő a bolgárokon, albánokon, örményeken és görögökön kívül az arabokat és fehéreket is, tehát az összes török iga alatt nyögő népet fegyverbe szólítja (45—46. sor).

Később az 1814-ben alakult Philike Hetairia folytatta Rigas befejezetlen művét. A görög szabadságharc előtt és idején a Thuriosnak számtalan változata élt a nép ajkán, de ezekben már csak a bolgárokat, albánokat, szerbeket, szigetlakó és szárazföldi görögöket hívja fegyverbe a költő. A kitűzött cél ekkor már nem minden, törökök által elnyomott nép felszabadítása, hanem csupán Görögország függetlenségének kivívása volt.[5]

Hogy a magyarországi görögök mennyire együtt éreztek otthon maradt honfitársaikkal, annak a közelmúltban egy kézzelfogható igen fontos bizonyítékára akadtunk. Kezünkbe került ugyanis egy — a tolcsvai Constantin Miklós hagyatékából származó — Thurios kézirat.[6] Ha ennek szövegét összevetjük a korfui kéziratéval, valamint az 1825-ben Fauriel által kiadottéval,[7] akkor megállapíthatjuk, hogy ez a magyarországi változat ko-

[1] *Benda K.:* A magyar jakobinusok. Bp. 1957.

[2] *Rigas*ra vonatkozó irodalom: *Sp. Lambros:* *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ*. Athén 1891. — *K. Amantos:* *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ*. Athén 1930. — *Ap. Daskalakis:* Rhigas Velestinlis. Paris 1937. — *L. Vranoussis:* *Ρήγας Βελεστινλῆς*. Athén 1963. — Jánisz Politisz: Az újkori Görögország története. Bp. 1966. 41—45.

[3] *Füves Ö.:* A Rigas-féle Baráti Társaság és a pesti görögök. Századok 104 (1970) 75—77.

[4] Ennek a nyomtatványnak is hosszú ideig nyoma veszett, csak a közelmúltban került az Athéni Akadémia tulajdonába. *L. Vranoussis:* Chants révolutionnaires de Rigas (imprimés en 1798). Praktika tes Akademias Athenón. Athén 1981. 299—305.

[5] *J. Irmscher:* *Γιὰ τὸ Θούριο τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ. Γύρω ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. NEA BIBAIA,* hely és év nélkül. 11—17. — *St Papadopoulos:* Les Bulgares dans les projets politiques de Rhigas Velestinlis et de la «Philiki Hétairia». *ΣΥΜΜΙΚΤΑ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ* Joannina 1982. 107—111.

[6] Váry Istvánné budapesti lakos birtokában található az eredeti kézirat. Constantin kereskedő családra vonatkozólag l. *Sasvári L.:* A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. Bp. 1976. 31—32.

[7] *Cl. Fauriel:* Chants populaires de la Grece moderne. Paris. 1825. — Görög kiadás: *Cl. Fauriel:* *Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια.* Athén 1956. 208—210.

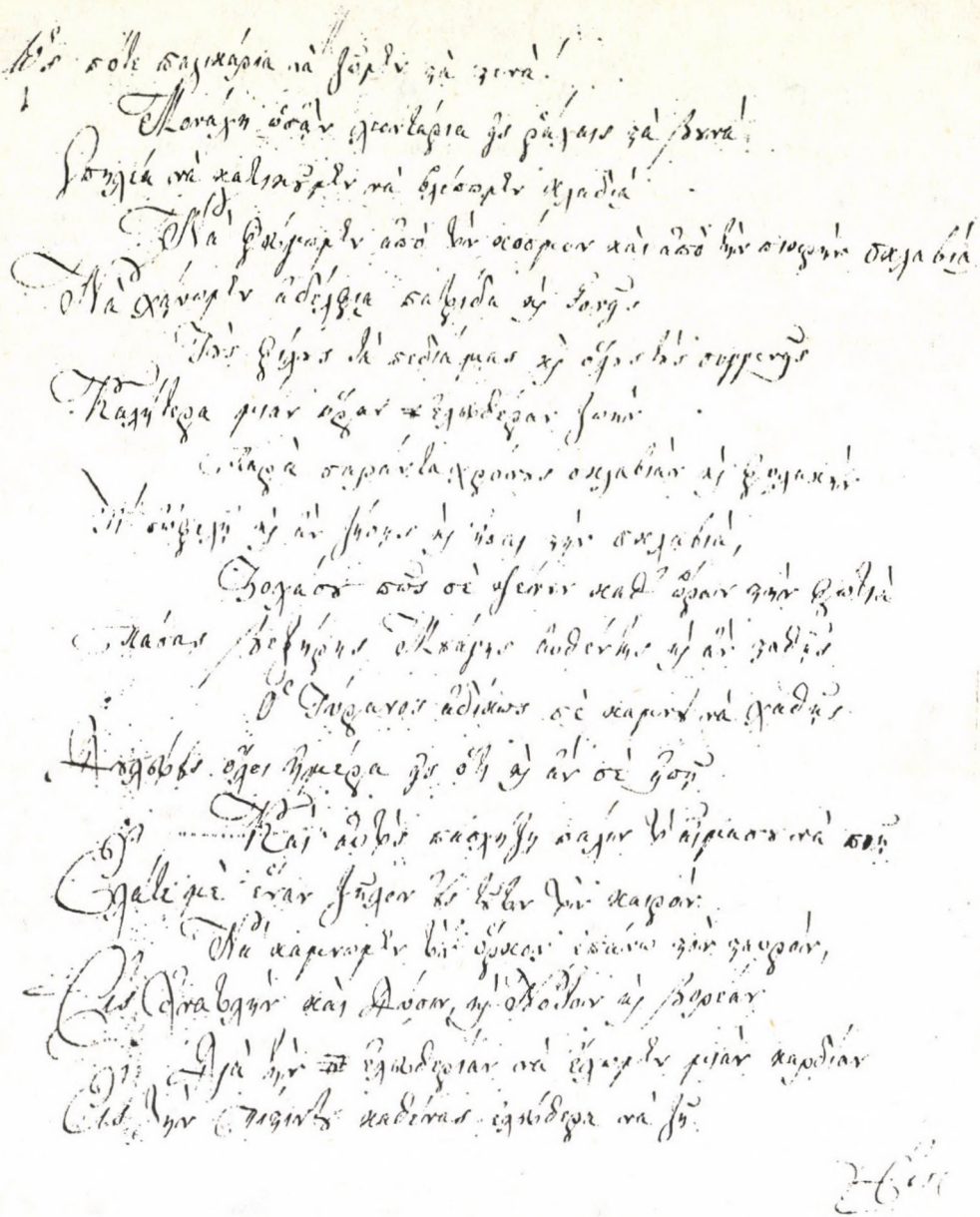

1. kép

rábbi időből, Rigas korából származhat, mert a benne található felhívás a bolgároknak, örményeknek, albánoknak, görögöknek, araboknak és a szabadságért egyformán lelkesedő minden bátor férfinek, még a pogányoknak is szól. Nem látszik tehát lehetetlennek, hogy ez a kézirat is azok közül való, amelyeknek terjesztéséről a mártír Turundzias is vallomást tett 1798-ban.

A Harci indulónak ezt a magyarországi változatát az alábbiakban eredeti helyesírással közöljük.

Ὡς πότε παλικάρια νὰ ζῶμεν στὰ στενά!
Μονάχη ὡσὰν λεοντάρια εἰς ῥάχαις στὰ βουνὰ
Σπηλέα νὰ κατικοῦμεν νὰ βλέπωμεν κλαδιὰ
Νὰ φεύγωμεν ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ ἀπὸ τὴν πικρὴν σκλαβιὰ
Νὰ χάνωμεν ἀδέλφια πατρίδα καὶ γονεῖς
Τοὺς φίλους τὰ πεδιά μας καὶ ὅλους τοὺς συγγενεῖς
Καλήτερα μίαν ὥραν ἐλευθέραν ζωὴν
Παρὰ σαράντα χρόνους σκλαβιὰν καὶ φυλακὴν
Τί σ' ὠφελῆ καὶ ἂν ζήσῃς καὶ ἦσαι στὴν σκλαβιὰ
Στοχάσου πῶς σὲ ψένουν καθ' ὥραν στὴν φωτιὰ
Πάσας Βεζήρης Μπάγης αὐθέντης καὶ ἂν σταθῇς
Ὁ Τύρανυς ἀδίκως σὲ κάμνει νὰ χαθῇς
Δουλεύεις ὅλοι ἡμέρα εἰς ὅτι καὶ ἂν σὲ εἰπῇ
Καὶ αὐτὸς πασχήζη πάλην τὸ αἷμα σου νὰ πιῇ
Ἐλάτε μὲ ἕναν ζῆλον οὓς[8] τοῦτον τὸν καιρὸν
Νὰ κάμνωμεν τὸν ὅρκον ἐπάνω στὸν σταυρόν,
Εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, καὶ Νότον καὶ Βορεὰν
Διὰ τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἔχωμεν μίαν καρδίαν
Εἰς τὴν πίστιν του καθένας ἐλεύθερα νὰ ζῇ
Εἰς τὴν δόξαν τοῦ πολέμου νὰ τρέχωμεν μαζὶ
Βούργαροι καὶ ἀρβανῆταις, ἀρμένοι, καὶ ῥωμαῖοι,
Ἀράπηδες καὶ Ἀνδρι[9] μὲ μίαν κυνὴν ὁρμὴν
Διὰ τὴν ἐλευθερίαν νὰ ζῶμεν μὲ σπαθῇ
Πῶς ἤμεσθαι ἀνδρεῖοι παντοῦ ἀκούσθῃ
Ἕως πότε τὴν Τυρανίαν πίγαν στὴν ξενητιὰ
Στὸν τόπον τοῦ καθενὸς νὰ ἔλθῃ τῶρα πλιὰ
Καὶ ὅσοι τοῦ πολέμου τὴν τέχνην ἀγρικοῦν
Ἐδῶ νὰ τρέχουν ὅλοι Τυράνους νὰ νικοῦν
Ἡ Ρωμῖα σας κράζῃ μὲ ἀγκάλαις ἀνηκταῖς
Σᾶς δίδει βίον τόπον ἄξιαις καὶ τιμαῖς
Καὶ ὅσοι προσκυνήσουν δὲν εἶναι πλεον ἐχθροὶ
Ἀδέλφοι μας νὰ γένουν ἂς εἶναι καὶ ἐθνικοὶ
Μὰ ὅσοι θὰ τολμήσουν ἀντήκρῃ νὰ σταθοῦν
Ἂς εἶναι καὶ ἐδικόν μας ἂν εἶναι νὰ χαθοῦν
Σουλεῶται καὶ μανιῶτες λεωνδάρια ξεκουστὰ
Ὡς πότε στὰ σπήλεα σας κημᾶσθαι σφαληστὰ
Δελφίνια τῆς θαλάσσης ἀστέργια τῶν νοσῶν[10]
Σὰν ἀστράση[11] ῥήθητε[12] χτήσατε[13] τὸν ἐχθρὸν
Καὶ ὅσοι στὴν ἀρμάδα σᾶν ἄξια παιδία
Προστάζῃ ἡ πατρίδα νὰ βάλεται φοτιά.
Ἀνδρεῖοι Μακεδονῆται ὠρμήσατε γεῦμα[14] αἷμα
Στὸ αἷμα τῶν τιράνων νὰ πλήνεται σπαθιὰ
Τοῦ Σάβα καὶ Δουνάβου ἀδέλφια χρηστιανοὶ
Μὲ τὰ ἄρμαδα στὸ χαῖρι καθ' ἕνας νὰ φανῇ
Τὸ αἷμα σας ἂς βράζῃ, μὲ δίκαιον θημῶν
Μικροί, μεγάλοι ὅμως εἰς τοὺς ἐχθροὺς μας τῶν χαμῶν
Σηκόσατε τὰ χεριά σας . . . εἰς τὸν οὐρανὸν
Καὶ παρακαλῆται πλέον διὰ τὸν ἀνησμόν.

[8] Recte: εἰς.
[9] Recte: ἀνδρεῖοι.
[10] Recte: νήσων.
[11] Recte: ἀστραπή.
[12] Recte: ῥιχθῆτε.
[13] Recte: χτυπήσατε.
[14] Recte: ῥεῦμα.

BÚCSÚZTATÓK

SCHEIBER SÁNDOR

(1913. VII. 9—1985. III. 3)

A magyar tudomány nevében búcsúzom Dr. Scheiber Sándor professzortól, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójától, a nagy nemzetközi hírnevű tudóstól, kiváló hebraisták nemzedékeinek nevelőjétől. Nehéz e búcsú, mert személyében nemcsak szeretetreméltó tudósegyéniséget, mindig segíteni kész barátot vesztettünk el, hanem a magyar tudomány egyik olyan világhírű iskolájának képviselőjét, nagy hagyományainak folytatóját, mint amilyen az Országos Rabbiképző Intézet, amelynek kiváló tanárai tudományos működésükkel, oktató munkájukkal a múlt század végétől kezdve világszerte elismerést vívtak ki és olyan tudós-iskolát teremtettek, amelynek történeti hatása szinte a világ minden részére kiterjed, ahol hebraisztikai kutatásokat folytatnak. Scheiber Sándor ennek a nagy hagyománynak lett a hordozója, amikor 1945-ben fiatalon, 32 éves korában professzora, majd 1950-ben igazgatója lett az Országos Rabbiképző Intézetnek. Négy évtizedes működése korszakot jelent ennek az intézménynek a történetében — korszakot, amelynek folyamán nagy nehézségekkel és még nagyobb tudós feladatokkal kellett megküzdenie. Az eredmény — gazdag életműve — ma lezártan áll előttünk: közel másfél ezer tanulmány, cikk, közlemény, könyvismertetés, forráskiadvány, monográfia —, hogy munkásságának csak legfontosabb műfajait említsük. Hogyan volt képes erre a már méreteiben is egyedülálló, megismételhetetlen teljesítményre? Életművének titka a hallatlan energia, a kitartás, minden idejének kutató vagy oktató munkára fordítása, a tudós *erős* volt, amely egész életén keresztül izzott benne.

Tudományos érdeklődése rendkívül széleskörű volt és átfogta a zsidóság művelődéstörténetét a legrégibb korszakoktól úgyszólván napjainkig. Nagy figyelemmel kísérte az Izráel területén folyó újabb kutatásokat s azok legfontosabb eredményeit az ásatásoktól az írásos emlékekig, az óhéber ostrakonoktól a qumráni tekercsekig ismertette a hazai tudományos közvéleménnyel és saját kutatásaiban is felhasználta. Különös figyelemmel kutatta az ókori és középkori egyiptomi zsidóság történetét s ennek keretébe ágyazva fejtette ki tudományos tevékenységének egyik legértékesebb részét, amellyel világviszonylatban is kiemelkedő érdemeket szerzett. Munkásságának ez a része az ó-kairói zsinagóga padlásáról előkerült és részben Cambridge-be, részben Leningrádba, részben pedig Budapestre, a MTA Keleti Gyűjteményébe került Kaufmann-geniza középkori héber kódextöredékeinek kibetűzését, értelmezését és szerzőjük azonosítását foglalta magába. E kutatásai során sikerült felfedeznie Eleāzār Qalir VII. századi héber himnuszköltő számos alkotását és olyan, történeti szempontból is fontos kéziratot, mint a koraközépkori normann prozelita ʿObadyāh önéletrajzát, benne az eddig ismert legrégibb héber kottatöredékkel, amelynek bizánci eredetű neumáit is ő fejtette meg és tette közzé. Idevágó kutatásait 1981-ben a «Geniza-Studies» címen (Hildesheim—New York) közzétett 700 lapos kötetében foglalta egybe.

De tudományos kutatásai nem szorítkoztak a kéziratkutatásra, hanem kiterjedtek a középkori héber irodalomtörténeten kívül a héber és zsidó folklór egész területére — széles kitekintéssel az egyetemes szellemi néprajzra —, a héber felirattanra, oklevéltanra, a középkori zsidó képzőművészet és zenetörténet számos kérdésére is.

Nagy érdemeket szerzett további középkori héber kézirattöredékek felkutatásával, megfejtésével és irodalomtörténeti helyének tisztázásával is. Sémi filológiai, irodalomtörténeti és paleográfiai szempontból egyaránt kiemelkedő alkotása a «Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban» c. munkája, amely jól mutatja bámulatosan sokoldalú és széleskörű tudós képzettségét s amely korábban nem sejtett részletekkel gazdagította a középkori Magyarország művelődéstörténetét. Szervesen összefügg ezzel a művével a «Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig» c. monográfiája,

amely a héber epigrafika alapos ismerőjének is bizonyította. Így érthető, hogy szaktanácsadóként részt vett a budai vár és Sopron középkori zsinagógáinak feltárásában is.

Tudományos munkásságának másik rendkívül gazdag területét a zsidó folklór és tárgytörténet s annak antik és későbbi európai kapcsolataival foglalkozó kutatásai alkotják. Idevágó eredményei gazdagságáról, sokoldalúságáról hű képet ad válogatott tanulmányainak «Folklor és tárgytörténet» címen közreadott két hatalmas kötete, amelynek 2. kiadása 1977-ben jelent meg. Különösen fontosak az Aggada antik kapcsolataira vonatkozó tanulmányai, de talán még figyelemre méltóbb, hogy kutatásai olyan összefüggéseket is felfedtek, amelyek a magyar folklór és irodalomtörténet kutatásához is elvezették. Ennek során feltárta József Attila, Arany János, Juhász Gyula, Mikszáth Kálmán és más írók több kiadatlan kéziratát és levelét. A magyar zsidóság társadalmi és gazdasági életének nagybecsű forrásanyagát tette hozzáférhetővé a Magyar-Zsidó Oklevéltár szerkesztésében megjelent 15 kötete.

Tudományos munkáit mindig örömmel fogadták a legnevesebb hazai és külföldi folyóiratok: az Acta Orientalia, Acta Antiqua, Antik Tanulmányok, Magyar Könyvszemle, Irodalomtörténeti Közlemények, Budapest Régiségei, a Hebrew Union College évkönyvei, a Fabula, a Rivista degli Studi Orientali — hogy csak néhányat említsünk. De nemcsak publikált, sajátmaga is széleskörű szerkesztői-kiadói tevékenységet fejtett ki. Kiadta a Heller-Emlékkönyvet, szerkesztette a Löw-Emlékkönyvet, sajtó alá rendezte Löw Immanuel munkáit s közzétette Goldziher naplóját. Tudományos kutatásaihoz szorosan kapcsolódott a Kaufmann-Haggadah és a Maimuni-kódex sajtó alá rendezése. De ezenkívül is még közel félszáz további kötetet lektorált vagy szerkesztett.

Mindez azonban csak vázlatos képet nyújt tudományos tevékenységének gazdaságáról és eredményeiről. Érthető, ha a hazai és a nemzetközi tudós világ nagyrabecsülését megszerezte s hogy ennek jeleivel el is halmozták. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem egyetemi tanári címmel tüntette ki, a debreceni Református Theológia pedig tiszteletbeli doktorává avatta. Olyan nagy tekintélyű nemzetközi tudományos intézetek, mint a Hebrew Union College (Cincinnati), a Baltimore Hebrew College, a Jewish Theological Seminary of America díszdoktorukká fogadták, a Dropsie University (Philadelphia) Kaplun díjjal, Oppido olasz város pedig arany éremével tüntette ki s a TMB odaítélte neki az akadémiai doktori fokozatot. A legnevesebb külföldi egyetemek (New York, London, Oxford, Cambridge, Bécs) hívták meg előadások tartására s nehéz volna felsorolni azokat a tudományos társaságokat és bizottságokat, amelyek tagságukkal tisztelték meg őt.

Bámulattal állunk tudományos tevékenységének e rendkívüli gazdagsága előtt. Ám szinte áttekinthetetlenül gazdag kutatói munkásságából, sokféle tudós tevékenységéből mégis kirajzolódik egy világosan felismerhető vezérfonal, egy nagyjelentőségű központi gondolat. Ez a középkori zsidóság szerepe az európai művelődés formálódásában, közvetítő funkciója Európa és a Közel- és Közép-Kelet kultúrái, összekötő szerepe az antik világ és a középkor között. Mert bármilyen nehéz és hányattatott is volt a középkori zsidóság élete, mégis mindig volt egy olyan írástudó intellektuális rétege, amely nyelveket, a kor lingua franca-it, köztük keleti nyelveket is ismert és egyedül ismert ebben a korban s így Közép-Ázsiától és Indiától Nyugat-Európáig a kulturális és gazdasági kapcsolatoknak olyan elemeit tudta létrehozni, amelyek nélkül a középkori és újkori európai — s benne a magyar művelődés — nem formálódhatott volna olyanná, amilyennek ma ismerjük. Ez Scheiber Sándor tudományos munkásságának legfontosabb mondanivalója.

Nehéz elhinni, hogy örökké olvasó, örökké kéziratokat, feliratokat betűző szemét örökre lehunyta. Nehéz elképzelni, hogy keze nem írja többé latin és héber gyöngybetűit. Két éve még akadémiai doktorrá avatása alkalmából az egyiptomi zsidók ó-arameus jókívánságával köszöntöttük: *šəlām śaggī yəhawwē qoḏāmīχ bəkol ʿiddān!* Most Moše IV. könyve, 6. fejezete, 26. versével búcsúzunk tőle: *yiśśā yəhōwā pānāw ēliχā wəyāśēm ləχā šālōm!*

HARMATTA JÁNOS

SCHEIBER SÁNDOR

(1913. júl. 9—1985. márc. 3.)

Quis desiderio sit pudor aut modus tam cari capitis?

Tudós barátunkat sok tudományág képviselői gyászolják és hiányolják, a maguk nyelvén és módján adva kifejezést becsülésüknek, a síron túl is tartó ragaszkodásuknak. Ha mi most Horatius szavaival búcsúzunk tőle, azt óhajtjuk éreztetni, hogy gazdag életművének tekintélyes hányada mihozzánk, a klasszikus ókor kutatóihoz fűzte. Felsorolni is bajos volna, hogy tudásából, idejéből és erejéből hány diszciplina gyarapítására futotta. Ezért volt nehéz dönteni abban a kérdésben, hogy a kimagasló eredménnyel művelt tudományok közül melyik részterület akadémiai doktorának minősíttessék. *Debuisset pridem*, mondhatjuk el mi is, azzal a jóleső érzéssel, hogy a hazai ókortudomány mindig készséggel vallotta a magáénak, elismeréssel adózván páratlan felkészültségének, a világrészek közt közvetítő zsidó kultúrát ezer oldalról feltáró és megvilágító munkásságának.

Klasszikus filológusnak nem kell a «Folklór és tárgytörténet» II. és III. kötetéhez csatolt bibliográfia zavarba ejtő bőségében keresgélnie; elég, ha fellapozza folyóirataink tartalomjegyzékeit. Alig akad olyan száma az Acta Antiquának, az Acta Orientaliának vagy az Antik Tanulmányoknak, amelyben nem találkozunk kisebb-nagyobb cikkeivel, magvas recenzióival, amelyek hitelesen tájékoztattak bennünket a legfrissebb leletekről (a Holt-tengeri tekercsekről, Geniza-újdonságokról stb.) vagy a világszerte elismert tudósnak a hebraisztika és judaisztika, összehasonlító mesekutatás, irodalomtörténet és folklór terén elért egyéb eredményeiről (Kain és Ábel áldozat-legendájának képzőművészeti ábrázolásairól, az Aggáda antik összefüggéseiről, egy Achikar-mese utókoráról stb.). Az említett gyűjteményes műben (I—III.: 1974—84) egyébként is tömérdek meglepetéssel és tanulsággal örvendeztette meg a motívumkutatás iránt érdeklődő olvasót — a «szamárlétra» értelmezésétől a legváltozatosabb népi hagyományok forrásvidékének tisztázásáig, irodalmi reminiszcenciák és Európa-szerte közhasználatú *exemplum*ok azonosításától a magyarországi tudományosság zsidó nagyjainak — Scheiber Sándor mintaképeinek — szerető gonddal megrajzolt portréiig. Maga a szerző — kellő öniróniával — a «Geniza Studies» c. tanulmánykötetét (Hildesheim — New York 1981) emlegette «életművének», pedig a Magyarországi zsidó feliratok (Bp. 1960; angolul: Jewish inscriptions in Hungary, Bp. — Leiden 1983), a kötéstáblákból kifejtett héber kódexmaradványok sorozatos feldolgozásai, a Magyar-zsidó oklevéltár kötetei stb. közül akármelyik önmagában is tisztes nevet biztosított volna neki.

Nem tudjuk meghatódottság nélkül olvasni hetvenedik születésenapján elmondott «*Summa vitae*»-jának jogos öntudattól átforrósított számadását: «A Hebraicát és Judaicát *bevittem* a magyar tudomány diszciplinái közé; munkatársakat *neveltem;* zsidó *érdeklődést ébresztettem*. . .; *megőriztem*. . .; *megtartottam*. . .» Ezekről a perfectumokról Vergilius híveinek Dido búcsúszavai jutnak az eszébe, másoknak pedig II Tim. 4, 7—8.

Scheiber Sándorról, az emberről, a barátról még nem is szóltunk. E sorok írója érzékenyen rezonált alföldi szülőhelye tudós költő-rabbijának elparentálására és abban a falusi környezet «lelket és ideget emésztő útvesztőjének» aposztrofálására, amelyben «előbb-utóbb megbénul a tudományos hajlandóság, s porba hull a szellem szárnyalása». Nem felejti, hogy amikor Bornemisza-könyvéről folyóirataink hallgattak, Scheiber Sándor külföldön is jelentetett meg róla értő recenziót és baráti részvétének az imént említett falu református temetőjében is kifejezést adott. Arról talán nem tudott, hogy egy közös barátunk szibériai hadifogoly-emlékei, amelyeket Folklór-kötetében a humor dokumentumaként szólaltatott meg, engem is érintenek. Mindez persze szubjektív mellékzönge a gyászkórus ünnepi összhangzatában, de hozzátartozik egy nagy tudósegyéniségnek megbocsáthatóan elfogult búcsúztatójához, aki ember maradt nehéz, nagyon nehéz időkben, «minden körülményben».

BORZSÁK ISTVÁN

MEGEMLÉKEZÉS

EMLÉKEZÉS DIÓSDI GYÖRGYRE

Ötven évvel ezelőtt, 1934-ben született Diósdi György, a római jog nemzetközileg is elismert jeles képviselője, aki oly fiatalon, életének 40. évében (1973-ban) tragikus hirtelenséggel hunyt el. Születésének félévszázados jubileuma alkalmából nem csupán kegyelet diktálta aktus életművének értékelése. Diósdi György ugyanis ama tudósok közé tartozott, akiknek tudományos munkássága haláluk után is élő marad, sőt éppen post mortem nyer valódi elismerést.

Tekintsük át az alábbiakban Diósdi György életének és tudományos munkásságának főbb állomásait. Diósdi György nem sokkal az egyetem elvégzését követően kerül az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Római jogi tanszékére. 1958-tól 1963-ig tanársegéd, majd adjunktus, s végül 1968-tól haláláig docens. Már nem sokkal azt követően, hogy az egyetemre kerül, sorra-rendre jelennek meg igen figyelemre méltó tanulmányai. Ezek közül is kiemelkedőek a római állami rabszolgákról és a jogos védelem kérdéseiről írt, valamint a jogi papirológiával és epigráfiával foglalkozó publikációi. Érdeklődése igen széleskörű már kezdettől fogva. Római jogi munkái mellett polgári jogi és nemzetközi magánjogi tárgyú cikkeket is ír. Polgári jogi tárgyú munkája a PTK-tervezet öröklési jogi részének egyes kérdéseivel foglalkozik, nemzetközi magánjogi tárgyú cikke pedig a «locus regit actum» elvének mai érvényesülési területét vizsgálja.

1962-től kezdve kutatja a római tulajdon történetét. Az ősi és a preklasszikus római tulajdonnal foglalkozó tanulmányai részben belföldön, részben külföldön jelennek meg. «A tulajdonjog kialakulása Rómában» című kandidátusi értekezését 1967 őszén védi meg. Ez a munkája könyvalakban három évvel később az Akadémiai Kiadó gondozásában jelenik meg angol nyelven. A kiváló munka szakmai körökben Európa-szerte nagy elismerést arat. Diósdi György 1972-ben elnyeri ezzel a könyvével az Arangino-Ruiz Alapítvány különdíját.

A munka a római magánjog központi kérdésével, a magántulajdon intézményének és a tulajdonfogalomnak a kialakulásával foglalkozik. Ezt az ideológiai szempontból is igen jelentős témát Diósdi György elsőként dolgozza fel a szocialista országok irodalmában monografikus igénnyel. A történelmi és dialektikus materializmus tételeit alkalmazza valamennyi részletkutatás során. Az adott periódusban valóban létező, élő jogi formákat veszi alapul és az archaikus jogot olyan rendszerben tárgyalja, amely azzal adekvát, tehát nem mesterséges, anakronisztikus. Mélyrehatóan, mindig a forrásokra támaszkodva, vizsgál olyan rendkívül fontos és a korábbi irodalomban nem tisztázott kérdéseket, mint például az ingó és ingatlan magántulajdon kialakulása vagy a családi és az egyéni tulajdon kérdése.

A forrásokat újszerűen értelmezve arra a következtetésre jut, hogy az archaikus római tulajdon nem relatív jellegű (miként Kaser feltételezi az újabb irodalomban), hanem abszolút szerkezetű. Bebizonyítja, hogy az ősi római tulajdon a relatív és az osztott tulajdon konstrukcióját nem ismeri. A preklasszikus kori tulajdont vizsgálva, továbbhaladva a Bonfante és Kaser megnyitotta úton, szembehelyezkedik azzal a római jogban általánosan elfogadott tétellel, mely szerint ebben a korszakban a kviritár és a bonitár tulajdon kettőssége alakult volna ki. A források alapján cáfolja az «in bonis esse» és az actio Publiciana feltételezett szoros kapcsolatát. Nézete szerint az «in bonis esse» csupán a vagyonhoz való tartozás megfogalmazása, terminus technicusa és adott esetben magában foglalja a kviritár tulajdont is. Következtetése az, hogy a római tulajdonnak a kviritár tulajdon *kizárólagos* formája és ennek alapján a nudum ius Quiritium (rendelkezési jog nélküli puszta tulajdonosi cím) ellenpárjaként nem a bonitár tulajdon, hanem az egységes tulajdoni formán belül, a teljes rendelkezési jogot magában foglaló *plenum ius* jelentkezik.

Diósdi György a fent jelzett témákon kívül még számos más kérdéssel is foglalkozik. Tanulmányt ír a «cupida legum iuventus» számára is oly jól ismert Gaiusról, a jogtanítás

nyomairól Pannóniában, vizsgálja a jogösszehasonlító módszer lehetőségeit — s tegyük hozzá korlátait — a római jogi kutatások körében, foglalkozik a jogi területen szinte tendenciaszerűen jelentkező konzervatív szemlélet gyökereivel és állást foglal az ún. Praedigesta-kérdésben. Széleskörű és intenzív tudományos munkája mellett nagy figyelmet fordít a jogi ismeretterjesztésre is, amit szépen dokumentál két, nagy sikert aratott munkája.

A hatvanas évek végén kezd el foglalkozni a szerződés történetével, amely akadémiai doktori disszertációjának is — melynek megvédésében korai halála akadályozza meg — tárgya. Ennek a témának a köréből bel- és külföldön egyaránt jelennek meg tanulmányai. Foglalkozik a szerződés továbbélésének nagy jogdogmatikai jelentőségű problémájával is.

A szerződés intézményének történetét a XII Táblás Törvénytől a glosszátorokig feldolgozó postumus munkája halála után nyolc évvel, 1981-ben jelenik meg angol nyelven. A kiváló munka kedvező hazai és nemzetközi fogadtatása indokolja azt, hogy Diósdi György életművének értékelésénél viszonylag részletesebben foglalkozzunk ennek a műnek alaptételeivel, kutatási módszerével és jelentőségével.

Diósdi György munkája módszertani alapjainak kérdésével foglalkozva mindenekelőtt a *történetiség* követelmények kiemelkedő szerepét hangsúlyozza. Az anakronizmus elkerülése érdekében minden jogi jelenség — így a szerződés is — a maga kora gazdaságitársadalmi valóságával szoros összefüggésben kerülhet csak elemzésre. Utal arra, hogy a modern jog szerződés-fogalma — mint a partnerek közötti akaratmegegyezés — ideológiai alapokon nyugszik.

A szerződés intézményét a klasszikus jogban elemezve Diósdi György megállapítja, hogy a szerződés elmélete a principátus korában jelenik meg. Ez az a korszak továbbá, amelyben az egyes szerződési típusok jelentős mértékű gazdagodása figyelhető meg. Erre a periódusra jellemző még a stipulatio átalakulása. A szerződési rendszer skálájának gazdagodását jelentik az in factum actiók. A szerződést a posztklasszikus és jusztiniánuszi jogban vizsgálva először a periodizáció kérdését exponálja. A stipulatio példáján látja igazolva azt a nézetét, mely szerint az Ernst Levytől származó klasszikus jog-vulgárjog-jusztiniánuszi klasszicizmus trichotómiája nem feltétlenül helytálló séma. Levy teóriájának alapvető hiányossága az, hogy kritika nélkül használja fel a posztklasszikus római vulgárjog rekonstruálásánál a korai germán jogforrásokat. A Codex Euricianus kapcsán például kifogásolja azt — s tegyük hozzá, joggal —, hogy ebből a törvényműből kiindulva próbál Levy a 150 esztendővel korábban Itáliában érvényes jogra vonatkozóan következtetéseket levonni.

Diósdi György foglalkozik a szerződési típuskényszer sokat vitatott kérdésével is. Jogos kritikával illeti azt a communis opinio számbameenő nézetet, mely szerint a római jogra a szerződési típuskényszer volna jellemző. A stipulatio rugalmas felhasználásával, az in factum actiókkal és az innominát contractusokkal lehetőség van bármilyen tartalmú megállapodás jogi köntösbe öltöztetésére.

A könyv harmadik fejezete foglalkozik a contractus általános jellemzőivel. Diósdi György megállapítja, hogy a pactum nem tekinthető a bizonytalan tartalmú contractus valamiféle ellenpárjának. Ennek oka döntően az, hogy a pactum nem tekinthető önálló léttel bíró felek közötti megegyezésnek. Ez az oka annak, hogy a pactum nem történeti előzménye, előfutára a mai jog atipikus szerződésének. A római szerződési elmélet tengelyében nem a contractus-pactum dichotómia áll. A Theophilus-féle szerződésfogalom gyökereit nem az actió-rendszer felbomlásában keresi. A consensus és contractus kapcsolatának kérdésével foglalkozva hangsúlyozza, hogy annak a római jogtudósok különösebb jelentőséget nem tulajdonítanak, mivel természetesnek veszik a partnerek consensusát. A consensus a forrásokban általában nem mint akaratnyilatkozat, vagy mint ügyletkötési akarat szerepel.

Diósdi György elemzi a szerződést az Imperium Romanum nyugati részének bukását követő időszakban is. Megállapítja, hogy a középkori források különbséget tesznek a contractus és az azt rögzítő *dokumentum* között. A dokumentum ilyen módon pusztán egyfajta bizonyítási funkciót tölt be. Ezzel a tételével bírálja az irodalomban uralkodónak számító felfogást. Ismert a felek egybehangzó akaratának fogalma is ezekben a forrásokban. A szerződés definíciója nézete szerint néhány frank és nyugati gót forrásban erősen emlékeztet a kontinentális joggal foglalkozó jogász munkáiban megtalálható meghatározásra. Valószínűnek tartja, hogy a szerződéskötési akarat egyfajta konstruktív jellegű szerepe elismerést nyer a bizonyos fejlettségi szintet elért germán törzseknél is és erre tekintettel nem kizárt az autochton fejlődés lehetősége.

Diósdi György ebben a postumus könyvében igen széleskörű «koordinátarendszerben» elemzi a szerződés történetét. Csak helyeselni lehet azt az alapkoncepciót — amely a kutatás módszerével kapcsolatos—, hogy elveti a római jogi források *in se* vizsgálatát.

Távol áll tőle a szekunderirodalmat oly nagy mértékben jellemző pandektisztikus szemlélet is. A római jogi források elemzése szempontjából is igen nagy haszonnal jár a kora középkori germán királyságok jogára való igényes kitekintés. A római jogi források alapján rekonstruálható szerződési konstrukciók variáció-gazdagsága nagy meggyőző erővel bizonyítja, hogy a nem egy vonatkozásban a válság jeleit mutató szerződési konstrukció továbbfejlesztése, vagy módosítása körében milyen komoly jelentősége lehet a római jogi alapokhoz való visszatéréshez.

Ez a szerződéssel foglalkozó monográfia nagy mértékben járul hozzá Diósdi György életművének, tudományos oeuvre-jének — mint ezt a külföldön is megjelent recenziók és hivatkozások bizonyítják — még nagyobb nemzetközi elismertségéhez. S bár már életében idegen nyelven megjelent munkái, nemzetközi konferenciákon való szereplése következtében egész Európában ismert és megbecsült tudós volt, ez a munkája ezt a ritka elismerést és értékelést tovább növelte. Diósdi György életműve —mely magában foglalja igen magas színvonalú pedagógiai munkásságát is — azért örök értéke a hazai valamint a nemzetközi jogi romanisztikának és ókortudománynak, mert gondolatgazdagsága és kutatási módszere tekintetében egyaránt további impulzusokat képes adni a tudományos kutatómunkának.

HAMZA GÁBOR

DIÓSDI GYÖRGY MUNKÁINAK JEGYZÉKE*

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Ant.	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta Fac.	Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae
Acta Jur.	Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae
Ant. Tan.	Antik Tanulmányok
BIDR	Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano «Vittorio Scialoja»
FOSZ	Felsőoktatási Szemle
JJP	The Journal of Juristic Papyrology
Jogt. Közl.	Jogtudományi Közlöny
TR	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis
ZSS	Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Romanistische Abteilung

1959

1. A servus publicus. Ant. Tan. 6 (1959) 1—17.

1960

2. Hugo Grotius: A háború és béke jogáról. Budapest, Akadémiai kiadó, 1960. (fordítás társszerzőként)
3. *I. B. Novickij: Osznovü rimszkovo grazsdanszkovo prava. Moszkva, 1960.* Jogt. Közl. 15 (1960) 585—587.

1961

4. A jogtanítás nyomai Pannóniában. Ant. Tan. 8 (1961) 99—103.
5. A római jog tudományának mai helyzetéről. Jogt. Közl. 16 (1961) 530—535.

* Ez az összeállítás Diósdi György igen sokoldalú jogirodalmi munkássága miatt nem teljes. Kizárólag azokat a publikációit tartalmazza, amelyek az ókortudományok illetve a római jog művelői számára jelentősek. A bibliográfia évek szerint halad. Az egyes éveken belül előbb az önálló munkák (könyvek, tanulmányok), majd a fordítások, végül a konferencia- és könyvismertetések következnek alfabetikus sorrendben.

1962

6. Zur Frage der Entwicklung des Patrociniums in Aegypten. JJP 14 (1962) 57—72.

1963

7. A patrocinium egyes kérdései az egyiptomi papiruszok alapján. Acta Fac. 4 (1963) 181—196.
8. *I. Sz. Peretyerszkij: Digesztü Jusztiniana. Ocserki po isztorii szoszlavlenyija i obscsaja harakterisztyika. Moszkva, 1956.* Századok 97 (1963) 1373—1376.

1964

9. Latin nyelvi jegyzet joghallgatók számára. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964. (társszerzőként)
10. Familia pecuniaque. Ein Beitrag zum altrömischen Eigentum. Acta Ant. 12 (1964) 87—105.
11. Vim vi repellere licet. Acta Universitatis Wratislaviensis no. 11. «Antiquitas» I. 1964. 187—199.

1965

12. *Brósz, R.: A nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban. Budapest, 1964.* IURA 16 (1965) 232—236.

1966

13. A «Locus regit actum» és a mai nemzetközi magánjog. Jogt. Közl. 21 (1966) 190—199.
14. A telki szolgalmak és a zálogjog keletkezéséről a római jogban. Acta Fac. 8 (1966) 91—107.

1967

15. A bekötött szemű istennő. Kalandozások a jog történetében. Budapest, 1967. 136.

1968

16. A jogösszehasonlító módszer alkalmazásának hasznáról és veszélyeiről az ősi római jog kutatásában. Acta Fac. 10 (1968) 133—143.
17. Vindicatio und relatives Eigentum. In: Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum. I. Berlin, 1968. 65—93.
18. Móra Mihály 1908—1967. (Nekrológ) FOSZ 17 (1968) 51—52. és Jogt. Közl. 23 (1968) 152—154.
19. *Brósz, R.: A nem teljesjogú polgárok a római jogforrásokban. Budapest, 1964.* Ant. Tan. 15 (1968) 165—166.
20. *Nörr, D.: Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. München, 1966.* Ant. Tan. 15 (1968) 163—165.
21. *Pólay, E.: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. Budapest, 1964.* Ant. Tan. 15 (1968) 280—281.

1969

22. «In bonis esse» und «nudum ius Quiritium». In: Studi in onore di E. Volterra. II. Milano, 1969. 125—145.
23. *«Deutscher Rechtshistorikertag» a Münster.* Labeo 15 (1969) 118—119.
24. *Az új római jogi jegyzet vitája az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.* Jogt. Közl. 24 (1969) 409—412.

1970

25. Ownership in Ancient and Preclassical Roman Law. Budapest, 1970. 193.
26. Gaius, Rechtsgelehrte oder Schulmeister? In: Études offertes a J. Macqueron, Aix-en Province, 1970. 225—234.

27. The importance of P. Oxy. 2103 and PSI 952, 1182 for the history of Classical Roman Legal literature. In: Proceedings of the Twelfth International Congress of Papyrology, Toronto, 1970. 113—120.
28. Der Vertrag in den fränkischen Formelsammlungen. In: Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. Szeged, 1970. 37—49.
29. *«Ungheria» — ismertetések magyar szerzők római jogi munkáiról.* INDEX 1 (1970) 115—126.

1971

30. Jogesetgyűjtemény a római jog forrásaiból. In: Publicationes Instituti Juris Romani Budapestinensis. II. 53. (társszerzőként)
31. Sul conservatorismo della giurisprudenza. INDEX 2 (1971) 166—178.
32. Das Gespenst der Prädigesten. Labeo 17 (1971) 187—192.
33. *«Ungheria» — ismertetések magyar szerzők római jogi munkáiról.* INDEX 2 (1971) 96—98.

1972

34. Pacta nuda servabo? Nuovi dubbi intorno ad un vecchio problema. BIDR 13 (1972) 89—106.
35. *W. M. Gordon: Studies in the Transfer of Property by Traditio. Aberdeen, 1970.* ZSS 89 (1972) 425—428.
36. *A. S. Hartkamp: Der Zwang in römischen Privatrecht. Amsterdam, 1971.* Act. Jur. 14 (1972) 207—208.
37. *M. Kaser: Das römische Privatrecht. Erster Abschnitt. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht. 2. Aufl. München, 1971.* Act. Jur. 14 (1972) 209—210.
38. *«Ungheria» — ismertetések magyar szerzők római jogi munkáiról.* INDEX 3 (1972).
39. *E. Volterra: Il problema del testo delle costituzioni imperiali. Firenze, 1971.* Act. Jur. 14 (1972) 210. 211.

1973

40. A római jog világa. Budapest, 1973. 253. (szerkesztés és fordítás)
41. *«Conversazioni sul metodo».* Labeo 19 (1973) 57—58.
42. *Internationaler Rechtshistorikerkongreß.* Act. Jur. 15 (1973) 219—220.
43. *A. Rodger: Owners and Neighbours in Roman Law. Oxford, 1972.* TR 42 (1974) 325—327.
44. *S. Schipani: Responsabilita del convenuto per la cosa oggetto di azione reale. Torino, 1971.* Act. Jur. 15 (1973) 237—238.

1976

45. Gaius, der Rechtsgelehrte. In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. 15. Berlin—New York, 1976. 605—631.

1979

46. *Le «Dodici Tavole» di Transilvania.* Labeo 25 (1979) 85—89.

1981

47. Contract in Roman Law from the Twelve Tables to the Glossators. Budapest, 1981. 230.

Összeállította:

HAMZA GÁBOR

VITA

FARKAS VILMOS: GÖRÖG EREDETŰ LATIN ELEMEK A MAGYAR SZÓKINCSBEN. (Nyelvészeti tanulmányok 21.) Bp. Akadémiai Kiadó, 1982. 409 l.

A magyar nyelv latin jövevényeire vonatkozó korábbi kutatásokat Fludorovits Jolán, a Magyarországi Középkori Latinság Szótárának (MKLSz) egykori munkatársa foglalta össze. Mindkét idevágó dolgozata (MNy 26, 1930, 45 . . .380 = MNyTK 26, 48 l. és A magy. nytud. kézikönyve I. 12, 1937, 44 l.) nagyrészt hangtani kérdésekkel foglalkozik, lexikai fölsorolást csak az utóbbi munka 38—44. lapjain találunk.

Jelen mű négy részből áll: Bevezető (7—12), Módszertani (—39), Szótári (—386) és Befejező rész (—403). A bevezetés vázolja a latin nyelv jelentőségét[1] és a munka keletkezésének körülményeit (F. írta a TESz-nek kb. egy hatodát)[1a].

A módszertani rész a címszavak kiválasztásának és földolgozásának módját kívánja indokolni. A szerző munkálkodásának célja — saját bevallása szerint — a magyar nyelv latin elemeinek feldolgozása lett volna, körülményei miatt azonban e nagy föladatnak csupán egy részletét vállalhatta magára. Témaszűkítő szempontnak a görög eredetet választotta; más ilyen szempont lehetett volna pl., hogy csak bizonyos még szűkebb korszakot vizsgál, időbeli korlátozásra ti. természetesen így is szükség volt: kirekesztette a XX. századot, az 1835 után jelentkező görög-latin eredetű szavakról pedig csak vázlatos listát közöl (393—403. l. — de fölveszi a szótári részbe az 1837-ből adatolt *parainézis*-t[2] és az 1839-ből adatolt *kozmológiá*-t). A tárgyalt szavakkal kapcsolatos legelső probléma a (német, francia) közvetítésé. F. szerint minél régebben (konkrétan kb. 1770 előtt) jelentkezik egy latin eredetű szó, annál valószínűbb, hogy közvetlenül került a magyarba. A német vagy francia közvetítést a csonkult szóvég és az sz-ezés bizonyíthatja, az átvétel közvetlen voltát pedig az s-ezés. A helyzet megítélését nehezíti a visszalatinosítás lehetősége (13—17., 19—20. l.). A szójegyzékbe ezeket a bizonytalan közvetlen eredetű szavakat is fölveszi, s az «a magyarba (elsősorban) a latinból kerülhetett» sztereotip formulával intézi el származásukat. A szótári részben a közvetítés kér-

[1] Kissé félreérthető következő mondata a 7. lapon: «A humanizmus kibontakozásával a latin továbbra is a tudomány, az oktatás nyelve maradt — most már a világi tudományoké, a világi iskoláké is». Mintha talán a *litterae saeculares* (Cassiodorus !) nem tartozott volna a középkori, egyházias műveltséghez, és pl. Gerbert szerzetes, a későbbi II. Szilveszter pápa, nem lett volna a VII—XI. század legjelentősebb latinul író matematikusa.

[1a] A TESz c. munkálatban «elsősorban latin eredetű jövevényszókkal, továbbá nemzetközi szavakkal volt szerencsém foglalkozhatni» (7. l.). Másképp látja saját részesedését doktori értekezésének (ld. MTud 1984/6. 488. és az alanti 5. jegyzetet) bevezetésében: a TESz «kollektív készítésében kisebb részt latin eredetű, nagyobb részt nemzetközi szavakkal foglalkoztam».

[2] A *parainesis* adatot az «a magyarba a latinból kerülhetett» «indoklással» fölvenni eleve nem lehet, mivel nem latinos, hanem görögös hangalakot *(-ai-)* mutat. Ebben Kölcsey föltehetőleg Toldy (Schedel) Ferencet követi, aki fordításának (Pest, 1822) az «Isokratesz' parainesisze Demonikoszhoz» címet adta, a kérdéses szó írásmódjában is a nevekre vonatkoztatva előadott nézetét érvényesítve: «A' tulajdon nevekben, mellyek mind görögök, a' görög kimondást megtartám, bátorhogy a' latán fordító római módon ejté. . . . Azért így íránk: . . . Isokratesz . . . Theseósz . . . Némellyek a' régi tulajdon neveket egészen elrontják, 's Aiszchyloszt Eschiluschnak pronuntziálják, 's ekkép a' név se nem görög, se nem latán, de magyar sem. Némellyek az sch hangnak magyarosító méltóságot adnak; valjon a' durva sch characteristikája e a' magyar nyelvnek?»

dését különben sem vizsgálja (legföljebb az s-ezésre utal), és esetleges ellenvéleményekel nem említ (kivétel: *hártya*).[3] A 21—22. lapon kizár néhány szót, melyről a TESz-szet ellentétben azt tartja, hogy bajor—osztrák ill. szláv közvetítéssel került a magyarba. A köznevéken kívül fölvesz «olyan nép-, népcsoport- és tulajdonneveket, melyek a magyarban köznevesültek», pl. *alánus, cerberus*. Beszél görög—latin—magyar jelentésbeli azonosságról, ennek hiánya miatt azonban nem minden szót zár ki a tárgyalásból (különösen kirívó *atlas* 'térkép'). «A latin alak(tan)i folyamatosság hiányának (kizáró) szempontja» c. fejezetben (20—21. l.) összekeveredik a latinon belüli alaki és jelentésbeli változatlanság, valamint a (lehető legnagyobb) görög—latin alaki azonosság kívánalma. Ez utóbbit nem érvényesíti következetesen (pl. fölvétetik *alembikom*,[4] melynek ikertestvére lehetne a szintén görög—arab—latin utat bejárt *amalgamum*), az előbbinek meg nem felelő szavakat mint belső (latin) keletkezésűeket — a téma szűkítése végett (28. l.) — elvben kizárja, mégis fölvesz sok ilyen szót (*alamizsna, bibliográfus, bliktri* stb.). Szintén kizárandónak mondja azokat a szavakat, melyeknek csak kikövetkeztetett görög megfelelője van, de a 30. lapon példaként említett két szó egyike (más hasonlókkal együtt) szerepel a szótári részben, a másik nem.

Sem a módszertani részben, sem a szócikkekben nem foglalkozik F. a meghonosodás mértékének kérdésével, melyet nemrégiben igen világosan exponált Gregor Ferenc (MNy 73, 1977, 159—176)[4a]. Fölvételt nyerhetett tehát F.-nél minden a fönti feltételeknek megfelelő (vagy meg nem felelő), magyar szövegben előforduló szó. A munka legönállóbb része éppen ez, a címszavak összegyűjtése és adatolása. A F. által gyűjtött szavak száma (820) tekintélyes; azt megbecsülni, hogy ez a teljes állomány mekkora része, nehéz volna, — teljességre F. láthatólag mégcsak nem is törekedett. Kimaradt pl. *diárhea* (1722: Erdélyi magyar szótörténeti tár = EMSzT[5]), *Draco* (1578: RMNy 414), *péna* (1566: Gregor, i. h. 168). F. előszeretettel idéz szakszavakat Lencsés György Orvosi könyvéből (pl. *euforbium, gangréna*), de ezek közül is kimaradt *balauſtiom*. A TESz szerint latin eredetű *kalamáris* 'tintatartó' jelentése a bizánci görögből származhat (Kahane, alább i. m. 382—3 és 428); a *parallelus* címszó eredeti, geometriai jelentésére nem hoz példát, noha a két Bolyai köztudomásúlag sokat foglalkozott a *parallelák*-kal. Minthogy mások véleményével F. nem vitázik, nem tudhatjuk, hogy szándékosan vagy véletlenül hagyta-e ki pl. a TESz-ben görög—latin eredetűeknek nyilvánított *kar*[2] (vö. Mollay K.: Német—magyar nyelvi érintkezések. Bp. 1982. s. v.), *paradicsom, sándália* szavakat. Nem meglepő, hogy a közölt első előfordulásoknál is lehet itt-ott korábbiakat találni, pl. *elemosina* (1596 helyett 1585: EMSzT). Egy helyütt *(praktika)* Maróthi György 1743-as Arithmetikájára is hivatkozik — igaz csak a TESz közvetítésével —, de nem veszi figyelembe a *diameter* (1817-ből adatolja), *peripheria* (1795), *parenthesis* ('zárójel' 1804 — ezt Maróthi egy helyütt kalapnak magyarítja) szavaknál. A latin jövevényszavak kutatásának természetesen alapvető feltétele volna a XII—XVIII. századi magyar nyelv olyannyira óhajtott szótára, melyet etimológiai jellegű munkák még részben sem pótolhatnak. Mivel ennek elkészültére még sokáig várnunk kell, F. célszerűbben járt volna el, ha a magyar nyelvű szövegeknek egy meghatározott körét dolgozza föl, és a helyekre minden esetben direkt módon hivatkozik. Az olvasók túlnyomó többsége számára használhatatlanok az akadémiai nagyszótár cédulaanyagára való hivatkozások.

[3] Német eredetűnek tartja Horváth Mária, Német elemek ... Bp. 1978. a *kalcédon* és *gips*, Mollay Károly pedig (alább i. m. s. v. és ActaAntHung 23, 398) latin—német eredetűnek a *kamara* szót. Természetesen megvan a kettős vagy még többszöri átvétel lehetősége, ami sok szónál egészen világos is. Vö. Mollay i. m. 130—34 és 160—61 is.

[4] A klatinban van *lambiccum* változata is.

[4a] Szintén érdemleges Pusztai Ferenc: A latin «apanyelv» helye a XVII—XVIII. századi magyar nyelv szókészletében (ELTE Nytud. Dolg. 14 = Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 133—43) c. tanulmánya, mely többek között szól az idegen eredetű szavak ill. szótövek tipográfiai elkülönítéséről. Ez a gyakorlat különben a XVII. század végénél (így Pusztai) korábban is megjelenik már. Pl. Pázmány korai műveiben (Az mostan . . . 1605) még ált. a magyar toldalék is eltérő betűtípussal van szedve, de A setét hajnalcsillagban (1627) már gyakran elkülönül szedésben a latin szótőtől, úgyszintén Szenci Molnár Albert Discursusában (1630).

[5] A kéziratot F. 1976-ban lényegében lezárta (kivétel: *disztichon*), egyes általam idézett műveket akkor még nem láthatott. Azóta úgy látszik újabb célt tűzött maga elé, ld. Mutatvány a «Keleti eredetű nemzetközi elemek a magyar szókincsben» című monográfiából c. munkáját (Nyr 104, 1980, 355—61). Az itteni *satrapa* szócikknek szintén helye lett volna jelen könyvében.

Nem helyeselhető, hogy a TESz-től eltérőleg nem közli az innen vett adatok lelőhelyét, és még az első adatnál sem ad szövegkörnyezetet. Ezekhez a változtatásokhoz indítékul az szolgált, hogy «nyelvi szempontból valamely szóalak megléte a fontosabb, az elsődleges, előfordulási időpontja és helye ugyanilyen szempontból másodlagos (nyelvészetileg persze nem nélkülözhető)» (27. l.). Szintén kár — és szintén szemben áll a TESz-szel — a származékok mellőzése.

A szótörténeti dokumentáció összegyűjtése c. alfejezetben szerényen úgy nyilatkozik, hogy «magát a hozzáolvasási munkát különösebben nem részletezem» (23. l.), az egész anyaggyűjtésről tehát csak annyit tudunk meg, hogy a TESz-t fölhasználta. A könyv végén található ún. «Forrásjelzésekben» Antal—Csongor—Fodor: A világ nyelvei és Zamarovsky mitológiai ábécéje között elszórtan hat 1535—75 közötti, öt XVII. századi, 12 XVIII. századi és négy XIX. századi (részben) magyar nyelvű tétel szerepel.[5a] Néhány szerzőt (pl. Apácai, Pázmány) újabb, nem betűhív kiadásokból idéz. Hexendorf Edit (MTA I. O. K. 31, 1979, 185) a TESz hasonló hiányosságát azzal próbálta menteni, hogy erre kritikai kiadások híján kényszerültek a szerkesztők. F. még olyan szerzők esetében is előnyben részesíti a régebbi, vagy éppen újabb, de modernizált ortográfiájú kiadásokat, akiknek kritikai kiadása már elkészült (Mikes Kelemen ill. Szepsi Csombor Márton, aki a «forrásjelzésekben» nem szerepel, de F. — anélkül, hogy nevét megadná — s. v. disztichon közöl belőle adatot). Jó két tucat XIV—XVI. századi kéziratos nyelvemlékből is találhatók adatok, valamint több másodlagos vagy harmadlagos forrásból, köztük s. v. kolosszus Vargha Balázsnak abból a cikkéből (MTA I. O. K. 30, 1978, 247—66), melyben a TESz-t bírálva kifejti, mennyire helytelen másod- vagy sokadkézből szótörténeti adatokat idézni. Ezen források «földolgozásának» módjáról szintén nem tájékoztatja az olvasót a szerző; a 405. lapon «a monográfia tárgyához nem szorosan kapcsolódóknak» minősíti őket. Magától értetődő követelmény lett volna, hogy a szerző iktassa ki a közvetítő kezeket és a nyelvészetileg pontatlan kiadásokat. Semmiféle gyakorlati nehézséggel sem járt volna Pázmányt és Apácait az eredeti kiadások alapján idézni. Ezekhez képest az s-z-zs-sz, ch-c-k, és a magánhangzók kvantitása tekintetében találtam eltérést.

F. anyagát véletlenszerűen összeválogatott igen szűk szöveg-korpuszból gyűjtötte, s a gyűjtés az általam is megtekintett szövegek mindegyike esetében hiányosnak bizonyult (BécsiK, JordK, Pázmány, Apácai, Szepsi Csombor, Ozorai stb.). A függelékben közlök néhányat az ezt igazoló adatok közül.

Kiemeli a latin eredetű szavak gyakran igen kései adatolását és a XVI—XVII. századi források nagymérvű mellőzését a TESz-ben Vargha Balázs másik vitacikke (A magyar szótörténet lyukas hálója. Új írás 1981/8. 98—105). Válaszában (Lyukas-e a magyar szótörténet hálója? uo. 1982/2. 112—6) F. utal jelen könyvére, és előre elismeri, hogy «dolgozatom neuralgikus pontja a szócikkek szótörténeti része». (Sajnos a magyar nyelvészeti folyóiratokban megjelent három recenzió alig érinti ezt a kérdést.) Vargha Balázs tárgyszerű viszontválasza Lyukas! címmel uo. 117—8. olvasható.

Ami magukat a címszavakat illeti, egy részük R. jelzést kapott, más részük nem. Egyik esetben sem tükrözik feltétlenül az adatokból kikövetkeztethető hangalakot, s erre F. egyéb módon sem utal. Pl. az R. *punus* címszó *pénus*-nak hangzott, s ezzel összefüggő tévedés, hogy «megfelelő szó pl. a ném. punisch», hiszen az *Punicus* folytatása. Általános eltérések a címszavak és korabeli ejtésük között: *e* és *i* előtt a lat. *g* általában *gy*-nek,[5b] a lat. *c* pedig *c*-nek hangzott[5c] (hibásan R. *kentaurus; szkíta* stb.); magánhangzó előtt a szókezdő *i* akkor is *j*-nek hangzott *(jón, jóta)*, a szókezdő *h* pedig nem hangzott. Bonyolultabb a lat. *s* ejtésének kérdése.[5d] F. is így ír: «A saját anyagom alapján mindenekelőtt az *ś*-ezéssel kapcsolatos hangtani ... kérdések foglalkoztattak.» (36. l.). A TESz-ben s. v.

[5a] Némely műnek hibás a keltezése, pl. Pázmány Setét hajnalcsillagát következetesen 1627/1774-es évszámmal idézi F. az 1901-es kiadásból, nyilván mert Kiss János e kiadás előszavában közli, hogy a szövegkritikai értéknek híján lévő 1774. évit *nem* veszi figyelembe, hanem az első kiadás Pázmány által s. k. második kiadásra előkészített, kéziratos kiegészítésekkel bővített példányát veszi alapul.

[5b] Fludorovits 1930. 29—35., 1937. 20—25.

[5c] A görögös, k-s írásra adat F.-nál skeleton (1794: NSz.), valamint Tótfalusi Miklós Bibliájában Kenéusok, Kenizéusok (1685: RMK I 1324 gen. 15, 19, vö. Vulg. Cinaei, Cenezaei, LXX *Καιναῖοι, Κενεζαῖοι*).

[5d] F. gyakran a *-s(z)-* megoldást alkalmazza a címszóban. A címszó kialakítása körüli kérdések tisztázatlanságát jelzi, hogy a Régi magyar glosszárium különben igen gondos szerkesztői nem vették észre, hogy sillaba és szillaba címszó is van a műben.

szakramentum azt olvashatjuk, hogy az általános *s* (ill. *zs)* ejtés helyén az *sz*-ezés (ill. *z*-zés) a XVI. században jelenik meg Magyarországon, a katolikus kiejtésreform hatására. Ennek megfelel, hogy F.-nél a legkorábbi *sz*-ező alak 1571-ből való *(szimbolum)*. A helyzet azonban valójában a következő: Fludorovits Jolán 1930-ban úgy vélte, hogy «a *zs*-es ejtés a mai *z* helyén még a XIX. század közepéig általános volt» (40. l.). Waldapfel Imre bírálatának hatására 1937-ben módosította ill. árnyaltabban fejtette ki nézetét: «Kétségtelen, hogy már a XVIII. század végén vannak klasszicizáló törekvések. Kazinczy és köre gyakorlatban is, elméletben is követelték a lat. *s*, *x* hangoknak klasszikus ejtését» és «Grammatikai bizonyítékaink a XVII. sz. végétől kezdve vannak a lat. *s sz* hangértékére (vö. Pereszlényi Pál megjegyzését, Corp. Gram. 408).» (28—30). Pereszlényi illető szavait (Sz effertur aliquanto densius, quam S in voce *Sol)* Waldapfel (MNy 29, 1933, 238) tévesen értelmezte: nem azt fejezik ki, hogy az *sz* ugyanúgy ejttetik mint a lat. *s* (akkor *ut* kellene álljon), hanem azt, hogy másképp. A hazai latin nyelvtanok közül tudomásom szerint a református Ajtai Abód Mihályé (1744 és 1766 között többször kiadták Erdélyben) tanítja elsőként az *sz*-ezést, mégpedig szó elején (és belsejében) magánhangzók (és *s*, *ci*, *ce)* előtt, továbbá szó végén. Ugyanezt az ejtést tanúsítja a piarista Révai Miklós is (1803: Elab. gramm. 78, idézi Fludorovits 1937. 31. 11. jz.). Magyar szövegben a legrégibb *sz*-ező (vagy *z*-ző) szóalakot Faludinál láttam *(szententziáz*, 1748: NE 167; több *sz*-ező alakot e műben nem láttam, sőt a 177. és 181. lapon ugyanez a szó is *s*-sel van írva), a TESz-ben és F.-nál látott ennél korábbiak biztosan (TESz: *reverzális* 1631, *szirén* 1730; F.: *frázis* 1627/1774, *antikrisztus* ua., *szalamandra* 1653, *szimbolum* 1571) vagy valószínűleg (TESz: *passzus* 1739, *szalutál* 1586) pontatlan adatközlésen alapulnak.[5e] Néhány további szórványos adat után[5f] nagyobb mérvű *sz*-ezéssel pl. Molnár János S. J. könyveiben (1760. skk.) és az evangélikus Mossóczy Institoris Gábornál (Halál . . . Pozsony, 1769) találkozhatni. Szó végén magánhangzó után sokáig tartotta (és tartja) magát az *s*-ezés,[5g] pl. Révainál is *Sztzípió*, *Féniksz*, *Szilveszter*, de *Uliszszes* (elegyes versei. Pozsony, 1787. 213. 265. 301. 2.). Másrészt viszont Révainál és másoknál is szélesebb körű az *sz*-ezés, mint Ajtai (és Révai) nyelvtana alapján várható. Pl. *predesztinátzió* (Molnár: A megtérő . . . 1763. 5), *anapesztus* (Rájnis: Kal. 1781. 1), míg ellenben Ajtai azt tanítja, hogy «litera *s* in principio et medio vocis ante mutas durius pronunciatur, ut: *studens*, *consvetudo*» (Gramm. Lat. Nagyszeben, 1744. 73).[5h]

[5e] Helyesen: *reversális* (TT 1884, 78), *siren* (OL P 566, IV. o. XV. cs., Radványi folio p. 124), *frásis* (RMNy 1376, 244), *antichristus* (uo. 29), *salamandra* (1653/1655: RMK I 876, 212), *simbolom* (RMNy 304, Eee2v). Az *sz*-es ejtés XVI. századi kezdeteit igazolandó (?) a TESz s. v. szakramentum az 1897-ből adatolt egzisztál, az 1879/1951 évszámú szankció, és a szalutál szavakra utal. Utóbbit a TESz tulajdonképpen ötödkézből veszi, észre nem véve, hogy az első nyomtatott közlés is a MNy-ben jelent meg (1, 1905, 355), és hogy már az sem volt betűhívnek szánva. Az irat, melyből Takáts Sándor az adatot közli, OL E 204-ben rejtőzhet.

A kivételek egyike az *Izrael* szó *z*-je, mely már a CornK-ban, a JordK-ban és Komjáti Benedeknél (1533) megvan. Talán latinul is így ejtették (ill. így is), hiszen a latinban az *-sr-* kapcsolat különben ismeretlen. Hasonlóképp az *izraelita* szóban (1590: RMNy 652, levit. 24, 10, stb.). Kniezsa István (MNy 29, 1933, 151) arab betűs átírás alapján azt állítja, hogy a *Jézus* névben már a XVI. században *z*-t ejtettek (sőt a hazai latin kiejtés humanista reformjáról beszél). Ha ez igaz is, általános aligha lehetett, hiszen Révai még 1787-ben is *Jézsus*-t is. Vö. Kalmár György: Prodromus. Pozsony, 1770. 36: *«quibusdam pronunciatur Jé'sus, aliis vero Jézus»*. Természetesen nem betűhív a TESz s. v. *unitárius* 1638-ból közölt *Jézus Krisztus* adata (helyesen: *Iesus Kristus* — OL E 190, 8. cs. c. f. 57). Petrik V—VI. tévesen datálja RMK I 1776 egyik s. a. «A' Jézus Krisztus . . .» címmel megjelent kiadását 1735-re, kiállítása lényegesen későbbi időre utal. Vö. Fludorovits 1930, 41.

A XV—XVI. századi intervokális *z* ejtése latin eredetű szavakban *zs* lehetett (pl. *bazaliscos* JókK, *pherezeos* 1559: F.).

[5f] Pl. Bárány György: ÚT. 1754: farizéus, sztzita, Tzézárea, rapszodia (f. b4, a7, Mt 16, 13, p. 765).

[5g] Említi Waldapfel i. m. is. Téved viszont abban, hogy Dugonics: Trója . . . Pozsony, 1774. még minden helyzetben *s*-et ír: p. 19 és 178 *Elizium* ill. *Sizifus* áll.

[5h] Vö. Comenius nevezetes szavaival: *«S quomodo sonat? Inter duas vocales leui sibilo ut usu; alibi acuto, ut sus, sospes. Male ante C, P, T, ut Graecum σχ: scopus, spes, sto. Pessime autem Hungari ubiqve simplex s iamqvam sch, contra omnium gentium consvetudinem. Ita enim s Latinum proferendum est, ut Hungaricum sz»* (Gramm. Janualis. 1652. RMK II 771, 11). (Megemlítem, hogy Comenius: Janua. 1652. RMK I 860, f. Tt2-Yy7

A szócikkekben a címszó és a helyek után a jelentés áll magyar és német nyelven. Ezt követi a görög eredeti, melyhez gyakran és teljesen fölöslegesen különféle görög szótárakat idéz. Különösen bosszantóak a Dimitrakos-szótárból vett, eredetiben *és* magyar fordításban közölt szómagyarázatok (nem kevésbé mint a *paradoxom* szóhoz egy 1970-es budapesti kis iromány ból hozott magyarázat[6]). Hasznosabb lett volna pl. a szó első előfordulására és elterjedtségére utalni. Helyeselhető viszont, hogy a címszót olykor bibliai idézettel illusztrálja.[7] Ezt azonban nem a görög Szentírásból kellett volna venni, hanem a Vulgatából. Olyan esetekben, midőn Szt. Jeromos nem tartja meg a görög szót, a görög Biblia idézése megtévesztő (pl. *agapé, biblia, centrum* — itt a jelentés is más). Meggyőzően tükrözik a Biblia nyelvi hatását a néhol idézett régi magyar átültetések (pl. *bazsiliszkusz, cédrus*). A Vulgata és az egyházatyák nyelvének jelentőségét a görög elemek tekintetében Fludorovits (1930, 5) is kiemelte. Számszerint, F. gyűjtését alapul véve, a XII—XV. században fölbukkanó 85 szó közül 76 megvan a Vulgatában, s további három *(cinterem, antifóna, mártíromság)* kifejezetten egyházi jellegű, ez összesen 93%. Az átvétel útját különben nem vizsgálja F., így nem tesz különbséget beszélt nyelvi és irodalmi átvétel között sem.

A görög szót közlése után, nyilván népművelői célzattal, elemeire bontja, s hasonlóan képzett szavakkal világítja meg képzésmódját. A görögben nem őshonos szavaknak lehetőség szerint közli származását. Föltehetőleg szintén az ismeretterjesztést szolgálja a 30—34. lapon álló kis görög szóképzés- és jelentésfejlődéstan, az időként fölbukkanó óind stb. alakok, valamint Berzsenyi születése és halála évszámának közlése. A túlméretezett görög etimológiai cikkrészletekben sok kisebb és néhány súlyos elírás, következetlenség, pontatlanság, tévedés és hiba van (a görög szavak szedése viszont szinte teljesen hibátlan), melyek elkerüléséhez a F. által is idézett művek gondosabb tanulmányozására és fölhasználására lett volna szükség. Pl. *Poeni* magyarázatához nem szükséges egy nem létező **Φοινος*-ra hivatkozni *(Punicus* < *Φοινικικός* haplológiával és *Galli : Gallicus = x : Poenicus* alapján *x = Poeni*, ld. M. Leumann, Lateinische Grammatik. I. München, 1977. 235 és 66); *delphinus, elephantus* és *abacus* (— Maróthi, Arithm. 343) nem a görög szó genitivusából származtatandó, hanem thematizálás útján keletkeztek (Weise, alább i. m. 52, Leumann 457).[8] Ha F. elolvasta volna Chantraine általa idézett *βουκόλος* szócikkének utolsó mondatát, nem akarja a *-πόλος* utótagot *-κόλος*-szá változtatni (helyesen **gwou-kwolos* > már myk. qo-u-ko-ro = *gwoukolos* a labiális elem disszimilációjával *u* mellett). Különös átértelmezésben van része Frisk szavainak *ἀρσενικόν* etimológiájánál: Frisk szerint a görög szó a középperzsából származik «wohl durch semitische Vermittlung (syr. zarnīkā 'Arsenik') mit volksetymologischem Anschluß an *ἀρσενικός, ἀρρενικός* 'männlich'». A szír alak nyilván csak a szónak a sémi nyelvekben való meglétét hivatott bizonyítani, a népetimológia pedig a szó *elejére* hatott. Farkasnál a szír szó előlép szír-arámmá, és a görög szó föltehető közvetlen forrásává, a népetimológia pedig a szó

külön jegyzékbe gyűjtötte a latin nyelv — nagyrészt görög — jövevényeit.) Kazinczyék minden helyzetben *sz*-t írtak.

Comenius is utal a fönti idézetben az *sch* betűcsoportra, melynek ejtése szintén nem volt egységes. Van példa az *sk (Páska:* 1746: Bod: Leks. 215, *Eskilus:* 1760: Molnár: A régi . . . 543) és az *s* ejtésre is *(sizmátikus:* 1785: Máriafi: Igaz magy. 12, *siszma:* 1766: Pázmány: Kal. 820). Vö. Fludorovits 1937, 26.

[6] Nagyobb javára vált volna az olvasónak, ha a szó eredeti magyar szövegkörnyezetét láthatja maga előtt. Még nagyobb baj, hogy F. úgy vélte, Russellal megvilágítható a szó XVII—XVIII. századi jelentése (Pázmánynál ill. Bod Péternél), és «látszólagos ellentmondásként» értelmezte. Joannes de Janua és R. Stephanus admirabilis-nak fordítja. Zvonarics Imre (RMNy 1091, 198), akitől Pázmány a szót átveszi, a Kalauzt támadva «keptelen hamis mondasokat» (Paradoxa Kalauziana) vet a szemére. Pázmány később egyik prédikációjában (RMK I 663, 53) a «csudálatos paradoxom, nehéz-hitelű dolog ez» fordulatot használja. Bod Péter «hitel-felett való dolognak» magyarítja, Pápai Páriz értelmezése «közönséges értelem ellen való ritka mondás, beszéd». Zvonaricsot e szó alkalmazására a hitvitában Luther ihlethette. Pázmány szerint (RMNy 1376, 112) Balduin is hivatkozik Luther Disputatio contra Paradoxa Papistica c. művére (= ? Luther—Carolostadius—Melanchton: Christianissimi Wittenbergensis gymnasij multarum Disputationum paradoxa . . . in Papistica . . . Ecclesia. Bázel, 1521).

[7] Megjegyzendő, hogy a Bibliából vers és lapszám szerint idézni rendkívül helytelen.

[8] Weisenek (38. l.) *amphora* ← *ἀμφορεύς* esetében is igaza lehet a ma közkeletű magyarázattal szemben. Szerinte ugyanis a végződés alakulásában annak volt szerepe, hogy a régi latinban nem volt *-eus* névszói végződés.

végződésére gyakorol hatást. Egészen meglepő, hogy F. összefüggést lát (a szerinte is tisztázatlan etimológiájú) *ρυθμός* és *ῥόμβος* képzésmódja között. A hozzánemértőnek is föltűnik, hogy s. v. gumi ugyanazon óegyiptomi szó hibás és helyes átírását (két nyelv?) két különböző szavaként idézi.

A görög eredeti tárgyalása után az egyes szócikkekben a görögöt közvetítő latin szó következik a szokásos fölösleges szótár-idézésekkel. Itt a Forcelliniből vett idézetek a legbosszantóbbak, és az, hogy latin szavakat időnként angol (innen pl. az ókori, Sidonius Apollinaris-nál és Szt. Ambrusnál előforduló *philosophicus*-t), francia stb. etimológiai szótárakból vesz. Egyáltalán nem használja a Thesaurus linguae Latinae-t (vagyis az ókori latin legfontosabb szótárát), a Du Cange óta megjelent ill. megjelenő középlatin szótárakat (kivéve Niermeyerét, melyet azonban nagyrészt «semlegesít» F. görög—latin folyamatossági kritériuma, mivel ez éppen «Differenz-Wörterbuch») és az MKLSz cédulaanyagát, vagyis figyelmen kívül hagyja az utolsó száz év latin lexikográfiáját.[9] Ez Fludorovits Jolánhoz képest visszalépés.

A latin esetében különösen fontos lett volna a görög szó fölbukkanásának és elterjedtségének jellemzése. Ebben az ókort (s főleg a Thesaurusban még föl nem dolgozott betűket) illetően segítségül szolgálhattak volna pl. Fr. O. Weise (Die griechischen Wörter im Latein. Lipcse, 1882., bőséges művelődéstörténeti elemzéssel) és G. A. Saalfeld[10] dolgozatai. A középkori latinság görög jövevényeiből ízelítőt nyújtott O. Prinz (Zum Einfluß des Griechischen auf den Wortschatz des Mittellateins. in: Festschrift B. Bischoff. Stuttgart, 1971. 1—15. l.). A sajátosan bizánci szókincs nyugatra került elemeit a két Kahane gyűjtötte össze (in: Reallexikon d. Byzantinistik. A. I. 345—498. Amsterdam, 1970—72.). F. a lat. (= nyilván ókori latin), kései lat., egyházi lat., orvosi lat. és újkori lat. minősítéseket alkalmazza, de ezeket is következetlenül és itt-ott tévesen. Pl.: *allegoricus* Magyarországon nem a XIX. században bukkan föl (19. l.), már Szt. Gellért és Temesvári Pelbárt is használja; a kúpszeletek közül az *ellipszis*-t és a *hiperbolá*-t sem az újkorban, hanem éppúgy már a középkorban megismerte a latin nyelvű Európa, mint a *parabolá*-t (a XIII. századtól vannak adatok), mégpedig görög elnevezésükkel együtt[11]; *antiphona* nem középkori, hanem mind a görögben (ld. Lampe F. által szintén figyelmen kívül hagyott szótárát), mind a latinban a IV. század óta fordul elő, mégpedig a görögben valóban csak semlegesként, az ókori latinban viszont csupán egyszer semleges (Cassianus, inst., 425 k.), különben nőnemű (Cassianusnál is), s gyakori változata *antefana* (Szt. Benedeknél pl. mindig így), vö. magy. *antifana* (1493 k.); a magy. *agallochum*, *anthologia*, *autonomia* és *aszketikus* ellenben nem ókori lat. szó átvétele, sőt a Mittellateinisches Wörterbuch (MLW) anyagában sem található; szintén aligha ókori szó átvétele *arisztokrácia*, *aszkézis* és *aszkéta*, utóbbi szintén nem található a MLW-ban; *botanica f.* sem nem ókori, sem nem újkori, hanem középkori (előfordul Richernél, az első jegyzetben említett Gerbert oktatói tevékenységével megismertető St. Rémi-i szerzetesnél); a *bliktri* latin eredetije nemcsak a romanisták leleménye, hanem elő is fordul Boethiusnál *(blityri)* és Nagy Szt. Albertnál *(blicteri)*[12]; ha *clerus* 'Geistlichkeit

[9] Jövevényszó-kutatás és latin lexikográfia különben is nyilvánvalóan szoros kapcsolatát illusztrálja W. Pfeifer: Mittellateinisches Wörterbuch und deutsche Etymologie. Philologus 123, 1979, 170—73.

[10] Főleg a Tensaurus Italograecus. Bécs, 1884. K. E. Georges lesújtó véleményét itthon Ponori Thewrewk Emil idézte föl az EPhK 20 (1896) 174. lapján. Vö. K. Sittl recenzióját is, ArchLatLex 1 (1884) 594—5. Pótlások: uő uo. 6 (1889) 110 . . . 446. A Vulgata görög eredetű szavait gyűjti össze egy másik művében: De Bibliorum Sacrorum Vulgatae editionis Graecitate. Quedlinburgi, 1891.

[11] Arab jövevényszóval *parabola* = *mukefi*, *hyperbola* = *mukefi addita*, *ellipsis* = *mukefi diminuta*. Egyik forrásunk különben a lengyel származású Vitelo Opticája, elég lett volna tehát a lengyelek középlatin szótárába beletekinteni.

[12] A görögöknél a II. század óta fordul elő a szó, kizárólag jelentéstani összefüggésben. A Liddel-Scott által hozott helyeken kívül gyakran találkozhatunk vele az Aristotelés-kommentárokban. Pl. Ammónios CAG IV. 3. 5. 6, Porphyrios CAG IV. 1, Dexippos CAG IV. 2, Simplikios CAG VIII, David CAG XVIII. 2, Eustratios CAG XXI. 1. Tőlük vette át a szót Boethius (herm. sec. I. 2 p. 54 vö. pl. CAG IV. 1. 102 és IV. 5. 30) és Albertus Magnus is. Aquinói Szt. Tamásnál (herm. I. 4. 3 vö. CAG IV. 5. 31) a *biltris* (?) változatot találjuk. Igen zilált a szó külseje Guillelmus de Moerbeka 1268-ban készült Ammónios-fordításának (herm.) kéziratiban: *ulittron*, *ulictiron* stb. A szó jelentését is megvilágítandó, idézzük CAG IV. 5. 31 fordítását: *Accidet enim hanc quidem esse vocem significativam et litteratam, ut homo, hanc autem significativam et illiteratam ut canis*

— helyesen — ókori, hogyan nevezhető görög eredetije középkorinak (33. és 224. l.)? «*biblia -orum n.*» jelen tudásunk szerint sem az ókorban, sem később nem létezett (csupán a lengyel középlat. szótárban találkoztam egy XVI. századi hellyel), így a XII. században megjelenő *biblia f.* etimológiáját tisztázatlannak kell tekintenünk (esetleg *bibliotheca* rövidülése, mely szó Hieronymus óta — mint pl. az 1093-as pannonhalmi könyvjegyzékben is — jelölhette az Írást, ld. Prinz i. m. 3).

A görög és latin szavak alakváltozatainak közlésében F. nem mindig jár el célszerűen: kár olyan görög variánsokat közölni, melyek a latin, és olyan latin variánsokat melyek a magyar szó(változatok) megértéséhez nem visznek közelebb, pl. *arithmetice — arithmetica; basiliscus*-nak viszont lehetett volna utalni *basaliscus* változatára; a klaszszikus *cichoreum (-ium)* jellegzetes középkori formája *cic(h)oria, (-ea);* az ókori lat. *basilicon* a középkorban (MLW) is megtartotta *-on* végződését (csak éppen III. declinatióssá lett), vö. magy. *bafilicon* (OrvK.); *dioecesis* szokásos későlat. alakja *diocisis*, s a középkorban *diocesia* változat is létezik, vö. magy. *diocefia*[12a].

Aphorismus az ókorban mindig, az MLW anyagában egy kivétellel Hippokratés művéről mondatik, a magy. *aforizmus* forrása tehát újabb kori átvétel; a XIII. századi lat. *petroleum* (21. l.) igenis a bizánci szó átvétele (Kahane i. m. 408, 437); az *apostata* szó elterjedésében nem kell Iulianus császárnak oly nagy jelentőséget tulajdonítani, mert már Tertullianus is használja, s a középkori magyarországi szövegekben 18 közül egy esetben sem Iulianusra vonatkozik; *aroma* egyesszáma már az ókorban is ritka, a középorban pedig egyáltalán nem jelent 'fűszer'-t, ezért áll *aromata* ebben a jelentésben a régi magyarban (pl. Robertus Stephanus szerint is *plurale tantum);* az *amphitheatrum*-ot és nevét a rómaiak alkották, s a görögök vették át, nem pedig fordítva.

A latin szó megadása[13] után F. megfelelőket sorol fel különböző európai nyelvekből, nyilván «az európai horizont megrajzolása» (8. l.) céljából. A neolatin nyelvek esetében nem tudhatja az olvasó, hogy ezek a latin szó folyamatos továbbélését akarják-e bizonyítani, vagy annak újabbkori nemzetközi elterjedtségét[14]?

A magyar szó latinból kölcsönzöttségét XVI—XX. (!) századi latin—magyar szójegyzékek és Bartal szótára idézésével is valószínűsíti a szerző. A szócikkeket általában görög, latin, német, angol, francia stb. etimológiai szótárak vonatkozó lapjainak fölsorolása zárja. Ezeket (néha harmadszor) fölsorolni minden egyes cikkben fölösleges volt.

A könyv végén megtalálható a címszavak időrendi és (részleges) tárgyi csoportosítása.

Farkas alkotását a latin jövevényszavak remélt teljes földolgozása mintájának szánta (9. l.). Úgy tűnik, erre jelen formájában nem alkalmas, de a szerző mindenesetre jó érzékkel ismerte föl a latin jövevényszavak kutatása terén mutatkozó űrt. Szógyűjteménye használható segédeszköz lehet, még ha egy-egy szó első előfordulására és elterjedtségére vonatkozólag szigorú következtetéseket a teljesség hiánya miatt (akárcsak a TESz esetében) nem lehet is belőle levonni. A könyv által fölvetett problémák remélhetőleg fölpezsdítik az e téren folyó kutatásokat.

latratus, hanc autem non significativam et litteratam ut (u)lit(i)ri, hanc autem non significativam et illiteratum ut sibilus quae fit frustra et non gratia significandi aliquid. A korrekt *blityri* áll viszont pl. az 1543-ban (Ammónios in Porph. inst.) és 1544-ben (Ammónios in herm.) Párizsban megjelent fordításokban. Bartal a *blictri*-t Pázmány Dialecticájából idézi. Guilelmus de Shyreswode-nál (p. 31 Grabmann) *blictrix* áll (erre Klima Gyula hívta föl figyelmemet).

[12a] Ezt F. belső magyar fejleményként próbálja megmagyarázni. Az MKLSz két adata Decr. Andr. III. 1298 Art. XV. *(in sua diocesia)* és Zichy-oklt. III. 367 *(in dyocesia;* 1369-ből). Vö. pl. lat. *ypocrisia* (Lex. Lat. m. ae. Iugoslauiae).

[13] Néhányszor idéz F. ókori auktort, de csakis másodkézből, pl. név nélkül Noniust (s. v. *angina)* egy latin és Caelius Aurelianust (s. v. *anatomia)* egy angol etimológiai szótárból, névvel de többnyire a mű címe (Etymologiae) nélkül Isidorust két helyről kétféleképp (106, 173, 230) még ugyanazon a lapon (98) is!

[14] A s. v. pikszis idézett rom. *picsiș* — sok társával együtt — a magyar szó átvétele. Ld. Tamás Lajos: A magyarországi latin š-ezés az oláhban (MNy 29, 1933, 25—37) c. cikkét és Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen (Bp. 1966) c. monográfiájának görög és latin indexe alapján a megfelelő címszavakat.

FÜGGELÉK: NÉHÁNY SZÓTÖRTÉNETI ADAT A GÖRÖG EREDETŰ LATIN ELEMEK KÖRÉBŐL.*

adamantinus — adamantinos FOO (BécsiK 303); adonium — adónikom FOO (1781: Rájnis: Kal. 2) -kom képzővel; aenigma — FOO (1613: N 1059, 692); Aeolicum — éolikom FOO (1781: Rájnis: Kal. 44); Agarenus — FOO (1613/37: K 673, 532); alce — FOO (1649: K II 701, 37 és 1653/55: K 876, 208); Alcaicus — FOO (1804: Fábchich: Pind. 355); allegoria — F. 1700 (1613: N 1059, 690); allegorice — FO -us 1792 (1616: N 1120, 217); alphabetum — alfabétum FOO (1669/85: K 1338, 3); Amalecites — amelechitak FOO (1551: N 90, 20v), amalékiták (1685: K 1324, gen. 14,7), amalekiták (1769: Mossóczy G.: Halál 59); Ammonites — ammoniták FOO (1636: K 663, 53); Amorrhaeus — amorreos FOO (1551: N 90, gen. 15), emorréus (1685: K 1324, gen. 14,7), -ita képzővel amorrita (1551: uo. 14); anagoge — anagogia FOO (BécsiK 259); anapaesticus — anapesztikus FOO (1804: Fábchich: Pind. 3); angelici — angelikusok FOO (1613: N 1059, 268); antagonista — antagónista FO 1718e. (1660—61/1705: K 1710, 12); antistrophe — antistrofa FOO (1804: Fábchich: Pind. 220); apocryphum — apocriphac- FO 1607 (1551: N 90, 30), apokrifus FO (1626: N 1352, 12a); apostasia — FOO (1613: N 1059, 246 «el hajlás»); apostato — apostatál FOO (uo. 316), apostatal (1741: Nádudvari: Pred. 220 «hitét, vallását el-hagyja»); apostolici — apostolikusok, apostólikusok FOO (1613: N 1059, 268—9); archidiaconus — FO 1749 (1620: N 1219, 217 és K 831, 37), Archi-Diaconus (1705: Articuli Hung. 5r); arianismus — FOO (1605: N 933, 33r; 1613: N 1059, 104; 1630: N 1485, 228); canonicus — mn. F 1607 (1551: N 90, 19r), ua. fn. F 1749 (1620: N 1219, 175 és 222) vö. canonikussag (uo. 110); cataracta — catharakta FO 1794k. (1651: K 842, Qq4r); Cerberus — F 1620 (1571: N 304, Fff2v), Tzerberus FO (1787: Révai: Elegyes 8); Chaldaeus — FOO Caldeus (1551: N 90, 28v), caldeos (BécsiK 144), Káldéus (1708: PP II. 58r), vö. Chaldaea nyelv (1613: N 1059, 493); chaos — F 1791 (1741: Nádudvari: Pred. 192); cholericus — F 1803 (1590/92: N 684, F4r), colericus (uo. L4v); cidaris — FOO cidariom (BécsiK 298); cyclus — F 1792 (1590/92: N 684, A1v); decalogus — FOO (1616: N 1120, 84), decálogus (1630: N 1485, 98); Deuteronomium — FOO (1624/26: N 1360, 95), Deuteronómius (1613: N 1059, 454); diaconia — FOO (1650: K 831, 36); diameter — F 1817 (1688: K 1368, 30 «általszegés»); distichum — distikum FO (1804: Fábchich: Pind. 325); dithyrambus — FOO ditirámbus (uo. 355); Ecclesiasticus — FOO (1551: N 90, 30v), Ecclésiastikus (1613: N 1059, 292), E'klé'siastikus (1748: Bod: Szent Bibl. 63); electuarium — F 1669 (1617e.: N 1105, 1r «terjek»); encomium — FOO encomiom (1609: N 986, 19); Esseni — FOO Essenosok (1569: N 269, 134v), Eszszénusok (1769: Molnár: Anya-Szent-Egyh. 26); euphonia — F 1793 (1650: K 831, §§4r); helleborus — FOO (1605: N 933, 4v), helléborus (1613: N 1059, 342); Hexapla — FOO Hekszápla (1763: Molnár: Meg-térő 36); hierarchia — F 1793 (1650: K 831, §§1r «Papi-Fejedelemség»); hierarchicus — FOO (uo. 33); hypostasis — F 1607 (1566—67: N 259, C1r «magaba allo, levö, tulaidonsagos szemeli»), hipostasessek- (1571: N 304, Oo2v); idyllium — idilium FO 1788 (1651: K 842, A1r); Leuiticus — FOO (BécsiK 291); massa — F 1788 (BécsiK 258 «nehez tereh»); Massagetae — Massagetayak- FO 1602 (BécsiK 292); Medi — medosoc FO 1554 (BécsiK 290), medosyak- (BécsiK 284); metallum — F 1620 (1590/92: N 684, L3r «ertz»); metaphoricus — FOO (1629: N 1427, 252); metaphysicus — FOO metafysicus fn. (1613: N 1059, 506); monophysitae — FOO monophysitac (1603: N 905, 293); mysterium — mysteriom FO 1627 (1587: N 591, D3v «titok szent dolog»); omega — F 1747 (1541: N 49, II. 165r, 1651: K 842, Rr2r), oméga (1685: K 1324, Jel 22,13), omega (1566—67: N 259, D4r «vęg»); parenthesis 'zárójel' — FO 1804 (1602: N 890, Bb, 1616: N 1120, 240 «kalitkában kellet lenni parenthesissel», 1620: N 1203, 420);[15] pericopa — FOO (1748: Bod: Szent Bibl. §§8r); phlegmaticus — FO 1760 (1590/92: N 684, F4r); phrasis — FO 1627 (1566—67: N 259, B3v); physiognomia — FOO phisiognomia (1590/92: N 684, A1v, N2v «az tagoknak allasa»); polygamus — FOO (1741: Nádudvari: Pred. 213); poësis — F 1605 (1541: N 49, II. 164r); praxis — F 1667 (1590/92:

* FO = az illető alakváltozat nem szerepel F.-nál; FOO = az illető szó nem szerepel F.-nál; N = RMNy; K = RMK I. Az adatokat a lehetőleg klasszicizáló írásmódú latin szavak betűrendjében hozom; ha a magyar szövegbeli adat ezzel azonos, nem írom ki még egyszer.

[15] A zárójel a XV. században jelenik meg. Magyar vonatkozású anyagban előfordul pl. Janus Pannonius verseinek bécsi kódexében és az RMNy 7 (1527) stb. nyomtatványokban. Néven *(parentheseon notae)* nevezi a Melanchthon—Moltzer—Camerarius-féle latin nyelvtan (1552/56/70: RMNy 291, Mm2r). Az alkalminak tűnő magyarítási kísérletek *(kalap* föntebb idéztetett, *rekeszték* áll 1793 u. Vitkótzinál: Három . . . 88) arra utalhatnak, hogy a latin terminus volt használatos. A NyÚSz első *zárjel* adata 1780-ból való.

N 684, N1v); prognosis — FO 1835 (1754: Bárány Gy.: Új Testam. Róm. 8, 29 jz. «Istennek eleve látása»); rhetor — rhétor F 1736 e. (1613: N 1059, 692); sapphirus — saffirus F 1747 (1541: N 49 Jel 21,19); sardonix — F 1604 (uo. 21,20); sceptrum — FOO (1620: N 1219, 169 és 330, 1631: N 1510, 260D); scholasticus — F 1602 (1571: N 304, 2v); scordium — FOO (1588: N 617, 18r); soloecismus — FOO (1613: N 1059, 297 és 689); stropha — F 1789 (1659: K 948, 14, 1680: K 1247 1r); stylus — stilus FO 1613 (1566—67: N 259, B3v), stylus (1605: N 933, 20r «tanitasanac moggia»); synedrium — FOO (1650: K 831, 19 «tanáts» és 30); synodus — F 1602 (1566—67: N 259,)(4r); terebinthus — FOO terebintus (BécsiK 186); tetrarcha — FOO tetrárka (1754: Bárány Gy.: Új Testam. ApCs 13,1); thesis — thésesek FO 1645 (1613: N 1059, 265); thronus — tronus FO 1734 (1624/26: N 1360, 71); thymiama — FOO timeamak- (BécsiK 186 — tévesen többes számnak értve?) vö. tömjén; tropus — F 1763 (1587: N 591, E3r «az igétöl különböző czalt magyarázat»); tyrannus — tyranos FO 1603 (1551: N 90, 1 Móz 6 jz.).

MAYER GYULA

R.-G. HÜTTEL: BRONZEZEITLICHE TRENSEN IN MITTEL- UND OSTEUROPA. PBF XVI/2, 1981

A mű a szerző 1974—75-ben készült disszertációján alapul, amelyet 1977-ben átdolgozott, és 1979-ben további kiegészítésekkel látott el.

A kutatás helyzetét, a zablák kialakulásának kezdeteit és a lódomesztikáció korai történetét ismertető bevezetés (1—16. l.) után a könyv zöme az agancs- és csontoldaltagokkal foglalkozik (24—124. l.). Egy rövidebb fejezet (124—164. l.) a fiatalabb és késő-bronzkori bronz oldaltagokat tárgyalja. Az összefoglalásban ismerteti a szerző a zabla-oldaltagok fejlődését, funkcióját és az általa kidolgozott csoportosításukat (171—176. l.). A munkát három függelék, valamint mutatók, regiszter (196—205. l.) és táblák (1—50.) egészítik ki, amelyek több mint 170 agancs- és 84 bronz zablát mutatnak be. A leletsűrűséget elterjedési térképek (24—27. tábla) szemléltetik. A 28—38. táblán zablát tartalmazó leletegyütteseket láthatunk, az ezeket követőkön pedig a függelékben leírt oldaltagokat, valamint időrendi táblázatokat. A felsorolt zablák többsége a Kárpát-medencéből és Svájcból származik.

A leletanyag erős szóródása — a nyugati Réallon-tól (Dép. Hautes-Alpes) a keleti Alakul'-tóig (OSZFSZK), az északi Hjortetaktól (Jütland) a déli (szerbiai) Vinčáig — nehéz, és nem mindig kielégítően megoldott feladat elé állította a szerzőt. Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy a Kárpát-medence-i, s alighanem a kelet-európai leletek zömét nem ismeri első kézből, és előkerülésük körülményeiről, «miliőjükről» nem mindig a legújabb kutatások alapján tájékozódott. Mivel számos oldaltagtípus csupán egy-két példányban ismert, a vélt hasonlóságok, ill. időbeli párhuzamosságok könnyen tévutakra vezethetnek. A kronológiában, chorológiában és tipológiában Hüttel elsősorban a szakirodalomra támaszkodik, különösen a Kárpát-medence leletanyagánál. Számos elfogadott típusmegjelölést megváltoztat, s hosszadalmas és bonyolult okfejtés segítségével gyakran revideál régebbi megállapításokat és elnevezéseket. Időrendi kérdésekben többnyire B. Hänsel kronológiáját követi, akinek azonban munkája megjelenése előtt nem volt lehetősége egy magyarországi utazáshoz, és a régebbi irodalom alapján, az anyag első kézből való ismerete nélkül dolgozott. Hüttel sajnos nem ismeri a tell-települések stratigráfiáját, amely pedig biztos alapot nyújthat a korabronzkor kronológiájához. Ma már lehetséges e kor depot-szintjeinek (kömlödi, hajdúsámsoni és kosziderpadlási szintek) időbeli párhuzamba állítása a korabeli sírokkal, amit sajnos e terület kutatói is gyakran figyelmen kívül hagynak. Mivel a szerző a Hänsel-féle időrend mellett más kronológiai rendszereket is említ, anélkül azonban, hogy időrendben egyeztetné őket, az olvasó gyakran nehezen tudja megállapítani, hogy pontosan melyik fejlődési szakaszról van szó, ill. hogy mire vonatkoznak a megadott keltezések, pl. stratigráfiára, kulturális fejlődésre, depot-szintekre. A tájékozódást Hüttel munkájában az is megnehezíti, hogy a szerző gyakran több kronológiai rendszerre támaszkodik. Ha valaki kívüllálóként próbál meg egy rendszert kidolgozni, s azt a már ismert rendszerekkel — mindenekelőtt az Égéikum kronológiájával — összhangba hozni vagy legalábbis időrendi párhuzamba állítani, aligha születhet belőle a terepmunka során szerzetthez fogható eredmény.

Noha Hüttel igen jól ismeri a zablákra vonatkozó irodalmat, nincs megfelelő tájékozottsága az általa oly nagy szorgalommal egybegyűjtött anyag leletösszefüggéseiről. Különösen jól mutatja ezt a 3. ábrán közölt «Synchronistische Zeittafel Karpatenbecken-Osteuropa». A «Mittlerer und unterer Donauraum» hasábban a Monteoru-kultúra három

fázisát Hänsel kronológiája alapján keltezi, s utána három depot-szintet, valamint a Noua-kultúrát és a kannelurás kerámiát tünteti fel. Melyiket?

Ismeretes, hogy ezen a területen nem csupán a Monteoru-kultúra volt elterjedve, s a kannelurás kerámia sem volt egységes. A magyarországi és általában a Kárpát-medence-i leletanyag kronológiai értékelésének hiányosságát példázza a 46. tábla «Chronologische Stellung der Trensenknebel im Donau-Karpaten-Raum», amelyben az oldaltagok keltezése a kulturális háttér és a stratigráfiai helyzet figyelmen kívül hagyásával történik. Egyáltalán nem világos ugyanis, hogy hol húzódik a határ FD III és MD I között, hol találhatók a cezurák, s az sem, hogy FD III—MD III egyes fokozatai időben egyáltalán párhuzamba állíthatók-e — s ha igen, hogyan — az egyes kultúrákkal és depotszintekkel. W. A. von Braun nyomán Hüttel MD III utánra teszi az 1—5. kincsszinteket, és kissé nagyvonalúan a korai, régebbi, középső és fiatalabb (4—5. depotszint), valamint a késői urnamezőkorral azonosítja őket. A 47. táblán — «Chronologische Stellung der Trensenknebel im westlichen Mitteleuropa» — a késő-bronzkor végén már «Kehlheim III» fölött késő-urnamezőkor, s efölött «Thrako-Kimmerischer Horizont» olvasható. Thrák-kimmer horizont Nyugat-közép-Európában? Az efféle meghatározásoknál először tisztáznia kellene, mit ért thrákon és mit kimmeren, s hol húzza meg köztük a határvonalat. E kérdésre még röviden visszatérek.

A szerző B IIIa-t FD III—MD I-gyel azonosítja (31. l.), másutt pedig (56. l.) egy Tószeg C korongot (Nr. 20) FD III-ra tesz, miközben FD III-at SH I-gyel, ill. Tószeg C-t a IV. mykénéi aknasírral, valamint SH I/II/A és FD III/MD I-gyel párhuzamosítja. E párhuzamosítások a tószegi «mykénéi jellegű» korong alakú oldaltag leírását (55 sk. l.) követik. Egy másik helyen (59. l.) Hüttel kijelenti, hogy a Tószeg D település megszakad, és Tószeg D végpontját (= Hänsel FD III/MD I) tekinti terminus ante, ill. ad quem-nek. A 3. jzet-ben Reinecke Br A_2-t Hänsel FD III-mal azonosítja. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Tószeg C-t — 1948-as ásatások — B IIIb = Reinecke Br B-ben adták fel, akárcsak több más települést, pl. Kosziderpadlást. Tószeg A-D-t Tompa Ferenc emlegette (24/25. BerRGK, 63 skk. l.), aki annakidején úgy vélte, hogy Tószeg A-D Reinecke Br A-D-vel egyidős. A régebbi ásatásokat csak részben publikálták: Banner J.—Bóna I.—Márton L., Acta Arch. Hung. 10, 1957, 1—140. l.; E. Schalk, Dacia XXV, 1981, 63—129. l.

A 24., 24 A, 25. és 25 A sorszámmal említett korong alakú zablaoldaltagokról (amelyek közül a két utóbbi bizonyosan nem zablaoldaltag) Hüttel megjegyzi, hogy «ihr Erscheinen im Karpatenbecken wesentlich auf dem relativ kurzlebigen Horizont des frühmykenischen Einflusses (= Hänsel FD III—MD I) Hajdúsámson bis Apa beschränkt sein dürfte». Megjegyzendő, hogy egyfelől Hajdúsámson és Apa egykorú leletek, másfelől pedig mindez Tószeg D-nek felelne meg, amikor viszont Hüttel szerint a település megszakad. Ha a szerző ezzel a tószegi település utolsó szakaszára gondol, akkor ezen a hajdúsámsoni és kosziderpadlási szintek *közötti* idő értendő, és nem a «Hajdúsámsontól Apáig» terjedő idő. Egy másik helyen Hüttel B III-at Hänsel FD III—MD III-mal állítja időbeli párhuzamba (104. l.). Joggal merül fel a kérdés, hol helyezkednek el a cezurák FD III és MD III között, hiszen másutt a pilinyi kultúrát a szerző még MD-be keltezi, ez pedig a nagy települések, ill. B III után következik. Azt is állítja (59. l.), hogy Tószeg D végpontja Hänsel FD III—MD I-gyel terminus ante quemnek tekintendő. Ebben az esetben viszont B III nem állítható időbeli párhuzamba FD III—MD III-mal. A 66. lapon Hüttel «Koszider-Bronzen von Tószeg C/D»-ről beszél, holott ilyenek már csak azért sem kerülhettek elő, mivel a település B III végén, a koszideri szint idején megszűnt. Ha Hänsel nyomán elfogadjuk, hogy a vatyai kultúra nem élte túl MD I-et (91. l., 44. jzet), akkor semmi esetre sem állíthatjuk párhuzamba B III-at FD III—MD III-mal, miként az a B. Hänsel, Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken c. munkájában közölt időrendi táblázatból (21. l.) is kitűnik. (E kronológiához l. Z. Benkovsky Pivovarová, Germania 60, 1982, 1—12. l.).

Arra sem kapunk magyarázatot, hogy Hüttel miért állítja párhuzamba B III-at FD III-mal, amely után minden magyarázat nélkül MD I következik (72. l., 23. jzet). Az olyan nagy településeken, mint amilyen a tószegi, dunaújvárosi vagy a százhalombattai volt, a hajdúsámsoni szint idején sem szakadt meg a folytonosság, legtöbbjüknél csupán kisebb pusztítások nyomai (pl. égésrétegek) fedezhetők fel. A füzesabonyi és a vatyai kultúra egész fejlődése B III-ra tehető, s tulajdonképpen három szakasz különböztethető meg: Hernádkak, Magyaszó és Bodrogszerdahely, amelyek közül csupán az utolsóban hagyták el *valamennyi* nagy települést. Éppen ezért nem teljesen világos, Hüttel miért számítja a füzesabonyi kultúra egy rövid szakaszát még FD III-hoz, és miért teszi ezutánra MD kezdetét. A datálások bizonytalanságát jól példázza a 71. l. utolsó bekezdése. A Szepescsütörtökön (Spišský Štvrok) előkerült bronzok és aranyleletek a koszideri szintbe tartoznak, és a mad'arovcei réteg települése fölött egy füzes-

abonyi — Vladár szerint ottományi — helyezkedik el. Az ottományi és a füzesabonyi kultúra kerámiaanyaga jól megkülönböztethető, jelen esetben füzesabonyi kerámiával van dolgunk.

A Hüttel által (Reinecke alapján, 87. l.) Br D/Ha A-val azonosított B IV — a forrói és ópályi szintek — valójában Reinecke Br C és korai D-vel állíthatók párhuzamba. Br B_1-et Reinecke alapján Hüttel Hänsel MD II-vel és Tápét MD III-mal azonosítja (94. l.), holott korántsem biztos, hogy e két fokozat párhuzamba állítható egymással, annál is inkább, mivel Hänsel nem határolta körül egyértelműen MD-t.

A tell-települések végét Hüttel Hänsel MD I—II-be keltezi (72. l.), miközben tisztázatlan marad, hogy valójában mit is ért ezen. A 75. lapon, ugyanebben a bekezdésben a következőket olvashatjuk: «. . . Beginn der ungarischen Mittelbronzezeit (Mozsolics B IIIa)», majd pedig « . . . Komplexe wie Hajdúsámson . . . (= Hänsel FD III/Mozsolics B IIIa)». B IIIa Reinecke Br A_2-nek felel meg, tehát semmi esetre sem a középső bronzkornak. Hüttel szerint a korongalakú oldaltagok (Tószeg C, Nr. 26), a perşinarii s a hozzá hasonló aranyleletek, valamint a «Dolchgräber von Tiszafüred» egykorúak (76. l.), és mindezek «eindeutige Zeugnisse für synchronistische Beziehungen von Mozsolics B IIIa-Komplexen und Gegenstücken in SH I/II A-Milieu». Miközben SH I és B IIIa egyidejűsége mellett száll síkra, MH II/III-t Reinecke Br $A_{1/2}$-vel azonosítja (76. l.), Br B_1-et (Lochham Horizont) pedig SH II-vel. B IIIa azonban Br A_2-vel egykorú, s ezért Br $A_{1/2}$ nem lehet egyidejű MH II/III-mal.

Jogos kétellyel fogadja az olvasó Hüttel azon kijelentését, miszerint « . . . an der kasachischen Knebel donauländische Formen direkten Anteil genommen . . .» (53. l.). Ez legalábbis meghökkentő, hiszen a távolság légvonalban körülbelül 3000 km. Maga Hüttel is hozzáteszi: «Trotz der ungeheueren räumlichen Entfernung» (62. l.). A közbülső állomások szemlátomást hiányoznak, illetve csupán egy karangulovi (Baskir ASZSZK) oldaltagpárról történik említés: «Anzuschließen an die kasachische Form» (Nr. 32—33). Az utóbbiak formája aligha igazolja ezt az értelmezést, és ezért a légvonalbeli távolság továbbra is áthidalhatatlannak látszik. Nem vitatom annak a lehetőségét, hogy egyszer valóban sikerül felfedezni közbülső láncszemeket a «közép-dunai» s a «kontaminált kazah forma» között, egyelőre azonban az összefüggés távolról sem bizonyítható.

Az előadásmód terjengőssége más fejezetekben is sok szempontból áttekinthetetlenné teszi a szerző eszmefuttatásait, például azon részeknél, ahol Hüttel a mykénéi hatást bizonygatja. E hipotetikus tételét már korábban megkísérelte érvekkel alátámasztani (Jahresbericht d. Instituts f. Vorg. d. Universität Frankfurt a. M. 1977, 65—86. l.), s hasonló nézeteket vallanak más kutatók is, például H. Müller-Karpe, B. Hänsel, A. Vulpe és J. Bouzek. Hüttel voltaképpen könyve legnagyobb részét a mykénéi hatás (elsősorban a Kárpát-medence-i befolyás) kérdésének szenteli. A jelen munkájában közzétett nézetek arra azonban nem nyújtanak magyarázatot, hogy a mykénéi hatás hogyan és milyen utakon érte el a Kárpát-medencét, fel egészen a Felső-Tisza völgyéig, sőt Szepescsütörtökig (Spišský Štvrtok). Ez az elképzelés S. Vladár leírásán (Slov. Arch. 21, 1973, 318 skk. l.) alapul.

Egyelőre két okból sem látszik bizonyítottnak a Felső-Tisza völgye és Mykénai kapcsolata:

a) Sehol sem találunk leírást arra vonatkozóan, hogy milyen földrajzi úton érte el a mykénéi hatás északot (72. l.: «carpato-mykenischer Wellenbanddekor»; 23. l.: «Wellenbandstil als carpato-mykenischer Stil A»; 54. l.: «Das Karpatenbecken und Osteuropa gehören zweifellos zur mykenischen Interessensphäre»; 58. l.: «frühmykenischer Kulturstrom»; 55. l.: « . . . unerheblich, ob Mykenai etwa nur vorderasiatische Anregungen weitervermittelte, oder nur Eigenentwicklungen exportierte . . .»). B. Hänsel a perşinarii leletet nevezte közbülső állomásnak Mykénai és a Felső-Tisza völgye között (Jahresbericht 1977, 87. l.). Az útvonalak tehát egyelőre tisztázatlanok, s amíg nem ismerjük a közbülső állomásokat, legalábbis elővigyázattal kell az ilyen megállapításokat előadnunk.

b) A mykénéi hatás főleg német régészek képviselte felfogásával szemben ellenérvként arra hivatkozhatunk, hogy mind ez ideig egyetlen olyan lelet sem került elő a Kárpát-medencéből, amely mykénéinek lenne meghatározható, másfelől viszont az Égeikumban sem találtak egyetlen hullámvonalas díszítésű vagy spirálmintás tárgyat sem (mint amilyenek pl. a hajdúsámsoni vagy apai korongos csákányok, ill. hullámvonalas díszítésű zablaoldaltagok). Hüttel a «Streitwagenalter»-re hivatkozva így ír: «Von diesem weltgeschichtlichen Ereignis blieben das Karpatenbecken und Osteuropa nicht unberührt», illetve: «Im Dreiklang von Schwert, Trensenzaum und Speichenrad-Streitwagen zeigt sich das Karpatenbecken als der ferne Außenposten jener internationalen Welt der Streitwagenfahrer». Magyarország és Erdély füzesabonyi és ottományi rétegeiből egyaránt

ismerünk kocsimodelleket, amelyek azonban mind négykerekűek. Későbbi periódusból származik az a Vel'ke raškovce-i urna, amelynek kétkerekű kocsiábrázolásain egy személy látható, holott a harcikocsik rendszerint két embert szállítottak (l. Jahresbericht 1977, 31. skk. l.). A sírban talált többi edény világos pilinyi összefüggésekre, azaz a tell-települések utáni időre utal. A hajdúsámsoni szint kardleletei sem tekinthetők bizonyítéknak. Mindössze 5—6 darab ismeretes belőlük, s díszítésük megegyezik a korongos csákányok szokványos A típusával.

A keszthelyi, sauerbrunni, boiui stb. kardok már csak elterjedésük (l. Arch. Ért. 99, 1972, 188. és 202. l.) alapján sem utalnak közvetlen mykénéi kapcsolatra az aknasírok korában. Ezek a régebbi halomsír-periódus fegyverei, és a kosziderí és forrói szintek közé datálhatók, azaz a B IIIb szakasz nagy településeinek elhagyását követő időre (Acta Antiqua XXI, 1973, 8—9. l.).

Ha szem előtt tartjuk azt a körülményt, hogy a közvetlen mykénéi kapcsolatokat mind ez ideig nem bizonyították és egyelőre aligha bizonyíthatják, a szerző számos megállapítását jogos kétellyel kell fogadnunk, pl. « . . . befestigten 'Tellsiedlungen' . . . in der Altbronzezeit desintegrierenden 'Akropolenschicht', einer Herrenschicht, die . . . internationale Verbindungen ahnen läßt und vor allem Beziehungen zum östlichen Mittelmeerraum, dem mykenischen Griechenland . . .» (Jahresbericht 1977, 81. l.). Mindenekelőtt a «tell-településeket» kell közelebbről szemügyre vennünk. Többségük hajdani mocsárvidékek kis dombjain, nemritkán folyómenti magaslatokon (pl. Kosziderpadlás) vagy kedvezőbb adottságú terepen (mint az ottományi kultúra több települése) fekszik. E települések aligha nevezhetők akropolisznak, még akkor sem, ha erődítések nyomait is felfedezhetjük rajtuk (mint például Tószeg-Laposhalmon, Márton L. ásatásai). A kutatás ezzel a kérdéssel még alig foglalkozott. Az mindenesetre bizonyos, hogy az alföldi mocsarak között aligha közlekedhettek harciszekerekkel.

Hüttel munkájának újra meg újra visszatérő alapgondolata: «Mykenische Einflüsse und W—O-Kontakte haben deutliche Spuren in der mitteldanubischen Trensenentwicklung der Stufen Hänsel FD III/MD I hinterlassen» (74. l.). Az anatóliai kapcsolatok sokkal kézenfekvőbb lehetőségét a szerző így utasítja vissza (77. l.): «Es liegt mindestens ebenso nahe, direkte mykenische (griechisches Festland) — als donauländische Kontakte anzunehmen». E nézet cáfolatául arra hivatkozhatunk, hogy Mykénai hatása az Égeikumban, Kisázsiában, sőt Dél-Itáliában (Szicíliában) is aligha érvényesült SH II előtt, és legalábbis elgondolkoztató, hogyan volt lehetséges a «Mykénai» és a Felső-Tisza völgye közötti kapcsolat már a 16. században (Acta Antiqua XXI, 1973, 4—8. l.). A korai kapcsolatok bizonyítékául Hüttel a tószegi korongalakú zablaoldaltagra (Nr. 26) hivatkozik, «dessen nächste Gegenstücke im Schachtgrab IV von Mykenai belegt sind» (43 B tábla). (A mykénéi korongalakú oldaltag értelmezéséhez l. a 40. l. 9. jzetét). E párhuzam annál is inkább meglepő, mert másutt a szerző jóval nagyobb gondot fordít a pontos tipológiai elemzésre (pl. 70 skk. l.). Egyébként maga Hüttel is leszögezi, hogy «über die Frage der chronologischen Relevanz des mykenisch-nordägäischen Einflusses auf das Karpatenbecken das letzte Wort noch nicht gesprochen ist».

A sághegyi agancsoldaltagok (Nr. 160—164) ma *valamivel* pontosabban keltezhetők ill. kronológiailag lehatárolhatók. Patek Erzsébet (Arch. Hung. 44, 1968, 120. l. és 7. jzet) szerint a hegyet a fiatalabb bronzkortól a fejlett vaskorig lakták. Az ezt megelőző és ezt követő időből csupán kevés leletet ismerünk, az anyag zöme a gyermelyi szint (B Vc) utáni időre keltezhető. A település B VI/b-ben (romándi szint) szakadt meg. Ebből az időből öt depot származik. Az ezt követő időből egy gyéren lakott fiatalabb település nyomai ismertek, amire a kerámia és a háromlyukú, «szkíta» jellegű (de nem szkitának értelmezett) oldaltag alapján következtethetünk. A sághegyi és a pécsi (Nr. 159—164) oldaltagokat Hüttel a mörigeni típushoz (Nr. 135—) sorolja.

A fiatalabb és későbronzkori agancsoldaltagoknak szentelt fejezetben (108—124. l.), valamint az ugyanezen kor bronz oldaltagjairól szóló fejezetben (124—167. l.) többször találkozunk olyan kitételekkel, mint «thrák-kimmer» szint, «Kimmererproblem», «Importe von thrako-kimmerischen Eindringlingen oder auch Flüchtlingen» (117. l., 2. jzet), «thrako-kimmerischer Formenkreis», «thrako-kimmerische Knebelentwicklung» (117. l.).

Hüttel külön tanulmányt is tervez «Thrako-kimmerisches Pferdegeschirr in Mittel- und Südosteuropa» címmel (170. l., 24. jzet). Ezzel kapcsolatban szeretnék néhány észrevételt tenni.

A fiatalabb- és a későbronzkori agancsoldaltagok és az egykorú bronzból készültek közötti összefüggést még nem vizsgálták. Utóbbiak közül egyesek nyilván a későbbiek prototípusainak foghatók fel. Az irodalomban még sehol sem találunk utalást arra, hogy mely zablák tekinthetők «thráknak», melyek «kimmérnek» vagy trákó-kimmérnek. A «thrák» meghatározás időben és térben mindinkább bővül, ami azzal a régebbi felfogás-

sal hozható összefüggésbe, hogy a thrákok és dákok egy és ugyanazon nép volt. A régebbi nyelvkutatás szerint a géták és dákok ugyanazt a nyelvet beszélték mint a thrákok (lásd pl. J. J. Russu, Limba traco-dacilor. Bukarest 1959; J. J. Russu, Etnogeneza românilor. Bukarest 1981). Ezzel szemben olyan kiváló nyelvészek, mint Harmatta János és V. I. Georgiev véleménye szerint a thrákok és a dákok különböző, egymástól jól megkülönböztethető nyelvet beszéltek, bár kétségkívül mindkét nyelv az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozott. Érdemes felidézni ezzel kapcsolatban Harmatta János néhány fontos megállapítását a sajnos csak magyar nyelven közölt, «Kimmerek és skythák» (Antik Tanulmányok XIII, 1966, 107—116) c. cikkéből. Eszerint a dákok és a thrákok már a Kr. e. első évezred előtt külön etnikai csoportot alkottak. Az előbbiek ahhoz az indoeurópai nyelv- és népcsoporthoz tartoztak, amelyhez a géták, a dardanok és a karposok is sorolhatók. Szállásterületük a Kr. e. első évezred elején a keleti Kárpátok keleti lejtőire, Erdélyre, Havasalföldre, a Duna és a Haimos közötti területre és Dobrudzsára terjedt ki. Noha dákok is lehettek Erdélyben, nevük jóval később bukkan fel az antik forrásokban. Hérodotos az agathyrsosokat (akik nem voltak skythák) említi Erdély lakóiként, s utoljára Aristotelés tesz róluk említést 340—330 között, amely semmi esetre sem irodalmi reminiszcencia, ugyanis új adatokat tartalmaz. A dákokat ellenben Menandros említi először (Kr. e. 310 körül). Az agathyrsosok Erdélyben, ahová 530 táján vándoroltak be, iráni nyelvet beszélő, de nem skytha vezető réteget alkottak a dákok fölött, és 340-ig tartották kezükben a hatalmat. 340 körül valószínűleg a kelták döntötték meg uralmukat, és ezért találjuk e kortól kezdve ezek törzsi nevei között a dákokét. Az agathyrsosoktól nyugatra Herodotos szerint a sigynnések laktak, akiknek hazája az Adria-menti venétek földjéig terjedt.

Harmatta János szerint a Szentes-vekerzugi sírok a sigynnéseknak tulajdoníthatók, mert az antik adatok és a görög forrásokból meríthető dátumok szemlátomást megegyeznek. A sigynnésekat kitűnő lótartóknak, lókereskedőknek és kocsihajtóknak írják le.

A skythák szállásterületein az antik források tanúsága szerint korábban a kimmerek laktak. Aristeas 546-ban először említi, hogy a skythák a Fekete-tengertől északra fekvő sztyeppevidéken a kimmerek helyébe léptek. Harmatta szerint a kimmerek H B és H C fordulóján, 750 körül törhettek be a mai Magyarország területére, ugyanis ekkor bukkannak fel az első olyan bronz oldaltagok, amelyek kubáni kapcsolatokat sejtetnek, s ezek előfordulása nyilván a kimmerek kárpátmedencei felbukkanásával függ össze. Zabláikat nyugatabbra is utánozták. A kimmer törzsszövetség Keletmagyarország, a Dnyepervidék és a krimi—kubáni vidék területét foglalta magában. A Don-vidék 700-tól valószínűleg nem tartozott birodalmukhoz. Hatalmuk 640 körül érhette el csúcspontját, és ezért aligha valószínű, hogy nyugati irányban a skythák terjeszkedése hamarabb megindult volna. A nyugati s a keleti kimmerek kapcsolatai 590-ig állhattak fenn. Urartu és a nyugati kimmerek kapcsolataira legalábbis eddig az időig vannak bizonyítékaink (l. pl. a mihałkovoi és ahalgori leleteket). Ezt követően felbomlott a kimmer törzsszövetség. Valószínűleg ekkor érkeztek az agathyrsosok Erdélybe. Herodotos a magyarországi kimmereket sigynnéseknek, az erdélyieket pedig agathyrsosoknak nevezi, ami valószínűleg azzal függ össze, hogy a kimmer törzsszövetség felbomlása után az egyes törzsek saját nevükön szerepeltek.

Harmatta János mindenekelőtt a VIII. oldaltag-csoportot hozza összefüggésbe a kimmerekkel. Mindenesetre további kutatást igényel annak megállapítása, hogy mi ered autochthón fejlődésből, ugyanis már az ópályi szint idejéből vannak bronz oldaltagjaink. Az aranyosi leletekből (B Va) mind ez ideig még egy sem ismeretes, jónéhány került azonban elő kurdi leletekből (B Vb), amelyek közé Hüttel 215—219. sz. darabjai is sorolhatók. Ugyanezen szint publikálatlan leletei között is találunk még zablaoldaltagokat. Az oroszmezői (rus-i, Nr. 198, 200—202, 204) típusú darabok ugyancsak a kurdi szintbe datálhatók, a medvedzeiek (Nr. 200—201) pedig egy gávai urnában egy övvel együtt kerültek elő, ami erre a szintre főleg Erdélyben jellemző. Az ugyanezen korból származó négy gyöngyössolymosi depotlelet közül kettőben azonos korú, de eltérő oldaltagok voltak, amelyek a žbincei és ispánlaki leletekhez hasonlíthatók. A kurdi leletek idején tehát egyidejűleg több típus létezett, és ezeket pontosan el kell határolni a «kimmer» daraboktól, amelyek jóval későbbre tehetők, legalábbis a romándi szint utánra, ha ugyan nem még későbbre, a sarengradi (K. Vinski-Gasparini, Die Urnenfeldkultur in Nordkroatien, 130 B és 131. tábla) vagy sitnoi (M. Novotna, Arch. Slovaca fontes IX, 1970, 116. l., még publikálatlan) leletek utánra. Hasonló tárgyakat tartalmazó leletek a mai Magyarország és Erdély területéről is ismertek.

Hüttel erősen túlértékeli a «thrák—kimmer kör» leleteit, amikor ezt az eseményszintet «weltgeschichtlicher Größenordnung»-nak nevezi (165. l. 8. jzet, Hüttel Holstera hivatkozik).

A dákok és thrákok kérdésével az ismert nyelvész, Vladimir I. Georgiev (Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee, Incunabula graeca, vol. IX, Roma 1966) is behatóan foglalkozott. Munkájában igen tanulságos térképet közöl a dák és thrák nevek feltüntetésével (136—137. l.), amelyből kiderül, hogy thrák településterületek csak a Dunától délre mutathatók ki: «La Tracia e la Dacia sono state popolate da elementi etnicamente diversi, parlanti due lingue indoeuropee differenti. Questa conclusione e confermata dall' analisi del materiale linguistico dacio (daco-misio) e tracio» (139 sk. l.). A thrák törzsek településterületét Georgiev így foglalja össze: «La regione tracia, o Tracia stricto sensu, comprende la parte orientale della penisola Balcanica tra il mar Nero, la Propontide, il mar Egeo (comprese le isole de Taso e di Samotracia), approssivamente a sud del Danubio e della Scizia minore (Dobrugia) e ad est dei fiumi Timaco-Strimone» (176. l.). Georgiev megemlít több egykori thrák nevet, amelyek a Dunától északra *sohasem* fordulnak elő.

Az őskori leletek történelmi értékelésénél az ethnikai meghatározás áll mindig az érdeklődés központjában. Antik források adatai népekről és szállásterületeikről annál nehezebben értelmezhetők minnél régebbi adatokról van szó, esetleg egymásnak ellentmondók. Gyakran az időrendi bizonytalanság is megnehezíti a «kultúrák» népi meghatározását. A nyelvtudomány eredményei és az ásatások során felszínre került leletek a legritkább esetben hozhatók elfogadható párhuzamba. E. Wahle, Zur Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis. Heidelberg 1941 c. könyve e kérdésre vonatkozólag ma is aktuális.

Végezetül néhány apróbb tárgyi tévedésre hívjuk fel a figyelmet. A Banner János által röviden ismertetett, de képen még nem közölt «bronzkor előtti» zablaoldaltagról a «Dolgozatok» 15 (1939) 165 sk. lapján olvashatunk s nem a 105 sk. lapon, mint Hüttel írja). A Bodzáspart 13-as gödrében nem találtak agancsoldaltagot, és Banner sem állít ilyesmit, hanem a szakálháti (ma Hódmezővásárhelyhez tartozó) Diószegi-tanya 13-as gödrében került elő egy megmunkált csontdarab töredéke, s Banner ezt értelmezte zablaoldaltagnak (az ellenőrzés munkájáért Trogmayer Ottót illeti köszönet. A lelet eneolit kori, l. Kutzián I., Arch. Hung. 48, 1972, 50. l.).

A két tószegi csontkorongot (Nr. 25, 25A) Hüttel is csak fenntartásokkal nevezi zablaoldaltagnak. Tisztán *tipológiailag* kétlyukú aranykorongokhoz hasonlítanak. A 24. sz. darabnál (Tiszafüred) sem árt az óvatosság. A 25B sz. darab (Vatina, átm. 4,5 cm) tőrmarkolatgomb. Merészség ezt a 43B táblán közölt mykénéi darabhoz hasonlítani, hiszen a nyílások teljesen eltérőek. Vatina egyébként nem a Kárpát-medence délnyugati részén található (65. l.). Devence-barlang sem Veszprém megyében, hanem a hajdani Bihar-megyében (Erdély) található (71. l.). A 12. táblán Tiszaluc-Dankadomb Nr. 119 helyesen Böheimkirchen. Helyesbítésre szorul néhány meghatározás. Füzesabonyban az alsóbb rétegekben hatvani áru volt, s efölött füzesabonyi, de semmi esetre sem «Füzesabony-Otomani Kultur». Bár az ottományi kultúra a füzesabonyi rokona, de tipológiailag jól megkülönböztethetők egymástól. Hüttel szemlátomást nagy igyekezettel ügyel a magyar nevek helyesírására, mégis lépten-nyomon hibákat követ el, pl. mindenütt Ásotthálom-ot ír Ásotthalom helyett. Gyakran fordul elő az egy hangot jelölő betűkapcsolatok téves elválasztása (pl. *zs*-é), holott a *sch* vagy a *ch* a németben sem választható el.

A szerzőnek hálásak lehetünk azért, hogy a különböző publikációkban szétszórva közölt zablaoldaltagokat egybegyűjtötte. Világosabb, egyszerűbb és rövidebb összefoglalásuk áttekinthetőbb lett volna, s a gyakori önismétlések elkerülésével az olvasó dolgát is megkönnyítette volna.

A leletanyag első kézből való ismerete nélkül összeállított, csupán a szakirodalomra támaszkodó kronológia és a javasolt keltezések aligha találnak osztatlan helyeslésre. A szakirodalom mégoly szorgos tanulmányozása sem helyettesítheti — különösen, ha a szükséges nyelvismeret is hiányzik — a tudományos gyűjteményekben végzett beható munkát. Mindezzel nem célunk a könyv érdemeinek elvitatása, csupán a következő munka során megoldandó feladatokra szerettünk volna rámutatni.

MOZSOLICS AMÁLIA

KÖNYVSZEMLE

ARISZTOTELÉSZ ; RÉTORIKA. Fordította, a jegyzeteket és az utószót írta *ADAMIK TAMÁS*. Budapest, Gondolat Kiadó 1982. 308 lap.

«1845-ben Kis János fordításában jelent meg nálunk először a Rétorika. A fordító panaszkodott Arisztotelés 'szófösvénysége' és a magyar rétorikai terminológia hiánya miatt. Csaknem másfél évszázad múlva, ma, ugyanezzel a két nehézséggel küzdött meg Adamik — sikerrel» — ajánlja az új Gondolat-kiadvány fülszövege Arisztotelés Rétorikáját «az olvasó figyelmébe». Ezzel akaratlanul is felhívja a figyelmet a kérdésre, amely ből a kötet megítélésének is ki kell indulnia: ki az az olvasó, akinek számára ma Arisztotelés Rétorikája magyarul megjelent, és mennyiben hasonlít Kis János olvasójához? Rétorikánk kialakulása kezdettől fogva összefonódott a nyelvújítás, a nemzeti nyelvű irodalom és a nemzeti függetlenség ügyével. «A szónokság szabad nép körében támadt, s szabad nép életéhez tartozik» — cseng vissza Tacitus gondolata Kölcseynél. A hazai rétorika-történetben fontos szerepet játszott, hogy az Akadémia 1832-es fordíttatási határozata nyomán Kis János (maga is író, költő, irodalomszervező és műfordító) 1838-ban — tehát mintegy előkészületül az Arisztotelés-fordításhoz — lefordította «Blair leckéit», az angol Hugh Blair 1738-ban megjelent, Nyugat-Európában igen népszerű, nálunk is nagyhatású rétorikai kézikönyvét. A 40-es évektől a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban egy sor irodalom- és rétorika-elméleti klasszikus jelent meg magyar fordításban, köztük a tévesen Anaximenésnek tulajdonított Rhetorica ad Alexandrum, Arisztotelés Poetikája, s utóbb a Rétorika. Ebben a szellemi légkörben Kis János fordítása másfajta olvasói visszhangra számíthatott, mint az új irodalomelmélettől posztulált «ideális olvasó» típusától egészen másképpen különböző olvasókkal szembenálló mai fordítás.

Az utóbbi években nálunk is felmerült a rétorika iránt világszerte felélénkült elsősorban strukturalista-nyelvészeti szempontú érdeklődés. Elég a Helikon világirodalmi figyelő 1977-es rétorika-számára utalni, amely «a rétorika újjászületéséről» beszél, vagy Vigh Árpád 1982-ben megjelent Retorika és történelem c. monográfiájára, amely a magyar retorika fejlődését egyetemes összefüggésekbe ágyazva tárgyalja, és függelékében közel ötszáz tételes bibliográfiát ad 1790-től napjainkig a magyar rétorika-történetről. Az új fordítás olvasói alighanem elsősorban azok közül kerülnek ki, akiknek érdeklődését a rétorikának ez a reneszánsza táplálja; irodalomkutatók, nyelvészek, stilisztika-kutatók, szemiotikusok, filozófusok vagy bölcsészhallgatók, akiknek mindenesetre egy közös vonása van, hogy túlnyomó többségükben nem tudnak görögül, sokkal messzebb állnak az eredeti szövegtől, mint Kis János kortársai, viszont az Arisztotelés-művet tudományos igénnyel akarják kézhez kapni, vagyis olyan fordításban, amelynek szövege nemcsak érthető és világos, hanem terminológiája is megbízható; korszerű és következetes, alkalmas arra, hogy a maguk tudományos igényeihez mérten rá támaszkodhassanak. És éppen ezeken a pontokon küzdött és küzd szükségképpen a Rétorika-fordítás a legnagyobb nehézségekkel. Megítélésének mércéje, hogy mennyire sikerült a fordítónak a mai olvasó ilyen igényeit kielégíteni, és mennyire tudta fordítását egyfelől a mai magyar értekező próza felső szintjéhez közelíteni, másfelől mennyire tükrözi a szöveg a modern rétorika-elmélet eredményeit, — a két követelmény természetesen nem kerülhet ellenségesen szembe egymással.

Vegyük elsőnek a címet ; Rétorika. A mű eredeti címe, amely a belső címlapon is olvasható ; *Τέχνη ῥητορική*, vagyis a szónoki művészet, mesterség, tudomány. A *τέχνη* jelentés-változatairól, jelentés-fejlődéséről könyvtárnyi szakirodalom van. Vigh Árpád az Arisztotelés-mű címét «a rétorika gyakorlati tudományá»-nak értelmezi (i. m. 21). Adamik, akárcsak Kis János, nem foglal állást a kérdésben, nyilván a szó használatának magyar hagyományára bízva a megértetést. Nem segíti azonban fent jellemzett olvasóját, hogy a továbbiakban is idegenkedik a *τέχνη* szónak és származékainak (*ἄτεχνος, ἔντεχνος, ἐκ τῆς τέχνης*, stb.) lefordításától, következetesen «a rétorikán kívül eső», «réto-

rikán belüli», «rétorikához tartozó» változatokkal adva vissza őket. A rétorikai terminológia egy részénél általában a fordításnak ez a szigorú következetessége jellemzi Adamikot, ami a fenti célkitűzés értelmében feltétlenül érdeme, egészen addig, míg a következetesség elvéhez való ragaszkodás nem vezeti félre az eredeti szavakat, kifejezéseket és azok lehetséges értelmezéseit nem ismerő olvasót. Egy példa: az egyik legfontosabb szakszót, a görögben is többjelentésű *λόγος*-t mindig az ugyancsak többjelentésű «beszéd»-del fordítja, ami néha félreértésekhez vezet, így a «beszédrész» kifejezés magyar olvasóinak többsége inkább az alanyra vagy az állítmányra gondol, mint a retorikai mű összetevőinek egyikére. Kis János a «szónoklat» terminust használja «beszéd» helyett ebben az esetben. A nem kevésbé lényeges *λέξις* visszaadására Adamik következetesen a «stílus» terminust használja, pedig a szöveg olykor némi rugalmasságot kívánna: pl. nemtelen világos, mit jelent az, hogy «a stílus formája nem lehet metrikus» (192), vagy hogy «a stílusnak ritmusosnak kell lennie». Kis János itt «szónoklati nyelv»-ről beszél, s ez valóban lehet metrikus vagy ritmikus. Bizonyos összefüggésekben lehetne metafora helyett a «névátvitel»-t használni (pl. «fajról fajra történő metaforák», 205), mert félő, hogy különben az olvasó nem érzi a görög szó eredeti jelentését. Aristotelés művében kulcsfontosságú szerepet tölt be az *ἐνθύμημα*. Sem Kis János, sem Adamik nem fordítja, a magyar rétorikai szaknyelvben «enthiméma»-ként honosodott meg. Ennek ellenére nem elképzelhetetlen egy olyan Rétorika-fordítás, amely lefordítja a szót, mégpedig retorikai vagy szónoki következtetésnek, vagy egyszerűen következtetésnek, fenntartva a logikai következtetés számára a már polgárjogot nyert szillogizmus terminust. Nem purizmus volna ez, hanem szembenézés az olvasó említett igényeivel.

Az esetek egy részében, noha a fordító következetességet ígér, a görögül nem tudó olvasót megtévesztő módon ingadozó a terminológia. A *τόπος*-t, amelyet Kis János szellemesen «okhely»-nek «nyelvújított», Adamik a szövegösszefüggéstől függően (ami helyes alapelv) az «általános érv», «érv» vagy «tétel» szavakkal adja vissza, s ezt két ízben részletesen meg is okolja (234, 294). A fordítás utolsó fejezetében viszont meglepetésszerűen kétszer egymás után «toposz»-t ír (231), és az olvasó nem tudhatja, van-e itt ennek a terminus-váltásnak valami jelentősége, sőt talán magát a terminus-váltást sem észleli. Más terminusok esetében még nagyobb az indokolatlan következetlenség: pl. «aszündeton» (187) = «kötőszóelhagyások» (207) = «kötőszóelhagyásos stílusalakzat» (232) = «kötőszó nélküli mondat»; «dithüramboszok előjátékai» (192) = «dithüramboszok előhangja» (212): az egyébként «szójáték»-nak értelmezhető *παρὰ γράμμα* kifejezés hol «homonimián alapuló tréfa» (202), hol «egybehangzáson alapuló tréfa» (203); stb.

Az újonnan bevezetett terminusok egy részénél úgy érezzük, jobb volt a régi, így «tagmondategyenlőség» (195) helyett inkább választanánk a Kis János-féle «párhuzamosság»-ot. Máskor viszont szívesebben vennénk a régi helyett új megoldást; «fagyosság», «illőség», írta volt Kis János és írja Adamik a merev és a megfelelő stílusról. Ha Adamik nem fordítja le az apoftegmát vagy a kordaxot — nem gondolva olvasójával! —, fáj a szívünk a Kis János «velős mondat»-áért vagy «szökdécselő» trochaeusáért, és mindenképpen hiányoljuk az olyan terminusok lefordítását, melyeknek van bevált magyar megfelelője: homonimia, prológus, metrum, stb. Egyetérthetünk vele, ha a latinos formában meghonosodott logikai-filozófiai terminológiát használja (szillogizmus, premissza, indukció, szubsztancia, analógia stb.), de nem indokolt, hogy szövegét a szükséges idegen szavakon felül fölöslegesen rengeteg latinból származó internacionalizmussal zsúfolja tele; funkció, funkcionál (ez különösen gyakori), patrónus, rigorózus, evidens, formula, terminus. Ezekre nem nehéz megfelelő magyar szót találni. A görög eredetű szavak (dilemma, kólon, egzaltált stb.) indokolatlanul sűrű előfordulása még inkább eltávolítja a szöveget az értekező próza eleganciájától, egy sajnos mindinkább eluralkodó «fordítói stílus» felé.

Érthető, hogy ez különösen olyankor kirívó, amikor a fordító «logizálja» az eredeti szöveget; a szófösvény Aristotelést úgy magyarítja, hogy sokszor feleslegesen felduzzasztja a magyar változatot, pl. «amikor megfeleltetik egymásnak a terminusokat» (205), «ilyen terminusokat használ: szellőlibbenés, eltévelyedés, ágaztatások» (211) — a «terminus» egyik esetben sem szerepel az eredetiben, és amúgysem érthető, miért terminus a szellőlibbenés. Vannak a fordítónak mindig kéznél levő «kész elemei» az eredeti tömörségének visszaadása elől kitérő bőbeszédű megoldásra, ilyen pl. a «cselekmény» (213, 217, 219, 221), vagy «tényállás», «tények ecsetelése» (220, 221), amelyek a maguk összefüggésében a jogi nyelvre próbálnak rájátszani, de a görög szövegben nincs megfelelőjük. A felduzzasztás néhány további példája; «minőségek» (204), «kiugrik a logikai konklúzió» (226), «de a bemutató beszédek bevezetését meríthetjük» (212), «a mondanivaló tartalma» (198), «az illetőség elvének megsértése miatt» (181) stb. Adamik elvileg tisztában van ezzel a fordítói problémával; «előfordul az is, — írja az utószóban — hogy a tömör

kifejezés értelme világos, de ha a magyarban az eredetinek megfelelő tömörséggel adjuk vissza, érthetetlenné válik» (292). Csakhogy a fellazítás sem válik mindig az érthetőség javára, ami leginkább a III. könyvben figyelhető meg, mert Aristotelés itt a leginkább szófösvény. Pedig a Rétorikának éppen ez a része az, amely a metafora és a hasonlat középpontba helyezett tárgyalásával a leginkább tarthat számot a stilisztika és a poétika kutatóinak érdeklődésére. A stilisztikai példatár átültetése sikerült sajnos a legkevésbé, már ahol megtörtént, mert a fordító eleve lemondott pl. a hasonló végződés műfordítói szintű visszaadásáról, és ehelyett egyszerűen a görög szöveget közölte, zárójelben adva a hozzávetőleges fordítást (196). Pedig csak kis lelemény kellett volna hozzá, és az a meggyőződés — Kis Jánosban mindkettő megvolt, — hogy nem a görög nyelv egyedülálló sajátosságairól van szó, hanem minden nyelv és minden költészet közös és éppen ezért lefordítható jegyeiről. Kis a szójátékok lefordításának feladatával is szembenézett; «rest test» — így adja vissza az *'Ανάσχετος οὐκ ἀν ἀσχετός* anagrammát. Adamik a szójátékoknál a szó szerinti fordítást adja, amiből persze a játék eltűnik, a görög megfelelőt pedig vagy latin betűs átírásban, zárójelben kapcsolja utána, vagy ugyancsak latin betűvel a szövegben közli a görög szót és zárójelben a fordítást (16), máshol pedig pusztán a görög szöveget adja meg latin betűs átírásban és a jegyzetben fűz hozzá magyarázatot (163). Folyamatos olvasásra szánt szöveg esetében a mai fordítói gyakorlatban ez a következetlenség elképzelhetetlen: vagy minden idézetnek, példának, versbetétnek magyarul, vagy esetleg — tudományos szövegben — mindegyiknek kétnyelvűen kellene szerepelnie. Annál inkább indokolt számon kérni a fordítótól a stilisztikai példák átültetésének hanyagságát, mert a verstani példákat más elbírálás alá veszi, és nagy gonddal adja vissza pl. a paian metrumát (192).

Még egy zavaró következetlenség. Azok a Rétorika-idézetek, amelyek az utószóban szerepelnek, olykor lényegesen eltérnek a fordítás szövegének megfelelő helyétől: pl. megfertőzni (6), illetve megrontani (276) a bírót: tömegekkel (9), illetve egyszerű emberekkel (278) való tárgyalás: szillogizmus a logikában (13), illetve dialektikában (280): stb. Nyilván az utolsó kéz simítása hiányzik itt, ahogy a 279. lapon is, ahol a helyes szöveghely 1355a, vagy a 282. lapon, ahol az idézett példa helyesen a II. könyv 23. fejezetéből való.

A könyv használója mindenképpen hiányolni fogja az indexet, bár némileg kárpótol érte az analitikus tartalomjegyzék. De miért nem szerepelnek a tartalomjegyzék fejezetcímei az egyes fejezetek fölött? Nem lett volna fölösleges. Sőt tájékoztatásul a mű mindhárom könyve kaphatott volna alcímet.

Adamik a modern Aristotelés-fordításoknak a Szalai Sándor által az Organonhoz írt megjegyzésében vázolt három lehetséges útja, a tradicionalisztikus, a terminologisztikus és a kommentatív közül a legutóbbit választotta, s ebben eltér a magyar Aristotelés-fordítók gyakorlatától, akik általában úgy igyekeztek e három fordítói megoldás szempontjait kibékíteni, hogy inkább a tradicionalisztikus és terminologisztikus módszer követelményeit tartották szem előtt, a kommentatív feladatokat pedig a jegyzetanyagra bízták. Adamik ehelyett saját értelmezéseit, tartalmi megfigyeléseit gyakran beépíti a fordítás szövegébe, olykor már-már parafrazálja az eredeti szöveget, a jegyzetek viszont szinte kizárólag a tárgyi felvilágosításokra korlátozódnak. Ugyanakkor az érthetőség kedvéért, vagy legalábbis a megértetés ürügyével feladja azt a valóban műfordítói lehetőséget, amiről ókori görög szöveg fordítójának aligha volna szabad valaha is lemondani, hogy az eredeti stílusát, stílusrétegeit, sokat emlegetett tömörségét, nyelvi auráját érzékeltesse a fordításban. Amikor egy-egy feltűnő terminológiai következetlenség, oda nem illő modernizmus vagy Aristoteleshoz nem méltó logikai bukfenc kapcsán felütjük az eredetit, kiviláglik, meddig tart a szűkebb értelemben vett fordítás, és hol kezdődik az aristotelési szöveg szószaporításba is átcsapó kommentálása, mellékvágányra terelő logizálása vagy félreértésbe forduló értelmezése.

Mindez nem a fordítói teljesítmény érdemének tagadása, csak annak jelzése, hogy legalább a recenzens szeretné a bevezetőben említett ideális olvasót megközelíteni.

KARSAY ORSOLYA

A. BISCARDI: DIRITTO GRECO ANTICO. Giuffrè editore. Milano, 1982. IX + 409 p.

A római jog és az antik hellén jog nagy nemzetközi tekintélynek örvendő képviselője nem első ízben vállalkozik olyan munka írására, amely az ókori görög jogot szisztematikus formában tárgyalja. 1961-ben jelent meg «Profilo di diritto greco antico» címmel Biscardi tollából az első ilyen jellegű munka. Igaz, a «Profilo» inkább tankönyv

funkcióját volt hivatva betölteni és ugyanez a funkciója az 1974-ben (Cantarellával együtt publikált) második kiadásnak is. A szerző már könyve előszavában utal azokra a problémákra, amely az antik hellén jog szisztematikus ábrázolásából adódnak, vagy adódhatnak. A nehézségek tartották vissza Ugo Enrico Paolit attól, hogy századunk harmincas —negyvenes éveiben hasonló feladatra vállalkozzék. Paoli fő érve az, hogy a sedes materiae — eltérően a római jogtól — olyan mértékben bizonytalan és meghatározatlan, hogy csakis inadekvát kép alkotására volna lehetőség. Kérdés az ábrázolás módja is. Elképzelhető ugyanis az is, hogy a szerző a hellén világot — úgymond — sub specie iuris ábrázolja. Ebben az esetben nyilvánvalóan igencsak háttérbe szorul a jogász. Ez azonban nem cél. Erre tekintettel Biscardi jogi rendszerben taglalja ugyan az egyes jogi konstrukciókat, de rámutat azoknak a római jogtól eltérő sajátosságaira.

A szerző munkája bevezető részében áttekintést ad a hellén joggal kapcsolatos kutatások állásáról. Utal arra, hogy a BGB hatálybalépése irreverzibilissé teszi a történeti jellegű vizsgálat követelményét. Ennek nem csupán a római jog terrénumán van jelentősége. A római jog történeti diszciplinaként való elemzése óhatatlanul hatással van az antikvitás valamennyi joga kutatására is.

Biscardi ugyancsak hangsúlyozza Mitteis 1891-ben kiadott munkájának (Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des Römischen Kaiserreichs) jelentőségét. Mitteis után már egyetlen egy kutató sem zárkózhat el attól, hogy az egyes antik jogok kölcsönhatásának kérdését vizsgálja. Jelentős hatással van a különböző antik jogok kutatásának megélénkülésére a Wenger nevével fémjelzett «antike Rechtsgeschichte» is. A hellén jog egyes intézményeinek feltárását célzó kutatómunka már a XIX. század elején megindul. Ebben a vonatkozásban hadd utaljunk Meier-Schömann (Der Attische Process) és Platner (Der Process und die Klagen bei den Attikern) munkáira. A továbbiakban Biscardi azzal az irodalomban mind a mai napig vitatott kérdéssel foglalkozik, hogy mennyiben indokolt a görög jog terminus technicus. Megemlítjük, hogy az újabb irodalomban Triantaphyllopoulos az, aki erősen hangsúlyozza a «tot iura quot civitates» koncepciót.

A görög szerző szerint tehát nem lehet szó egységes hellén jogról. Ezzel szemben Biscardi — és ebben a vonatkozásban Herodotost (Hist. 8.144.) is idézi — az egyes polisok között meglevő közös kulturális hagyományok szerepét hangsúlyozza. Ennek nem mond ellent az, hogy kétségtelenül kiemelkedő szerephez jut az attikai jog, amely a hellén jog fénykorát jelenti. Santi Romano munkájáról (L'ordinamento giuridico) hivatkozva Biscardi az athéni jog paradigma szerepét emeli ki abban a tekintetben, hogy abban kiváltképpen jelentőséghez jut az ún. institutionális doktrina. Igen sajátos rétegződéssel rendelkezik a hellén polis joga, ami döntően arra vezethető vissza, hogy számos olyan intézmény is jogilag releváns, ami korábban keletkezett a polisnál. Itt utalunk az oikosra, a genosra, a thiasosra. Ehhez járul még az, hogy a polison kívül is van olyan organizmus, amely a jogász számára igen fontos. Ilyen organizmus például a kereskedelmi természetű ügyekben kompetens bíróság, amely a thesmotetesből áll. A dikai emporikai jól reprezentálják ennek a polistól független organizmusnak jogi jelentőségét. A hellén jog egyik legfőbb jellemzője tehát a pluralizmus. Ez igen szemléletes formában nyer kifejezést például az emberölés szankcionálására szolgáló eljárásban. A dike phonou — római jogi terminus technicust használva — a ius privatum körébe tartozó kereset. Ez kétségtelen jele annak, hogy az oikos kompetenciájához tartozik ez a delictum. A polis is szerephez jut azonban a graphe asebeias formájában. A rokonokat ezzel tudja ugyanis kényszeríteni az állam a magánjogi természetű kereset megindítására.

A munka «különös részében» a szerző először a jogforrások kérdésével foglalkozik. Utal arra az irodalmi vitára, amely a Corpus Demosthenicumban szereplő törvényszövegek autentikus voltával kapcsolatos. Nézete szerint — ellentétben Westermann és Schucht véleményével — az egyes oratiókban citált törvényszövegek autentikusságához kétség nem férhet. Sajátossága a jogi értékelhetőség szempontjából ezeknek az oratióknak az, hogy bennük a szorosabb értelemben vett jogi argumentáció viszonylag kisebb körre szorul. Ennek magyarázata az oratio jellegéből adódik. Erre Cicero is utal (Brutus 12. 47.), amikor Gorgias «Singularum rerum laudes vituperationesque» című munkáját citálja. Az oratiók mellett jelentős forrásai a hellén jognak — elsősorban természetesen az attikai jog jön itt figyelembe — a színpadi művek, továbbá Aristoteles és Platon munkái. Problematikus forrását jelentik a hellén jognak Plautus és Terentius komédiái. A múlt század végén — jórészt Costa alapján — még communis opinio az, hogy ezek a komédiák elsősorban a római jog irodalmi forrásainak tekinthetők. Biscardi szerint azonban megfelelő analízis alapján lehetséges a római és a hellén viszonyokat tükröző elemnek egymástól való elválasztása. A hellén jog forrásai vonatkozásában is figyelembe jönnek a latin rhétorok, így Seneca, Quintilianus és Calpurnius Flaccus.

A következő fejezetben a szerző a hellén közjog átnézetét adja. A szerző — többek között — áttekinti a nomos és a psephisma irodalomban oly sok vita tárgyát képező kapcsolatát. Biscardi hangsúlyozza, hogy a törvény — nomos — a görögök számára transzcendens fogalom. Ebből adódik megváltoztathatatlansága is. Erre vezethető vissza az is, hogy az új törvények csupán a régi, már meglevő törvények hézagainak betöltésére hivatottak. Igen figyelemre méltóak szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek a Montesquieu-féle hatalmi ágak elválasztásának hellén — athéni — világra történő applikálásával kapcsolatosak. Részletesen elemzi továbbá a nomophylakia intézményét, amelyben egyes kutatók a modern alkotmánybíróság elődjét vélik felfedezni. Biscardi nézete szerint ez a hét tagból álló testület nem Ephialtes reformjának (i. e. 462—461), hanem Demetrius Phalereus (i. e. 317—316) reformjának produktuma. Ennek a reformnak a lényege az, hogy korlátok közé szorítsa a demokratikus alkotmányt. Az összehasonlítás a modern alkotmánybírósággal ilyen értelemben nem tűnik helyénvalónak, mivel csak a formai hasonlóság tényéről lehet szó. Mindenesetre az athéni demokrácia valóban egyedülálló konstrukciót képez intézményei, sajátos struktúrája révén az emberiség történetében, amelyre nem lehet Montalembert megállapítását alkalmazni, miszerint valamennyi kormány oligarchikus volna, s legfeljebb csak a hatalomgyakorlás enyhébb, vagy szigorúbb jellegében fedezhető fel különbség.

A következő fejezetekben Biscardi a családi jogot, az öröklési jogot, a kötelmeket, a dologi jogot, a perjogot és a hellén büntetőjogot tekinti át. Az appendixben általános jellegű kérdésekkel foglalkozik. Így a görög jog és a jogtudomány kapcsolatával, a «physis dikaiou»-val, a themis és a diké összefüggésével, továbbá a törvényértelmezés és a gnome dikaiotate kapcsolatával ebben a részben foglalkozik.

Biscardi könyve kiváló összefoglalása az antik hellén joggal kapcsolatos nemzetközi kutatásoknak, amely betölti a tankönyv funkcióját is.

HAMZA GÁBOR

P. CORNELIUS TACITUS: Die Historien. Kommentar von *H. HEUBNER*. Band V.: Fünftes Buch von H. Heubner und W. Fauth. Heidelberg 1982, 178 lap.

Heubner nélkülözhetetlen Hist.-kommentárjának IV. kötete (1976-ban) Wolfgang Fauthnak Vespasianus alexandriai időzéséről és a Sarapis-kultuszról írott tanulmányával együtt jelent meg. Ehhez az együttműködéshez annak idején[1] csak gratulálni tudtunk. Akkori megjegyzésünk («még a zsúfolt lexikoncikkek olvasásához szokott szemnek sem könnyű olvasmány, de megéri!») még több joggal alkalmazható a most ismertetendő V. kötetre, amelynek derekas részét (az ún. zsidó archeológiához — Hist. V 1—13 — fűzött kommentárt, az első 157 lapon) Heubner és Fauth közösen írta. Fauth része (az illető fejezetek első kimerítő tárgyi magyarázata) az egyes lapok felső soraiban következetesen megelőzi Heubner nyelvi kommentárját. Nyilvánvalóan logikus megosztás, amely azonban az olvasást még körülményesebbé teszi. (Egyetlen példa: Heubner kommentárja a 106. lap alján megszakad: *caput eius gen-*, és folytatását csak hosszas keresgélés után leljük meg a 114. lap alján: *-tis . . .)* Ezt a tagadhatatlan hátrányt Fauth *úttörő* teljesítménye mindenesetre bőségesen pótolja. Ha valaki — nem hebraista — egyszer már bajlódott Tacitus iudaeai exkurzusával, saját tapasztalatából tudhatja, milyen tehetetlenül állt szemben ezernyi tárgyi nehézséggel; az eddigi Hist.-kommentárokat legjobb esetben is csak szükség-megoldásnak tekinthettük. Ilyen körülmények között túlbecsülése volna erőinknek, ha Fauth szakmai teljesítményét bírálni akarnók: e helyett beérjük néhány kiegészítő megjegyzéssel és kérdéssel.

Ilyen alapon tesszük pl. szóvá, hogy F. a 17. lapon görög betűkkel is kiírja Agrippa vagy Antiochus nevét, majd esetleg ugyanazok a nevek később megint más alakban szerepelnek, mint 'Malchus (*Μάλχος*)', ill. a 19. lapon 'Malchos (Malikus)'. Néhol a két komm.-rész nincs összehangolva, így pl. a *novissima Libyae* kifejezést (2,1) H. «Afrika legtávolabbi részének», F. pedig «Libya parti szakaszának» értelmezi, vagy *vastis locis* (3,1) H. magyarázatában a. m. «die agrikulturell unerschlossene Steppenlandschaft als Weidegebiet», F.-éban pedig egyszerűen «pusztaságok» (Wüsteneien). Hasonló következetlenségek a latin szövegben is akadnak: 2,3 *propiora (recte) — propriora* (kétszer is, a *proprias urbes* hatására); 5,1 *valuere — valuerunt;* 5,4 *species — speciem;* 5,5 «Florus in seiner Liv.-Epit.

[1] Ant. Tan. 24 (1977) 262 skk.

1,40 *sub aurea vite cillum*» (így, minden megjegyzés nélkül) — «Flor. 3,5,30 *sub aurea vite Caelum*»; 6,1 *vergunt — vergit;* 8,3 *si⟨bi⟩ — sibi;* 13,4 *inpetus — impetus*, stb. A 23. lapon idézett felírat (Diod. I 27,3 *ἡ βασίλισσα πάσης χώρας*) nem a. m. 'Königin aller Lande', hanem csak 'az egész ország királynéja'. Az ilyenfélék azonban csak jelentéktelen szépséghibák a kommentár erényeihez képest, amelyekért a közönséges Tacitus-olvasó fenntartások nélkül fejezheti ki köszönetét. Legfeljebb azt volna kedvünk megkérdezni a szerzőtől, hogy tudásának kincseit nem tudta volna-e áttekinthetőbb formában prezentálni. Így bizony a helyenként 25—30 soron át bújócskázó mondatok összekeresgélése közben káprázik a szemünk.

Aki a kimeríthetetlen gazdagságú Nagy Sándor-hagyományt ismeri, igazat fog adni F.-nak: a jeruzsálemi arany szőlőtő (5,5 *vitis aurea)* valóban az Elő-Ázsiában sokfelé megtalálható «paradicsomi szőlő-szimbolikához» tartozik, amelynek szakirodalmát legyen szabad egy interpretációs kísérletünkkel kiegészítenünk: Horatius I 38. ódájának értelmezésében mi is Assurbanipal lugasánál kötöttünk ki.[2] Rendkívül tanulságos Jeruzsálemnek, mint theokratikus középpontként tisztelt szent városnak, Jahwe kozmikus királyi székhelyének és a világ központjának a bemutatása (108 skk., 144, messzeágazó irodalommal), de még tanulságosabb volna, ha a részletező leírások megértését pl. térképvázlatok is segítenék. Hiányoltunk továbbá valamiféle utalást a középkori székesegyházak építői koncepcióival feltételezhető összefüggésekre. Chartres, Strasbourg vagy Reims katedrálisait tudvalevőleg a *kosmos* megjelenítéseinek szánták. Szívesen olvastunk volna további fejtegetéseket a dánieli birodalmak négyes, ill. ötös csoportosításainak koronként változó szkhémáiról (116 skk., a 8,2. fej.-hez); olyan téma ez, amelyet a római egyetem idevágó konferenciái («Da Roma alla terza Roma») sohasem fognak kimeríteni. Hasonlóképpen kimeríthetetlen kérdéskomplexus kapcsolódik IV. Antiochos Epiphanés halálának legendás kiszínezéseihez (121); a zsidó-keresztény apologétikának és egyáltalán az antikvitás továbbélésének számos — ide is tartozó — kérdését boncolgattuk haj lani kísérletünkben (Az antikvitás XVI. századi képe, 1960, 397 sk. és *passim)*. Könnyebb volna folytatni, mint itt abbahagyni.

Ami Heubner felét illeti, nem szeretnénk ismétlésekbe bonyolódni. Érdemeit — alaposságát, a Thesaurus kincseinek kiaknázását, a szakirodalom irigylésreméltó ismeretét stb. — változatlanul köszönettel nyugtázzuk. Nem volna méltányos dolog újból elmondanunk, hogy — általában találó — parafrázisai néha bizony túlságosan bő lére vannak eresztve, így pl. mindjárt az elején *öt* szónyi szövegrészt (1,1 *maiore tum vi famaque agebat) tizenhéttel* ír körül. Előfordul, hogy problematikus szöveghelyek (pl. 3,1 *duce caelesti)* állásfoglalás nélkül maradnak. — Egyetlen részlettel (4,3 *raptarum frugum argumentum panis Iudaicus nullo fermento detinetur)* behatóbban óhajtunk foglalkozni. Nem könnyű szöveg, — mint a korábbi kommentárok[3] bizonyíthatják. H. parafrázisa így hangzik (52): «Als Beweis für eilig aufgeraffte Feldfrüchte hält man an jüdischem Brot von keinerlei Sauerteig (d. h. an ungesäuertem Brot) fest.» (Fauth részletes tárgyi magyarázata a nyelvi nehézségek tisztázásában nem segít.) Kérdésünk az, hogy a *panis . . . detinetur* kifejezés valóban annyit jelent-e, mint 'man hält an . . . fest'? A különleges szókapcsolat csak itt fordul elő, de a Thesaurus, amelyre H. természetesen hivatkozik, olyan jelentéseket is regisztrál *('prohibere, impedire, continere' sim.)*, amelyek helyünket is más megvilágításban tüntethetik fel. Plinius a must erjedésének megakadályozásáról ír (N. h. XIV 9, 83 *fervere prohibetur*, vö. XIV 20,124 *fervor)*, de még közelebbi párhuzamként hasznosítható Hor. C. I. 33,14 *grata detinuit compede Myrtale*, vagyis az illető Tacitus-helyet a következőképpen értelmezzük: «a (sebtében) lekapkodott termés emlékeztető jeleként[4] a kenyeret azáltal, hogy nem használnak hozzá élesztőt, nem engedik megkelni.» (Vagyis a *nullo fermento* nem a *panis*-hoz vonandó abl. qual., hanem csonka abl. abs.)

Az 5,4. mondatban szereplő *effigies compositae* (félig emberi, félig állati alakok) magyarázatához szerintünk a horatiusi Ars p. kezdősorai (és egy elhanyagolt Cicero-hely: de nat. deor. I 28,78) is oda kívánkoznának. Tanulságos volta miatt említjük

[2] *Persicos odi, puer, apparatus* . . . Ant. Tan. 22 (1975) 224 skk.

[3] Akadtak kiadók, akik a nehézségeken szövegjavítással próbáltak segíteni (pl. Ernesti: *raptarum frugum argumentum p. I. n. f. retinet); nullo fermento* abl. qual.-ként való magyarázata F. Doudinot de la Boissière (Paris 1923) szerint is «très hardi». K. Wellesley diplomatikus fordítása (a Penguin Classics-ben: « . . . to symbolize their hurried meal the bread eaten by the Jews is unleavened») szintén nem megoldás.

[4] Vö. Germ. 25,2 *libertatis argumentum.*

H.-nek egy elnézését, amely a Thes.-anyag gépies felhasználásából adódhatott: *defunctis regibus* (9,3: 'nachdem die Könige ausgestorben waren') *párhuzamául* említi Livius egy helyét (I 4,5 *velut defuncti regis imperio*), — mintha a *defuncti* a *regis* jelzője és nem az *imperio*-val együtt Amulius szolgáira vonatkoztatandó volna. H. feltűnően mellőzi kommentárjában a Horatiusból meríthető lehetőségeket: a *postera luce* kifejezéshez (16,1)pl. csak késői párhuzamokat idéz, Horatiust (S. I 5,39) nem. Ugyanígy ritkán fordul példáért a tacitusi Annaleshez: a megzavart római tábor «útjaihoz» (22,2 *ruunt per vias*) Tacitus kommentálójának elsősorban Ann. II 13,1 jut az eszébe. Civilis *cupido*-ja (23,1 *Civilem cupido incessit*) annál inkább a nagysándor *πόθος*-nak barbár környezetben is megfigyelhető párja,[5] mivel a folytatásban idézett Plinius-hely (XIX 5, 22 *stupueruntque litora flatu versicolori*) kifejezetten Alexandros indusi hajózásának hatásáról szól (vö. Agr. 18,4).

Megjegyzéseink nem érintik Heubner kommentárjának érdemét; a Historiae igényes magyarázata elsőrangú, nélkülözhetetlen segédeszköz és hosszú időkig az is marad.

BORZSÁK ISTVÁN

NOVUM GLOSSARIUM MEDIAE LATINITATIS ab anno DCCC usque ad annum MCC. Edendum curavit Consilium Academiarum Consociatarum. «Ordior — Oz». Huic fasiculo conficiendo praefuit *YVES LEFÈVRE*, Universitatis Burdigalensis professor. Hafniae, Ejnar Munksgaard, 1983, pp. 729—940.

A nemzetközi összefogással készült új középlatin szótárnak ezzel a füzettel lezárult az O-betűs kötete is. (Emlékeztetőül: a vállalkozás az alfabétum közepénél indult meg, s első, L-betűs füzete 1957-ben látott napvilágot.)

Ez a fasciculus is a megszokott gondos munkával, magas tudományos színvonalon készült. Nekünk, magyaroknak pedig különös örömet okoz, hogy a benne fölsorakoztatott adatok leltárba vétele ismét arra a megállapításra jogosít fel, hogy nem volt hiábavaló a szócikkek összeállítására fordított fáradság annak idején. A 40 elküldött szócikk 260 adatából a Novum Glossarium jelen füzetében 23 szócikk (57,5%) 82 adatát (31%) láthatjuk viszont. Ezek közül nem egy külön kategóriát alkot jelentéstani vagy szintaktikai szempontból, s ami még feltűnőbb: az *ostentative* adverbiumot csak egy magyarországi adat képviseli (p. 890).

Itt legyen szabad azonban néhány hiány pótlására, illetőleg hiba kiigazítására is felhasználni az alkalmat.

Az *ordo* szócikkben (p. 759,15) a COD. Croat. után elmaradt a kötet jelzése: II.

Az *orior* szócikkben (p. 802,3) említett víz neve: *Wacha*.

Az *ornamentum* szócikkben (p. 808,40) *indutis* helyett *induti* írandó.

Az *orno* szócikkben (p. 818,7) a MON. Strig.-ből idézett adat egy 1156-ban írott, de 1347-es átírásban reánk maradt oklevélből való; helyes lett volna ezt az általunk megadott 1156/1347 formában jelezni.

Az *os* szócikkben (p. 847,4) a forrás megjelölése helyesen: MON. Strig., az évszám pedig: 1138/1329, mert ez is átírt oklevélszöveg. — A LEGEND. Steph. megjelölésből (p. 849,8) kimaradt a *maior* szó.

Az *ostendo* szócikkben a Hartvik-idézet helyesen így zárul: «celitus -sa . . . non scripta dereliqui» (p. 879, 28). — A COD. patr. Hung.-ból vett idézet (p. 881,1) évszáma helyesen: a. 1194; spur./1261, mivel ez is átírt oklevélből való.

Az *ostensio* szócikk COD. Arp. cont. forrásmegjelölése (p. 886,30) kiegészítendő a kötetszámmal: VI, az évszám pedig helyesen: a. 1095/1114.

A szóvá tett apró szépséghibák nem csökkentik a munka értékét és használhatóságát. Örömmel üdvözöljük abban a reményben, hogy a következő füzetek, illetve kötetek — amelyekhez az R betűig bezárólag a magyarországi anyagot is már feldolgoztuk és elküldtük — gyors egymásutánban fognak megjelenni.

BORONKAI IVÁN

[5] Vö. Gymn. 89 (1982) 48; ehhez most l. fentebb a 217. lapot.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

BÁCSKAY ERZSÉBET

ANTIK FORRÁSOK A BÁNYÁSZATRÓL

PLINIUS: HISTORIA NATURALIS*

IRODALOM

F. D. Adams (1954); The birth and development of the Geological Sciences. London 1954.
H. Blümner (1875—1887); Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römern. (III—IV. köt.) Leipzig 1875—1887.
A. Cordella (1869); Le Laurium. Marseille.
C. Conophagos (1959); Une methode ignorée de coupellation du plomb argentifere utilizée par les Ancien Grecs. Annales Geologiques des Pays Helléniques 11 (1959) pp. 137—149.
C. Domergue (1972—74); Apropos de Pline Naturalis Historia 33. 70—78 et pour illustrer sa description des mines d'or romaines d'Espagne. Archivo Espanol de Arqueologia 45—47. (1972—74), pp. 499—548.
A. Dworakowska (1976—77); Note on the Greek terminology for abrasive stones. Archeologia 27—28 (1976—77) pp. 43—49.
R. J. Forbes (1963, 1964); Studies on Ancient technology. Vol. VII. (1963), Vol. VIII, IX. (1964).
J. F. Healy (1981); Pliny the Elder and ancient mineralogy. Interdisciplinary Science Review 6 (1981) 2. pp. 166—180.
Koch S.—Sztrókay K. (1967); Ásványtan. I—II. köt. Budapest 1967.
P. R. Lewis—G. D. B. Jones (1970); Roman gold-mining in NW-Spain I. The Journal of Roman Studies 60 (1970) pp. 169—185.
Mauritz B.—Vendl A. (1942); Ásványtan. I—II. köt. Budapest 1942.
J. Pokorny (1959, 1969); Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Bd. I. (1959), Bd. II. (1969).
J. Ramin (1977/a); La technique minière et metallurgique des Anciens. Coll. Latomus Vol. 153.
J. Ramin (1977/b); Les connaissances de Pline d'Ancien en matière de metallurgie. Latomus XXXVI (1977) pp. 144—154.
F. J. Sanchez—Palencia—Ramos (1979); Römischer Goldbergbau in Nordwesten Spaniens. — Der Anschnitt 31 (1979) pp. 38—61.
V. Schmoll (1959); Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische.
D. Vendl. M.—Koch S. (1935); Drágakövek. Budapest 1935.
A. Walde—J. B. Hofmann (1938—1954); Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. (A—L 1938: M—Z 1954).
H. Wilsdorf (1952); Bergleute und Hüttenmanner im Altertum bis zum Ausgang der Römischen Republik. Berlin 1952.

* A fordításhoz *H. Rackham—W. H. S. Jones—D. E. Eichholz* szövegét vettem alapul (The Loeb Classical Library, Cambridge—London 1958—1967 [1938—1963], 10 kötet. Figyelembe vettem még a Collection Budé Plinius-kiadásának számomra hozzáférhető köteteit (II; 1957: XXXI; 1972: XXXIV; 1953), valamint a Tusculum-Bibliothek Plinius-kötetét (XXXV; 1978).

II 63, 158—159. Behatolunk zsigereibe (t. i. a földébe), arany és ezüst teléreit *(venas)*, a rezet és az ólmot *(aeris ac plumbi metalla)* kibányásszuk (fodientes), aknákat mélyítve beléje *(scrobibus ... actis)* drágaköveket és bizonyos apró köveket keresünk. Kitépjük belsőrészeit mert ujjunkon drágakövet akarunk viselni. Hány kéz megy tönkre azért, hogy egyetlen ujjperc ragyogjék?! Ha lennének alvilági lények, a mohóság és a fényűzés tárnái *(cuniculi)*[1] már bizonyára felszínre hozták volna *(refodissent)* őket. Csodálkozunk talán ha ő (t. i. a föld) is létrehoz ártalmunkra bizonyos dolgokat? Mert meggyőződésem, hogy vadállatok őrzik és ők tartják távol tőle a szentségtörő kezeket. Talán bizony nem kígyók között ásunk *(fodimus)* és az arany teléreit *(venas)* nem mérges gyökerekkel együtt ragadjuk meg?

III 3, 30. Ólom-, vas-, réz-, ezüst- és aranybányákban *(metallis plumbi, ferri, aeris, argenti, auri)* csaknem egész Hispania bővelkedik; Hispania Citerior még csillámos kőben[1] is, Baetica pedig még miniumban[2] is. Márványbányái *(marmorum lapicidinae)* is vannak.

III 20, 138. Összes bányáinak hozamát (metallorum fertilitate) tekintve (Itália) egyetlen területnél sem alábbvaló. De egy régi senatusi határozat, mely megparancsolja Italia kímélését, megtiltja (t. i. a bányászkodást).

IV 20, 112. Az egész említett vidék (t. i. Hispania) a Pyrenaeusoktól kezdve, tele van arany-, ezüst-, vas-, ólom-[1] és ónbányákkal[2] *(metallis)*.

VII 2, 10. De ezek közelében (t. i. az Alpokon túli «kannibálok» mellett), akik észak felé laknak, nem messze onnan, ahonnan az északi szél feltámad s a neki tulajdonított barlangtól, mely helyet *ges clithron*-nak[1] neveznek, vannak a hagyomány szerint az Arimaspusok, akik — mint már mondottuk — arról híresek, hogy egyetlen szemük van a homlokuk közepén. Arról, hogy ezek a bányák *(metalla)* közelében állandóan háborúskodnak a grypusokkal a szóbeszéd szerint — egy szárnyas vadállat-fajjal, mely a bányavágatokból kiássa *(eruente ex cuniculus)* az aranyat — csodás móhóságukról, s arról, hogy ezek a vadállatok hogyan őrzik az aranyat s hogyan rabolják el tőlük Arimaspusok, sokan írtak, de a legkiválóbbak köztük Herodotus és a proconnesusi Aristeas.[2]

VII 56, 195. A téglákat és a rézbányászatot *(metalla aeris)* Cinyra, Agriopa fia, találta fel — mindkettőt Cyprus szigetén — hasonlóképpen a csípőfogót

[1] A *cuniculus* szót az üregi nyúllal, ill. az üregi nyúl járataival kapcsolják össze, amennyiben a bányavágatok, tárnák olykor zegzúgos rendszere hasonló lenne az említett állat járataihoz. Általában ibér eredetű szónak tartják, de Walde—Hofmann emellett felveti a *canalis*-sal való esetleges kapcsolat lehetőségét is.

[1] lapis specularis — valószínűleg szelenit, esetleg csillámpala

[2] minium — itt cinnabarit (higanyszulfid), mely az egyik, miniumnak nevezett vörös festék alapanyaga

[1] *plumbum nigrum* — ólom

[2] *plumbum album* — ón

[1] *ges clithron* — kb. a föld zárja, retesze

[2] Az Arimaspusok és a griffek «lakóhelyének» lokalizálása — és így aranyat bányászó (vagy feldolgozó) nép(ekkel) való esetleges azonosítása kétséges. A griffekkel némelyek az altaji gazdag aranylelőhelyeket hozzák kapcsolatba (Pazyryk, «szibériai aranylemezek»)

(forcipem), a kalapácsot *(martulum)*, a feszítővasat *(vectem)* és az üllőt *(icudem)* is. A kőbányákat *(lapicidinas)* pedig Cadmus (találta fel) Thébában vagy ahogy Theophrastus (állítja) Phoeniciában . . .

VII 56, 197 Aristoteles azt állítja, hogy a szkíta Lydus mutatta meg, hogy hogyan kell rezet olvasztani *(conflare)* és kovácsolni *(temperare)*. Theophrastus pedig (úgy véli), hogy a frig Delas volt az. Egyesek (úgy tartják), hogy a rézfeldolgozó műhelyeket *(aerariam fabricam)* a Chalybes nép találta fel ; ismét mások, hogy a Cyclopsok. Hesiodus (szerint) a vasat Creta szigetén azok (találták fel), akiket idaei Dactylusoknak neveznek. Az ezüstöt az athéni Erichthonius találta fel, mások szerint Aeacus ; az aranybányászatot *(metalla)* és az aranyolvasztást *([con]flaturam)* a főníciai Cadmus a Pangaeus hegyen, míg mások szerint Thoas vagy Aeacus (találta fel) Panchaiában, vagy Sol, Oceanus fia, akinek Gellius a fémekből *(metallis)* nyert orvosságok feltalását is tulajdonítja. Ónt[1] a Cassiteris szigetről először Midacritus hozott, a vasfeldolgozó műhelyeket *(fabricam ferrariam)* pedig a Cyclopsok találták fel.

VIII 82, 222. (A vasat is megrágó egerekről.) Theophrastus tudósít arról, hogy Gyarus szigetén, miután a lakosokat elűzték, (az egerek) még a vasat is megrágták, s hogy ezt úgyszólván természetüktől fogva a Chalybes népnél is megtették a kovácsműhelyekben *(ferrariis officinis)*. Ezért az aranybányákban *(aurariis metallis)* felvágják a hasukat s így mindig rajtakapják őket a lopáson. Ekkora vonzereje van a lopásnak !

IX 44, 139. De valaminek a végéből lesz egy másik dolog kezdete ; jólesik költségesen játszadozni és játékszámba megy ismételt vegyítéssel megkettőzni és meghamisítani *(adulterare)* azt, ami már maga is a természetnek a hamisítványa — teknőspáncélokat megfesteni, az ezüstöt arannyal ötvözni *(confundere)*, hogy *electrum* legyen belőle, s ehhez még rezet adni, hogy korinthoszi érc[1] keletkezzék.

XI 36, 111. Az indiai hangya szarvai Erythraeában, Hercules szentélyében csodás látványosságként voltak felfüggesztve. Ezek a hangyák üregekből termelik ki *(cavernis egerunt)* az aranyat a földdel együtt az északi indiaiak — akiket *Dardae*-nak neveznek — földjén. Színük olyan mint a macskáké, nagyságuk mint az egyiptomi farkasé. Amit télen kiásnak *(erutum)*, a nyári melegben az indiaiak ellopják, miután a hőség miatt a hangyák a földalatti vágatokba *(cuniculos)* rejtőztek. Azonban a hangyák az indusok szagától felingerelve kirontanak és gyakran szét is szaggatják őket, noha azok igen gyors tevéken menekülnek. Ekkora gyorsaság és vadság jár együtt az arany szeretetével.[1]

[1] *plumbum album* — ón. A Cassiteris sziget(ek) azonosítása bizonytalan : minden valószínűséggel a Scilly szigetek vagy Cornwall.

[1] *aes Coryntium* — különleges összetételű bronz

[1] Az aranyásó hangyákról és a velük kapcsolatos kérdésekről ld. legutóbb ; *Karsai Gy.:* Az aranyásó hangyák története. AT 26 (1978) pp. 99—105 : más azonosítási kísérletekről — pl. hangyák = az aranybányászok fekete jakbőrből készült sátrai messziről nézve, vagy ; «hangya-arany» = hangyához hasonló, tehát apró szemcséjű arany — ld. *D. Lahiri:* Mineralogie und Petrologie im alten Indien. Geologie 1971. 4/5 p. 492. vagy a Loeb Classical Library kommentátorának megoldási javaslata ; a hangya szarvai a tibeti aranybányászok csákányai, a hangyák pedig a kutyáik.

XVI 8, 23. A faszén[1] csak a rézfeldolgozó műhelyekben *(aerariorum officinis)* hasznos, mivel a fújtatás megszüntetése után nyomban kialszik, (de) ismételten újjáéleszthető — egyébként ez szikrázik a legjobban.

XXXI 39, 77—80. Vannak természetes sóhegyek is, mint pl. Indiában az Oromenus, melyet a kőbányákhoz hasonlóan fejtenek *(lapicidinarum modo caeditur)* s újratermelődik (benne a só). A királyok nagyobb jövedelemre tesznek szert belőle mint az aranyból és a gyöngyökből. Cappadociában a földből bányásszák *(effoditur)* — nyilvánvaló, hogy nedvesség következtében sűrűsödött össze. Itt a csillámkőhöz[1] hasonló módon fejtik *(caeditur)*. Nagy súlyú darabokban fordul elő, melyeket népiesen morzsának *(mica)* hívnak. Arabia Gerra nevű városában a falakat és a házakat is vízzel összetapasztott sótömbökből építik.[2] Ptolomaeus király is talált sót, midőn Pelusium mellett tábort veretett, s később példáját követve Aegyptus és Arabia között, a «kopár vidéken» is kezdtek találni, a homok elkotrása után. Szintúgy végig Africa sivatagában, egészen Hammon jóshelyéig, ahol éjszakánként a telő holddal együtt növekszik. Ugyanis a cyrenei vidék is a *hammoniacus*-ról híres, melyet azért neveznek így, mert a homok alatt találják.[3] Színe a *schistos*-nak nevezett *alumen*-éhez[4] hasonló; hosszúkás átlátszatlan darabokban található, illatuk kellemetlen, de a gyógyászatban hasznos. Minél átlátszóbb és minél szabályosabban hasad, annál értékesebb. Figyelemreméltó dolgot mondanak róla, nevezetesen azt, hogy lent az üregekben *(specus)* igen könnyű, de miután felvitték a napvilágra, súlya hihetetlenül megnő. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a vágatok *(cuniculorum)* nedves kigőzölgése megkönnyíti a terhek emelését — mint ahogy a víz is ezt teszi. Szicíliai sóval hamisítják *(adulteratur)*, amit *cocanicum*-nak neveztünk,[5] s a hozzá csodálatosan hasonló cyprusival is. Hispania Citeriorban, Egelestában is fejtik *(caeditur)*, csaknem áttetsző rögök alakjában. Az orvosok többsége már régen minden sóféleség között ezt értékeli a legtöbbre.

XXXI 39 86. Cappadociában sáfrányszínű sót bányásznak *(effoditur)*, mely átlátszó és igen illatos.

XXXIII 1 1. Most a fémekről *(metalla)* fogunk beszélni, melyek önmagukban is jelentenek gazdagságot s egyúttal a különböző dolgok árai is. A föld

[1] *carbo* — a kovácsműhelyekben használt faszén.

[1] *lapis specularis* — valószínűleg szelenit, esetleg csillámpala.

[2] Gerrával kapcsolatban Strabón is említi a sóból való építkezést (XVI. III. 3.), s ilyenről számol be Hérodotos is Lybiából. Ezen a területen egyébként IV—V. sz.-ból való régészeti leletek is igazolják *(H. Ziegert* (1974); Salzverhüttung in der Sahara. Der Anschnitt 26 (1974) 2. pp. 28—32)), sőt még a XIV. sz.-ban Ibn Batuta is említ hasonlót a Marokkó és Timbuktu közti területről.

[3] A *hammoniacus* — melyet Plinius a görög ἄμμος (homok) szóval kapcsol össze tévesen, mert valójában Hammon (Ammon) isten nevéből származik — nem azonosítható biztosan. Vagy kalcium- ill. magnézium-tartalmú konyhasó vagy 10—20% konyhasót tartalmazó gipszásvány lehet. Színe az *alumen schistos*-éhoz hasonló: az *alumen* szintén nem azonosítható megnyugtatóan (bauxit, vastartalmú anyag, timsókő?), a *schistos* jelző arra utalhat, hogy esetleg rostos-szálkás szerkezetű timsóféleség. A kellemetlen szag és az orvosságként való felhasználás is erre utalhat, a jó hasadási képesség szintén. Ugyanakkor az a tulajdonsága, hogy szabályosan hasad, talán inkább valamelyik gipszásványra utal.

[4] *schistos*-nak (hasadó?) nevezett *alumen* — ld. a 3. jz.-et.

[5] *Cocanicus* — szicíliai tó: valószínűleg a belőle nyert sóról van szó.

alá hatolva sokféle módon, nagy gonddal kutatnak utánuk. Egyes helyeken kincsek után ásnak *(foditur)*; az élet követelte arany, ezüst, réz és *electrum*[1] után, másutt a gyönyörködtetést szolgáló drágakövekért s a falak és fából készült tárgyak festésére szolgáló anyagokért, ismét másutt meggondolatlanságból vas után kutatnak, mely a háborúban még az aranynál is értékesebb.

XXXIII 2, 4. Az aranyat a hozzákötődő *chrysocolla*-val[1] együtt termelik ki *(eruitur)*, mely — hogy értékesebbnek tünjék — őrzi az aranyból eredő nevét . . . Ugyanebből a földből bányásszuk *(effodimus)* a *murriná*-t[2] és a *crystallina*-t[3] is, melyeket éppen törékenységük tesz értékessé.

XXXIII. 21. 66—23. 80. (66) Földünkön az arany — ha nem számítjuk az indiait, melyet a hangyák és a szkítáknál találhatót, melyet a grypusok hoznak napfényre *(erutum)* — háromféle módon található. Folyók hordalékában — mint a hispaniai Tagus, az italiai Padus, a thraciai Hebrus, az asiai Pactolus vagy az indiai Ganges folyókban. Nincs ennél tökéletesebb arany, mivel már az áramlástól s a súrlódástól is fényesre csiszolódik. Más módszerrel aknák mélyiből bányásszák *(puteorum scrobibus effoditur)* vagy hegyek omladékaiban kutatják; mindkét eljárásról szólni kell.

(67) Akik arany után kutatnak, mindenekelőtt *segullum*-ból[1] vesznek mintát — így nevezik (az arany) ismertetőjelét. Ez egy homok-beágyazódás *(alveus)*, melyet átmosnak *(lavatur)* és abból, ami visszamarad belőle, készletbecslést végeznek. Ritka szerencse folytán a felszín közelében található — mint nemrégiben Dalmatiában, ahol Nero principatusa idején olyanra akadtak, mely egyetlen nap alatt ötven fontnyi aranyat szolgáltatott. Amikor így, a legfelső földrétegben kerül elő, *talutium*-nak[2] nevezik akkor, ha alatta is arany-

[1] electrum — általában az arany és ezüst ötvözetét jelenti, de lehet természetes ezüst-tartalmú arany is, amelyet azért neveznek így, mert színe hasonlít az ötvözetéhez. Ezt tehát elvileg lehet bányászni. (Ld. még IX 44, 139.)

[1] *chrysocolla* — görögül kb. «aranyhoz tapadó». Plinius több, különböző eredetű és tulajdonságú anyagot említ ezen a néven. Lehet másodlagos rézásvány (malachit, krizokolla), talcumféleség, kéntartalmú anyag (zöld ill. sárga festékek alapanyagai), bórax is. Ez utóbbit használták «*chrysocolla*» (aranyforrasz)-ként forrasztáshoz. Itt eldönthetetlen, melyikről van szó.

[2] *murrina* — valószínűleg fluorit, de lehet, hogy egészen finom agát.

[3] *crystallina* — hegyikristály.

[1] *segullum* = alluviális homok, melyben aranyszemcsék vannak, jelenléte tehát a szemcsék révén jelzi *(indicium)* az arany közellétét. A mintát minden valószínűség szerint teknőalakú fatállal vették: az *alveus* másik jelentése; teknő — az aranymosók fatálja, fateknője. Az *alveus* két jelentése (ill. a *segullum* két jelentése) a 67. fejezetben bizonyos mértékig átmegy egymásba: a *segullum tollere* kifejezést úgy is lehetne fordítani, hogy «egy fatálnyi aranytartalmú homokot venni mintaképpen» — a mai aranymosó-terminológiában az ún. «lapátpróba». A *segullum* szó a mai spanyol bányászati terminológiában is megvan; *segullo* = felszínközeli réteg, mely aranylelőhelyet jelez *(J. Ramin* 1977/a, *F. Sanchez—Ramos* 1979). *Walde—Hofmann* ibér eredetűnek tartja a szót, a baszk *itil, ostoil* szavakkal kapcsolja össze.

[2] *talutium* = a *segullum* segítségével talált arany neve, ill. a *segullum* által nyert arany neve — tehát tulajdonképpen az alluviális arany. *J. Ramin* (1977/a, *C. Domergue* (1972—74) és *F. Sanchez—Ramos* (1979) szerint összefügghet a **tal-* tővel (pl. francia *talus* = lejtő) — *Ramin* szerint arra utal, hogy az arany hatalmas lejtőkön található — lényegében hasonló a véleménye a másik két említett szerzőnek is. *Walde—Hofmann* még a **tala* «föld, talaj», **luta* «lejtős terep, lejtő vége,» **tal* «homlokzat, front» szavakat említi vele kapcsolatban.

tartalmú a föld. Hispania hegyeit, melyek egyébként szárazok és terméketlenek, s melyeken semmi más nem terem meg, ily haszon hozatalára késztetik.

(68) Azt az aranyat, amelyet aknákból bányásznak *(puteis foditur)* egyesek *canalicium*-nak, vagy mások *canaliense*-nek nevezik.[3] A márvány[4] darabjaiban tapad meg — nem úgy, ahogy a keleti zafírban[5] szikrázik vagy a thébai és más drágakövekben, hanem a márványba ágyazódva csillámlik. Az ereknek ezek a csatornái az aknák oldalfalain fel-alá «tekeregnek» *(venarum canales vagantur)* — innen ered a név. A földet faoszlopokkal támasztják alá. (69) A kiásott anyagot felaprítják *(tunditur)*, átmossák *(lavatur)*, pörkölik *(uritur)*, porrá őrlik *(molitur)*; a mozsárból kikerült port őrleménynek[6] hívják. Azt az ezüstöt pedig, amely a kemencéből *(a fornace)* eltávozik, izzadmánynak *(sudorem)*. A kemencéből *(e camino)* kivetett szennyeződést minden fém esetében salaknak *(scoria)* nevezik. Az arany esetében ezt darabokra törik és újraolvasztják *(coquitur)*. Az olvasztótégelyek *(catini) tasconium*-ból[7] készülnek — ez egy agyaghoz hasonló fehér föld — egyedül ez bírja el a levegőfúvást, a tüzet és az égő anyagot.

(70) A harmadik eljárás felülmúlja a Gigasok műveit. Egymástól nagy távolságra létesített vágatokkal *(cuniculis)*[8] lámpavilág mellett vájják ki

[3] *canalicium* vagy *canaliense* «csatornaszerű:» a kőzetet behálózó szabálytalan arany-ereket nevezi Plinius csatornáknak *(canales)*, melyek az aknák falában nem szabályos «csíkokban» láthatók.

[4] *marmor:* nem azonos a mai értelemben vett márvánnyal: vagy a csiszolásra is alkalmas burkoló- építő- és díszítő-kövek közös neve vagy általában «kemény kőzet»-et jelent — hasonlóan a *silex*-hez. Itt ez utóbbiról lehet szó, s mint a *silex* esetében is gyakran, kvarcitot jelent. Lehet, hogy Plinius a *micans amplexu marmoris* — szal a Diodóros Sikulos által használt *τὴν μαρμαρίζουσαν πέτραν* kifejezést akarta visszaadni, vagyis «márványhoz hasonló csillogó v. kemény kő»-ről beszél *(J. Ramin* 1977/a): még valószínűbb, hoy azt akarta mondani, hogy olyan kemény kőzetről van szó, melyben csillog az arany.

[5] *in oriente sappiro:* nem azonos a zafir-ral: valószínűleg csillámos gránitról van szó.

[6] A szöveg központozása vitatott. Vagy; *farinam a pila scudem vocant, argentum quod exit a fornace sudorem* (a mozsárból kikerült port őrleménynek hívják, azt az ezüstöt, pedig, mely a kemencéből eltávozik, izzadmánynak), vagy; *farinam. apitascudem vocant argentum, quod exit a fornace; sudorisque qui a camino iactatur spurcitia ... scoria apellatur* (*apitascudis*-nak hívják azt az ezüstöt, amely eltávozik a kemencéből: az izzadmány szennyeződését, amit a kemencéből kivetnek ... *scoriá*-nak nevezik,) vagy; *farinam apitascudem vocant, argentum quod exit a fornace sudorem* (*apitascudis*-pornak hívják, azt az ezüstöt pedig, mely a kemencéből eltávozik, izzadmánynak). Amennyiben az *apitascudis* az eredeti szó, a *tasconium*-ban (ld. VII) levő *tasc*-elemmel hozzák összefüggésbe («fehér») — tehát fehér port jelentene. Amennyiben az *argentum*-mal hozható összefüggésbe, lehet, hogy ezüstszínű port jelent. Az *argentum* itt minden valószínűség szerint nem «ezüst», hanem egy ezüsttartalmú anyag, amelyből a tiszta ezüstöt csak később állítják elő. A kérdés vitatott. *Scoria* az a szennyeződés *(spurcitia* vagy *sudoris spurcitia)*, amely a kemencéből eltávozik. Általában salak-nak fordítják, noha valószínűleg nem az: *J. Ramin* szerint (1977/a) inkább egy átmeneti anyagot jelent, melyben a salakanyagon kvíül még van kinyerendő fém.

[7] *tasconium* = «tűzálló agyagfajta, kaolinféleség.» A baszk *tasc*-tővel hozzák összefüggésbe, mely «fehér»-et jelent; valószínűleg a mai baszk *tosca* elődje. *(C. Domergue* 1972—74, *J. Ramin* 1977/a, b).

[8] *cuniculus: H. Rackham* (1959—62) és *Walde—Hofmann* szerint a szó ibér eredetű (üregi nyulat jelent) — *Walde—Hofmann* a baszk *unchi*-val kapcsolja össze — s arra utalna, hogy a tárnák az üregi nyúl járataihoz való hasonlóságukról kapták nevüket. *Walde—Hofmann* még a *canalis*-sal, sőt a *canis*-sal való összefüggést is felveti, az üreg-gel kapcsolatban pedig utal az állat másik nevére; *laurex* — ebből *laureion*, stb. (?) — Plinius Hist. Nat. VIII. LXXXI. 217—8.

(cavantur) a hegyeket. Lámpavilággal mérik a munkák idejét is ; hónapokon át nem is látják a napvilágot. Ezt a fajta művelést *arrugia*-nak[9] hívják. Hasadékok is támadnak hirtelen és ráomlanak az ott dolgozókra, hogy úgy tűnik, ennél még a gyöngyöknek és a bíborfestéknek a tenger mélyéből való felhozatala is kevésbé meggondolatlan dolog. Mennyivel ártalmasabbá tettük a szárazföldet ! Így hát sűrűn hagynak meg üregeket, melyekkel a hegyeket alátámasztják. (71) Mindkét (utóbbi) művelési módnál adódhatnak *silex*-ek.[10] Ezeket tűzzel és ecettel repesztik, de mivel ennek kigőzölgése és füstje a vágatok *(cuniculos)* levegőjét fojtogatóvá teszi, gyakoribb, hogy 50 font súlyú törőkalapácsokkal zúzzák szét őket *(caedunt fractariis)*. Az anyagot vállukon viszik éjjel-nappal a sötétben, a hozzájuk legközelebb állóknak adják tovább ; fényt csak a legkülsők látnak. Ha a *silex* nagyobb kiterjedésűnek tűnik, a bányász (fossor) megkeresi az oldalát és körüljárja. (72) És mégis úgy vélik, hogy a silexben a könnyebb a munka ; van ugyanis egy bizonyos kőzetféleség, mely kaviccsal kevert agyagból áll — *gangadia*-nak[11] nevezik — amely szinte bevehetetlen. Ennek vasékekkel *(cuneis ferreis)* esnek neki és a már említett kalapácsokkal *(malleis)*. S úgy tartják, hogy ennél (a kőzetnél) semmi sem keményebb, kivéve az arany utáni éhséget, mely mindenek között a legszívósabb. Miután elvégezték a munkát, az üregek tetejét — kezdve a legtávolabbin — bedöntik. A hasadék jelzi keletkezését ; (73) az egyetlen, aki észreveszi, a hegy csúcsán levő őrszem. Kiáltozással és integetéssel kiparancsolja a munkásokat és egyúttal ő is elrohan.[12] Oly hosszantartó robajjal, hogy emberi elme fel sem tudja fogni, s hasonlóképpen hihetetlen robbanással roskad össze a meghasadt hegy s (az emberek) győztesként szemlélik a természet romjait. És bár még ha nincs is arany és azt sem tudják, hogy lesz-e míg ásnak utána *(foderent)*, már maga a remény elég ok arra, hogy ekkora veszélyt és költséget vállaljanak azért ami után vágyakoznak.

[9] *arrugia* = tárna mélyműveléses bányában. Valószínűleg a *roggia* szócsoport (pl. alpi *arrugia*, *arroyo* «patak, vízlevezető árok») származéka. *C. Domergue* (1972—74) szerint valószínűleg egész ÉK-Hispaniában elterjedt pre-római bányászati szakkifejezés : «olyan terület, ahol aranytartalmú rétegek vannak.» Mivel a szó eredeti jelentése vízlevezető árok, vízfolyás, *Domergue* szerint már a római előtti hispaniai bányászatban is alkalmazták volna a vízienergiát. *E. H. Warmington* szerint a szó a görög *ὀρύσσω* (ásni) szóból származik, szerinte a mélyműveléses aranybánya mai spanyol neve is *arrugia*. *Walde—Hofmann* a *ruga* és *runcare* szavakkal kapcsolja össze — ezek viszont összefüggenek az *ὀρύσσω*-val és az *(e)ruere*-vel.

[10] *silex:* nem azonos a mai értelemben vett *silex*-szel, általában kemény kőzetet jelent, ebben a szövegben valószínűleg kvarcitot. Valószínű, hogy itt tulajdonképpen nem is magát a kőzetet jelenti, hanem a *gangadia*-nak (ld. 11) nevezett konglomerátumban levő kvarcit-kavicsokat, — tömböket, melyek másodlagosan is bekerülhettek a vágatokba : ezért «*occursant*», ill. ezért járhatja körül *(sequitur, ambitque)* a bányász.

[11] *gangadia* = a leírás alapján világos, hogy konglomerátum. Nem feltétlenül olyan kemény, mint amilyennek Plinius leírja, de ha feltételezzük, hogy összecementálódott kvarckavicsokból áll, kétségtelenül nehéz lehetett benne a fejtés. Összefüggésbe hozható a galíciai *gandara* «agyag, kavics és homok együtteséből álló talaj» szóval és a *ganda* elemmel («bokros hely»), mely sok Nyugat-Mediterrán helynévben megtalálható *(C. Domergue* 1972—74, *J. Ramin* 1877/a, *F. Sanchez—Ramos* 1979). *Walde—Hofmann* szerint alpi-ibér szó (pl. alpi **ganda*, de ezzel kapcsolatban a görög *γῆ*-t, *γαῖα*-t és az illyr *Candania*-t («sziklás terület, törmelékes föld») is említi.

[12] *P. R. Lewis—G. D. B. Jones* (1970) szerint itt talán nem is a földatatti járatok beomlásáról, hanem az éppencsak megkezdett vágatok felszínközeli részének beszakadásáról van szó : ezeket figyelhette meg őrszem.

(74) Egy másik hasonlóan vesződséges munka, mely még nagyobb költséggel jár (a következő) ; alkalmilag folyókat vezetnek át a hegygerinceken ennek a hegyomladéknak a kimosására *(ad lavandam)*, többnyire száz mérföldnyi távolságból. Ezeket *corrugi*-nak hívják, úgy gondolom, hogy a *conrivatio* szóból.[13] Ezerféle munkával jár ez is. Az kell hozzá, hogy a víz meredeken essen, hogy inkább zúduljon mint folyjon, ezért a legmagasabb részekről vezetik. A völgykatlanokat és szakadékokat alépítményes csatornákkal kötik össze. Másutt megközelíthetetlen sziklákat döntenek ki *(rupes caeduntur)* és a kivájt fatörzseknek erőszakkal csinálnak helyet. (75) Az, aki a (követ) dönti, kötélen függeszkedik, hogy annak, aki távolról nézi, nem is valamiféle vadállatnak, hanem madárnak tűnik. Többségük így függ amikor szintez és akkor is, amikor az út számára nyomvonalat készít elő. Ahol arra sincs hely, hogy az ember a lábát megvesse, ott vezeti a folyókat. Hátránya az átmosásnak ha az átfolyó patak sarat szállít magával. Ezt a talajféleséget *urium*-nak[14] nevezik. Ezért a vizet *silex*-eken és kavicságyon *(per calculos)* engedik át, hogy megszabaduljanak az *urium*-tól. A hegyek tetején a lejtő kiindulásához 10 lábnyi mély víztartókat ásnak, melyeknek minden oldala 200 láb hosszú. Ezekben 5—5 db, egyenként 30 lábnyi oldalú négyszögletes levezető nyílást hagynak, hogy miután a tó megtelt, az elzárók eltávolítása után akkora erővel törjön ki rajta a vízfolyás, hogy sziklákat görgessen magával. (76) A síkságon másfajta munkát végeznek. Árkokat *(fossae)* ásnak, melyeken keresztülvezetik a vizet — *agoga*-nak[15] hívják őket — s ezeket lépcsőzetesen *(gradatim)*[16] leterítik *ulex*-szel.[17] Ez egy rozmaringhoz hasonló szúrós cserje, mely visszatartja az aranyat. Az árkok oldalát deszkákkal zárják el s a meredek részek felett a csatornákat *(canales)* aládúcolják. Így az átfolyó föld a tengerbe csúszik, s a leomlott hegy (77) kimosódik — s ez az oka annak, hogy Hispania már messze előrenyomult földjével a tengerbe. Hogy ne foglalják el vele az aknákat *(puteos)* mindazt, amit az előző típusú művelésnél hatalmas munkával kinyertek, ekkor kimossák. Az *arrugia*-val kutatott aranyat nem olvasztják, mert rögtön tiszta. Ebben a művelésben és aknákban *(in puteis)* is (az arany) darabkák alakjában található ; ezek tíz fontnál nehezebbek. *Palaga*-nak, mások *palacurna*-nak hívják őket, a kicsinyeket pedig *balux*-nak[18] nevezik.

[13] *corrugi* = vízlevezető csatornák. Valószínűleg valóban «*conrivatio*»-t jelent, vagyis a vízfolyásoknak, vízlevezető árkoknak egy helyre (t. i. a bányába) való irányítását. *C. Domergue* (1972—74) szerint a rómaiak által képzett szó, a latin *con-* prepozíció és a *roggia* származékának összekapcsolásával (de ő sem a *conrivatio*-ból származtatja), így jött létre egy az *arrugia*hoz hasonló szó. Ugyanő mutat rá arra, hogy egyesek eredeti ibér szónak tartják (pl. a helynevekben gyakori baszk *korrego* «patak, vízlevezető árok»). *Walde—Hofmann* a *ruga*, *runcare* szavakkal — és ezeken keresztül az *arrugia*-val — kapcsolja össze.

[14] *urium* = *V. Schmoll* (1959) a baszk *uri*-val (víz) hozza kapcsolatba.

[15] *agogae* = aranymosó csatornák. *C. Domergue* (1972—74) a baszk *agogai/ahogai*-val («nyílás») hozza összefüggésbe, de csak kérdőjelesen. Ugyanő a görög *ἀγώγη*-val való összekapcsolását nem tartja meggyőzőnek.

[16] *gradatim* = vagy «lépcsőzetesen» vagy «szakaszonként, csak bizonyos helyeken» (tehát nem az *agoga* teljes hosszában). Ez utóbbi értelmezést a múlt század végi kaliforniai aranymosásban alkalmazott eljárás valószínűbbé teszi (természetesen *ulex* helyett valamilyen más anyagot használva, mely ha növényi eredetű, általában moha vagy kókuszrost). *(C. Domergue* (1972—74)).

[17] *ulex* = valószínűleg valamilyen rozmaringféle, pontosan nem azonosítható.

[18] *palaga*, *palacurna* = «aranyszemcse». Mint nagyobb aranyrögöt jelölő szót, Strabón is említi (III. 2. 8. ; *πάλη*). A *bal(l)uca*, *ballux* más előfordulásai ; Martialis 12.57.9, Cod. Iust. 11.171,1 és Cod. Theod. 10.17.3—4. A spanyol *baluz* szó ugyanezt

Az *ulex*-et kiszárítják, *(siccatur)*, elégetik *(uritur)* és hamuját átmossák *(lavatur)* egy leterített gyeptégla-rétegen, hogy az arany fennmaradjon rajta. (78) Egyesek arról tudósítanak, hogy Asturia, Callaecia és Lusitania ily módon évenként 20 000 font aranyat ad, úgy, hogy a legtöbbet Asturia termeli. Egyetlen más vidéken sem örződött meg annyi évszázadon át ez a termékenység. Már mondottuk, hogy egy régi senatusi határozat Itáliát megkímélte (a bányászattól); egyébként nem volt más föld, mely fémekben *(metallorum)* is ily gazdagon termő lett volna. Még érvényben van a vercellae-i földön levő victumulae-i aranybányákra *(aurifodinae)* vonatkozó censori törvény, mely megtiltotta az adóbérlőknek, hogy 5000 embernél több munkást alkalmazzanak.

(79) Van az aranycsinálásnak mégegy módja, mégpedig *auripigmentum*-ból,[19] melyet Syriában a felszín közelében bányásznak *(foditur)* festők számára. Aranyszínű, de a csillámkőhöz[20] hasonlóan törékeny. Kecsegtette a remény az aranyat igen nagy mohósággal kívánó Gaius princepset, ezért megparancsolta, hogy nagy súlynyit olvasszanak meg *(excoqui)* belőle. Láthatóan kiváló aranyat állítottak elő belőle, de olyan csekély súlyút, hogy kitapasztalván, mohósága miatt veszteségesnek ítélte — noha az *auripigmentum* fontjáért 4 denariust adnak. Később senki sem próbálkozott vele újra.

(80) Minden arany tartalmaz változó súlyban ezüstöt; egyikben tizedrésznyi van, másikban nyolcadrésznyi. Csak egy callaeciai bányában *(metallo)*, melyet Albucrarense-nek hívnak, található harminchatodrésznyi; ezért értékesebb a többinél. Azt (az aranyat), amelyben ötödrésznyi az ezüst aránya, *electrum*-nak[21] hívják; pora *(scobes)* megtalálható a *canaliense*-nek nevezett aranyban.

MEGJEGYZÉSEK (XXXIII. 21, 60—23, 80)

Az arany előfordulásának és bányászatának leírásakor Plinius szinte kizárólag hispaniai személyes tapasztalataira támaszkodik. Ez egyfelől azt jelenti, hogy hiteles forrás; s valóban, a római kori aranybányászatnak számos fennmaradt emléke, létesítménye, valamint az ezekkel kapcsolatos ásatások ill. terepbejárások eredményei igazolják a szerzőt; másfelől viszont — természetesen — a Hispaniában alkalmazott bányászati technológia, a geológiai viszonyok, stb. csak bizonyos mértékig általánosíthatók az egész római kori aranybányászatra.

Plinius leírása szerint az arany kétféleképpen fordul elő: 1. alluviális rétegekben *(segullum, talutium)*, ahonnan mosással nyerik, 2. termésaranyként valamilyen kőzetben — ebből sekély- ill. mélyműveléssel termelték ki. Az aranyat közvetlenül tartalmazó kőzet rendszerint a kvarcit. Ez előfordulhat önállóan, nagykiterjedésű rétegekben (az aknákban minden bizonnyal ilyen kőzetben találták a *canalicium*-nak nevezett aranyat), de kisebb-nagyobb kavi-

jelenti. *(C. Domergue* 1972—74, *J. Ramin* 1977/a, *F. Sanchez—Ramos* 1979). *Walde—Hofmann* ibér eredetű szónak tartja.

[19] *auripigmentum* = sárga arzénszulfid vagy «királysárga». Csillámhoz hasonló, fényes aranysárga ásvány. Azonban aranyat nem lehet előállítani belőle. Amennyiben a Plinius által említett esemény során ténylegesen aranyat állítottak elő, az nem *auripigmentum*-ból történt — a császárt valószínűleg becsapták — hanem valamilyen aranytartalmú földből. Az *aurpigmentum*-ot aranyfestékként használták.

[20] *lapis specularis* = valószínű, hogy szelenit, esetleg csillámpala.

[21] Nevét onnan kapta, hogy színe hasonlít az arany és ezüst ötvözetéhez.

csok, tömbök alakjában is (valószínűleg ezeket nevezték *silex*nek) olyan konglomerátum-szerű összletekben *(gangadia)*, melyek a kvarciton kívül még homokot, palát, agyagot, esetleg limonitkonkréciókat is tartalmaztak. A *marmoris glareae inhaerens* ill. a *micans amplexu marmoris* kifejezések valószínűleg a kvarcitban csillogó teléraranyra utalnak.

Ezután Plinius először az aranymosásról ill. a sekélyművelésről ír (ez utóbbi a *puteorum scrobes)*. Meg kell jegyezni azonban, hogy *putei* — mivel a szó nemcsak gödröt, hanem — olykor tekintélyes mélységű — aknát is jelenthet, a mélyműveléses bányászatban is előfordulhatnak, bár kétségtelen, hogy a Plinius által leírt mélyműveléses módszerek során *(arrugiae, ruina montium)* nem használtak ilyeneket.

A mélyműveléses bányászatnak Plinius két változatát említi: *arruqiae* (fejlett tárnás művelés) és a «még költségesebb» *ruina montium*-típusút, mely utóbbinak során a vízienergiát is felhasználták. Ez utóbbinál Plinius lényegében két különböző eljárást von — és részben kever is — össze. Az egyik a hidraulikus kitermelés, erős vízátfolyatással *(flumina ad lavandam hanc ruinam iugis montium ducere)*, a másik a víznek a modern bányászati technológiában is használt felduzzasztása *(piscinae)* és zsilipek segítségével való időszakos kiengedése (az ún. «hushing»-technika) — *excessis opturamentis erumpat torrens tanta vi ut saxa provolvat.*

Hasonlóképpen, a síksági munkák leírásakor is kétféle mosó-eljárást von össze a szerző; az aranytartalmú «víznek» árkokon, lefolyókon *(fossae-agogae)* való átengedését, az aranyszemcséknek fa- vagy kő-mosótáblákon való felfogását egyfelől és a fából készült dobozszerű, mosó-alkalmatosságokat másfelől. *Ulex*-et mindkettőben elhelyezhettek. Nagyon valószínű azonban, hogy e két eljárást gyakran alkalmazták együtt.

C. Domergue (1972—74) szerint az *arrugiae*-típusú művelés már a rómaiak előtt is ismert volt. Feltételezését azzal támasztja alá, hogy az *arrugiae*-t pre-római szónak tartja és rámutat arra, hogy leírásakor Plinius nem-latin kifejezéseket is használ. Technológiai szempontból ez nem lehetetlen, habár valószínű, hogy a római korban valamivel fejlettebb módszerekkel dolgoztak mint a korábbi időkben. Domergue szerint azonban — mivel az *arrugia* szó eredeti jelentése szerinte «csatorna, vízlevezető árok» — a vízienergiát már a pre-római bányászatban is hasznosították. A *ruina montium*-típusú bányászatot tartja csak római újításnak, elsősorban a *corrugi* alkalmazása és kiépítésének fejlett technológiája (vízvezetékek) miatt. Ezt azzal is alátámasztja, hogy a *corrugi* szót szerinte az *arrugiae* mintájára alkották, vagyis az egyszerű «átmosás» pre-római gyakorlat volt, míg a «*con-rivatio*» már római továbbfejlesztés. Azonban a Plinius által feljegyzett nem latin bányászati szakkifejezések valószínű eredetének és valószínű jelentésének elemzése nem utal feltétlenül erre. Pl. a *ruina montium*-típusú művelésnek azt a változatát, amely a vízzel való átmosást alkalmazza, a Hist. Nat. XXXIV. 157 alapján bizonyos mértékig jogunk van azonosítani az ott említett *alutia*-nak nevezett bányászkodással. Azonban a szónak a *talutium*-mal (alluviális arany) való nagyon valószínű kapcsolata figyelmeztető; nem egyszerűen aranymosásról vagy a kitermelés végső fázisáról, ti. a vízzel átmosott arany-tartalmú hordalékból való arany-kinyerésről van-e szó? Tulajdonképpen az *arrugiae* szó is utalhat egyszerűen az aranymosásra. Az *arrugiae* és az *alutia* egymáshoz való viszonya is problematikus. Lehet, hogy mindkettő egyfajta, a rómaiakénál technikailag fejletlenebb, nem természetes vízfolyást felhasználó arany-nyerésre utal; esetleg más-más

viszonyok között? Vagy egyszerűen: *arrugiae* = olyan «szárazon» művelt tárnák, amelyek talán hasonlítottak a vízlevezető árkokhoz?

Ami a *corrugi*-t illeti, ha igaz, hogy római «találmány» vagy továbbfejlesztés, akkor igen szerencsés és szemléletes szóalkotás volt; az *arrugia* önálló elemének érzett «rugia» (amit értelme alapján tulajdonképpen jogosan lehet azonosítani a *rivus*-sal) és a *con-* prepozíció összekapcsolásával. Ha azonban a *corrugi* nem a rómaiaktól képzett, hanem eredeti ibér(?) szó, az *arrugiae*-val való kapcsolata akkor is elég biztosnak látszik. Maga a pliniusi szöveg nem említi, hogy az *arrugiae* típusú művelésben használtak volna vízienergiát, de még ez az ellentmondás is feloldható azzal, hogy az *arrugiae* jelentésváltozáson ill. jelentésbővülésen is átmehetett. Sőt C. Domergue szerint jelenthetett olyan területet is, ahol egyáltalán arany fordul elő.

A bányászatnak az Ibériai félszigeten a rómaiak előtt többezer éves múltja volt, s mint ahogy azokon a bányavidékeken, ahol később a római korban is intenzív művelés folyt, régészetileg szinte csak a római kori tevékenység fogható meg (a korábbi művelési módoknak nem mardhatott nyoma, a későbbi kitermelés elpusztította, ill. a lelőhely — jellegéből adódóan — datáló leletekben szegény), éppúgy nehéz a bányászati terminus technicus-ok jelentésének történetét követni, meghatározott korokhoz kapcsolni (jelentésváltozások, jelentésbővülések, esetleg ethnikumhoz kötött szakmai nyelv).

A 68. fejezet néhány általános megjegyzést tartalmaz az ércelőkészítésről *(quod effossum est tunditur, lavatur, uritur, molitur . . .)*. Minden valószínűség szerint Plinius nem a valóságos folyamat leírását akarta adni, csupán megemlítette a kitermelés végén adódó munkákat. A helyes sorrend egyébként: mozsárban őrlés (szitálás), mosás lenne — mindenfajta tűzzel való kezelés csak ezután következik. Az *uro* általában pörkölést jelent, itt azonban az általánosabb «hevíteni» lehetne a megfelelőbb kifejezés. A *scudes* és *scoria* szavak értelmezése is problematikus, ugyanis az *apitascudes*-nek az *argentum*-mal való összekapcsolása (ld. 6.) a *scudes* «ércpor, ércőrlemény» általános jelentését teszi kétségessé, míg a *scoria* Plinius szövege alapján « . . . *in auro tunditur iterumque coquitur*» s így nem jelenthet salakot, hanem inkább valamilyen átmeneti, még nem egészen tiszta anyagot. Ez minden fém esetében így van (J. Ramin 1977/a).

XXXIII 26, 86—88. (86) A chrysocolla[1] egy folyadék, mely azokban az aknákban *(in puteis)* található, amelyekről már beszéltünk (t. i. előbb az aranybányászattal kapcsolatban). Az aranyteléren lefolyva sárszerűen sűrűsödik össze, mely a téli hideg hatására egészen horzsakő keménységűvé lesz. Ugyanez az anyag értékesebb változatban a rézbányákból *(aerariis metallis)*, az ezután

[1] *Chrysocolla*. Plinius több, különböző eredetű és tulajdonságú anyagot említ ezen a néven. Ezeknek az anyagoknak egészen pontos azonosítása azért is kérdéses, mert az egyes esetekben ő maga sem különíti el világosan őket. Az [1]alatt említett *chrysocolla* a malachit: rézkarbonát, mely valóban gélszerű kicsapódással keletkezik (erre utalhat az «*umor per venam auri defluens crassescente limo*»), s ez természetesen később megszilárdulva különféle alakzatokat vehet fel. Ennek alapján gondol arra *J. F. Healy* (1981), hogy a *chrysocolla* minden olyan élénkzöld színű rézásvány neve lehetett, melyek földes bekéregzéssel fordulnak elő. Abban Plinius téved, hogy elsősorban aranybányákban található, mivel a rézérchez kötődik: az aranyhoz, ezüsthöz és az ólomhoz csak akkor, ha rézérc is van a közelben. A három különböző minőségű fajta azonosítása bizonytalan, lehet, hogy más — megnyugtatóan nem meghatározható — anyagokról van szó. A malachit színe élénkzöld.

következő legjobb pedig az ezüstbányákból *(argentariis)* ismert. Egy szintén aranytartalmú, silányabb minőségű változata ólombányákban *(plumbariis metallis)* is található. Mindezekben a bányákban mesterségesen is előállítanak egyet, mely messze mögötte marad a nevezett természetesnek. Úgy készül, hogy a teléren (vena) át egész télen gyengén vizet bocsátanak keresztül egészen júniusig, azután júniusban és júliusban kiszárítják, hogy nyilvánvalóvá legyen, hogy a *chrysocolla* nem más mint korhadó érc-ér *(vena putris)*[2]. (87) A természetes *(chrysocolla)* keménységben nagyon különbözik (a mesterségestől) — szőlőfürtnek[3] nevezik. És mégis, képes megfestődni[4] attól a növénytől, amelyet festő rezedának neveznek. Olyan a természete mint a lennek és a gyapjúnak, beissza a nedvességet. Mozsárban *(pila)* törik *(tunditur)*, finomlyukú szitán átszitálják *(tenui cribro cernitur)*, majd őrlik *(molitur)*, utána pedig még finomabb lyukú szitán engedik át. Az, ami nem megy át a szitán, visszakerül a mozsárba *(pila)* és megőrlik *(molitur)*. (88) A port minden munkafázisban lapos tálakba *(catinos)* osztják szét és ecetben áztatják *(aceto maceratur)*, hogy minden keménysége meglágyuljon. Ekkor újra aprítják *(tunditur)*, majd mossák *(lavatur)*, kagyló-nak nevezett tálcákban *(in conchis)* szárítják *(siccatur)*, végül alumen schistos-szal[5] és a fentebb említett növénnyel festik — mielőtt ő maga is festékanyaggá válna.

XXXIII 31 95—98. (95) Ezután beszéljünk az ezüstről, mely (az emberek) következő őrülete. Csak aknákból *(in puteis)* ismert és úgy keletkezik, hogy létezéséről semmiféle jelt nem ad, semmiféle olyan fénylő szikrácskákkal mint amilyenek az aranyban vannak. A föld (mely tartalmazza) egyszer vörös, másszor hamuszínű. Kiolvasztani *(excoqui)* nem lehet, csak akkor ha ólommal[1] vagy egy ólomérccel — melyet *galena*-nak[2] neveznek— van együtt. Ez utóbbi többnyire az ezüsterekhez *(argenti venae)* kapcsolódva található. És ugyanazzal a hevítéssel *(opere ignium)* (az érc) egy része ólomként távozik, az ezüst pedig felül is úszik, mint a vizen az olaj.[3]

(96) Majdnem mindegyik provinciából ismert, de a legszebb Hispaniában van, ahol ez is előfordul (t. i. az aranyhoz hasonlóan) a terméketlen talajban,

[2] A «mesterségesen előállított *chrysocolla*» kérdéses. Lehet, hogy abból a megfigyelésből kiindulva, hogy a bányavíz hatására bizonyos ásványok kiválnak (s ezt a folyamatot a malachit keletkezésével azonosították) megpróbáltak mesterségesen is előidézni különféle anyagokat. A leírás alapján azonban, mely az anyag puhaságát hangsúlyozza, talán valamilyen *talcum*-fajtáról vagy kéntartalmú anyagról lehet szó és kénkiválás valóban történhet a bányákban — annál is inkább azzal azonosítható mert ennek a *chrysocolla*nak a színe — ellentétben a malachitéval — sárga.

[3] A szőlőfürtként *(uva)* említett chrysocolla már ismét lehet malachit, méginkább a ma krizokolla-nak nevezett, a malachittal rokonságban álló, vele együtt előforduló másodlagos rézásvány, mely gyakran látható apró fürtös halmazokban.

[4] A továbbiakban — annak ellenére, hogy Plinius a természetes chrysocollaról beszél — a «mesterséges» anyagról van szó s a szöveg itt árulkodik arról, hogy tulajdonképpen ez a mesterséges anyag is mennyire «természetes» (ld.[2]). Mint az alábbiakból kitűnik, sárga festék készül belőle.

[5] Az *alumen schistos* is nehezen meghatározható anyag. Itt valószínűleg egy rostos-szálkás szerkezetű timsóféleség («hasadó *alumen*»), mely nem festékanyagként van hozzáadva, csupán kötőanyagként.

[1] *plumbum nigrum* — ólom.

[2] *galena* — galenit, a legjelentősebb ólomérc, mely mindig tartalmaz bizonyos mennyiségű ezüstöt is : sokszor csakis ezüst- (és nem ólomnyerés) céljából bányászták.

[3] Plinius itt téved, valószínűleg abból indult ki, hogy az ezüst általában, a mindennapi tapasztalat szerint könnyebb az ólomnál.

sőt a hegyekben is. S bárhol, ahol egy telért *(vena)* találtak, nem messze tőle előkerül a másik is. Ez majdnem minden anyaggal előfordul és úgy látszik, hogy a görögök ezért használják a «*metalla*»[4] szót. Csodálatos dolog, hogy azok az aknák *(puteos)*, melyeket Hispania-szerte Hannibal nyitott meg, még mindig megvannak. Nevüket felfedezőjükről kapták; közülük az, amelyet ma Baebelo-nak hívnak (97) és amely Hannibalnak naponta 300 fontot jövedelmezett, már másfél mérföldnyire nyúlik be a hegy mélyébe. Ezen a távolságon végig vízmérő-emberek állnak, akik lámpákkal történő mérés alapján éjjel-nappal mozgásba hozzák a vizet és előidézik az elárasztást. Azt az ezüst-eret, amely legközelebb van a felszínhez «*crudaria*»-nak[5] hívják. Régen a bányászkodás végét az jelentette ha *alumen*-t[6] találtak; azután már nem kutattak tovább. Mostanság az, hogy az *alumen* alatt rézeret *(aeris vena)* találtak, a reménykedést a végtelenségig fokozta. Az ezüstbányák *(argenti fodinis)* kigőzölgése minden élőlény számára veszedelmes, de különösen a kutyákra nézve.[7] Minél lágyabb az arany és az ezüst, annál szebb.

(99) Van (az ezüst) ereiben egy olyan kő is, amelynek kelésszerű alakzatai állandóan folyadékállapotban vannak, ezt higanynak[8] nevezik.

XXXIII 33, 101. Ugyanezekben az ezüstbányákban *(argenti metallis)* található az, amelyet tulajdonképpen tajtékkőnek[9] kell nevezni; fehér és csillogó, de nem átlátszó. *Stimi*-nek hívják, mások *stibi*-nek, ismét mások *alabastrum*-nak vagy *larbasis*-nak.[10] Két fajtája van; hímnemű és nőnemű.[11] A nőneműt becsülik többre; a hímnemű tüskés és durvább, kevésbé súlyos, ragyogó és homokosabb; ezzel szemben a nőnemű csillog, könnyen hasad, de repedések mentén válik el, nem gömbösen.

XXXIII 35 106—107. Ugyanezekben a bányákban *(metallis)* keletkezik az is, amelyet ezüsttajtéknak[12] neveznek. Három fajtája van; a legjobb az, amelyet *chrysitis*-nek (aranyos, aranyszínű) hívnak, a második az, amelyet *argyritis*-nek (ezüstös, ezüstszínű), a harmadik pedig az, amelyet *molybditis*-nek (ólomszínű, ólmos) neveznek. És többnyire mindhárom szín megtalálható ugyanazon a rudacskán *(tubulis)* belül.

Legtöbbre becsülik az attikait, utána következik a hispaniai. A *chrysitis* magából az érc-érből *(ex vena)* lesz, az *argyritis* az ezüstből, a *molybditis* magának az ólomnak az olvadékából *(fusura)*, melyet Puteoliban állítanak elő; innen kapta a nevét is.[13] Mindegyiket saját nyersanyagából olvasztják

[4] A *metalla* szót a görög μετ' ἄλλα (egyik a másik után) kifejezésből származtatták.

[5] *crudaria* — «durva» — valószínűleg rosszabb minőségű ezüstöt adó ér.

[6] *alumen* — azonosítása problematikus. Aluminiumszulfát vagy alkáliszulfát sója, esetleg vasvitriol de timsókő is lehet.

[7] Csak az ezüst jelenléte nem lehet ártalmas, Plinius valószínűleg arra utal, hogy az ezüsttel együtt előforduló ólom vagy higany kigőzölgése lehet veszélyes.

[8] *argentum vivum* — higany.

[9] *spumae lapis* természetesen nem tévesztendő össze a vulkáni eredetű *pumexszel (tkp.* a «*tajték köve*»).

[10] Valamennyi név antimónra ill. antimóntartalmú anyagokra vonatkozik.

[11] A leírás alapján nem azonosítható egyértelműen: «tüskés» volta alapján a hímnemű cervantit is lehet (rombos-tűs kristályokkal), a nőnemű — a csillogás alapján — talán természetes fémes antimón.

[12] *spuma argenti* — a *lithargyrum* (ólomoxid).

[13] Az *Argyritis Puteolana*-nak nevezett anyag.

ki *(excocta sua materia)*, úgy, hogy egy felül elhelyezett tálcából *(ex catino)* folyatják le egy alatta elhelyezettre és ebből kis vasnyársakkal *(verriculus ferreis)* veszik ki, melyeket a lángban forgatnak, hogy (az olvasztott anyag) kisebb súlyú legyen.[14]

XXXIII 36 111. Ezüstbányákban *(argentariis metallis)* található a minium[1] is, mely most is a nagyrabecsült festékek között van s egykor a rómaiaknál nemcsak a leginkább kedvelt, de szent is volt.

XXXIII 37 113—114. Theophrastus arról tudósít, hogy a miniumot[2] 90 évvel azelőtt, hogy Praxibulus lett az athéniek magistratusa — ez az időszak a mi városunk időszámítása szerinti 349. évben végződik (i. e. 405) — az athéni Callias fedezte fel, aki kezdetben azt remélte, hogy az ezüstbányákban található vöröses homokból aranyat tud kiolvasztani *(excoqui)*. (Szerinte) ez volt az eredete, pedig már akkor Hispaniából is ismert volt, amely azonban kemény és homokos. A colchisiaknál is megtalálták egy bizonyos hozzáférhetetlen sziklán, amelyről dárdát odahajítva pattintják le. Ez rossz minőségű ; a legjobb a *Cilbiani agri* nevű területen van, ahol egy skarlátszínű homokban található. Ezt a homokot megőrlik *(teri)*, azután az őrleményt *(farinam)* átmossák *(lavari)*, és ami leülepedett, újra megmossák. A különbség az egyes emberek hozzáértésében van, ugyanis egyesek már az első mosással *(lotura)* előállítják, míg másoknál (az első mosás) gyengébb és a csak a következővel érik el a legjobbat.

XXXIII. 40 118—121. Iuba arról tudósít, hogy minium Carmaniában is keletkezik *(nasci)*, Timagenes arról, hogy Aethiopiában is, de egyik helyről sem szállítják hozzánk, sőt szinte sehonnan sem, csak Hispaniából. Semmi mást nem őriznek olyan gondosan mint Baeticában a sisapoi területen levő miniúm-bányát *(miniario metallo)*, mely igen híres arról, hogy milyen jövedelmező a római népnek. (A miniumot) nem szabad itt a helyszínen feldolgozni *(perficere)*, sem olvasztani *(excoqui)*. Nyers formában, lepecsételve szállítják Rómába, évenként csaknem 2000 fontnyit. Rómában mossák *(lavari)*, eladási

[14] A *lithargyrum*-ból való ezüsttartalmú ólom előállítása nem világos. A *chrysitis*, az *argyritis* és a *molybditis* ugyanis ugyanaz az anyag (különböző színekben) így a saját — Plinius szerint különböző (!) — anyagukból *(sua materia)* történő kinyerésük ellentmondás.

A két tálca segítségével véghezvitt eljárást úgy értelmezik, hogy az vagy egy olyan kohászati eljárás, melynek során végül *lithargyrum* és ezüst keletkezik — ebben az esetben a felső tálcában történik a redukciós hevítés és az alsóban a kupelláció (a fém olvasztással való kinyerése) — az alapanyag ebben az esetben valamilyen ezüst- és ólomtartalmú érc lenne : vagy kupellációról van szó, mely a felső tálcában megy végbe, s az alsóban a *lithargyrum* gyűlik össze. Az alapanyag ebben az esetben ólom lenne. *(J. Ramin* 1977/a, b).

Legvalószínűbb azonban *C. Conophagos* (1959) elmélete, aki a «*tubuli*» szóból indul ki, melyet korábban nem annyira rudacskáknak mint inkább darabkáknak fordítottak. A *tubuli* valóságban létező, hengeres, enyhén kúpalakú képződmények, melyek úgy jönnek létre, hogy az olvadékba vasból készült nyársakat merítenek *(verriculae ferreae)*, s miközben ezeket forgatják, a *lithargyrum* rétegesen rárakódik, úgyhogy a végén hengeres formát nyer. A *tubuli* tűz feletti forgatásával az ólmot hagyják lecsöpögni, s így a *lithargyrum*-rudacskák súlya csökken *(— ut sit modici ponderis)*. Egy-egy rudacskán belül valóban előfordulnak különböző színek, rendszerint a sárgától a vörösig, átmeneti árnyalatokkal : a sárga szín a folyékony lithargyrum hirtelen lehűlésekor, a vörös már a természetes lehűlés során keletkezik. *Conophagos* laurioni ásatásai során számos ilyen tubuli került elő. *(Probatissima est Attica!)*

ára törvény által szabályozott ; nem haladhatja meg a 70 sestertiust fontonként. De sokféle módon hamisítják *(adulteratur)*, melyből nyereség származhat a társaságnak. (119) Van ugyanis egy másik fajtája is,[3] amelyik csaknem minden ezüst- és ólombányában megtalálható ; ez az ércerekkel átjárt kőzet pörkölésből *(exusto)* származik, de nem abból, amelynek kelésszerű alakzatait higanynak nevezik — ugyanis azt magát is higannyá olvasztják *(excoqui)* — hanem másokból, amelyeket emezekkel együtt találnak. Ezek sterilek és még az ólom színe alapján is csak akkor lehet felismerni őket, ha a kemencékben *(in fornacibus)* vörössé válnak és pörkölés után *(exusti)* porrá törték őket *(tunduntur in farinam)*. Ez a másodrendű minium *(minium secundarium)*, melyet csak kevesen ismernek és sokkal alábbvaló az említett természetes homokoknál. A társaságok műhelyeiben tehát ezzel hamisítják a miniumot, míg a gyengébbet syriaival hamisítják . . . (121). A sisapoi bányákban *(miniariis)* a homok ezüst nélkül, önmagában fordul elő. Aranyhoz hasonló módon olvasztják *(excoquitur)*. Izzó arannyal teszik próbára, ettől ugyanis a hamisított *(fucatum)* megfeketedik, a hamisítatlan viszont megőrzi színét.

XXXIII 43, 126. Az arany és az ezüst említését kíséri annak a kőnek a tárgyalása, amelyet *coticula*[4]-nak neveznek. Egykor — mint ahogy azt Theophrastus állítja — kizárólag a Tmolus folyóban szokták találni, most azonban mindenfelé. Egyesek heracliusi, mások lydiai kőnek nevezik. Darabjai mérsékelt nagyságúak, hosszuk nem haladja meg a négy unciát, szélességük sem a két unciát. Az a részük, amely a nap felé volt fordulva, jobb minőségű mint az, amelyik a föld felé fordult. A hozzá értők ezeket a köveket reszelőként (lima) használva az ércből kísérletképpen egy forgácsot levesznek és azonnal meg tudják mondani, hogy mennyi arany, ezüst vagy réz van benne — 1/24 unciányi pontossággal — csodálatos mérlegelésükkel sohasem tévedve.

XXXIII 56, 158. Ezüst- és aranybányákban *(in argenti et auri metallis)* keletkezik *(nascuntur)* a sil[1] nevű festékanyag és egy másik is, amely kékes színű. A sil tulajdonképpen iszap. A legjobb az, amit attikainak[2] neveznek, ára fontonként 2 denarius. Az ezután következő legjobb az ún. «márványos»,[3] amelynek ára fele az attikaiénak.

[1–3] A *minium* Pliniusnál kétféle anyagot jelent : az egyik a cinnabarit (egy természetes állapotban található higanyérc : higanyszulfid), melyből higanyt és vörös festékanyagot nyernek : a másik egy természetes ólomoxid, a cerusszit, melyből szintén vörös festékanyagot állítanak elő. Elkülönítésük a pliniusi szövegben nehéz : ahol a *minium* és a *minium secundarium* összehasonlítása, a két anyag különböző eredetének elemzése szerepel, (a 40. 118—120-ban), nyilvánvaló, hogy a *minium* = cinnabarit, *minium secundarium* = cerusszit, a [3]-al jelölt anyag tehát cerusszit. Bonyolítja a helyzetet, hogy elvileg mindkét vörös festéket miniumnak nevezték. részben hasonló színük, részben azért mert mindkettő olyan ércekből (t. i. higanyéből és ólméből) származik, melyek gyakran együtt, egy helyen találhatók, a különböző szerzők egy része keveri is a két festékanyagot. Az [1]alatt jelölt minium — melyről Plinius csupán annyit ír, hogy festékanyag — tehát elvileg mindkettő lehet, a [2]-vel jelölt anyag a 113—114-ben és a 118—120 már említett részében minden valószínűség szerint a cinnabarit. Ennek ellenére a fordításban célszerű meghagyni a «minium» kifejezést és egyes előfordulásait kommentálni.

A minium-problémáról részletesen ld. még ; Vitruvius *De architectura* VII. 8., 9.

[4] *coticula* — fenőkő, próbakő.

[1] A sil — okkerfesték, vagyis különböző vasoxidokból és/vagy —hidroxidokból nyerhető festékanyag.

[2] A kékes színű *(caeruleus)* talán kobalt-tartalmú festékanyag.

[3] A «márványos» azonosítása bizonytalan, de valószínűleg ez is okkerfesték.

(Az attikai okkerről): Ezt (az anyagot) a Várostól 20 mérföldnyire is bányásszák (effoditur) a hegyekben.

XXXIV 2, 2—4. (A rézről). A telért *(vena)* a már említett módon (t. i. ahogy az előzőekben Plinius az arany esetében leírta) termelik ki *(foditur)* és kezelik tűzzel *(igni perficitur)*. Egy réztartalmú, a tengeren túl és egykor Campaniában is híres kőzetből is nyerik, melyet *cadmea*-nak[1] neveznek. Manapság Italia legtávolabbi részén, a Bergomates földön is található, s az a hír járja, hogy nemrégiben Germania provinciában is találtak. Nyerhetik egy másik kőzetből is, melyet *chalcitis*-nek[2] neveznek, mégpedig Cypruson, ahol először bukkantak rézre. Ez később igencsak értéktelenné vált, mivel más vidékeken jobbat találtak — elsősorban az *aurichalcum*-ot,[3] mely igen kiváló és már régóta csodálat tárgya. De ez már hosszú ideje nem kerül elő, mivel a föld kimerült. (3) Az utána következő legjobb a *Sallustianum* — az alpi Ceutrones nép földjén — de rövid idő után ez is kifogyott. Utána következett a *Livianum*, Galliában. Mindkettőt a bányák *(metallorum)* tulajdonosairól nevezték el; az egyiket az isteni Augustus barátjáról, a másikat a feleségéről. A *Livianum* is hamarosan kimerült *(defectus)*, bár egy kevés még található belőle. Most a legnagyobb dicsőség a *Marianum*-ra[4] szállt, melyet cordubainak is neveznek.

XXXIV 20, 94. *Regulare* más bányákban is keletkezik — ugyanígy a *caldarium*[1] is. A különbség köztük az, hogy a *caldarium*-ot csak öntik *(funditur)*; nem kalapálható mert törékeny *(malleis fragile)*, míg a *regulare* kalapálható. Egyesek (az utóbbit) hajlíthatónak *(ductile)* nevezik — ilyen az összes cyprusi réz. De a többi bányában *(metallis)* is eltér kezelése a *caldarium*-étól, ugyanis *regulare* minden olyan (réz), melyet — miután tűzzel gondosabban kiolvasztottak — megtisztítottak szennyeződéseitől *(purgatis igni vitiis excoctisque)*.

XXXIV 22, 100. A rézbányák *(metalla aeris)* bőven szolgáltatnak orvosságokat, ugyanis bennük mindenfajta fekély igen gyorsan gyógyul — leginkább mégis a *cadmea*[1] az, ami használ.

[1] Plinius két különböző anyagot említ *cadmea* néven: egy természetes cinkércet (kalamin/cink-szulfid) vagy hemimerfit (cink-szilikát)) és egy mesterségeset, mely cinkércek hevítésekor keletkező oxid. Itt nyilvánvalóan az elsőről van szó.

[2] *chalcitis* — minden valószínűség szerint felbomlás állapotában levő rézpirit.

[3] *aurichalcum*. Egyértelműen nem azonosítható, erősen vitatott anyag. Lehet, hogy helyesen *orichalcum* (gör. ὀρείχαλκος a. m. «hegyi réz»), esetleg sárgarézérc? Talán tulajdonképpen egy ötvözet (réz és cink vagy réz és cadmea ötvözete) melyet csak később használtak sárgaréz értelemben *(H. Gallet de Santerre—H. le Bonniec* ill. *J. Ramin* szerint). Mindenesetre nagyon valószínű, hogy ötvözetről van szó, mely természetesen érc vagy kőzet formájában nem létezhet: az anyag némileg mesésnek, mitikusnak tűnik.

[4] A *Marianum* bányát Mariusról nevezték el.

[1] A *regulare* és a *caldarium* két rézfajta: nem azonosíthatók egyértelműen. *K. C. Bailey* a szövegben leírt tulajdonságaik alapján arra következtet, hogy a *caldarium* olyan réz, amelyet a benne levő szennyező anyagok törékennyé tesznek, ugyanakkor olyan réz is, amelyet lassú hűtés után próbálnának kalapálni — a lassú lehűtés szintén törékennyé teszi az anyagot. Ellenben a *regulare* olyan réz, amelyet hirtelen hűtenek le, azonkívül relatíve kevés benne a szennyeződés — mindkét tulajdonsága elősegíti azt, hogy kalapálható és hajlítható legyen. Tehát *Bailey* szerint — eltekintve a bennük levő természetes szennyeződések különbségétől — nem csak kétfajta rézről, de kétfajta megmunkálási módról is van szó.

[1] *cadmea* — itt a rézbányákban található természetes cadmeáról, egy cinkércről (kalamin vagy hemimerfit) van szó.

XXXIV 29, 117—118. *Chalcitis*-nek[1] hívják azt, amelyből szintén olvasztanak rezet (t. i. a *cadmea*-n kívül). Abban különbözik a *cadmea*-tól,[2] hogy míg a *chalcitis*-t a föld felett, szabad ég alatt levő kőzetekből fejtik *(ex petris caeditur)*, addig a másikat földalattiakból ; továbbá, hogy a *chalcitis* azonnal megrepedezik, természettől fogva lágy, olyannyira, hogy úgy tűnik, mintha összepréselődött pelyhekből állna. De van egy másik különbség is, mégpedig az, hogy a *chalcitis* háromféle anyagot tartalmaz ; a rezet, a *misy*-t[3] és a *sori*-t[4], melyekről külön-külön beszélünk majd a maguk helyén. A benne levő réz erei hosszúkásak. Azt becsülik, amelyik mézszínű, finoman erezett, törékeny és nem kőszerű. Úgy vélik továbbá, hogy firssen használhatóbb, mivel a megöregedett *sori*-vá alakul át.

(121) Némelyek arról tudósítanak, hogy a *misy*-t úgy nyerik, hogy a kőzetet gödrökben pörkölik *(exusto lapide in scrobibus)*, ahol annak finom sárga pora fenyőfa hamujával keveredik. Az igazság azonban az, hogy bár a fentebb nevezett kőből (t. i. a *chalcitis*-ből) származik, természettől fogva összenőtt azzal és csak erővel választható el tőle. A legjobbak a cyprusiak műhelyeiben *(officinis)* találhatók ; ezeket arról lehet felismerni, hogy eltörve aranyosan csillámlanak s midőn megőrlik, *(teratur)* homokosnak tünnek, föld nincs bennük — ellentétben a *chalcitis*-szal.

XXXIV 41, 142—42, 149. (142) Vasról csaknem mindenhonnan van tudomásunk, mert hiszen Itáliának Ilva nevű szigetén jelenleg is keletkezik *(gignente)* s könnyen felismerhető, mivel a föld színe nyilvánvalóan jelzi. Az érből való kiolvasztásának *(excoquendis venis)* módszere ugyanaz (t. i. mint a rézé, amelyről Plinius az előzőekben számolt be). Csak Cappadociában kérdéses, hogy a víztől vagy a földtől kapják-e a vasat,[1] mivel a kemencékből másképp nem kerül ki vas, csak miután a földön egy bizonyos folyó átfolyt. A különféle vasfajták között számos különbség van. (143) Az első különbség a talaj- vagy az éghajlat-típusból következik. Némelyik vidék majdnem olyan lágy vasat ad mint az ólom,[2] mások törékenyet és réztartalmut, olyat, amilyen kerékgyártásra és szögek készítésére a legkevésbé alkalmas — ezek gyártására az előbbi vasfajta a jó. Van olyan, mely csak kis tárgyak, pl. bakancsszögek készítésére is, alkalmas ;[3] egy másik gyorsabban rozsdásodik. Mindezeket stricturae-nak nevezik — ezt a szót más fémek esetében nem használják — mely a *stringere aciem*[4] (élt kihúzni) kifejezésből származik. (144) A kemencék között is nagy különbségek vannak *(fornacium differentia est)*. Egy bizonyos vasmagot *(nucleus ferri)* olvasztanak ki *(excoquitur)* bennük az él megkeményítésére *(ad*

[1, 3–4] A *chalcitis*, a *misy* és a *sori* valószínűleg rézpirit, vaspirit és markazit. A levegő hatására mindhárom anyag könnyen bomlik, a vaspirit és a markazit gyorsabban, a rézpirit lassabban. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a *chalcitis*, a *misy* és a *sori* tulajdonképpen nem is ezeket, hanem ezeknek részben bomló állapotukat jelenti. Ez a bomlás azonban hosszú folyamat : ezért helyes amit Plinius ír, t. i. hogy a *chalcitis sori*-vá alakul át idővel.

[2] *cadmea* — cinkére (kalamin vagy hemimerfit). A 121-ben a *misy* előállításáról írottak nem világosak.

[1] A víznek természetesen csak annyi szerepe lehet, hogy kimoshatja az ércet, de az is lehet, hogy Plinius mocsári vasra, tőzegben keletkezett vasra gondol.

[2] *plumbum* — ólom.

[3] A szöveg ; «*aliud brevitate sola placet clavisque caligariis*» homályos : nem lehet megnyugtatóan értelmezni.

[4] *stringere aciem* — a vasnak éles élt adni kovácsolással.

indurandam aciem) és más módon az üllők *(incudes)* vagy kalapácsok hegyének *(malleorum rostra)* tömörítésére *(ad densandas).*[5] De a legnagyobb különbség abban a vízben van,[6] amelybe időről-időre az izzó vasat merítik. *(immergitur).* Egyes vidékeken használhatóbb erre a víz mint másutt és bizonyos helyeket — pl. Bilbilist és Turiassot Hispaniában, valamint Itáliában Comumot — vasuk dicsősége tette híressé — pedig ezeken a helyeken nincsenek is vasbányák. (145) *(ferraria metalla).* De minden vas fajta között a *Sericum* vas viszi el a pálmát; ezt a *Seres* nép[7] kelméivel és bőreivel együtt szállítja. A második legjobb a parthus vas. Egyetlen más vasfajtát sem készítenek *(temperantur)* tiszta acélból *(ex mera acie);* a többihez ugyanis lágyabb összetevőt is kevernek *(admiscetur).*[8] Van, ahol a vas jó minőségét az érc adja, mint pl. a noricumiaknál, másutt a feldolgozás — mint pl. Sulmoban — s a víz ott, ahol ezt már említettük. Élezéskor *(exacuendo)* az olajos köszörűkövek *(cotes)* és a vizes köszörűkövek is különbséget jelentenek — olajjal finomabb élt lehet létrehozni. (146) És csodálatos dolog, hogy mikor egy érceret kiolvasztanak *(excoquatur vena),* a vas olyan folyékonnyá lesz mint a víz és azután szivacsosan töredezővé válik.[9] Az a szokás, hogy a finomabb vaseszközöket olajjal edzik *(restingui),* nehogy a víz úgy megkeményítse őket, hogy törékennyé váljanak. Az embervér bosszút áll a vason, mert ha a vas érintkezésbe kerül vele, gyorsabban rozsdásodik. 42. (147) A *magnes* kőről[10] és arról a vonzódásról, amellyel a vas iránt viseltetik, a maga helyén még beszélünk. Egyedül a vas az az anyag, mely fertőzést kap ettől a kőtől és azt hosszú ideig meg is tartja, úgy, hogy más vasat is fogvatart — így a gyűrűknek néha valóságos láncolatát lehet látni. Ezt a műveletlen tömeg élő vasnak nevezi és azt tartja, hogy az ezzel okozott sebek súlyosabbak. (148) Ez a kő Cantabriában is keletkezik *(nascitur)* de nem úgy mint az igazi *magnes,* vagyis összefüggő kőzetként *(caute continua),* hanem szétszórt «buborékok» alakában *(bullatione)* — így nevezik őket.[11] Nem tudom, hogy üvegolvasztásra *(vitro fundendo)*[12] is alkalmas-e, mivel eddig még senki sem próbálta ki; mindenesetre a vasat ugyanilyen erővel fertőzi. Alexandriában Timochares építész elkezdte *magnes*-kővel építeni a boltozatot Arsinoe templomában, hogy úgy tünjék, mintha a templomban levő, vasból készült kultusz-szobor a levegőben lebegne. De közbejött az ő

[5] Az itt leírt műveletek közül a tömörítés valószínűleg a kovácsolásra utal, míg a vasmag olvasztása valószínűleg az acélgyártásra (a vasnak ismételt olvasztással való átalakítása), de az is lehet, hogy hegesztésről van szó, melynek során különböző keménységű vasféleségeket dolgoznak össze.

[6] *K. C. Bailey* szerint a vizek közti különbségek említése nem nélkülöz minden alapot, amennyiben ha a vízbe konyhasót kevernek, tartósabb élt kapnak.

[7] A *Sericum* vas és a *Seres* nép azonosítása vitatott. A *Seres* népet általában a kínaiakkal azonosítják, de ez nem biztos. A *Sericum* vas is elvileg lehet Kínában kitermelt vas — ami kevésbé valószínű — de lehet másutt kitermelt és a *Seres* nép által — mint közvetítő kereskedők által — szállított áru is. A *Sericum* vas forrása talán a ferganai medence volt.

[8] Itt nem egy «vasfajtáról» van szó, hanem a parthusok által gyártott acélról.

[9] A mondat értelmezése problematikus. Talán arra utal, hogy a vasöntés már ismert volt? Mindenesetre a szivacsos vas nagyon hasonlít a vascipóhoz.

[10] *magnes* — magnetit (mágnesvasérc).

[11] A ránkmaradt szövegek egy része «*bullatio*»-t, más része «*bulbatio*»-t ír. *H. Gallet de Santerre* és *H. le Bonniec* a «*bulbatio*»-változatot részesítik előnyben, megállapítva, hogy valószínűleg ibér szó.

[12] *K. C. Bailey* szerint az üveggyártásban használt «*magnes lapis*» nem mágnesvas, hanem magnézium-tartalmú mészkő vagy dolomit, mely a gyártáshoz szükséges meszet szolgáltatja.

maga és Ptolemaeus király halála — ő volt az, aki annak idején megparancsolta (a templom) építését, (149) nővére tiszteletére.

43. Az összes fém között *(metallorum)* a vasérc telérei *(vena)* a leggazdagabbak. Cantabria tengerparti részén, melyet az Oceanus mos, van egy igen magas hegy, amely — hihetetlen dolog! — teljes egészében ebből az anyagból áll[13] — mint ahogy azt az Oceanust övező földekről szólva elmondottuk.

XXXIV 47, 156—159. (156) Következő tárgyunk az ólom természete, melynek két fajtája van: a fekete és a fehér.[1] A legértékesebb a fehér, melyet a görögök cassiterusnak neveztek és mesés módon azt beszélték róla, hogy az Atlanti óceán szigeteire mennek el érte s bőrökkel bevont fűzfavessző-fonatú hajókon hozzák el onnan.[2] Az biztos, hogy most Lusitaniában és Gallaeciában keletkezik *(gigni)*, a föld felső részében, mely fekete színű és homokos. (157) Csupán súlya alapján lehet felismerni; apró kavicsok alakjában is megtalálható, elsősorban kiszáradt patakmedrekben.[3] Az érckeresők *(metallici)* átmossák ezeket a homokokat *(lavant)* és ami fennmarad, kemencében hevítik *(cocunt in fornacibus)*. Előfordulnak azokban az aranybányákban is *(in aurariis metallis)*, melyeket alutia-nak[4] neveznek. Ezeken vizet bocsátva keresztül, átmossák a fehér foltos fekete kavicsokat (eluente ... calculos), melyeknek súlya az aranyéval megegyezik[5] és ezért azokban a kosarakban *(in calathis)*, amelyekben az aranyat gyűjtik össze, ezek a kavicsok az arannyal együtt fennmaradnak. Ezután kemencékben *(caminis)* szeparálják őket *(separantur)* és a felhevített anyagot *(conflati)* újraolvasztják ónná. (158) Gallaeciában nincs *plumbum nigrum*, míg a szomszédos Cantabria csak *plumbum nigrum*-ban bővelkedik, de az ónból sem lehet ezüstje, mert az *plumbum nigrum*-ból lesz.[6] Az ólmot ólommal ötvözni *(iungi)* ón nélkül nem lehet, sem az ónt ólommal olaj nélkül, de az ónt sem lehet ötvözni ónnal ólom nélkül.[7] Homéros tanúsága szerint az ónt — (159) melyet ő *cassiterus*-nak nevezett — már az Ilias korában is nagyra becsülték. Az ólom kettős eredetű; ugyanis vagy saját érc-erek *(vena)* alakjában jelenik meg és más nem keletkezik belőle, vagy ezüsttel együtt keletkezik és a két összekevert érc-eret olvasztják ki *(mixtis venis conflatur)*. Azt a folyadékot, mely ennek során legelőször folyik ki a kemencében *(in fornacibus) stagnum*-nak nevezik, azt, amelyik másodikként, ezüstnek, azt pedig,

[13] Ilyen hegy léte nyilvánvalóan lehetetlen — Plinius valószínűleg a Bilbao környéki hegyekben levő hatalmas vasbányákra gondol.

[2] Az ónt valószínűleg a Scilly szigetekről vagy Cornwallból szállították.

[1] A «fekete ólom» *(plumbum nigrum)* az ólom, a «fehér ólom» *(plumbum album)* az ón.

[3] Amit Plinius itt említ, az tulajdonképpen nem maga az ón, hanem a kassziterit nevű ónérc, melyből redukcióval nyerik az ónt. A leírt módszerrel ma is nyernek ónt (gyűjtés vízmosásokban).

[4] Az *alutia* minden valószínűség szerint ibér szó, *Walde—Hofmann* szerint összefügg a *talutium*-mal (alluviális arany neve — ld. még az aranybányászatról írottakat; *Hist. Nat.* XXXIII. 21. 67—XXIII. 80). *P. R. Lewis—G. D. B. Jones* (1970) szerint itt a hidraulikus bányászat egyik változatáról van szó: az arannyal együtt az ónt is kimosták.

[5] Plinius itt téved, az arany nehezebb mint az ón.

[6] A mondatban azért indokolt a *plumbum nigrum*-ot nem «ólom»-ként fordítani, mert ebben az összefüggésben a *plumbum nigrum* galenitet jelent, egy olyan ólomércet, mely mindig tartalmaz ezüstöt is. Ezért mondja Plinius, hogy az ezüst *plumbum nigrum*-ból lesz (helyesen; abból nyerhető ki).

[7] Plinius téved: ólmot ólommal, ónt ónnal, sőt 2 : 1 arányban ólmot és ónt is ehet ötvözni egymással, más anyagok segítsége nélkül.

amely ottmarad a kemencében, *galena*-nak hívják. Ez utóbbi a harmadik összetevője volt az eredeti ércnek *(venae)*; ez újra megolvasztva *(conflata)* ólmot ad ki, miután 2/9-ed részét elveszítette.[8]

49. 164—165. Az ólmot, melyet csövek és lemezek készítésére használunk, Hispaniában és egész Galliában fáradságosabban bányásszák *(eruto)*, de Brittanniában a földnek egészen felszínközeli rétegében is megtalálható, méghozzá oly bőven, hogy törvény is tiltja, hogy bizonyos mennyiségnél többet termeljenek ki. Az ólomfajták nevei a következők: *Iovetanum*, *Caprariense*, *Oleastrense*[9] — ám nincs köztük semmi különbség — feltéve, hogy a salak *(scoria)* gondosan lett kiégetve *(excocta)*. Csodálatos dolog és csak ezekben a bányákban *(in his metallis)* fordul elő, hogy miután felhagyták őket *(derelicta)*, még termékenyebben mintegy újjáélednek. Úgy tűnik, hogy ezt a kitágult szellőzőnyílásokon *(spiramentis)* át a telítettségig befújt levegő okozza, egészen úgy mint ahogy bizonyos asszonyokat termékenyebbé tesz, ha előzőleg elvetéltek.[10] A minap ezt tapasztalták Baeticában, a Samariense bányában *(in metallo)*, melyet évi 200 000 denariusért szoktak bérelni, de miután felhagyták, 255 000-ért bérelték.

XXXIV 55, 177. A *sandaraca*-nak[1] a természetéről is elmondtunk már majdnem mindent. Arany- és ezüstbányákban *(metallis)* található; annál jobb minőségű minél vörösebb és minél inkább árasztja magából a mérges kénszagot s ha egyúttal tiszta és morzsalékos is.

XXXV 13, 31. A *Sinopis*-t[1] Először Pontusban fedezték fel, innen a neve, Sinope városáról. Egyiptomban, a Baleari szigeteken és Africában is keletkezik, de a legjobb Lemnuson és Cappadociában található, ahol üregekből

[8] Az ólom kettős eredetű - kezdetű rész nem világos, többféleképpen magyarázzák. Az ólom «saját érc-ere» valószínűleg valamilyen olyan ólomérc, mely nem tartalmaz ezüstöt. Az ezüsttel együtt keletkező «összekevert érc-ér» a galenit (ezüsttartalom ólomérc). *K. C. Bailey* szerint a galenitből először keletkező *stagnum* egy ólom és ezüst-ötvözet. A másodikként keletkező ezüst *(argentum)* tulajdonképpen egy ezüsttartalmú ólom. Végül a fennmaradó *galena* — amely tehát nem tévesztendő össze a mai értelemben vett galenittel — egy nyers, tisztítatlan ólom. *R. J. Forbes* szerint viszont a *stagnum* lehet a kiinduló anyag (ez egy közelebbről meg nem határozott ólomtartalmú anyag), melyet megolvasztanak, a *galena* pedig szerinte tisztított ólom. *J. Ramin* viszont a *stagnum*-ot valamilyen ezüsttartalmú ólomérccel tartja azonosnak, melyből ezüstelvonással valódi ezüst és egy fémes természetű ólomoxid *(galena)* lesz.

[9] A *Iovetanum* név másutt nem fordul elő: a *Caprariense* a Baleári szigetekről, az *Oleastrense* pedig Hispaniából, valószínűleg Saguntum környékéről származó ólom.

[10] Némely bányáknak erről a különös tulajdonságáról Pliniuson kívül, aki még természetes sóhegyekkel és kőbányákkal kapcsolatban is említi, Sztrabón, Vergilus és Livius is beszél, az Elba szigetén levő vasbányákról szólva, valamint Strabón a parosi, rhodosi kőbányákkal és a sóhegyekkel kapcsolatban is. *J. Ramin* szerint ennek a hiedelemnek az lehetett az oka, hogy Pseudo-Aristotelést *(de Mir. Ausc.* XCIII) félreértve — aki azt írta, hogy Elba szigetén a rézbányák teljesen kimerültek majd hosszú idő után újra megnyitották őket — vasbányaként — úgy értelmezték, hogy az említett bányákban az ércek újratermelődtek. Ebben az esetben az a magyarázat, hogy a rézbányászat idején még nem volt szükség vasra (nem is ismerték mint hasznos anyagot). A Plinius által itt leírt esetben lehet, hogy arról van szó, hogy az említett bányákban egyszerűen új érctelepeket találtak további, intenzívebb kutatással. Érdekes *K. C. Bailey* magyarázata is, aki rámutat arra, hogy egyes helyeken bizonyos ásványok (szulfidok) a levegővel való érintkezés hatására szulfátokká, tehát új, kitermelésre alkalmas anyagokká alakulhatnak át.

[1] *sandaraca* — realgár (arzénszulfid).

bányásszák *(effossa e speluncis)*. Az a része, amely a sziklához tapad, kiváló. A (festék)rögök egyszínűek, külső részük foltos.

XXXV 15, 35. A *rubrica*[1] vasbányákban is keletkezik *(in ferrariis metallis nascitur)*.

XXXV 19, 37. A *melinum*[1] maga is egy fehér (festékföld). A legjobb Melus szigetén található. Samoson is keletkezik *(nascitur)*; a festők ezt nagyfokú zsírossága miatt nem használják fel; azok akik bányásszák *(effodiunt)* a sziklák között fekve kutatják az ereket *(venam scrutantes)*.

XXXVI 4, 14. Valamennyien (t. i. a Plinius által korábban felsorolt szobrászok) csak Paros szigetéről származó fehér márványt használnak fel, amelyet *lychnites* kőnek[1] kezdtek nevezni, mivel a földalatti vágatokban *(cuniculis)* olajlámpák mellett fejtik *(caederetur)* — mint ahogy azt Varro írja. Később több fehérebb (változatot) is felfedeztek — nemrégiben a lunai kőbányákban[2] *(lapicidinis)* is. De a parosiaknál egy csodálatos dologról beszélnek; egy nagyobb kődarab *(glaeba lapidis)* a belsejében — miután a feldarabolók ékeikkel *(cuneis)* szétrepesztették — Silenus képmását tartalmazta.

XXXVI 6, 47. Nem tudom biztosan, hogy a (köveknek) lapokra való hasítását *(secandi)* Cariában találták-e fel vagy sem — a legrégibb, amit felfedeztem, Mausolus háza volt Halicarnassusban, melynek téglából épült falait proconnesusi márvánnyal díszítették.

XXXVI 9, 51—53. (51) De bárki volt is az, aki elsőnek találta fel (a kövek) felhasítását (secare) és fényűzés céljára való szétvágását, tehetségét nem a legjobbra használta. Bár ezt (a műveletet) homokkal végzik, úgy tűnik mintha vassal tennék. A fűrész ugyanis homokot présel a rendkívül finom vájatba és a vágás magának a fűrésznek az ide-oda való huzogatásával történik. Legtöbbre az aethiopiai homokot[1] becsülik, ráadásul e márvány hasítására szolgáló anyagot be is szerzik az oly messzi Aethiopiából, sőt még az Indusokig is elmennek, ahonnan még gyöngyöket beszerezni is méltatlan dolog volt a szigorú erkölcsök miatt. (52) Ez (t. i. az indiai)[2] a második legtöbbre becsült homokfajta, de az aethiopiai finomabb. Az aethiopiai úgy hasít, hogy semmiféle egyenetlenséget *(scabritie)* nem hagy a kövön. Az indiai nem simít *(levat)* egyenletesen, de a márványcsiszolóknak *(polientes)* megparancsolták, hogy a márványt égetett indiai homokkal dörzsöljék (fricare). Hasonló hibája van a

[1] *Sinopis* — festékanyag, mely vagy barnásvörös okker vagy a Sinope környéki vasérc porának felhasználásával készítették.

[1] *rubrica* — vastartalmú festékföldből készített vörös festékanyag.

[1] *melinum* — Melos szigetéről elnevezett fehér festékföldből készített festékanyag, ez a fehér festékföld valószínűleg döntően kaolinit-tartalmú.

[1] *lychnites* — «lámpakő» — csillogó, kissé áttetsző fehér márványféleség. Plinius a szó eredetét azzal hozza összefüggésbe, hogy lámpafény mellett fejtették, de sokkal valószínűbb az, hogy áttetszősége miatt kapta a nevét. Felvetették magyarázatként azt is, hogy azért hívják így mert előszeretettel használták lámpások készítésére.

[2] A carrarai fehér márványról van szó.

[1] *Aethiopica harena* — valószínűleg egy finomszemű kvarchomok.

[2] *Indica harena* — valószínűleg nem homokféleség, hanem valamilyen csiszolókőnek a pora: lehet, hogy szemcsés korund, különféle szennyeződésekkel.

naxusinak[3] és a coptosinak is,[4] amelyet egyiptominak neveznek. Ezek voltak a márvány vágására szolgáló régi homokfajták. Később találtak egy nem kevésbé értékeset, mely az Adriai tenger egy bizonyos zátonyáról származik, melyet a tenger tesz szabaddá (t. i. apálykor) — ezért nem könnyű észrevenni. A mesteremberek arra a csalásra is vetemednek, hogy bármelyik folyóból származó bármilyen homokkal is vágnak és ezt a kárt csak kevesen veszik észre. Minél durvább ugyanis a homok, annál lazábban illeszkedő szegélyeket csiszol *(terit)* és több márványt koptat le *(erodit)*, ezenkívül az egyenetlenségek következtében több munka marad a csiszolókra. Ezáltal a feldarabolt lemezeket elvékonyítják *(sectae attenuantur crustae)*. Újbóli csiszolásra a thebai homokot[5] használják és azt, amelyet vagy a *poros*[6] nevű kőből vagy horzsakőből nyernek.

10, 54. Márványszobrok csiszolására éppúgy mint drágakövek vésésére *(scalpendis)* és finom kidolgozására *(limandis)* a többieket megelőzve már régóta a naxusit[7] használják. Így nevezik azt a köszörűkövet *(cotes)*, mely a fentebb nevezett szigeten keletkezik. Később az Armeniából behozott követ[8] részesítették előnyben.

11, 55. Nincs értelme annak, hogy a különböző fajtájú és színű márványokat[9] részletesen tárgyaljam, egyrészt mert annyira ismertek, másrészt pedig azért, mert annyi van belőlük, hogy nem könnyű felsorolni őket. Hány olyan hely van ugyanis, ahol nem található meg annak saját márványa? Mégis, a leghíresebb fajtákról már említést tettem a föld leírása során, a hozzájuk tartozó népekkel együtt. Nem mindegyikük keletkezik *(gignuntur)* kőbányákban *(lapicidinis)*, sok van, amely a föld alatt szétszórtan is található; némelyik nagyon is értékes fajta mint pl. a lacedaemoni zöld színű,[10] mely mindegyiknél élénkebb, vagy pl. az augustusi és később a tiberiusi,[11] melyekre Egyiptomban bukkantak, először Augustus és Tiberius principatusa idején. Abban különböznek az *ophites*-től[12] hogy míg annak foltjai a kígyó foltjaihoz hasonlítanak — nevét is erről kapta — ezekben a foltok más módon rendeződnek.

[3] *Naxia harena* — szintén valamilyen csiszolókőnek a pora lehet.

[4] Coptosi *(Aegyptia) harena* — valószínűleg egy finomszemű kvarchomok.

[5] *Thebaica harena* — valószínűleg egy finomszemű kvarchomok.

[6] *poros* — olyan építőkő, amelynek nincsenek különösebb jellegzetes tulajdonságai, általában a mészkőre értik.

[7] *Naxium* — lehet egy Naxus szigetén kitermelt csiszolókőnek a pora, melyet Plinius fentebb *Naxia harena*-nak nevezett, de lehet egy másfajta — talán a drágakő-megmunkálásban előszeretettel használt — csiszolókő-por neve is, amely nem erről a szigetről származik, de ezt a nevet kapta, mint iparban használt anyagnév. A *cos*-sal nyelvtanilag nem egyező *Naxium* név talán ez utóbbi feltevést támasztja alá *(A. Dworakowska* [1976—77]). Természetesen ilyen, eredetre utaló, de az anyagok valódi lelőhelyétől különböző származást jelző, iparban, kereskedelemben használt anyagnevek gyakran előfordulnak, s a fenti szövegben is lehetséges, hogy ahol nem kimondottan ismert kvarchomokokról van szó — pl. az egyiptomiak esetében — ilyen «ipari» csiszolóanyagok szerepelnek.

[8] Armeniából származó kő — valószínűleg valamilyen csiszolókő pora, melyet valószínűleg a mai Szovjet—Azerbajdzsán területén, Kirovabad környékén termeltek ki.

[9] *marmor* — nem jelent mindig a mai értelemben vett márványt, hanem általában kemény kőzetet. Az itt tárgyalt szövegekben a kő feldolgozásának leírásakor márványt is jelenthet, az 55-ben pedig márványt is és egészen más köveket is, ld. a [10, 11, 12]-vel jelölteket.

[10] *Lacedaemonium viride* — egy zöldszínű porfir-fajta.

[11] Augustusi *(Augusteum)* és tiberiusi *(Tibureum)* — valószínűleg durvaszemcsés gránitfajták.

[12] *ophites* — szerpentin.

XXXVI 25, 127—128. A *magnes*-t, mint Nicander állítja, feltalálójáról nevezték el, az Idán találták, ugyanis még sokfelé megtalálható, Hispaniában is.[1] Sotacus a *magnes*-nek 5 fajtáját mutatja ki, elsőnek az aethiopiait, másodikként azt, amely a Macedoniával szomszédos Magnesiában van, mely Boebetől Iolcus felé menet balkézre esik ; harmadikként a boetiai Hyettoson, negyedikként a troasi Alexandria környékén, ötödikként pedig az asiai Magnesiában levőt. Az első különbség ezek között abban áll, hogy hímneműek-e vagy nőneműek,[2] a második különbség a színükben van. Ugyanis azok, amelyek a Macedoniával szomszédos Magnesiában találhatók, inkább vörös mint fekete színűek, a Troasban található fekete és nőnemű, s ezért híján van a férfias erőnek. Legrosszabb pedig az asiai Magnesiában levő, mely fehér és hasonló a horzsakőhöz, s nem is vonzza a vasat.[3] Úgy tartják, hogy annál jobbak a *magnes*-ek minél kékesebb színűek. Legtöbbre értékelik az aethiopiait — ugyanannyi súlyú ezüstöt adnak érte. Aethiopiában a Zmiris nevű területen található — így neveznek egy homokos vidéket. Itt található a vérszínű *haematites magnes* is,[4] mely ha megőrlik, vérvörös és egyúttal sáfrányszínű port ad.[5] A vas vonzását illetően a *haematites*-nek nem ugyanaz a természete mint a *magnes*-nek — az aethiopiainak az a próbája, hogy a másik *magnes*-t is magához vonzza-e vagy sem.

XXXVI 27, 131. A troasi Assosban található a *sarcophagus* kő,[1] melyet hasadólapok mentén vágnak szét. *(fissili vena scinditur)*. Közismert, hogy a belérejtett holttesteket a fogak kivételével 40 napon belül magába szívja.

XXXVI 28, 133. Az assosi kő,[1] mely sós ízű, enyhíti a lábköszvényt, mégpedig úgy, hogy az emberek a belőle kivájt edénybe teszik a lábukat. Míg minden más bányában *(metallis)* tönkremegy az emberek lába, addig azokban a bányákban, ahol ezt a követ fejtik *(lapicidinis)* a lábszárak mindenfajta betegsége meggyógyul.

XXXVI 29, 135. Varro arról tudósít, hogy az Africából származó fekete *(silex*-ek) szilárdabbak mint az Italiában levők, másfelől, hogy a corai fehér (kövek) keményebbek mint a parosiak. Ugyanő (említi), hogy a lunai *silex*-et[1]

[1] A szöveg valószínű értelme. — A Plinius által *magnes* néven említett anyag általában mágnesvasérc, de mint a szövegből kiderül, egészen más jellegű anyagokat is neveztek ezen a néven, ld. alább.

[2] Nagyon valószínű, hogy csak a «hímnemű» *magnes* a tulajdonképpeni mágnesvasérc, a nőnemű pedig egyszerűen csak vasérc, melynek nyilvánvalóan nincs mágneses tulajdonsága.

[3] A Magnesiában található fehér és horzskőhöz hasonló «*magnes*» egy *talcum*-változat (ugyanakkor az asiai Magnesiában van valódi mágnesvasérc is).

[4] Az aethiopiai és a *haematites magnes* is egy-egy vasérc-fajta : a *haematites* lehet, hogy a mai értelemben vett hematittal azonosítható.

[5] A *haematites* «*magnes*» pora, mely részben vérvörös, részben sáfrányszínű, valószínűleg együtt található vörös és barnás hematit, vagy hematit (vörös) és egy limonitféleség (goethit) (sárga) pora együtt.

[1] *sarcophagus lapis* (a. m. «húsevő kő») — valószínűleg egy jól hasítható ill. magától széthasadó, lemezesen elváló mészkő. Az ókorban elterjedt hiedelemnek nincs alapja.

[1] *Assius lapis* — valószínűleg azonos a *sarcophagus lapis*-szal.

[1] A *silex* nem azonos a mai értelemben vett silex-szel (tűzkővel, kovával), hanem a *marmor*-hoz hasonlóan, általában kemény kőzeteket neveztek így : sokszor a kvarcitot értették rajta. Az afrikai fekete kövek azonosítása bizonytalan, a corai lehet, hogy márvány, a parosi és a lunai minden valószínűség szerint márvány, a tusculumi és a sabinus pedig mésztufa lehet.

fűrésszel vágják, a tusculumit tűzzel repesztik *(serra secari ... dissilire igni)*, s ha a sötétszínű sabinushoz olajat adnak, még fénylik is.

XXXVI 30, 138. A malomkövet némelyek *pyrites*-nek nevezik, mivel igen sok tűz van benne; de van egy másik is, amely ugyanilyen, csak szivacsosabb, sőt va egy harmadik *pyrites* is, amely a rézhez hasonló.[1] Azt állítják, hogy Cyprus szigetén, azokban a bányákban *(metallis)* akadnak rá, melyek Acamas környékén vannak. Az egyik ezüstös színű *(argenteo colore)*[2], a másik aranyszínű *(aureo)*.[3] Sokféleképpen hevítik *(cocuntur)*; egyesek kétszer-háromszor is, mégpedig mézben, míg a folyadék fel nem szívódik; mások először izzó parázson és azután mézben, végül pedig úgy mossák *(lavantur)* mint a rezet.[4]

XXXVI 37, 144—145. A *schistos*[1] és a *haematites*[2] rokonságban vannak egymással. A *haematites* bányákban *(metallis)* található; pörkölve *(uritur)* a minium[3] színét utánozza. Úgy pörkölik mint a phrygiait,[4] de nem hűtik le borral. A *haematites*-t hamisítják is, de (a valódit) elárulják a vöröslő erek *(venae)* és morzsalékos természete ... Mindezek a tulajdonságok gyengébb formában megvannak abban, amit *schistos*-nak neveznek.

XXXVI 44, 159. Siphnuson van egy kő,[1] amelyet vagy ételek főzésére vagy asztalneműként szolgáló edényekké vájnak ki *(cavatur)* és esztergályoznak *(tornatur)*. Úgy tudom, hogy így dolgozzák fel Itáliában a comumi zöld követ[2] is. De a siphnusinak van egy egyedülálló tulajdonsága, mégpedig az, hogy olajban hevítve megfeketedik és — bár természettől fogva igen lágy — megkeményedik. Ilyen ellentétes tulajdonságok vannak benne együtt. (A kövek) lágyságára elsősorban az Alpokon túlról vannak példák. Azt mondják hogy Belgica provinciában van egy fehér kő,[3] melyet fűrésszel lehet hasítan *(serra secari)*, úgy mint a fát, sőt még annál is könnyebben, lapos és öblös cse-

[1] *pyrites* — Plinius a görög πῦρ (tűz) szóval hozza összefüggésbe a nevet. Természetesen a malomkövek nem a mi általunk piritnek nevezett ércből készülnek, hanem általában vulkanikus kőzetekből, a szivacsosabb változat egy lyukacsosabb vulkáni kőzet. A harmadik pyrites, mely a rézhez hasonló, a valódi pirit.

[2] Annak alapján, hogy Plinius cyprusi bányákat említ, feltételezhető, hogy rézbányákról van szó. Ennek és a felsorolt színeknek alapján arra következtethetünk, hogy az ezüstszínű a markazit.

[3] A valódi pirit (vasréz).

[4] Az itt leírt műveletek célja nem világos: talán rezet próbáltak nyerni belőlük.

[1] *schistos* — azonosítása problematikus. Valószínűleg valamilyen timsóféleség, rostos-szálkás szerkezettel. Általában az *alumen*-nel együtt emlegetik, mely szintén nehezen meghatározható, valamilyen alumínium-tartalmú anyag, esetleg timsókő, Plinius valószínűleg színe alapján kapcsolja a *haematites*-hez, mely nagy bizonyossággal a mai értelemben vett hematittal azonosítható.

[2] Valószínűleg a mai értelemben vett hematit (vörös vasérc).

[3] *minium* — kétféle festékanyagot neveztek ezen a néven: az egyik cinnabaritból, a másik cernsszitból készült, azonban mindkettőnek vörös a színe: a *haematites* tehát pörköléskor vörös lesz.

[4] A *phrygium* nem azonosítható, talán valamilyen vasoxid.

[1] A siphnusi kő — lágysága és könnyű megmunkálhatósága alapján — valószínűleg zsírkő (szteatit).

[2] A comumi zöld kő valószínűleg zöld szteatit.

[3] A Belgica provinciában talált fehér kő is fehér színű szteatit lehet.

repekké vagy ha úgy tetszik, úgynevezett «pávás» tetőfedőkké *(pavonacea tegendi genera)*.[4]

XXXVI 45, 160—162. (160) Ezek a kövek is hasíthatók, de amelyik igazán hasad, az a csillámkő[5] — mert ez is kiérdemli a «kő» elnevezést. Természettől fogva sokkal könnyebben hasad tetszésszerinti vékony lemezekre *(crustas)*. Egykor csak Hispania Citerior szolgáltatta és akkor sem az egész, csak a Segobriga városa körüli száz mérföldes körzet. Most már Cyprus, Cappadocia és Sicilia is termeli, s újabban Africában is megtalálható, de mindegyik roszszabb mint a hispaniai. Cappadocia igen nagyméretű, de nem áttetsző darabokat ad. (161) Itáliában Bononia vidékén is rábukkantak, ahol a silex[6] belsejébe ágyazódik, kisebb foltok alakjában, mégis jól láthatóan ahhoz hasonlóan. Hispaniában nagymélységű aknákból bányásszák *(puteis effoditur)* de kőzetbe zárva is megtalálható, a föld felszínéhez közel. Innen hozzák felszínre vagy fejtik ki *(extrahitur aut exciditur)*, de nagyobbrészt olyan, hogy kiásható, mivel szikladarabok módjára különállóan fordul elő. Mostanáig nem találtak öt lábnyinál hosszabb darabokat. Nyilvánvaló, hogy ez nem más mint egy folyadék, mely a föld valamely kigőzölgésének hatására a hegyikristályhoz[7] hasonlóan megfagy és kővé keményedik ; mivel amikor az ilyen aknába *(puteis)* a vadállatok beleesnek, a csontjaikban levő velő egy tél múltával ugyanliyen kőtermészetűvé alakul át. (162) Néha fekete változatban[8] is megtalálható, de csak a fehérnek van az a csodás természete, hogy — bár lágyságáról ismert — mégis tűri a nap hevét és a hideget, továbbá nem öregedik el — hacsak nem sérül meg, mert ez sokféle terméskővel *(in caementis)* megtörténik. Feltalálták egy másik felhasználási módját is,[9] mégpedig azt, hogy a Ludi Circenses idején forgácsok és pikkelyek alakjában felszórták vele a Circus Maximust, hogy ragyogásával vonzóbbá tegye.

46. 163. Nero principatusa idején Cappadociában találtak egy márványkeménységű követ,[10] mely fehér és áttetsző.

XXXVI 47, 167. Umbriában és Venetiában[1] is van egy fehér kő, melyet fogas fűrésszel vágnak darabokra *(dentata serra secatur)*.

XXXVI 49, 168. Kitűnőek a fekete *silex*-ek,[1] de bizonyos helyeken a vörösek is. A fehérek néhol (jók), mint pl. Tarquinii környékén, az aniciai

[4] A «pávás tetőfedők» valószínűleg egymást részben, pikkelyesen fedő lemezek melyek a páva farkának látványára emlékeztettek.

[5] *lapis specularis* — valószínűleg szelenit, bár lehet csillámpala is. Az italiai *silex*-ben található anyag is talán valamilyen csillám-féleség — ez azonban attól függ, hogy a *silex*-et milyen kőzettel lehet azonosítani, ami itt kérdéses.

[6] *silex* — nem a mai értelemben vett silex (tűzkő, kova), hanem általában kemény kőzet.

[7] *crystallina* — hegyikristály. Az ókorban azt tartották, hogy a hegyikristály tulajdonképpen jég.

[8] Minden valószínűség szerint egy fekete színű csillámpala, az ún. lepidomelanit.

[9] Az itt nem tárgyalt «egyik» felhasználási módja mind a csillámpalának mind a szelenitnek ablaktáblák készítése. Szórványosan még a XVIII. sz.-ban is használtak szelenitet üveg helyett.

[10] Az itt említett kő valószínűleg a phengit (egy valódi csillámféleség).

[1] Az Umbriában és Venetiában található, fűrésszel vágható fehér kőről Vitruvius is ír (De architectura II. 7), s tufaként említi.

[1] A *silex*-ek általában kemény kövek, nem azonosak a mai értelemben vett *silex*-szel (tűzkő, kova).

kőbányákban *(lapicidinis)*, a Volsinii melletti tó körül és Stratonia[2] környékén ; ezeknek még a tűz sem árt.

XXXVI 50, 170. Ha a kő minősége kétséges, úgy lehet segíteni rajta, ha nyáron termelik ki *(eximere)* és két évnél korábban nem építik be, csak miután már az időjárás mintegy megszelídítette. Amelyek ennek során megsérültek, hasznosabban alkalmazhatók földalatti építményeknél ; amelyek ellenálltak, azokat pedig bizton lehet kitenni akár a szabad égnek is.[1]

XXXVI 5/9, 182. A *gypsum*[1] a mészkővel *(calx)* rokon. Több fajtája van, ugyanis kőből is olvasztják *(coquitur)*, mint pl. Syriában és Thurii-ban,[2] de a földből is bányásszák *(foditur)* mint pl. Cypruson és Perrhaebiában. A föld felső részéből kerül elő a Tymphaea-i.[3]

XXXVII 9, 23. Iuba tudósít arról, hogy (a hegyikristály) egy Arabia előtt elhelyezkedő Vörös tengeri szigeten — melyet *Necron*-nak neveznek — is keletkezik, és azon a szigeten is, mely az előbbinek a közelében van. Ez utóbbi *topazon*-t is ad. Ptolemaeus Pythagoras nevű praefectusa rőfnyi nagyságú darabokat ásott itt ki *(effossam)*.

XXXVII 15, 55. Így (t. i. *adamas*-nak)[1] hívták az aranycsomót,[2] melyet szerfelett ritkán lehet találni a bányákban *(metallis)*. Az arany kísérője, sőt úgy tűnik, hogy csakis az aranyban keletkezik. A régiek úgy vélték, hogy csak az etiópiaiak bányáiban *(metallis)* található, Mercurius szentélye és Meroe szigete között s azt állították róla, hogy uborkamagnál nagyobbat nem lehet találni, sem a színük nem különbözik az uborkamagétól.

15. 57—58. A második (legjobb) a macedoniai, mely a Philippi-i aranyból ismert ;[3] ez is akkora mint az uborkamag.

XXXVII 17, 65. (A smaragdusról).[1] Tizenkét fajtája van. Legnemesebbek a szkíták — ezeket arról a népről nevezték el, melynél találhatók . . . Hozzájuk legközelebb vannak mind értéküket, mind lelőhelyüket tekintve a

[2] Az említett kövek kemény vörös és fekete színű vulkáni tufák, mint ahogy azt Vitruvius is leírja (De architectura II. 7.)

[1] Szinte szószerint ugyanezt az eljárást javasolja Vitruvius is *(De architectura* II. 7.).

[1] *gypsum* — gipsz. Plinius — éppúgy mint ma — kétféle dolgot nevez ugyanazzal a névvel : a gipsz-ásványt és a «vakolatot.»

[2] A «kőből olvasztott» *gypsum* az ásványos gipszből égetéssel előállított «vakolat.»

[3] A bányászott *gypsum* mindhárom említett helyen a természetes gipszkristályok.

[1] *topazon* — ez nem a valódi topáz, hanem olivin vagy méginkább krizolit. Mindkettő előfordul zöldessárga kristályok alakjában.

[1] *adamas* — Hésiódosnál és Aischylosnál a szó acélt jelent, de később más kemény anyagokra is átvitték a nevet.

[2] Az aranycsomó *(auri nodus*, gör. *χρυσου ὄζος)* eredetileg valószínűleg szintén acélt jelentett (Platón feketének és igen keménynek írja le : a fémmegmunkálással kapcsolatban használja a szót). Azonban nyilvánvaló, hogy a Plinius által leírt *adamas* nem ez. Általában a gyémánttal azonosítják.

[3] A Philippi-i aranyban található *adamas* valószínűleg nem gyémánt, hanem malachit. *J. F. Healy* (1981) kvarckristálynak tartja.

[1] *smaragdus* néven Plinius a valódi smaragdon kívül más köveket is említ, mind az a leírásokból kitűnik.

baktriaiak.[2] Azt mondják, hogy ezeket a sziklák repedéseiben gyűjtik össze, amikor a passzátszelek fújnak ; ekkor ugyanis — miután a föld letisztult róluk — kiragyognak, mivel ezek a szelek erősen megforgatják a homokot . . . Harmadik helyen az egyiptomiak állnak. Coptos környékén, mely thebaisi város, termelik ki *(eruuntur)*, úgy, hogy kivájják *(excavatis)* a dombokat.

17 66. A többi fajtája rézbányákban *(metallis aerariis)* található, amiért is közülük a cyprusiaké[3] az elsőbbség.

17, 70. Ezeket a fogyatékosságokat (t. i. melyeket Plinius előbb sorolt fel, ezek : a kő vagy zöld színű — amilyennek lennie kell — de akkor nem elég fényes, vagy fényes, de akkor nem zöld) leginkább az attikaiban[4] lehet észrevenni, melyet azokban az ezüstbányákban *(argentariis metallis)* lehet találni, melyek a Thoricos-nak nevezett helyen vannak ; ezek mindig kevésbé vaskosak, de messziről nézve tetszetősebbek.

18, 72. A chalcedoniaiak[5] — nem tudom, hogy teljesen-e vagy sem — eltűntek, miután az ottani rézbányák kimerültek . . . Chalcedon közelében van egy hegy, amelyet Smaragdites-nek neveznek, ezen gyűjtik őket.

XXXVII 27, 99. Van egy *anthracitis*-nek[1] nevezett (kő) is, melyhez Thesprotiában ásás révén jutnak hozzá *(fossilis)* ; a szénhez hasonlít.

XXXVII 30, 104. (A lychnis kőről).[1] A Nasamones népnél, a hegyekben keletkezik *(nascitur)*, mint ahogy a helyi lakosok vélik, isteni eső révén. Leginkább teliholdkor találhatók, amikor annak fényét visszaverik.[2] Egykor Carthagoba szállították őket.

XXXVII 31, 105. (A sarda nevű kőről).[1] Amikor bizonyos kőbányákat *(lapicidinae)* megnyitnak, szív módjára a sziklákra tapadva találják őket. A hagyomány szerint ez az anyag *(metallum)*[2] a perzsáknál már kifogyott *(defecisse)*, de több más helyen megtalálható, pl. Paros szigetén és Assosban is.

XXXVII 32, 107. Történt, hogy éhségtől és vihartól elcsigázott Troglodyta rablók vetődtek Arabiának egy szigetére, melyet Cytisnek neveznek. S

[2] A baktriai smaragdról szóló rész írásakor Plinius forrása valószínűleg Theophrastos volt *(De lapidibus* 35), ahol ő egy Perzsiában találhatók kék kőről beszél, mely *εἰς τὰ λιθοκόλλητα χρῶνται* található. Ez azonban a türkizzel azonosítható. Pliniusnak az a megjegyzése, hogy a sziklák repedéseiben gyűjtik össze, valamint az *εἰς τὰ λιθοκόλλητα χρῶνται* (kb. «sziklahasadékokra tapadva, hasadási síkok mentén képződött üregeket kitöltve») kiválóan ráillik arra, ahogy a perzsiai türkizt manapság is találni, nevezetesen mállott trachitban levő 2—6 cm-es hasadékokat és trachytüregeket kitöltve, valamint a trachyt brecciaszerű töredékeinek üregeiben megtapadva is. A passzátszeleknek feltárásukban természetesen nincs szerepe.

[3] A cyprusi rézbányákban találgató «*smaragdus*-ok» valószínűleg malachitkristályok, melyek szintén zöld színűek.

[4] Az attikai «*smaragdus*» valószínűleg egy cink-karbonát (kalamin), mely szintén zöld színű.

[5] A chalcedoniai «*smaragdus*-ok» — a rézbányákkal való kapcsolatuk alapján — szintén malachitkristályok lehetnek.

[1] *anthracitis* — talán a lignittel azonosítható.

[1] A *lychnis* minden valószínűség szerint turmalin.

[2] Ez természetesen nem igaz.

[1] A *sarda* egy vörösesbarna karneolféleség.

[2] A *metallum* szó ritkán nem fém értelemben is szerepel.

midőn ott növények és gyökerek után ástak, *topazon*-t[1] is kiforgattak a földből *(eruerunt)*. Ez Archelaus véleménye. Iuba azt állítja, hogy a Vörös tengerben van egy Topazus nevű sziget, mely a szárazföldtől 300 stadionnyira fekszik.

XXXVII 33, 110. (A callaina nevű kőről).[1] Azon a vidéken keletkezik, mely India távoleső része mögött van, a Caucasus hegyeinek lakóinál, a Hyrcanusoknál, a Sacáknál és a Daháknál. Feltűnően nagyok, de lyukacsosak, tele vannak szennyeződésekkel. Sokkal tisztább és jobb található Carmaniában — ám mindkét esetben járhatatlan jeges sziklákon találják őket, szemhez hasonló alakzatokban kidudorodva, kissé odatapadva a sziklához — nem úgy mintha hozzánőttek volna, hanem úgy mintha ráhelyezték volna őket. Ez az oka annak, hogy a lovas népek lábuk restsége miatt vonakodnak megközelíteni, azonkívül a veszedelem is visszariasztja őket, ezért hát messziről «támadják meg» a köveket, parittyákkal és az egészet kiszakítják, mohástól.

XXXVII 52, 136. A *crystallus*-t[1] a Vörös tenger egy bizonyos szigetén bányásszák *(effoditur)*, mely Berenice városától 60 mérföldnyire van.

XXXVII 54, 147. Az *amphidanes* kő, melyet más néven *chrysocolla*[1]-nak neveznek, Indiának azon a részén keletkezik *(nascens)*, ahol a hangyák termelik ki *(eruunt)* az aranyat ; itt az aranyban található, ahhoz hasonlóan négyszögletes alakzatokban.

XXXVII 57, 202. (Itáliáról). Arany-, ezüst-, réz- és vasbányák *(metallis auri argenti, aeris, ferri)* tekintetében — ameddig csak lehetett bányászattal foglalkozni — egyetlen földnél sem volt alábbvaló.

MEGJEGYZÉSEK

Azt, hogy valahol valamilyen érc vagy kő található — tehát ahol valami ilyen keletkezik — Plinius sokszor a *nasci* és *gigni* igékkel fejezi ki. A «bánya» szóra a görög eredetű *metallum (metalla)* szót használja, mellette a *fodere*-ből képzett «*-fodina*»-elemet, de mindig a megfelelő anyag nevével együtt : *aurifodina, argentifodina*, stb. A *metalla* mellett is gyakran szerepel jelzővel az illető fém neve : pl. *aeraria metalla*. A kőbányára a *lapicidinae*-t *(lapis + caedo)* használja. Ritkán előfordul, hogy az egyébként «fém»-et jelentő *metallum*-ot nem fém értelemben (pl. drágakő esetében) is használja s a *metallum* a *lapicidinae*-val kapcsolatban is előfordulhat.

[1] *topazon* — nem az, amit mi topáznak nevezünk, hanem vagy krizolit vagy olivin — mindkettő előfordul zöldessárga kristályok alakjában.

[1] Általában a zöld türkizzel szokták azonosítani, de ez nem bizonyítható egyértelműen.

[1] *crystallus* — iriszkő : egy kristályos szivárványos kvarcit.

[1] A *lapis amphidanes* azonosítása problematikus. *Chrysocolla* néven Plinius több, különféle anyagot említ : másodlagos rézásványokat (malachit, krizokolla), talcumféleséget, kéntartalmú anyagot (zöld és sárga festékek alapanyagát) és bóraxot. Keletkezésük nem vagy csak igen kis mértékben kötődik az aranyhoz, de a chrysocolla «aranyforraszt» is jelent, s az arany forrasztásához bóraxot használtak. Lehet, hogy itt erről van szó, annál is inkább, mert az aranyásó hangyák feltételezett hazájában, Tibetben, a bórax nagy mennyiségben található gipsz- és sótelepekben, sőt még tavakban is.

A «bányászni»-ra alkalmazott két legfontosabb kifejezés a *fodere (effodere)* és az *eruere*. Előfordul még a *cavare, excavare* is, a kőbányászattal kapcsolatban pedig az *excidere, eximere, secare, decutere*.

Az érc-erek (telérek) általános neve minden érc esetében a *vena*. Ezt a már kitermelt érc-re is alkalmazták. Eltekintve a hispaniai aranybányászat leírása során használt nevektől, az egyes kőzetekre nincsenek külön nevek, csupán általános kifejezéseket használ, pl. *alveus* (beágyazódás, réteg), *glaeba* ((kő)darab (érc/rög), *glarea, calculus* (kavics) vagy *caementum* (terméskő), *cautes* (szálban álló kő) vagy a nagyjából hasonló értelmű *saxum*. (A *saxum* esetében a szó eredete azonban arra utal, hogy — hasonlóan a *caementum*-hoz (a caedo-ból) — a *saxum* is terméskő lehetett (a *secare*-ból). (Ugyanez volt a *rupes* esetében is (a *rumpere*-ből és talán a *lapis*-nál is (ld. ott).

A bányaművelésben használt két leggyakoribb kifejezés a *puteus* és a *scrobis* (általában gödör, verem, akna) ; előfordul a puteorums crobes is. Ugyanakkor Plinius a puteus-t az általánosan használt «kut» értelemben is használja (pl. XXXIV. XXXII. 123), ahol a puteus-ok vízében oldott állapotban levő ásványi anyagokról beszél. A tárnák, bányafolyosók, —járatok neve : *cuniculus*. A *caverna* és *fornix* «üreg» értelemben fordulnak elő.

Az ércbányászatban alkalmazták a tűzzel és ecettel való repesztést, kőzet-felaprózást *(igni et aceto rumpere)*. A bányász-szerszámok közül Plinius csak a *malleus*-t (kalapács), a *cuneus*-t (feszítő)ék és *fractarium*-ot említi ; (ez utóbbi valószínűleg olyan egyszerű gép, amely a fejtendő kőzetet törőkalapácsként összezúzta).

A bányák hozama a *fertilitas;* a bányák kimerülését a *deficere* igével adja vissza.

A kitermelt ércet feldarabolják, őrlik, mossák *(tundere, molere, terere, lavare, eluere, abluere)*, az őrlemény neve *farina, scobis, scudes, pulvis;* majd tűzzel kezelik — erre az *urere* az általános kifejezés Pliniusnál, aki sokszor nem határozza meg pontosan, miről van szó. Ugyanakkor az urere-nek a kohászatban használt speciális jelentését (pörkölni) is ismeri és alkalmazza. Az olvasztásra azt a kifejezést használja, amely már magában foglalja a redukciót is (vagyis a fémnek az ércből történő kivonását) : *coqui, excoqui*. A fémek öntése és összeolvasztása : *fundere, confundere, conflare*. Az olvasztótégely neve *catinus*, az ércolvasztó tálcáké *catillum*, egy kagylóalakú, szárításra szolgáló tál neve *concha*. A kemencére a *fornax* és a *caminus* szavakat használja. Szárítani : *siccare*, szeparálni : *separare*, ötvözni : *iungere, miscere*, kovácsolni : *incudere, temperare*, forrasztani : *adglutinare*. A szennyeződés neve, melyet a fém előállításakor az ércből eltávolítanak : *spurcitia, sordes* vagy *vitium* (Ez utóbbi pl. drágaköveknél «szépséghibát» is jelent). A görög eredetű *scoria* kifejezést általában» salak-nak fordítják — bár valószínűbb, hogy olyan átmeneti anyag, amely még nem teljesen elvetendő, amely még további tisztítással fémnyerésre alkalmas.

A leggyakoribb szerszámok, melyeket Plinius említ, a *vectis* (emelőrúd, feszítővas), *incudes* (üllő), a csípővas *(forceps)*, kalapács *(malleus, martulus)*, ill. a fujtató — *follis*.

Elsősorban a kőmegmunkálásban használt kifejezések : *secare (in crustas)* — követ(lapokra)hasítani, *levare* (felületet lesimítani), *limare, fricare* (dörzsölni), *polire* (csiszolni), *scalpere* (metszeni, vésni, éles szerszámmal finoman megmunkálni). Legfontosabb eszközökként a *cos*-t (fenőkő) és a *serra*-t (fűrész) említi.

A bányász neve — Pliniusnál a tárgyalt szövegekben csupán egyszer fordul elő — *fossor*, ill. *metallicus* — ez azonban inkább «érckeresőt vagy fémkeresőt» jelenthet, ami a szövegből is kitűnik, ugyanis itt nem olyanokról van szó, akik «ásnak», hanem az óntartalmú kavicsok után kutatnak a patakmedrekben.

Aranymosással kapcsolatban Plinius csupán a hispaniai aranytartalmú rétegek nevét *(segullum, talutium, ? alutia)* ill. a tulajdonképpeni aranybányászattal kapcsolatos aranymosócsatorna *(fossa)* nevét *(agoga)*, valamint az aranyat visszatartó növény *(ulex)* nevét említi.

A hispaniai aranybányászatnak viszonylag gazdag termminológiáját örökítette meg:

segullum = homokos réteg, beágyazódás, mely aranyszemcséket tartalmaz, s mely aranytartalmú réteg jelenlétét jelzi.
talutium = a föld felső részében található arany neve, ha alatta is aranytartalmú a föld.
gangadia = konglomerátum.
tasconium = olvasztótégelyek készítésére használt tűzálló agyagfajta.
arrugia = akna neve mélyműveléses bányákban.
corrugi = azoknak a csatornáknak, vezetékeknek a neve, melyekkel a folyók vagy patakok vizét a bányászandó részre vezették.
urium = az az iszapszerű anyag, amit a víz magával sodor.
alutia = bizonyos aranybánya-típus neve, melyben ólom is található.
pala, palacurna, balux = aranyrögök, aranyszemcsék neve.

Azokat a kifejezéseket, melyeket Plinius a tárgyalt szövegekben a bányászat, ércelőkészítés és részben a kohászat leírása során használ, három nagy csoportra lehet osztani:

1. latin szavak, 2. görög eredetű szavak, latinosított formában, 3. a kérdéses eredetű *lapis* kivételével a hispaniai aranymosásban ill. aranybányászatban használt nem i. e. eredetű (ibér?) szavak; ide tartozik még az ibér eredetű(?) de általánosabban használt *cuniculus* is.

1. A latin szavak között egyetlen olyan sincs, amely kimondottan csak bányászatban, ércelőkészítésben vagy kohászatban használt szakszó lenne. Lényegében valamennyi köznapi jelentésében használatos, legfeljebb csekély módosulásokkal (pl. *urere, coqui, excoqui* vagy *vena)*.

A legfontosabb kifejezések eredetéről:

fodere < a **bhedh-* «ás, váj, bevés, befúr, bemélyít, beszúr, bedug, kaszál, szánt» ~ hettita *pid-da-i:* (lyukat ásni a földbe), görög *βοθρος, βοθυνος* (gödör, verem), gall *bedo* (csatorna, gödör), tokhár A *pat-, pāt:* (szántani), gót *badi* (meder), litván *bedu, besti, bedžiau* (furni, ásni, szúrni), óporosz *boadis* szúrás, ütés), óegyházi szláv *boda, bosti* (szúrni). «Bányászati» értelemben a hettita szó fejezi ki legtökéletesebben a szó jelentését.

eruere (e)ruere a **reu̯-, *reu̯ə: *rŭ-* tőből «feltör, felhasít, felszaggat, kitúr, kiás, kikotor, megragad» ~ óind *rar-, ru-* (összetör, szétzúz), görög *ἐρυσί-χθων* (feltúrt föld), latin *rutrum, rutabulum*, középír *rūam* (ásó) óizlandi *rǫgg* (hosszú haj), *rýrr* (csekély, silány), litván *ráuju, ráuti* (kitép, kigyomlál), óporosz *rawys* (sir), óegyházi szláv *ryjo, ryti* (sír), orosz *rovъ* (sír, gödör), lehet, hogy idetartozik a litván *úrvas* is *(úrva* = barlang). A szónak van kapcsolata agörög *ὀρύσσω* (*ὀρίττω*)-val is (a **reu̯k*-tőből (cibál, tépdes). A latin *eruere* inkább a

«kitépni» jelentést őrzi, bár ez a prepozíciónak is tulajdonítható. A le és fel irányuló mozgás jelentése összefügg. A görög ὀρύσσω-t általában a fodere megfelelőjének tartják, de inkább az eruere megfelelője. Bányászati szempontból az *eruere*-nek és a görögben «bányászni» értelemben általánosan használt ὀρύσσω-nak és származékainak a litván *úrva*-val való esetleges kapcsolata figyelemreméltó.

scrobis a**(s)kerb(h)-*, **(s)kreb(h)-*tőből «karcol» ~ középír *cerb* (éles, metsző), cymrói *crafu* (kapar, karcol, dörzsöl), baltoszláv *skirba* (karcolás, hasadék, repedés), litván *skirtbti* (megsavanyodik), *skrebeti* (zörög, suhog), lett *skrabti* (kiváj, kapar), szláv *ščrъrbъ* (fanyar, savanyú), angolszász *sceorpan* (vakar, kimar), óizlandi *skarpr* (éles, összezsugorodott). Úgy tűnik mintha (legalábbis a *puteus*-sal szemben) nem akna- vagy gödörszerű mélyedést, hanem inkább hasadékot, hasítékot jelentene.

puteus (J. Pokorny csak feltételesen sorolja ide) a **pēu-*, **pəu-: *pū-*tőből «ütni, vagdalni ; éles» ~ görög *παίω* (ütés, csapás), latin *pavio* (ütni), *depuvere* (vágni), *amputare* (levágni), *pavimentum* (döngölt föld), umber *ahatripursatu* (latin *abstripodato — tripudium)*, ófelnémet *urfŭr* (farag, forgácsol), litván *pjáuju*, *pjáuti* (**peu̯i̯ō* = vagdal, lemészárol, arat), *pjúklas* (fűrész), lett *plāūt* (kaszálni, aratni), óporosz *piuclan* (sarló). Walde—Hofmann közelebbről a **peu̯-to-*, **pou̯-to-*alakból (kút, gödör, kútnak kivájt gödör) származtatja. Amennyiben a *puteus* valóban ide tartozik, «aknához, gödörhöz» legközelebb álló jelentését (kb. erős, függőleges irányú mozgás) leginkább *pavimentum* és *tripudium* őrizhette meg.

vena a **u̯eis-*tőből «olvad, szétfolyik, folyik» ~ görög *ἰός* (méreg), latin *vírus* (sűrű folyadék, váladék, méreg), cymrói *gwyar* (vér), óizlandi *veisa* (mocsár), ófelnémet *weisunt*, *weisont* (ér, véredény).

Még néhány olyan szó, mely őrzi az i. e. alapjelentést :

cavo «kivái» a **keu̯-*, *keu̯ə-*, **kû-*, **k̂uâ-*tőből «domborulat».
catinus «olvasztótégely» < a **kĕt-*, **kot-* «lakóhelyiség, ebből tál, amire az ételt felrakják».
caedo (caementum, lapicidinae) «követ kitermelni, terméskő, kőbánya < a **(s)k(h)ai-*, **(s)k(h)ai-d-*, **(s)k(h)ai-t-* «ütni, verni».
cudo (decutere, incudes, scudo) «követ kitermelni, üllő, őrlemény» < a **kāu̯-*, **kəu̯-* «csapni, vágni» ; Walde—Hofmann szerint **qāu̯-*, **qəu̯-*ból.
fornax «kemence < a **gu̯her-* «forró, meleg».
frico «dörzsölni» < a **bhreī̯-*, **bhrī̆-* «éles szerszámmal vágni».
findere «követ hasítani» Walde—Hofmann : < a **bheī̯-* «ütni».
fundere «önteni (fémet)» a **ĝheu̯d-* «önteni, italáldozat.»
limare (lima) «reszelni, köszörülni, dörzsölni, reszelő» < **leī̯-* «simítani, csiszolni.»
malleus «kalapács» < **mel-* «őrölni.»
scalpo «kaparni, vakarni, metszeni» < **skel(e) -p-* «vakar, karcol, hegyes szerszámmal vés, farag.»
scindo «(követ)hasítani» < **skeī̯-d-* «hasít, hasogat.»
scobis (< scabo «vakar, dörzsöl») «(fűrész)por» < **skab(h)-ro-* «éles.»
secare «hasít» < **sēk-* «vágni, hasítani.»
serra «fűrész» < **k̂er(s)-* «érdes, merev, töredező haj» ill. < *k̂ers-* «futni» pl. **kr̥so-s* > *currus*.
terere «őröl» < **terə-*, **ter-*, **teri-*, **treī̯-*, **tri-*t «őröl, tör, súrol, darál.»

urere «pörkölni» < **eu̯-*, **eu̯ə-*: **u̯â-*, **u̯ə-* «éget, perzsel, süt.»
vitium «szennyeződés» < **u̯ĭ-* «el, szét» — ebből «levált dolog» = *u̯i-ti-om*.

2. Görög eredetű szó a *metallum (metalla)*, a *scoria*, a *caminus* és a *concha*, (ill. a Pliniusnál más szövegben előforduló *cochlea* = a bányában vízkiemeléshez használt archimedesi csavar). A *metalla* eredete vitatott, valószínűleg a *μεταλλάω*-ból (keresni, kutatni), ebből a *μέταλλον* (bánya) valószínűleg = «a keresés, a kutatás helye.» (R. J. Forbes (1963). Használatának valószínűleg az az oka, hogy a rómaiaknál nem volt általános «bánya» jelentésű szó. A másik három szó esetében a szavakat a technológiával ill. a tárggyal együtt vehették át. Ez a *concha* esetében biztosnak látszik, de ami a *scoria*-t és a *caminus*-t illeti (salak ill. átmeneti anyag és kemence) ezek nyilvánvalóan olyan kohászati alapfogalmak, hogy a görögökkel való érintkezés előtt is kellett, hogy legyen rájuk latin szó. A *scoria*-t talán körülírással fejezhették ki, a *caminus* helyett pedig egy talán attól eltérő kemencetípust használtak. Lehet, hogy ez a *fornax*, mely később is továbbélt. Mindenesetre Plinius nem tesz köztük különbséget és úgy tudom, más szerzők sem. (A *fornax* a «meleg, forróság» tőből, a *caminus, κάμινος* J. Pokorny szerint a **kam-er-*ből (hajlít, ível, boltoz) származik (u. ez van a latin *camera*-ban is (bolthajtás, boltozat) — talán a kemence alakjára utal. A *scoria, σκωρία* a **sker-(d-)*ből (cacare) származó *σκώρ* = ürülék, szenny átvétele.

3. A hispaniai aranybányászati szakkifejezéseknek egy része olyan, amelyeknek van latin megfelelőjük (pl. *arrugia — puteus, scrobis; agoga — fossa; pala, palacurna, balux — massa)*, más részének *(segullum, talutium, alutia, gangadia, tasconium)* nincs — ez egyrészt arra utal, hogy a prerómai bányászat olyan fejlett volt és olyan múltra tekintett vissza, hogy a bányászok között a szakkifejezések természetesen éltek tovább a római korban is (amennyiben igaz az, hogy a *segullum*-ot *(segullo)* és az *arrugia*-t valóban használják a mai spanyol bányászati szakkifejezések között, mint ahogy E. H. Warmington és J. Ramin K. C. Bailey alapján (J. Ramin 1977/a p. 49) állítja, szintén igazolná az ilyen szavak szívós továbbélését); másrészt arra, hogy a munkák során speciális helyzetek adódtak (pl. *segullum* figyelése, *gangadia*-ban való ásás, megfelelő tűzálló agyag *(tasconium)* keresése). Régészeti leletek igazolják, hogy a római korban jelentősen továbbfejlődött a hispaniai bányászat technikája. A *corrugi* alkalmazása felveti a szó származásának és az *arrugia*-hoz való viszonyának kérdését, (eredeti ibér szó vagy latin képzés) s ezzel együtt természetesen az alkalmazott technológia eredetének kérdését is (Ld. Megjegyzések a XXXIII. XXI. 66—XXIII. 80-hoz).

A *cuniculus*-t is ibér eredetű szónak tartják. Plinius nemcsak Hispaniára vonatkoztatva használja, hanem mindenütt, «tárna, bányafolyosó» értelemben. Tekintettel arra, hogy a tárna szó a bányászatban alap-kifejezés, lehetetlen, hogy a Hispaniával való érintkezés előtt ne lett volna rá a rómaiak által használt kifejezés — mely persze lehetséges, hogy körülírás volt. Lehet, hogy a szó megismerése után kezdték el így nevezni a tárnák, bányafolyosók zegzúgos rendszerét s ez az elnevezés rajtamaradt.

A *lapis* (általában «kő» ill. drágakő) szó eredete J. Pokorny szerint bizonytalan; talán a **lep-* «kő, szikla» tőből ~ görög *λέπας* szikla, kő, *λεπαῖος* «sziklás», umber *vapersus* «kőből való?».

Szerinte a **lep-* «lehasítani» tővel való kapcsolata nagyon valószínű, vagyis *lapis* = a lehasított kődarab (mint ahogy a *rumpere — rupes* (a **reu̯-*

vagy Walde—Hofmann szerint a **reu̯b-* (karcolni, tépni, vágni-ból), ill. a *secare — saxum* vagy a *μαραίνω — μάρμαρος* esetében. De azt sem tartja lehetetlennek, hogy valamilyen mediterrán szó.

VITRUVIUS: DE ARCHITECTURA*

* A felhasznált szöveg; Marci Vitruvii Pollionis De architectura libri decem. Lipsiae 1807 (ed. *G. Schneider*) és Vitruvii De Architectura libri decem (Zehn Bücher über Arhitektur). (ed. *G. Fensterbusch*). Berlin 1964.

IRODALOM

H. Blümner (1875—1887); Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei den Griechen und Römern. (III—IV. köt.). Leipzig.
A. Cordella (1869); Le Laurium. Marseille.
Koch S.—Sztrókay K. (1967); Ásványtan. I—II. köt. Budapest.
Mauritz B.—Vendl A. (1942); Ásványtan. I—II. köt. Budapest.
V. Milojčić (1943); Das vorgeschichtliche Bergwerk «Šuplja Stena» am Avalaberg bei Belgrad (Serbien). Wiener Prähist. Zeitschr. 30. pp. 39—54.
Plinius Historia Naturalis (Pliny; Natural History with an English Translation). The Loeb Classical Library. London 1958—1962.
C. Plinius Secundus d. Ä. Naturkunde. Lateinisch-deutsch. XXXV. köt. München 1978.
J. Ramin (1977); La technique miniere et metallurgique des Anciens. — Coll. Latomus Vol. 153.
J. Pokorny (1959—69); Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. — Bd. I. (1959), Bd. II. (1969).
A. Walde—J. B. Hofmann (1938—1954); Lateinisches Etymologisches Wörterbuch. (A—L 1938: M—Z 1954).
M. M. Vassits (1954); Vitruve et la metallurgie de Vinča. Revue Archeologique XLIII. (1). pp. 60—66.
H. Wilsdorf (1952); Bergleute und Hüttemanner im Altertum bis zum Ausgang der Römischen Republik. Berlin.

II 4. 1. Terméskővel való építkezés esetén a homokkal szembeni első követelmény az, hogy alkalmas legyen más anyaggal való vegyítésre és hogy ne tartalmazzon hozzákeveredett földet. A bányászat révén nyert homoknak *(arenae fossitiae)* a következő fajtái vannak: fekete, szürkés, vörös, vörösesbarna . . . 2. Ha pedig nincs homokbánya *(arenaria)*, ahonnan a homokot kitermelnék *(fodiatur)*, folyókból vagy kavicsból nyerik ki.[1]

II 7. 1. . . . sorrendben következik a kőbányák tárgyalása *(de lapidicinis)*, melyekből fejtik *(eximuntur)* és előteremtik a négyszögletesre faragott köveket éppúgy mint az építkezéshez használt terméskövet *(et quadrata saxa et caementorum ad aedificia . . . copiae)*. Ezek pedig különböző és egymástól eltérő értékűeknek bizonyulnak. Vannak ugyanis puhák mint pl. a Város környékén a Rubrae-iak, Pallae-iak, Fidenae-iak és albaiak;[1] vannak közepesen

[1] «*de fluminibus aut e glarea erit excernenda*» — csak kavicsból *(e glarea)* nem lehet homokot nyerni: valószínűleg arról lehet szó, hogy a folyó egyszerre rak le homokot és kavicsot, s ebből szitálással, rostálással *(excerno* — tkp. elválaszt, elkülönít) választják ki a homokot.

[1] Az albai kő valószínűleg a helyi nevén peperin-nek nevezett hamuszürke tufaféleség.

kemények mint pl. a tiburiak,[2] amiternumiak, soracteiak[3] és még a többi ilyen fajtájú. Némelyek kemények mint a *silex*-szerűek.[4] De van több más típusú is, mint pl. Campaniában a vörös és fekete tufa vagy Umbriában, Picenumban és Venetiában a fehér *(tufa)*,[5] melyet fogas fűrésszel lehet vágni *(secatur)*, akár a fát . . . 3. Van továbbá számos kőbánya *(lapidicinae)* Tarquinii környékén is, melyeket aniciai kőbányáknak neveznek, (az itt talált kő) színre az albaihoz hasonlít, melynek feldolgozó műhelyei elsősorban a Vulsinii melletti tó körül vannak, valamint Staton kerületi városban[6] . . . 5. Mivel tehát közelségük miatt szükségből a Rubrae-i és Pallae-i kőbányákat kell használni, s azokat melyek a Városhoz legközelebb vannak, ha valaki nem akar károsodni, a következőképpen készüljön fel: Építkezés előtt két évvel és ne télen, hanem nyáron termelje ki *(eximantur)* ezeket a köveket *(saxa)* s hagyja őket állandóan a szabadban heverni. Azokat a köveket, melyek ez alatt a két év alatt az időjárás hatására megrongálódnak, alapokba fektesse; a többiek pedig, amelyek nem károsodtak s így a természettől mintegy kipróbáltattak, kitarthatnak a föld felett beépítve.[7] Ez nemcsak a négyszögletesre faragott köveknél figyelhető meg, hanem a terméskőféleségeknél is *(in quadratis lapidibus . . . in caementis structuris)*.

VII 6. 1. Nem mindenütt keletkezik ugyanolyan fajtájú márvány,[1] de bizonyos helyeken olyan darabok *(glebae)* jönnek létre *(nascuntur)*, melyeknek a sóéhoz hasonló áttetsző szemcséik vannak. Ezek összetörve és megőrölve *(contusae et molitae)* kiválóan felhasználhatók. Azokon a helyeken pedig, ahol nincs belőlük, márványszilánkoknak *(caementa marmorea)* vagy forgácsoknak *(assulae)* nevezik azokat, melyeket a márványművesek munkájuk során félredobnak. Ezeket vasmozsarakban összetörik és átszitálják *(contundun tur cribrisque excernuntur)*.

Más festékanyagok bizonyos helyeken maguktól keletkeznek *(procreantur)* és innen bányásszák őket *(fodiuntur)*, jó néhányat pedig más anyagokból készítenek, vagy úgy, hogy valamilyen módon feldolgozzák őket, vagy pedig úgy, hogy megfelelő arányban elegyítik őket, hogy az építkezésekhez ugyanúgy felhasználhatók legyenek.

VII 7. 1. Először beszéljünk azokról (t. i. festékanyagokról), melyeket természetes állapotukban bányásznak *(fodiuntur)*. Ilyen pl. a *sil*, melyet görögül *ὠχρά*-nak[1] neveznek. Sok helyen megtalálható, többek közt Itáliában is,

[2] A tiburi kő valószínűleg travertino (édesvízi mészkő).

[3] A Soracte-i kő valószínűleg tufaféleség.

[4] *siliceae* — nem a mai értelemben vett silex-et jelenti, hanem általában kemény kőzet-et, sokszor kvarcitot. Itt valószínűleg bazaltláva.

[5] Ld. még Plinius Hist. Nat. XXXVI. 48. 167; a fűrésszel vágható umbriai és venetiai fehér kőről.

[6] Ld. még Plinius Hist. Nat. XXXVI. 49. 168; a fekete és vörös silex-ekről (kemény vulkáni tufák) Tarquinii és Vulsinii valamint Straton környékén. Az 1—3 jz. kőzetnevei *C. Fensterbusch* (1964) az 5—6 jz. kőzetnevei pedig *D. E. Eichholz* (1961) azonosításai. A többi kőfajta nem azonosítható megnyugtatóan.

[7] Ugyanezt írja Plinius is; *Hist. Nat.* XXXVI. 50. 170.

[1] *marmor* — nem mindig jelent «márvány»-t: eredetileg vagy a csiszolásra is alkalmas építő-, burkoló- és díszítő kövek neve volt, vagy általában «kemény kőzet»-et jelentett. Ebben a szövegrészben jelenthet valódi márványt is.

[1] *sil* (*ὠχρά*) — vastartalmú vörös festékanyag, vasoxidból vagy vashidroxidból.

de a legjobb az attikai volt. Ma már nem elérhető, mivel Athénben, amikor az ezüstbányákban *(argentifodinae)* (állami) rabszolgákat foglalkoztattak, tárnákat *(specus)* ástak *(fodiuntur)* a föld alá, ezüstkeresés céljából, és amikor véletlenül telérre *(vena)* bukkantak (t. i. a *sil*-ére), azt az ezüsténél nem kevésbé követték.[2] Ily módon a régiek feltűnően nagy mennyiségű sil-t használtak el falak vakolására. 2. Továbbá sok helyen bőven termelnek ki *rubrica*-t[3] is, de nagyon jó minőségűt csak kevés helyen, pl. Pontusban Sinope-ban,[4] Aegyptusban és Hispaniában, a Baleári szigeteken, s nem kevésbé Lemnuson is. Ennek a szigetnek a jövedelmét a római senatus és a nép átengedte haszonélvezetre az athénieknek. 3. A Paraetonium(i) festékanyag[5] arról a helyről kapta nevét, ahonnan bányásszák *(fodiebantur)*; ugyanilyen meggondolásból (kapta nevét) a *melinum*[6] is, mivel azt mondják, hogy lelőhelye *(eius vis metalli)* a Cycladokhoz tartozó Melus szigetén van. 4. A zöld agyagos (agyagos-iszapos) föld[7] is több helyen előfordul, *(nascitur)* de a legjobb Smyrnában van. Ezt a görögök *Θεοδότιον*-nak nevezik, mivel Theodotusnak hívták azt az embert, akinek a földjén először került elő ez a fajta föld.

5. Az auripigmentumot,[8] melyet görögül *ἀρσενικόν*-nak neveznek, Pontusban bányásszák (foditur), a sandaracanak[9] is több helyen van bányája (metallum),[10] de a legjobb Pontusban van, egészen közel a Hypanis folyóhoz. Másutt, mint pl. Magnesia és Ephesos határvidékén, vannak olyan helyek, ahonnan szinte elkészített (kőzetlisztet) bányásznak ki *(effoditur)*, melyet nem kell sem őrölni (molere), sem szitálni *(cernere)*, mivel egészen finom, éppolyan mintha kézzel törték volna össze *(contusa)* és átszitálták volna *(subcreta)*.

MEGJEGYZÉSEK

Az ezüstbányákból kitermelhető attikai sil legjobban ismert lelőhelye Laurion. Itt a bányaterületen a legfelső zónában limonit található — valószínűleg ez ill. a belőle készített festék azonosítható a *sil*-lel. Ebben a limonitban szabálytalan tömbök alakjában fordul elő az ezüsttartalmú ólomérc. Ezt az ólomércet azonban csekély ezüsttartalma miatt nem termelték ki. A jóval mélyebben levő ólomérc-teléreket — melyeknek jóval nagyobb volt az ezüst-

[2] *persequebantur* — a szó szemléletesen mutatja a korai ércbányászati módszert, a telér követését. A *sil* esetében azonban — legalábbis Attikában — nem valószínű, hogy ezt a módszert alkalmazták volna (ld. a Megjegyzések-ben).

[3] *rubrica* — vastartalmú vörös festékföld, talán hematit.

[4] a Sinope környékén kitermelt festékanyag vagy vörös (vastartalmú) festékföld vagy olyan festékanyag, amelyet a környékbeli vasbányákból származó vasércpor felhasználásával készítettek.

[5] A *Paraetonium* valószínűleg valamilyen, a város környékén bányászott festékföld (fehér), de lehet, hogy krétafélleség.

[6] *melinum* — fehér festékföldből — mely valószínűleg kaolinittartalmú — készített festékanyag.

[7] *creta viridis* — zöld agyagos v. agyagos iszapos föld: talán valamilyen klorittartalmú zöld földfesték, esetleg olyan föld, mely vasat és zöld foszforsavat tartalmaz, de az is lehet, hogy zöld krétafélleség.

[8] *auripigmentum* (*ἀρσενικόν*) — sárga arzénszulfid vagy királysárga: csillámos fényű, könnyen hasadó sárga, aranyszínű ásvány — festékanyag.

[9] *sandaraca* — arzénszulfid vagy realgár.

[10] Vitruvius téved: a Hypanis folyó mellett nem bányásznak *sandaraca*-t. (Ld. még VIII. 3.)

tartalmuk — bányászták, többféle módszerrel, ezek közül egyik az érctelérek követése volt *(persequari venas)*. Ezt a módszert — mivel nem igényelt sem «geológiai» ismereteket sem fejlett technológiát — alkalmazták az őskori ércbányászat kezdeti időszakában, de természetesen a módszer továbbélt és ahol a geológiai adottságok alkalmasak voltak, használták. Ennek alapján a telérkövetéses kitermelés inkább csak az ezüstre (ólomércre) vonatkoztatható. (A. Cordella [1869], H. Wilsdorf [1952 p. 112]).

VII 8. 1. Most pedig térjünk rá a *minium*-mal[1] kapcsolatos dolgok tárgyalására. Erről pedig úgy tudják, hogy az ephesosiak Cilbiani agri nevű területén találták először. Mind természete, mind a vele kapcsolatos dolgok elég nagy csodálatot vívtak ki. Ugyanis a *minium*-má válást létrehozó műveletek előtt *anthrax*-nak[2] nevezett rögök alakjában bányásszák *(foditur)*; telére *(vena)* olyan mint a vasé, de vörösesebb színű ; vörös por található körülötte. Amikor bányásszák *(foditur)*, a vasszerszámoktól rá mért ütések nyomán gyakran bocsát ki higanycseppeket,[3] melyeket a bányászok rögtön összegyűjtenek *(a fossoribus colliguntur)*.[2] Ezeket a rögöket *(glaebae)* — miután összegyűjtötték őket a műhelyekben — a bennük levő nagy nedvesség miatt kemencébe *(in fornacem)* vetik, hogy kiszáradjanak. Az a gőz, mely belőlük a tűz melegének hatására kiválik, miután leülepedett a kemence *(furni)* alján, higanynak bizonyul. A kitermelt rögökben *(exemptis glaebis)* visszamaradnak olyan cseppecskék, melyeket kicsinységük miatt nem lehet összegyűjteni, de ezeket is összesöprik egy vizesedénybe, ahol azok összefutnak és összeolvadnak *(confunduntur)* . . . 4. Ezt pedig (t. i. a higanyt) sokféle dologra használják fel. Ugyanis nélküle sem ezüstöt, sem rezet nem lehet megfelelően aranyozni *(inaurari)*.

VII 9. 1. Most pedig visszatérek a *minium* gyártására *(temperaturam)*. A már említett rögöket *(glaebae)*, miután kiszáradtak, vasmozsarakban összetörik *(contunduntur)* és őrlik *(moluntur)*, s a maradék szennyeződés öblítéssel és gyakori hevítéssel való *(et lotionibus et cocturis crebris relictis stercoribus)* eltávoztatása kihozza a színeket.[4] Amikor tehát ezeket kibocsátja magából, azok a jótulajdonságok is, melyek természettől fogva benne vannak, a higany eltávozása révén megszűnnek benne és az anyag lággyá és erőtlenné lesz.

2. Igyhát, amikor zárt termek mennyezetének vakolására viszik fel, hibátlanul *(sine vitiis)* megőrzi színét ; azonban nyitott helyiségekben, pl. peristyliumokban és exedrákban vagy más hasonló helyeken, ahova a Nap és a Hold be tudja bocsátani sugarait és fényét, az általuk érintett helyen (a *minium)* hibássá lesz és színének erejét vesztvén, megfeketedik . . .

4. . . . Azok a műhelyek pedig, amelyek az ephesosiak bányáiban *(in metallis)* voltak, Rómába kerültek át, mivel ezt a fajta telért *(id genus venae)* később Hispania földjén is megtalálták. Az itteni bányákból *(metallis)* a rögöket *(glaebae)* Itáliába szállítják és Rómában az adóbérlők felügyelete alá ke-

[1] *minium* — általában cinnabarit (ld. a Megjegyzések-ben).
[2] *anthrax* — általában a kőszén, esetleg a lignit megnevezésére használják, de ritkán földrágakő értelemben is előfordul. Itt — szintén ritka előfordulásként — cinnabaritot jelent.
[3] higany = *argentum vivum*.
[4] «*efficitur ut adveniant, colores*» — lehet «hogy festékanyag jöjjön létre» is.

rülnek. Ezek a műhelyek pedig Flora és Quirinus templomai között vannak. 5. A *minium*-ot mész hozzáadásával hamisítják *(vitiatur)*. Így hát ha valaki tudni akarja, hogy hamisított-e vagy sem, a következőképpen járjon el. Vegyen egy vaslemezt, erre helyezze rá a miniumot, tegye tűzbe, egészen addig, amíg a lemez izzani nem kezd. Mikor a hevítéstől a *(minium)* színe megváltozik és megsötétedik, ki kell venni a tűzből a lemezzel együtt. Ha a lehűtés után visszanyeri eredeti színét, hamisítatlannak *(sine vitiis)* bizonyul; ellenben ha megmarad sötét színűnek, akkor az hamisításra utal.

6. Ami eszembe juthatott a miniumról, elmondtam. A chrysocollát[5] Macedoniából szállítják; olyan helyekről bányásszák *(foditur)*, melyek rézbányák *(aerariis metallis)* közvetlen közelében vannak. Az armeniaiak és indiaiak már nevükkel elárulják, hogy hol keletkeznek *(procreantur)*.

MEGJEGYZÉSEK

1. *minium* = amennyiben a közvetlenül *kibányászott* anyagról van szó, a szövegben végig cinnabarit-ot jelent, melyből a higanyon kívül vörös festékanyag is készül. Azonban ahol magáról a festékről van szó a szövegben — tehát pl. a falakra felvitt *minium*-ról — egyáltalán nem biztos, hogy szintén a cinnabaritból nyert festékanyagot jelenti, hanem lehetséges, hogy a cerusszitból előállítható «minium-vöröst». Ezért a fordításban mindenütt meghagytam a *minium* szót; egyes előfordulásait alább magyarázom. (A cinnabarit egy természetes állapotban található higanyszulfid, a cerusszit viszont természetes ólomkarbonát).

A *minium* azonosítása általában problematikus. Az egyes szerzők között is, de sokszor egy-egy szerző egy-egy művén belül is következetlen és ingadozó a használata; általában a cinnabaritot és a cerusszitot ill. a belőlük készített kétféle vörös festéket keverik össze — nyilvánvalóan hasonló színük miatt. Plinius (Hist. Nat. XXXIII. XL. 119) elég világosan elkülöníti a kettőt,* amennyiben megírja, hogy a cerusszit ezüst- és ólombányákban található (mivel ólomérc), ugyanúgy hevítéssel nyerik belőle a festéket mint a cinnabaritból, de azzal nem azonos *(«non ex illo, cuius vomicam argentum vivum apellavimus — is enim et ipse in argentum (vivum) excoquitur . . .»)*. Tehát nem azonos a higanycseppeket tartalmazó cinnabarittal. A cinnabaritban gyakran találhatók természetes higanycseppek; ezeket gyűjtik össze részben bányászáskor, részben később.

Vitruvius szövege aránylag világos: az *anthrax*-nak nevezett vörös színű cinnabarit-darabokat kemencében desztillációnak ill. szublimációnak vetik alá; higany távozik el belőlük. A bányász-szerszámok ütései nyomán kifolyó higany az a jelentős mennyiségű fémhigany, mely idők folyamán a kőzetrepedésekben felhalmozódott, s amely a bányászás — tehát a bolygatás — következtében nyilvánvalóan napvilágra kerül. J. Ramin (1977 p. 177) szerint azonban a szerszámokban levő vas hatására válik ki a higany a cinnabaritból; ugyanis

[5] *chrysocolla* — azonosítása problematikus, minden valószínűség szerint különböző anyagokat jelöltek ezzel a névvel. Egyik lehetséges azonosítása valamilyen másodlagos rézásvánnyal, pl. krizokollával vagy malachittal itt — a rézbányák közelségére való utalás miatt — meggyőzőnek látszik. A porrátört malachitból zöld festéket készítettek — itt tkp. erről van szó.

* A cerusszitból készült festéket Plinius *minium secundarium*-nak nevezi.

ilyenkor a higanyszulfidból higany és vasszulfid keletkezik. (Megjegyzendő, hogy J. Ramin csak az *anthrax*-ot azonosítja feltétel nélkül a cinnabarittal, a VII. 8.-ban a *minium* szerinte higanyt jelent. Ez ugyan a szövegben szereplő és egyértelmű «*argentum vivum*» kifejezés miatt talán túlzás, de kétségtelenül mutatja a *minium* szó használata körüli zavart).

Míg a VII. 8-ban csak a higany-előállításról van szó, addig a VIII. 9-ben a higany eltávozása után nyerhető második termék, a festék előállításáról ír a szerző. A festéket a már kiszárított rögök tisztítása és feldarabolása ill. őrlése révén nyerik. A VIII. 9. végefelé a *minium* hamisításakor szintén a festékanyagról van szó.

A cinnabaritnak Vitruvius által leírt bányászatát és feldolgozását jól alátámasztják a régészeti leletek is. Jugoszláviában, Belgrád közelében az Avala-hegyen tárták fel a Šuplja Stena-nak nevezett cinnabarit-bányát. A hegy vörösesbarna palájában nagy tölcséralakú gödrökkel, aknákkal és szabálytalan folyosórendszerrel folyt a művelés; a kőzetet tűzzel repesztették. A bánya igen hosszú ideig volt használatban. A bányavágatokban talált legrégibb leletek a rézkor végéről származnak s a bronzkor és a vaskor folyamán is folyamatos volt a művelés, azonban közvetett bizonyítékok alapján már a neolitikumban is termeltek ki innen cinnabaritot. A Šuplja Stenától kb. 12 km-re levő Vinčán a rendkívül hosszú ideig élő telep vaskori rétegében cinnabarit-feldolgozó műhelyek működtek, de cinnabarit-rögöket már a telep idősebb neolitikus szintjeiben is találtak. Mivel égetőkemencék csak a vaskori rétegből ismertek, korábban a cinnabaritot minden valószínűség szerint csak festékalapanyagnak használták fel. (V. Milojčic [1943]).

A vaskori rétegben azonban higanyt is előállítottak. Az itt talált kemencéket — alakjuk emlékeztet a kenyérsütő kemencékére — valószínűleg faszénnel fűtötték. Aljuk a bejárat felé lejtett, hogy a desztillációval kicsapódott higany könnyebben kifolyhasson — e célból kifolyócsövet is illesztettek a nyílásokhoz. A másodlagos termék ekkor is a festékanyag volt; a kemencében kiszárított cinnabarit-rögöket a Vitruvius által leírt módon dolgozták fel, azzal a csekély különbséggel, hogy az anyagot nem vasmozsarakban, hanem durva kőmozsarakban őrölték. (M. Vassits [1954]). Vassits szerint Šuplja Stena és Vinča körzete ebben az időben az ión civilizáció vonzáskörébe tartozott (import-kerámia Vinčán), amelynek magasan fejlett fémművessége nem nélkülözhette a Vinčán előállított higanyt *(neque enim argentum neque aes sine eo potest recte inaurari* — VII. 8).

VIII 3. 5. . . .Ahol aranyat, ezüstöt, vasat, rezet, ólmot és egyéb hozzájuk hasonlókat bányásznak *(fodiuntur)*, bőven találhatók források, de ezek többnyire szennyezettek *(vitiosi)*. A meleg víznek ugyanis a kén, az *alumen*[1] és a *bitumen*[2] a szennyező anyagai *(vitia)* . . . 7. Van sok más fajta (t. i. víz) is, melyeknek megvannak a maguk sajátosságaik. Pl. Siciliában a Himeras folyó, mely miután a forrásától elindult, két részre válik; az az ága, amelyik

[1] *alumen* — azonosítása bizonytalan. Általában valamilyen bauxittartalmú kőzetnek gondolják, de esetleg magnézium is lehet. Mint meleg vízben oldott állapotban levő anyag, ez utóbbi lehetséges. Nagyon valószínű azonban a timsóval való azonosítása is — ilyen tartalmú vizek szintén vannak.

[2] *bitumen* — valószínűleg a mai bitumenről vagy valamilyen más szilárd szénhidrogénről van szó. Ezt támasztaná alá Vitruviusnak a VIII. 3. 8—9-ben levő említése a Iope környéki és az arabiai bitumenes tavakról. Meleg vízben azonban nem található bitumen.

Etruria irányában folyik, mivel a földnek egy bizonyos édes nedvén folyik keresztül, végtelen édességű. Másik része pedig, mely olyan földön folyik keresztül, ahonnan sót bányásznak *(foditur)*, sós ízt vesz fel. Több más helyen is vannak források, folyók és tavak is, amelyek sóbányákon *(salifodinas)* átfolyva elkerülhetetlenül sóssá válnak . . . 11. Pontusban van a Hypanis folyó, mely a forrásától kb. negyven mérföldnyi távolságon át édes ízű, de miután eléri azt a helyet, amely a torkolattól százhatvan mérföldnyire van, hozzávegyül egy igen kis forrás. S ez midőn (a Hypanisba) belefolyik, a folyó roppant tömegét keserűvé teszi, azért mert olyan típusú földön és teléreken *(venas)* szivárog át, ahonnan sandaraca-t bányásznak[3] *(foditur)* s ettől keserűvé lesz.

MEGJEGYZÉSEK

Néhány szavas említéseken kívül Vitruvius bővebben csak a homok, az építőkövek és a minium bányászatáról ír; részletesebben csupán a minium bányászatát és — elsősorban — feldolgozását tárgyalja. A De architectura — tárgyából adódóan — nem annyira a bányaművelésre mint inkább a már kitermelt anyag feldolgozására és az építészetben való felhasználására koncentrál.

Az érc, a kő, a festékanyagok (elsősorban földfestékek) keletkezésére Vitruvius a *nasci*, *procreari* kifejezéseket használja. A bánya általában *metallum*, mely a bányászott anyag nevével együtt is szerepelhet, pl. aeraria metalla — vagy a *fodere* igének és a bányászott anyagnak az összetételével fejezi ki a szerző (pl. *argentifodina*, *salifodina*). A kőbánya Vitruviusnál is *lapicidinae*. Előfordul még az *arenaria* (homokbánya) is. Bányászni = az általánosan használt *fodere* ill. *effodere* és *eximere*. Ez utóbbit Pliniustól eltérően nemcsak a kőbányászatban használja. Az *excernere* igét — jelentésének megfelelően — (kiválasztani) csak olyan összefüggésben alkalmazza, ahol valóban ilyen műveletről van szó (pl. homok nyerése rostálással vagy a kőzetliszttel kapcsolatban). A homok bányászott voltára utal a *fossitius* jelző (arenae fossitiae). A bányász neve *fossor*. A telér neve — nem ércek esetében is, ahol tulajdonképpeni telérről nem beszélhetünk — *vena*. Bár igen keveset ír a bányaművelés tényleges folyamatáról, mégis feltűnő, hogy a mélyművelésről írva, más, gyakran használt kifejezések (pl. cuniculus, puteus) helyett a *specus* szót használja, mely elsősorban barlangot, üreget jelent, s innen ered «tárna» jelentése is. A szó alapjelentése azonban — «nézni, látni, (ki)fűrkészni» — azt sugallja, hogy a specus (eredetileg?, elsősorban?) kémlelő-akna lehetett, melyet a felszínről kiindulva függőlegesen ástak le egészen addig, amíg telért nem találtak; ezekkel egyrészt a telérek irányát nyomozták, másrészt mintavétellel megállapíthatták, hogy az elért telér érdemes-e a művelésre. Talán nem véletlen, hogy Vitruvius éppen az attikai bányákkal kapcsolatban említi a specus-t, ugyanis pl. Laurionból sok ilyen akna ismeretes. Egyébként Vitruvius szövege is — a «sub terrat

[3] *sandaraca* — arzénszulfid vagy realgár. Plinius helyesen jegyzi meg, hogy ha a folyó *sandaraca*-t (vagyis valamilyen arzénvegyületet) tartalmazó rétege(k)en folyik át, vize keserű lesz — ugyanis ilyenkor kioldja az arzént. Pliniust valószínűleg a realgárt vagy *auripigmentum*-ot keresők gyakorlati tapasztalatai — t. i. a keserű víz mint az ilyen érctelepek jelzője — vezette félre, s a víz keserűségéből ezért következtetett *sandaraca*-bányákra. Azonban ilyen tartalmú érctelepek a Hypanis folyó körzetében nincsenek, s természetesen *sandaraca*bányák sem. (Ld. még Vitruvius VII. 7.)

ellenére is — inkább ilyen aknákra utalhat, mint «szabályos» tárnákra («specus sub terra fodiebantur ad argentum inveniendum).» Hasonlóképpen régésze»i bizonyítékokkal igazolható a már tárgyalt (venas) *persequi* kifejezés (a telér követése) használatának jogossága is.

A terméskő neve *saxum*, *caementum*, a secare ill. caedere igékkel állnak kapcsolatban. A *marmor*-t valószínűleg Vitruvius sem használja teljesen a mai (márvány) értelmében, de a többi kőtől megkülönbözteti. Építészeti szempontból fontos a caementum-on («kődarab», de nagyobb kőtömb is — pl. caementa marmorea) kívül az *assulae* (valószínűleg szilánkok, forgácsok), a *glaeba* (rög, darab) és a *farina* (kőpor) megkülönböztetése. A glaeba nemcsak a köveknél, de más anyagoknál — pl. cinnabarit — is használatos. A kavics, murva neve *glarea*. A kő hasítására, vágására a *secare* igét használja.

A bányászott anyagok feldolgozásának tárgyalásakor Vitruvius nem használ «szakkifejezéseket». Pl. a Pliniusnál az ércelőkészítés leírása során használt szavak itt már a kész termékek (vakolat, festék) előállításával kapcsolatosak. Ilyen az anyag felaprítása, összetörése *(contundere)*, őrlése *(molere)*, szitálása *(succernere, cribris excernere)*, a minium esetében mosása *(lotio)* is. A *coqui* igét csak «heví eni» értelemben használja, s csak a minium-festék előállításakor. A desztillációra (szublimációra) külön szava nincs, körülírással fejezi ki. A kemence neve *fornax* és *furnus*. Kérdéses, hogy van-e különbség a kettő között, ugyanis Vitruvius ugyanazon folyamat leírása (a cinnabaritból desztilláció révén való higany-kiválasztás) során használja a két szót, ugyanabban a mondatban. (Érdekes viszont, hogy a furnus kenyérsütő-kemence is, s a Vasič által Vinčán feltárt cinnabarit-égető kemencék is a kenyérsütő kemencékre emlékeztetnek).

Egyértelműen szennyeződést jelent a *stercus*. A *vitium (vitiare)* szavaknak több, egymástól bizonyos mértékig eltérő értelemben való használata fordul elő. A «hamisítani» Vitruviusnál *vitiare*, az anyagban levő *vitium* tehát azt jelenti, hogy az illető anyag nem «tiszta», nem valódi, hibás. De pl. a vitiatur jelentheti azt is, hogy az anyag megromlik vagy «meghibásodik» — pl. a fény és hő hatásának kitett minium-festék. Ugyanakkor pl. a melegforrásokban levő különböző anyagok, pl. a kén, tulajdonképpen nem «szennyező anyagok», de a normális vizet mindenképpen megváltoztatják — s Vitruvius ezeket is *vitia*-nak nevezi.

A *specus* szót, mely más íróknál, pl. Pliniusnál csak «üreg» jelentésben szerepel, Vitruvius a tárgyalt szövegekben kimondottan bányászati szakkifejezésként használja. A «*specus*» szót Walde—Hofmann a *specio*-val köti össze s «földalatti üreg, tárna» jelentésének kialakulását a görögben (ὀπή = nyílás, lyuk, odu, ablak (és az írben) *derc* = szem, barlang) ; vö. még gör. δέρκομαι = = tekint, néz, meglát (végbementhez hasonló jelentésalakúlással magyarázza. Megjegyzi azt is, hogy a latinban meglevő konkrét jelentés («látni, nézni») a görögben nincs meg, itt szinte kizárólag a «fűrkészni, kifűrkészni» jelentés van meg. Mindenesetre J. Pokorny szerint a **spek̂-* tő egyik jelentése «fűrkészni», így lehet, hogy a *specus* jelentésének kialakulása ennek révén közvetlenül is létrejöhetett az alapszóból.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1986. X. 3. — Terjedelem: 14 (A/5) ív
87.16102 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Makkay János: Régészeti kommentárok néhány ókori keleti szövegrészhez 83
Füves Ödön: Rigas harci indulójának magyarországi kézirata 89

BÚCSÚZTATÓK

†Scheiber Sándor (1913. VII. 9—1985. III. 3.). *(Harmatta János)* 92
†Scheiber Sándor (1913. júl. 9—1985. márc. 3.). *(Borzsák István)* 94

MEGEMLÉKEZÉS

Emlékezés Diósdi Györgyre. *(Hamza Gábor)* 95
Diósdi György munkáinak jegyzéke. (Összeállította *Hamza Gábor)* 97

VITA

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. (Ism. *Mayer Gyula)* 100
R. G. Hüttel: Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa. (Ism. *Mozsolics Amália)* 108

KÖNYVSZEMLE

Arisztotelész: Rétorika. Ford. Adamik Tamás. (Ism. *Karsay Orsolya)* 114
A. Biscardi: Diritto greco antico. (Ism. *Hamza Gábor)* 116
P. Cornelius Tacitus: Die Historien. Komm. von H. Heubner. (Ism. *Borzsák István)* . 118
Novum Glossarium Mediae Latinitatis «Ordior — Oz». (Ism. *Boronkai Iván)* 120

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Bácskay Erzsébet: Antik források a bányászatról 121

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

JATE Egyetemi Könyvtár TÖRTÉNETI ÉS ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI SZAKKÖNYVTÁR SZEGED

Ára: 49,— Ft
Kötetenként előfizetve: 98,— Ft

ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

2. *Ritoók Zsigmond:* A görög énekmondók. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 163 l.

3. *Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 202 l.

4. *Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 212 l.

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

14. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról. Fordította és a jegyzeteket írta *Kun József*, a bevezető tanulmányt írta *Maróti Egon*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó. 520 l.

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

3. Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

4. P. Vergilius Maro: A szúnyog. Ford. *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356. l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l.

1988 OKT 20

K 25

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXII. KÖTET 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1985–86

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZEPESSY TIBOR,
SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 98,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Szilágyi János György: Az etruszk festészet első két évszázada 161
Harmatta János: Venetica I 187
Borzsák István: A tacitusi *Agricola* szöveghagyományához 203
Borzsák István: Klasszikus kéziratok másolási hibái mint a vulgáris latin megismerésének egyik forrása 211
Harmatta János: Újabb avar rovásírásos tárgyfeliratok 217

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Németh György: Néhány megjegyzés az IG I³-hoz 227
Dér Katalin: A Vidularia prológusáról 231

MŰFORDÍTÁSOK

Műfordítások. (Ford. *Imre Flóra, Kendeffy Gábor, Teravagimov Péter, Török László,* bev. *Szepessy Tibor*) 236

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ ETRUSZK FESTÉSZET ELSŐ KÉT ÉVSZÁZADA*

Az etruszk festészet első két évszázadáról egy kongresszusi előadás humánus méretei által megszabott keretek között csak jelentős áldozatok árán lehet áttekintést adni. Az elsőre már maga a cím utal: a tárgyalást igyekszem a festészetre koncentrálni, vagyis a festészet összefüggéséről az etruszk művészet és kultúra egészével csak a legfontosabb esetekben és csak rövid utalások formájában lesz szó. Ez azonban pusztán az előadás ökonómiájának parancsa, és nem jelenti azt, hogy lehetségesnek tartom a festészetet az etruszk művészet és történelem egészétől függetlenül szemlélni. A másik korlátozást a tárgygyal foglalkozó kutatás mai helyzete ajánlotta. Az utóbbi évtizedekben az etruszk művészet kutatásában a társadalmi és gazdasági meghatározottság kérdései kerültek a középpontba. Ezt mind e kérdések fontossága, mind viszonylagos mellőzöttségük a korábbi kutatásban jogossá teszi. Nem tagadható azonban az, hogy egyfelől a művészet-szociológiai kérdések felvetésében és megválaszolásában egyre inkább eluralkodik egyfajta sematizmus, másfelől az etruszk művészet sajátos, a kultúra minden egyéb megnyilvánulásától különböző vonásai, amelyek iránt szélesebb körökben rohamosan nő az érdeklődés, háttérbe szorultak a kutatásban, gyakran szinte nem-létezőkként hallgat róluk a tudományos szakirodalom.[1] Egy ilyen kettészakadás veszélye késztetett arra, hogy elsősorban a művészi forma problémáival foglalkozzam, olykor szándékoltan provokatív, termékeny ellenvéleményt kikövetelő formában, és csak helyenként, röviden utaljak társadalmi és gazdasági összefüggésekre. Végül egy harmadik korlátozásra a téma kutatásának jelenlegi helyzete kényszerít. Nagyjából azt lehet mondani, hogy az etruszk festészet első két századának történetéből az első fél századdal intenzíven foglalkoztak a legutóbbi évtizedben, az utolsó háromnegyed századnak egy emlékcsoportját, az etruszko-korinthosi vázákat tanulmányok egész sora vizsgálta részletesen, a velük egykorú többi emlékcsoportot viszont alig méltatták figyelemre, és még kevesebb rendszeres kutatás történt a 700—630 közötti évtizedek etruszk festészetének területén. Ezeknek a hiányoknak a pótlására aligha volna elég egy ember munkája. A kongresszusnak az etruszkológiában várhatóan korszakhatárt jelentő jellege is azt ajánlja azonban, hogy az előadás az elért ered-

* A firenzei II. Nemzetközi Etruszk Kongresszuson 1985. május 29-én elhangzott előadás. A szöveg előadás-jellegén nem változtattam, de az etruszkológiától távolabb állók számára szükséges részletekkel bővítettem. A képanyag azonos azzal, amely az előadást kísérte. A jegyzetek a kongresszuson elhangzott előadásokra és a kongresszus alkalmával rendezett kiállításokra való utalásokkal bővültek.

[1] L. erről *R. Bianchi Bandinelli:* Introduzione all'archeologia (a cura di L. Franchi dell'Orto). Roma-Bari 1975. 141, 147.

mények áttekintésén kívül elsősorban a megoldatlan feladatokra és a járhatónak ígérkező utakra kíséreljen meg rámutatni.

Rögtön bevezetőben egy fontos megkülönböztetést kell tenni, amely az előadás egész tárgyát meghatározza. Az etruszkok művészete nem azonos az etruszk művészettel. Az előbbibe belétartozik az etruszkok vizuális kultúrájának minden emléke, és magába foglalja ennek a vizuális kultúrának minden aspektusát. Így teljes joggal adta Mauro Cristofani „Az etruszkok művészete" címet 1978-ban megjelent könyvének, amelynek középpontjában, mint alcíme — „Termelés és fogyasztás" — nyomatékosan utal rá, az etruszk világ képzőművészeti jelenségeinek szociológiai és gazdasági aspektusai állnak. A különbséget a két fogalom között elég két példával megvilágítani. Az etruszk sírokból tömegesen előkerült athéni fekete- és vörösalakos vázák természetesen meghatározó szerepet játszottak az etruszkok vizuális kultúrájában, és így szerves részei az etruszkok művészetének, amelynek a művész, a mű és annak megrendelője vagy közönsége egyenrangú főszereplői, de senkinek nem jutna eszébe az etruszk művészet körébe sorolni őket. Másfelől szignatúráikból jól tudjuk, hogy az athéni vázafestők között lyd, szkita és talán egyiptomi származású is volt, de ez senki számára nem teszi kétségessé, hogy Lydos, Skythés vagy az Amasis-festő műveit az athéni művészet körébe kell sorolni, vagyis egy mű művészi hovatartozását nem mesterének etnikai eredete, hanem a mű formai olvasata határozza meg, ahol a „forma" természetesen a művészi forma valamennyi aspektusát magába foglalja.

Mint látjuk, a terminológia kérdése egyenesen elevezet az etruszk művészet kezdetének kérdéséhez, és egy fontos ponton már a kérdés tisztázásához is: az etruszk művészet kezdeteinek kérdése független az etruszkok etnikai eredetének kérdésétől. Giovanni Colonna egy emlékezetes tanulmányában az utóbbi probléma társadalmi-politikai aspektusát hangsúlyozta, és úgy gondolta, hogy ebben a vonatkozásban etruszkokról a Villanova összetelepülések kialakulása, a 9. sz. első fele óta lehet beszélni.[2] Nem itt a helye a történeti kérdés megvitatásának. Ami a művészetet illeti, úgy tűnik, hogy az etruriai Villanova-kultúra művészete kétségtelenül a későbbi etruszkokkal etnikailag lényegében azonos lakosság művészete volt, de még nem teljes értelemben etruszk művészet. Kétségtelen, hogy már világosan felismerhetők benne a későbbi etruszk művészet bizonyos lényeges vonásai; ilyen a kettős nyitottság: egyfelől Itália kultúrái, másfelől a görögök felé, és ennek a két irányú kötöttségnek a művészi formát meghatározó jelentősége, ami a bennünket közelebbről érintő vonásai közül a vázadíszítés alapelveiben is felismerhető. Úgy tűnik azonban, hogy etruszk művészetről, mint a történeti kor etruszkjainak művészi formája alapján a kor minden más művészetétől megkülönböztethető megnyilvánulásáról a 8. század harmadik negyedétől kezdve beszélhetünk. Létrejöttének helyi előzménye egyfelől a Villanova-kultúra művészetének 8. századi átalakulása, másfelől s ezzel alighanem összefüggésben a görög művészet

[2] In: La civiltà arcaica di Vulci *(a következőkben:* Vulci). Firenze 1977. 196—197. De reálisabban mutat rá *uő.:* St. Etr. 35 (1967) 11, hogy a nagy változás, a tengerparti dél-etruriai központok kialakulása a 8. század közepére tehető, s utal arra (u.itt, 7—8), hogy a korai és késői Villanova korszak közt nincs folytonosság. Az etruszknak nevezhető kultúra kezdeteit a 8. század közepére teszi *D. Ridgway:* The Etruscans (University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 6). Cambridge 1981. 20—21 (a Cambridge Ancient History IV. kötetébe készült fejezet előzetes kiadása).

produktumainak megjelenése az etruszkok lakta területen.[3] A közvetlen ok azonban vitathatatlanul a campaniai görög telepesekkel, vagyis az ischiai és cumaei görögökkel való kapcsolatok felvétele és általuk a görög művészet közelebbi, szélesebb körű megismerése volt, mindazzal együtt, amit ez jelentett, vagyis beleértve a jórészt általuk közvetített közelkeleti művészeteket is.

Az a tény, hogy az etruszk művészet a göröggel való találkozásból született, nemcsak egész történetét, hanem bizonyos fokig egyetemes művészettörténeti helyét is meghatározza: az első olyan művészet volt, amelyet a görögökkel való találkozás segített sajátos nyelvének kialakításához. A jelenség nem egyedülálló, elég csak a nagyjából egykorú tartéssosi kultúrára, illetve annak művészetére utalni, amely a főniciai telepesek megjelenésének kihívására volt válasz.[4] De különböző történeti adottságaik miatt a tartéssosi kultúra hamar elvirágzott, az etruszk kultúra és művészet a Mediterráneumnak a római hódítást megelőző századokban a görög mellett az egyetlen klaszszikusnak nevezhető művészete lett.[5]

Az etruszk művészet születését jelző művészeti mozzanatok közül talán a három legfontosabb egy negatív és két pozitív jelenség volt: egyfelől az elszakadás a balkáni-dunai világtól, másfelől a figurális bronzplasztika és a vázafestészet megjelenése. Az utóbbiak közül az első nem tárgya a jelen előadásnak. Ami a másikat illeti, az etruszk vázafestészet és ezzel az etruszk festészet kezdete, a teremtő mozzanat nem az importált görög kerámia másolása volt, hanem azt mondhatnánk, keratív félreértése, a képesség arra, hogy a görögöktől tanultakat a maguk képére formálják. A „félreértés"-nek itt természetesen művészettörténeti, nem pusztán mentális jelentése van. Már maga az a tény, hogy a görögöktől megtanulták a vázafestészetet, mutatja az etruszkok különleges affinitását a görög művészethez. Mert ahogy a bronz plasztika nem természetes velejárója a bronzművesség kialakulásának, ugyanúgy, sőt még nagyobb mértékben áll ez kerámia és vázafestészet viszonyára is. Az i. e. 8. században, az etruszk vázafestészet születése idején a Mediterráneum vagy az azzal kapcsolatos területek kultúrái közül a legnagyobb multúaknak és a legtávolabbi hatásúaknak, így Egyiptomnak, Mezopotámiának és Főníciának sem volt vázafestészete. Számottevő kivétel csak három volt: a görögök, Ciprus[6] és Phrygia,[7] amelynek vázafestészete nagyjából egyidős az etruszkkal. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a görögökkel szoros közvetlen kapcsolatban álló fejlett kultúrák, mint a punoké, szkítáké, thrákoké, végig megmaradtak a görög vázafestészet passzív befogadásánál. Egyedül az etruszkok vették át a görögöktől és őrizték meg művészetük egész története során a

[3] Minderről legutóbb, a régebbi irodalommal, *D. Ridgway:* L'alba della Magna Grecia. Milano 1984. 136 skk.

[4] Legutóbb *C. G. Wagner:* Arch. Esp. Arqueol. 56 (1983) 3—36. *M. Almagro Gorbea,* in: Forme di contatto e processi di trasformazione nelle società antiche (Actes du colloque de Cortone, 1981). Pisa — Roma, 1983. 433-50.

[5] Az etruszk művészet értékeléséről általában *O. J. Brendel:* Etruscan Art. Harmondsworth 1978. Jelenleg az egyetlen munka, amelyet a fenti értelemben az etruszk művészet történetének lehet nevezni (a hellénisztikus fejezetet a szerző halála miatt E. Richardson írta).

[6] Ciprus koravaskori figurális vázafestészetéről *V. Karageorghis—J. des Gagniers:* La céramique chypriote de style figuré. Age du fer. Roma 1974 és Supplément. Roma 1979. Ciprusi ösztönzésü figurális vázafestészet az Ibér-félszigeten a 6. sz. első felében: *F. Chaves Tristán — M. L. De La Bandera*: Madrider Mitt. 27 (1986) 117-146.

[7] *E. Akurgal:* Phrygische Kunst. Ankara 1955. 1—59.

vázafestészetet, mint az ábrázoló művészetek egyik legfontosabb műfaját. Bár a ciprusi művészet importjának és hatásának a 8. századi Itáliában számos bizonyítéka van, a ciprusi vázafestészet ábrázoló stílusának semmiféle visszhangjáról nem tudunk Etruriában. Vázaformák átvétele[8] és a bichrom technika rövid életű utánzása[9] azonban tanúsítja, hogy az elutasítás oka nem a nem-ismerés volt.

Azt, hogy a 8. századi görög geometrikus kerámiának Etruriában egykorú importja volt, régen felismerték, és ezzel egyidejűleg felmerült a helyi utánzatok létezésének mérlegelése is.[10] Arra a kérdésre vonatkozólag azonban, hogy az Etruriában talált geometrikus festésű korai kerámiából mi tartozik az etruszkok művészetének és mi az etruszk művészetnek a körébe, sokáig a rossz irányból való közelítés akadályozta a választ: a kutatás fő feladatát annak az eldöntésében látta, hogy egy-egy mű importként került-e Etruriába, vagy beköltözött görög mester, esetleg annak helyi tanítványa készítette. Az így támadt bizonytalanság csak akkor kezdett el oszolni, mikor az anyag növekvő mennyisége megkísérelhetővé tette műhelyek és mesterkezek elkülönítését.

Érdemes itt rövid kitérőt tenni az attribuálás kérdésére, mert úgy tűnik, félreértéseket kell eloszlatni. Az utóbbi évtizedben gyakran idézték Bianchi Bandinellinek azt a mondását, amelyben „társasjáték"-nak nevezte a mesterkéz–meghatározást,[11] de általában elfeledkeztek arról, amit ehhez alapvető megszorításként már jóval régebben hozzátett: „amennyiben nem veszi tekintetbe, milyen kapcsolatok fűzik . . . ezt a mesteregyéniséget a maga korának egyéb aspektusaihoz".[12] Nemcsak a művészettörténet bevezetőben említett specifikus feladatáról, a művészi forma vizsgálatáról és megértéséről van itt tehát szó, hanem az attribució heurisztikus értékéről is. Ha az attribuciót a kutatás céljának tekintjük, valóban alig ad többet a keresztrejtvény-fejtés diadalánál, ha azonban a további kutatás kiinduló;pontjaiként kezeljük, kitűnik, hogy egész sor olyan tudományos kérdés megválaszolását teszi lehetővé, amelynek megoldására egyelőre nincs más módunk. Paradigmatikus művészpályák rekonstruálására, művészi formák kialakulására és változására, mesterek és generációk harcaira vonatkozólag, de tágabb értelemben vett történeti, gazdasági, társadalmi folyamatok felismerésére is adhat alapot. Csak néhány példa a sok közül: az attribució művészettörténeti módszerének szigorú alkalmazása tette elhihetővé, hogy 570—560 táján ugyanannak az athéni vázafestőnek, Kleitiasnak a művei az etruszk Clusiumba éppúgy eljutottak, mint a phrygiai Gordionba, az egyiptomi Luxorba és Naukratisba, vagy a Gibraltáriszoros környékére;[13] az attribució világította meg Tarquinia szerepét a 600

[8] Például *G. Camporeale:* Arch. Class. 14 (1962) 61 skk. (túl késői keltezéssel, vö. alább 51. jegyz.); *F. Canciani*: CVA Tarquinia 3, 34 ad tav. 26, 1—2. Vö. *E. Gjerstad*: Swedish Cyprus Expedition, vol. IV, 2, Stockholm, 1948. 293-298, 305.

[9] *L. Ricci Portoghesi:* St. Etr. 36 (1968) 309—318.

[10] Az úttörő munka *A. Blakeway*: BSA 33 (1932—33) 192—199.

[11] Dialoghi di Archeologia 8 (1974—75) 180.

[12] Storicità dell'arte classica. Firenze 1950². XXIV. Ebben az értelemben utal az attribució történeti forrásértékének jelentőségére a nem-klasszikus kulturák kutatásában *C. Renfrew*: AJA 84 (1980) 296–297.

[13] *Beazley:* ABV 78—80; *D. v. Bothmer:* Antike Kunst 24 (1981) 66—67; *R. Olmos-P. Cabrera:* Arch. Esp. Arqueol. 53 (1980) 5—14.

körüli évek tengeren túli kereskedelmében,[14] Etruria nagy központjainak tengeren túli kulturális kapcsolatait és az ezekben tükröződő erőviszony változásokat.

Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni az attribució lehetőségének korlátait. Nem nagy túlzás azt mondani, hogy a rossz attribució többet árthat, mint amennyit a jó használ. A figurális vázafestészet egyik fő jelentőségét a görög és az etruszk művészetben éppen az adja meg, hogy alkotásai attribuálhatók. De nem mindig, és a kérdés nyitva hagyása sokkal hasznosabb a bizonyosság hamis látszatánál.[15] Egy korszak sajátos művészeti kifejezésformái (mint pl. a geometrikus stílus) vagy specifikus műhelyviszonyai (mint az uniformizált tömegprodukció a korinthosi, athéni vagy apuliai vázafestészet késői korszakában) gyakran csak műhelyek elkülönítését teszik lehetővé, máskor (mint az athéni vázafestészet későarchaikus fénykorában) mesterművek meglepően nagy száma áll egyelőre teljesen vagy majdnem magában. Különösen olyan korszakokra vonatkozólag, amelyekben kevés a jelentősebb vagy felismerhető művész, érthető az ilyen kiemelkedő darabok centripetális kísértése, amiről alább még lesz szó. Ez éppúgy veszélyes tévutakra vezethet, mint bármelyik más esete a minden áron való attribuálás perspektívák feltárása helyett azokat eltakaró igyekezetének.

Mindebből következően teljesen egyetértek Filippo Delpino többször hangoztatott véleményével, hogy annak eldöntése, beköltözött vagy helyi mester kezeműve-e egy Etruriában készült váza, történeti — és tegyük hozzá: művészettörténeti — szempontból nem lényeges. Nem kevésbé értek azonban egyet azzal a kiegészítéssel, amit hozzátett: „legalábbis amíg nem lehetséges egyes mesterek vagy műhelyek elkülönítése".[16] Éppen ebben az irányban történt az Åkerström alapvető művének megjelenését[17] követő három évtizedes szünet után lényeges előrelépés az utóbbi évtizedben az etruszk festészet kezdeteinek rekonstruálása terén. Elsősorban Bartoloni, Canciani, Colonna, Delpino, La Rocca és Ridgway munkái terelték a kutatást a legtöbb eredményt ígérő út felé, s nemrégiben Hans Peter Isler összefoglaló tanulmány megírására is vállalkozott, amelyben megkísérelte a 8. századi etruszk vázafestészet ismert anyagát műhelyek és mesterkezek között elosztani, vállalva az úttörő munkával óhatatlanul együtt járó bizonytalanságok kockázatát.[18]

A kép, amely ezeknek a munkáknak a nyomán kialakult, és amelyet természetesen új leletek bármikor módosíthatnak vagy akár lényegesen is megváltoztathatnak, nagyjából a következő. A 8. század elejétől görög és esetleg keleti felderítő hajósok rakományaival, majd a campaniai görög településekről érkező import-kerámia mellett a század harmadik negyedében megjelennek az első nyomai annak, hogy a görög geometrikus vázafestészet gyökeret vert Etruriában, s ebből az importált vázák utánzatai mellett egy nem pusztán italo-, hanem egyenesen etruszko-geometrikusnak nevezhető váza-

[14] *Szilágyi J. Gy.:* Etruszko-korinthosi vázafestészet *(a következőkben:* EKV). Budapest 1975. 191—192; *R. Zucca,* in: Il commercio etrusco arcaico (Quaderni del Centro di studio per l'archeologia etrusco-italica, 9). Roma 1985. 267.

[15] A következőkre *D. C. Kurtz,* JHS 103 (1983) 68—86.

[16] Arch. Class. 28 (1976) 7; Parola del Passato 196—8 (1981) 103—104.

[17] *Å. Åkerström:* Der geometrische Stil in Italien. Lund 1943.

[18] Quaderni ticinesi 12 (1983) 9—48 (a 9—10. lapon a legfontosabb korábbi irodalommal).

festészet sarjadt ki. Mintaképeit elsősorban az euboiai vázafestészet, illetve annak az itáliai kolóniákon kialakult dialektusa adta.[19] Emellett, részben nyilván magának az eklektikus euboiai vázafestészetnek, részben a campaniai településeket, esetleg magát az etruszk partot is látogató görög kereskedőknek közvetítésével a Kykládok és Argos vázafestészetének ismerete is eljutott az Etruriában dolgozó mesterekhez — természetesen egy-egy görög központ vázáit nem feltétlenül, sőt gyakran biztosan nem az illető központ hajói szállították a tengerentúlra —, és legalábbis a század utolsó negyedétől mind jelentősebb lett Korinthos közvetlen hatása, amit jóval megelőzött a korinthosi kerámiának mai tudásunk szerint az etruszk területen minden más görög központénál korábban kezdődő importja.[20]

Az etruszko-geometrikus vázafestészet minden jel szerint nem egyszerre találta meg a maga hangját, hanem az importált görög művészettel való tudatos vagy ösztönös versengés során. Az ismert leletek alapján a legkorábbi etruszko-geometrikusnak nevezhető vázák a Tiberis alsó folyásának egy vagy több centrumában, elsősorban Veiiben készülhettek.[21] A legkorábbi azonosítható műhelyben készült három edénytartó állvány közül egy töredék, amelyet Colonna ismert föl, a római Forumon került elő,[22] egy töredékes példányt Veiiből Francesco Buranelli közölt,[23] a harmadik, teljes darab müncheni műkereskedelemből a budapesti Szépművészeti Múzeumba került (1. kép).[24] A három állvány műhelyének azonossága kétségtelen, de egyelőre korai volna azonos mesterkézről beszélni. Colonna kimutatta, hogy a forma helyi Villanova-hagyomány szerves folytatása, a díszítésben pedig euboiai elemek dominálnak. A budapesti váza ehhez csak egy kiegészítést kínál. A hátraforduló nyakú állat keleti eredetű motívuma gyakori a görög geometrikus kerámiában, de szinte kizárólag fekvő alakokkal. A kevés kivétel egyike, amit ismerek, egy athéni késő geometrikus kratér álló nőstényszarvasa;[25] ennek ötszög-kompozíciójából azonban hiányzik a nyaknak az egész test hosszát átfogó íve, amelynek rajza félig-meddig az ornamentika világába emeli át az állvány nőstényszarvasait, s amely ugyanígy megtalálható az euboiai Cesnola-festő fekvő állatalakjain.[26]

Az edénytartó állványok műhelyének keltezése elsősorban a veii példány sírleletén alapul, és még a veii kronológia Descoudrestől javasolt leszál-

[19] A kérdés irodalma *Ridgway:* i. m. (fent 3. j.) 180—184.

[20] A korinthosi importról legutóbb *Chr. Dehl:* Die korinthische Keramik des 8. u. frühen 7. Jh. in Italien. Berlin 1984 (biztosan nem az utolsó szó a kérdésben). Kezdeteinek időrendjéről legutóbb *G. Bartoloni:* Veio nell'VIII secolo a. C.: rapporti con l'ambiente mediterraneo c. előadásában a kongresszuson.

[21] *E. La Rocca:* Dialoghi di Archeologia 8 (1974—75) 86—103 és *ua.:* Parola del Passato 177 (1977) 384—397 feltételezte, hogy Rómában már a 8. század közepe előtt dolgoztak beköltözött görög mesterek. Ez ellen *G. Bartoloni:* Parola del Passato 196—8 (1981) 90—101.

[22] Mélanges 89 (1977) 471 skk. és u.ott 92 (1980) 591 skk. A műhelyről és a keltezésről legutóbb *F. Delpino,* a Civiltà degli etruschi c. kiállítás katalógusában (kiadta M. Cristofani). Firenze 1985. 75—76, a 2.10.1. számhoz.

[23] Mélanges 92 (1980) 577 skk.

[24] Ltsz. 81.72.A; m.: 26 cm.

[25] CVA Copenhague 2, pl. 73, 5a.

[26] Pl. névadó new yorki kratérján *Arias-Shefton-Hirmer:* A History of Greek Vase Painting. London 1962. pl. 24. A festőről *J. N. Coldstream:* Bulletin, Institute of Classical Studies 18 (1971) 1—15; a fenti motivum az 1, a képen.

lításának figyelembe vételével is[27] a 8. század harmadik negyedében működhetett. Nem sokkal későbbi a veii holmosok műhelye,[28] amelyet ugyancsak Colonna azonosított,[29] s amelynek három biztosan összetartozó darabja közül egyet Veiiben, kettőt a kultúrájában vele szorosan összefüggő Narcéban találtak.

Jelenlegi tudásunk szerint azonban Veii feltételezett vezető szerepe csak előjátéka lehetett az etruszk-geometrikus vázafestészetnek. A 8. század utolsó negyedére eső kivirágzásának központja kétségtelenül Vulci volt, amely Veiitől és a vele kulturálisan összefüggő területektől is kaphatott ösztönzéseket, maga pedig jelentős hatással lehetett a Bisenzióban felvirágzott rövid életű etruszko-geometrikus vázafestészetre.[30] A műhelyek Islertől javasolt rekonstruálása, elsősorban a Pescia Romana-i bikonikus edény műhelye és a ticinói kratérek műhelye esetében,[31] még további igazolásra szorul, de legalább két vázafestő-egyéniség kiemelkedik az eddig ismert művek mesterei közül. Az egyik a Colonnától felismert ún. Argosi festő;[32] Los Angeles-i dinosáról olyan képet mutatok be (2. kép), amelyen az edény alját díszítő fekvő nőstényszarvasok is felismerhetők,[33] és így még inkább nyilvánvaló a Cesnola-festővel való korábban felismert kapcsolata.[34] Egy másik, azonos formájú vázája nemrég bukkant fel német műkereskedelemben (3. kép).[35] A másik mester legérdekesebb műve egy Zürichben őrzött kratér (4. kép),[36] amely a maeander-motívum egyáltalán nem „provinciális"[37] jellegű átértelmezésével és a fekvő állatalak ornamentalizálásával kitűnően illusztrálja a fentebb elmondottakat. A festő működését a vulcii Monte Auto necropolisban talált másik kratérja alapján korábban indokolatlanul helyezték a század harmadik negyedére,[38] valójában egykorú lehetett az Argosi festővel.

A század utolsó tizedeiben, az etruszko-geometrikus vázafestészet vulcii fénykorában alakult ki az Åkerströmtől eredő elnevezésén ismert metopé-

[27] BSA 78 (1983) 41, 52. Vö. ehhez *B. d'Agostino—A. Deriu:* Rapporti fra indigeni e greci sulle coste campane nell'VIII secolo a. C. c. kongresszusi előadását, valamint *Bartoloni* fent (20. j.) idézett előadását, amelyben a veii kultúra szóban forgó II. fázisának végét 730—720-ra helyezte.

[28] *Isler:* i. m. 30—31, 42.

[29] Mélanges 92 (1980) 597, 14. j.

[30] *F. Delpino:* Mem. Acc. Lincei, ser. 8,21 (1977) 476—478 (a korábbi irodalommal); *E. La Rocca:* Mélanges 90 (1978) 500—507; *A. M. Fugazzola Delpino:* La cultura villanoviana (Guida ai materiali della prima età del Ferro nel Museo di Villa Giulia). Roma 1984. 134, 157—170.

[31] *Isler:* i. m. 26—31, 37—40. Mindkét műhelynek van azonban kétségtelenül szorosan összetartozó darabokból álló magva. A torontoi Royal Ontario Museum nemrégiben ajándékképpen egy kettős fülű edényhez jutott, amely a Pescia Romana-műhelybe tartozik. Fényképeinek ismeretéért *Paul Denis*-nek tartozom köszönettel. Isler ötödik vulcii műhelyének („Basel-Toledo kratér csoport", 28—29, 41) létezését egyelőre nem látom igazoltnak.

[32] Mélanges 92 (1980) 598—605; *Isler:* i. m. 26—28, 41.

[33] A fényképet *Jane M. Cody* szívességének köszönhetem.

[34] Vö. *Colonna:* Mélanges 92 (1980) 602—604.

[35] Galerie G. Puhze, Kunst der Antike, 6. Freiburg 1985. Nr. 196 (innen a 3. kép).

[36] *H. P. Isler:* Antike Kunst 25 (1982) 173—175 és Taf. 32 (innen a 4. kép); a műhelyről *ua.:* i. m. 22, 37.

[37] Így *La Rocca:* Mélanges 90 (1978) 503.

[38] *G. Bartoloni*, in: Studi di antichità in onore di G. Maetzke I. Roma 1984. 108, 35. j.

díszes csoport („Metopengattung") (5. kép),[39] alighanem Vulciban és Tarquiniában nagyjából egy időben.[40] A metopé-díszes csoport az etruszko-geometrikus vázafestészet kreatív korszakának végét jelenti. Története bizonyos értelemben az egész etruszk művészetre jellemző. A kívülről — Itáliából vagy a tengeren túlról, de túlnyomórészt a görögöktől — kapott ösztönzések nyomán hirtelen magasszintű, önálló teljesítmények sora jött benne létre, majd az új kifejezésforma szélesebb körű feldolgozásának, s nyomában a kiforadásnak és az új vonások devalválódásának viszonylag hosszú korszaka következett, amelyben a produkció mennyisége jóval nagyobb volt, mint a kezdeti pillanatban, de a kreatív elemek szinte teljesen háttérbe szorultak az önutánzás mögött. Az etruszk művészetre a göröggel szemben nem jellemző az, hogy az egymást követő művész-generációk elődeik munkáját folytatják szervesen; ezért — más műfajaival együtt — az etruszk vázafestészet kronológiája is sokkal nehezebben rekonstruálható a művészi kifejezés változásainak megfigyelése alapján, mint a görögé: külső ösztönzések, továbbélő helyi hagyományok, *survival* és *revival* jelenségek keresztezik egymást benne. Ehelyütt nem szükséges részletesen kifejteni, hogy itt nem valami immanens etnikai adottságról van szó, hanem az etruszk történelem alaptényezőinek művészeti megnyilvánulásáról.

A metopé-díszes csoport monoton festésű vázái legalább a 7. század közepéig folyamatosan készültek Dél-Etruriában, főként Vulciban, amely a 7. század elejétől a festészetben vezető központból másodrendűvé süllyedt, és háromnegyed századon keresztül az is maradt.[41] A megkésett geometrikus stílus mellett, amelyet a metopé-díszes csoport szinte már születésekor képviselt, a 8. század utolsó tizedeiben új jelenségek tűntek fel, amelyek az etruszk festészetnek is új korszakát nyitották meg.[42]

A külső kapcsolatok terén a leglényegesebb változást az euboiaiak itáliai jelenlétének megszűnése jelentette. Ennek következtében az euboiai hatás intenzitása az etruszk művészetben lényegesen csökkent a korinthasival szemben.[42a] Ugrásszerűen megnövekedett viszont a keleti tárgyak importja. A vázafestészet etruszk központjai közül Tarquinia megőrizte jelentőségét, de az előző korszakhoz hasonlóan most sem beszélhetünk vezető szerepéről. Ezt a 8—7. század fordulóján Vulcitól Caere vette át.[43] Korábban semmiféle jelen-

[39] A kép forrása: Raccolta R. H. Basel 1963. Nr. 25; a váza a Hess-gyűjtemény többi darabjával együtt a baseli Antikenmuseum-ba került.

[40] A „Metopengattung"-ról *Åkerström:* i. m. (fent 17. j.) 191 skk.; *F. Canciani:* CVA Tarquinia 3, 25 ad tav. 18,2 (a korábbi irodalommal); *Bartoloni:* i. m. (fent 38. j.) 103 skk.

[41] A történeti okokról vö. *Colonna* problematikus feltevését, in: Vulci. 202—205 és ehhez a 46. jegyzetet.

[42] Az etruszk kultúra vagy művészet korszakolásánál általában itt szokták az orientalizáló kort kezdeni, amely eszerint közvetlenül Etruria Villanova kultúrájához kapcsolódik. Mai ismereteink azonban megengedik, hogy a Villanova kultúra korát Etruriában a 8. század közepével lezárjuk, és 750—700 k. egy etruszko-geometrikus korszakot feltételezzünk, amelynek utolsó tizedeiben már orientalizáló jelenségek is feltűnnek ugyan, de még nem meghatározó jelentőségűek.

[42a] A változás érdekes dokumentuma egy Cumaeban talált oinochoé a 7. sz. elejéről, rajta bekarcolt euboiai és korinthosi ABC elejével (*F. Lorber:* Inschriften auf korinthischen Vasen. Berlin, 1979. 11—12, 5. sz.).

[43] A történeti helyzetről és az egyes városok területei közti különbségekről *M. Torelli:* Storia degli Etruschi. Roma-Bari 1981. 112—116.

tősége nem volt az etruszk festészetben,[44] a következő században legjelentősebb közdontja ett, és erről a rangjáról csak a 6. század elején kellett Vulci javára lemondania. Caere mellett a vele szoros kapcsolatban álló Veii és a faliszk terület[45] volt a 7. század első két harmadában az etruszk festészet legjelentősebb művészi teljesítményeinek színtere.

A 700—630 közti orientalizáló korszakra jellemző a közepes szintű produkcióból kiemelkedő, művészileg jelentősebb teljesítmények rendkívül kis száma. Ennek okát nem ismerjük pontosan. Vannak, akik abban keresik, hogy a posszibilis megrendelőket, a „fejedelmi" sírok tulajdonosait inkább az értékesebb fémedények vonzották.[46] Ez kétségtelen, de nem szabad elfelejteni, hogy a korszak vázafestészetének megismeréséhez változatlanul szinte kizárólag a sírleletekre támaszkodhatunk, és annak, hogy tettek-e festett vázákat a halott mellé, a sír-rítus és a helyi szokások, hagyományok által meghatározott okai is lehettek. Elég csak arra emlékeztetni, hogy a 8. századi Euboia vagy Korinthos és a 6—5. századi Athén sírleletei milyen kevéssé tükrözik az egykorú helyi vázafestészet művészi jelentőségét,[47] vagy Vetulonia elzárkózására utalni a vázafestészet elől.[48]

Az említett közepes szintű produkció azonban szintén nincs híján művészi érdekességnek. Ami a technikákat illeti, a vörös impasto edények sötét felületének vörös bevonáson fehér festéssel való díszítése átmeneti jelenségnek bizonyult (bár szórványosan a 7. században is megjelenik), jóval tartósabb az ellenkezője: a vörös vagy sötétbarna impasto felület fehér festéssel díszítése.[49] Ez a technika a 7. században egyenrangú társa volt a világos agyagra sötét színekkel való festésnek. Könnyen lehetséges, hogy — mint újabban Annette Rathje felvetette, — a vörös impasto vázák 8. század végén kezdődő divatjának ösztönzője a vörös mázas főníciai kerámia volt,[50] annál is inkább, mert a most feltűnő új vázaformák között is nem egy alighanem főníciai eredetű, így az ismert kancsó-forma, a festetlen tároló-amphora és a rendkívül népszerűvé vált lapos tál, a 7. századi caerei sírok egyik leggyakoribb tartozéka (6. kép).[51] A fehér vagy krémszínű festéssel díszített vörös impasto

[44] A Caerében előkerült rendkívül korlátozott számú italo-geometrikus kerámiáról *M. Zuffa*, in: Popoli e Civiltà dell'Italia Antica V. Roma 1976. 298; *Fugazzola Delpino:* i. m. (fent 30. j.) 179—181.

[45] *G. Colonna:* St. Etr. 45 (1967) 16—18.

[46] *M. Cristofani:* L'arte degli Etrusch . Torino 1978. 55; vö. *B. d'Agostino:* Tombe ‚principesche" . . . da Pontecagnano. Mon. Ant., ser. misc., II, 1. Roma 1977. 56.

[47] Euboiáról *Cl. Bérard*, in: Eretria III. Bern 1970. 28, vö. 48; *J. N. Coldstream:* Annuario 59 (1981) 42. A korinthosi helyzetről *Coldstream*, in: La céramique grecque ou de tradition grecque au VIIIe s. en Italie Centrale et Méridionale (Centre J. Bérard). Napoli 1982. 30—31. Attikáról *D. C. Kurtz—J. Boardman*: Greek Burial Customs. London 1971. 75.

[48] *M. Pallottino:* St. Etr. 13 (1939) 124.

[49] *G. Colonna:* St. Etr. 41 (1973) 57—58 és 73. j.

[30] Analecta Romana Inst. Danici 12 (1983) 26, 3. j.; vö. *H.-G. Niemeyer:* Jb. Röm.-Germ. Zentralmus. Mainz 31 (1984) 74. Így már *Torelli:* i. m. (fent 43. j.) 62 és *G. Buchner*, in: La céramique grecque etc. (fent 47. j.) 106.

[51] Föníciai vázaformákról az etruszk kerámiában *Niemeyer:* i. m. 72—74. A tárló-amphorákról *M. Gras:* Parola del Passato 196—8 (1981) 23. Vö. a kérdéshez Phönizier im Westen (kiadta H.-G. Niemeyer). Mainz 1982. 80—81. A tálról *G. Buchner:* Annuario 59 (1981) 268—270; másképp *M. Cristofani*, in: La cramique grecque (fent 47. j.) 193. A ciprusi eredetű vázaformák (fent 8. j.) esetében nem mindig lehet eldönteni, hogy a szigeten alakultak-e ki, vagy Föníciában.

kerámia készítésének központja Caere és a faliszk terület volt, de ezeknek kisugárzási zónájában messze elterjedt. Mindezeknek a vázáknak díszítése túlnyomórészt etruszk-szubgeometrikus; ezt az elnevezést javaslom a korszaknak arra a túlnyomó többségben levő vázafestészetére, amelynek közös jellemzője a geometrikus és orientalizáló díszítő elemek ötvöződése.

A másik új kerámia-technika kívül esik az előadás szűkebben vett tárgyán, de elválaszthatatlan tőle: ez a 7. század elején az impasto finomítása révén létrejött fekete bucchero. Festéssel csak kivételesen díszítették,[52] mert ez ellentétben állt bronz-utánzó jellegével, de a bucchero vázák bekarcolt rajzainak művészete elválaszthatatlan az egykorú vázafestészettől,[53] ami annak egy lényeges tulajdonságára utal: a korszak vázafestészetében — akár figurális, akár ornamentális — a vonal dominál a folttal, a körvonalrajz a sziluettrajzzal szemben, ellentétben a megelőző etruszko-geometrikus és a következő késő-orientalizáló korszak vázáival. A kivételt ez alól elsősorban azok a művészek képezik, akiknek munkásságát szoros szálak fűzik a geometrikus vázafestészethez, és azok a díszítő motívumok, amelyeket a korszak vázafestészete a 8. századból örökölt.

A legjelentősebb az utóbbiak közül, és a korszak etruszk festészetének szinte emblémája lehetne a konvencionálisan kócsagnak nevezett madárfigura. Valójában aligha azonosítható bármelyik létezett madárfajtával, inkább „absztrakt minta a madár témájára". Előképei alighanem görög vázák ábrázolásai voltak; a tarquiniai Harcos-sír egy vázáján a 8. század végén még *in statu nascendi* látjuk a 700 után már jellegzetesen etruszkká ornamentalizálódott figurát (7. kép),[54] amely alighanem Caerében alakult ki (6. kép), és az egész caerei—veii—faliszk területen és kisugárzási körében a 7. század végéig a díszített kerámia valamennyi műfajában megjelent, néhány edényformának pedig jellegzetes és sokszor egyetlen díszítő motívuma lett.[55] A „kócsag"-gal díszített vázákat általában osztályozhatatlanoknak tartják.[56] Valóban, maguk a vázaformák keveset változtak, és a „kócsag" rajzának — megfelelően a fentebb mondottaknak — nincs szerves fejlődése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy megfogalmazásukban ne érvényesülnének olykor egy-egy erősebb egyéniségű vázafestő felismerhető sajátosságai. A „kócsag"-díszes vázák még megíratlan történetének az attribuciókból kell kiindulnia, ami — mint alább konkrét példákon látni fogjuk — nem reménytelen vállalkozás. Ugyanez áll a korszak átlag-kerámiájának másik jellegzetes figurális díszítő motívumára, a halakra is.[57] Csakhogy ezek a gyakran a kócsagokkal együtt megjelenő (8. kép),[58] bár azoknál szélesebb körben elterjedt, Tarquiniában is

[52] *T. B. Rasmussen:* Bucchero Pottery from Southern Etruria. Cambridge 1979. 142; *J. J. M. Gran Aymerich:* CVA Louvre 20, ad pl. 39. Az ismert példányok mind későiek, és alighanem az importált attikai feketealakos vázákat utánozzák.

[53] Erre jól mutatott rá *M. Bonamici:* I buccheri con figurazioni graffite. Firenze 1974. passim.

[54] A kép *Åkerström:* i. m. Taf. 20,2 nyomán.

[55] Rövid összefoglalást ad a „kócsag" vázákról *E. Rystedt:* Medelhavsmuseet Bull. 11 (1976) 50—54 (a korábbi irodalommal); vö. *A. Tarella*, in: Gli Etruschi e Cerveteri. Milano 1980. 81—82.

[56] S. S. Leach (Richmond, Virginia) monográfiája előkészületben van.

[57] A halak motívumáról az etruszko-geometrikus és orientalizáló festészetben *F. Canciani:* CVA Tarquinia 3, 16, ad tav. 11, 1,4.

[58] Pl. CVA Stockholm 1, pl. 38, 1 (innen a 8. kép); Analecta Romana Inst. Danici 13 (1984) 15, fig. 11.

gya kori alakok kezdettől végig megőrizték görög, protokorinthosi jellegüket.[59]

Helyi és importált elemek megjelenése egymás mellett, és gyakran egymással kölcsönhatásban, jellemző a korszakban használt vázaformákra is. A főníciai eredetűekről már volt szó. Velük párhuzamosan — mint látni fogjuk, olykor a legigényesebb díszítéssel is — élnek még Villanova formák, olykor (mint a *holmos* esetében) mind kiképzésükben, mind festett, bekarcolt, plasztikus díszítésükben az orientalizáló korszakhoz idomulva. A legnagyobb hatású azonban a görög, elsősorban a korinthosi vázaformáknak a korszak elején kezdődő beáramlása volt. Ennek már írott dokumentumai is vannak a 7. század elejével megjelenő vázafeliratokon. Mint Colonna tanulmányából kitűnik, ezeken szép számmal szerepelnek már ebben a korai időben görögből átvett vázanevek is.[60]

Ha a háromnegyed százados orientalizáló korszak globális jellemzésénél tovább akarunk lépni, és történetének folyamatát kíséreljük meg felvázolni, kiemelkedő teljesítményei és elkülöníthető mesterei felé kell fordítani a figyelmünket. Természetes, hogy ilyen vizsgálatra az igényesebb, nagyméretü vázák a legalkalmasabbak, elsősorban a cumaei közvetítéssel főként Caerében és Tarquiniában meghonosodott protokorinthosi oinochoé (9. kép),[61] valamint az amphora görög minták nyomán helyben kialakult változatai. Canciani a tarquiniai múzeum italo-geometrikus vázáinak feldolgozásában helyesen mutatott rá, hogy egy cumaei típusú oinochoé és a Bocchoris-sírban talált kotylé (10. kép) azonos helyi műhelyből, [62] és a két vázát díszítő állatalakok rajza alapján hozzátehetjük: egy kéztől, a Bocchoris-festőtől származik, aki a 7. század első tizedében működhetett. Művei szorosan az etruszko-geometrikus vázafestészethez kapcsolódnak, igaz, hogy mint felbomlásának, folytathatatlanságának tanúi. A Cancianitól elnevezett, ugyancsak tarquiniai Pálmafestő[63] kedvenc formája az oinochoé volt. Már jellegzetesen az új korszak művésze, bár nagyjából egykorú lehetett a Bocchoris-festővel; mindenesetre még a század első negyedében dolgozott. ;Nem tudom, hogy a Cancianitól és Diktől neki tulajdonított valamennyi váza egy kéz műve-e, de a halak rajza éppúgy, mint a vázaforma és az ornamentika kétségtelenné teszi, hogy tőle származik egy angol műkereskedelemben felmerült (11. kép)[64] és egy másik, a haifai Tengeri Múzeumba került oinochoé (12. kép).[65] Nem sokkal későbbi, de jóval jelentősebb a két tarquiniai mesternél egy harmadik, akit a geometrikus formákat új, dekoratív hangsúlyú arányokkal ötvöző lovairól (13. kép) „A megnyújtott lovak festőjé"-nek nevezhetünk. A British Museumban őrzött, többalakos jelenettel díszített vázája, a korszak etruszk festészetének

[59] Vö. *R. Dik:* Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome n. s. 8 (1981) 70—72.

[60] Arch. Class. 25—6 (1974—75) 132—150.

[61] A bemutatott váza Tarquiniában került elő, m.: 29 cm. Jelenleg H. Tollmann kölni gyűjteményében van, a közölt fényképet is neki köszönhetem.

[62] CVA Tarquinia 3, 11, ad tav. 4, 1, 2, 4 (innen a 10. kép); vö. *G. Spadea*, in: Prima Italia. Roma 1981. 65.

[63] Uo. 17, ad tav. 11,1; vö. a festőről *Dik:* i. m. (fent 59. j.) 78, 37. j.

[64] Sotheby's 1st July, 1969, n. 223 (innen a kép).

[65] Egykor svájci műkereskedelemben. *M. Pallottino:* Az etruszkok. Budapest 1980. 40. tábla, 2. kép (ott tévesen azonosítottam párdarabjával, amelyet az amerikai Missouri-beli Columbia egyetemi gyűjteménye őriz).

13. kép. Etruszk orientalizáló oinochoéról. London, British Museum (rajz)

egyik fő műve[66] lokalizálatlan maradt volna, ha Canciani nem ismeri fel, hogy azonos kéztől származik egy tarquiniai oinochoéval.[67] A londoni vázán a „kócsagok" egyik egyedi fogalmazását látjuk, de ennél jóval fontosabb az alakos ábrázolás, amelynek értelmezéséről alább még röviden lesz szó. Itt csak az emberábrázolás egy sajátosságára érdemes utalni, amelyre Coldstream hívta fel a figyelmet: a nőalakok mellének frontális visszaadására (14. kép).[68] A görög geometrikus vázafestészet analitikus ábrázolásmódjával ellentétes princípium érvényesül itt, és hogy nem elszigetelten, azt tanúsítja a ritka egykorú etruszk emberábrázolásos vázaképek közül a bisenzióí kétszínű edény

[66] *J. N. Coldstream:* Bulletin, Institute of Classical Studies 15 (1968) 86—96, pl. 11 és fig. 2 (az utóbbiról a fenti két kép) és Annuario 59 (1981) 248–249.

[67] Prospettiva 4 (1976) 28 és 41. j.; egyetértőleg *G. Bartoloni*, in: Bartoloni-Speier: Die Etrusker. München 1977. 90, a 36. táblához.

[68] I. m. 90.

kartánc-jelenete (15. kép), amelynek nem-görög vonásaira Marina Martelli gondos elemzése mutatott rá.[69]

A század második negyedének elejére és más művészi környezetbe vezet az ismert művei legtöbbjének lelőhelyéről elnevezett Narce-festő. Munkásságának magvát Canciani azonosította;[70] ez még legalább két philadelphiai tállal egészíthető ki, amelyeken a „kócsag" egy másik egyéni interpretációja jelenik meg (16. kép).[71] Canciani a festőnek tulajdonítja a veii Kacsák sírjában talált edényt is (17. kép),[72], de ezt, ha valóban az ő műve, legföljebb egy későbbi korszakában tudnám elképzelni, aminek létezésére egyelőre nincs bizonyíték; a stílus-kapcsolat mindenesetre kétségtelen. A festővel kapcsolatban figyelmet érdemel egyfelől az általa díszített vázák formáinak változatossága, másfelől nagy bikonikus vázájának (18. kép) Dohantól megfigyelt protoattikai vonásai,[73] ami ekkor, ha nem is egyedülálló, igen ritka az athéni művészet elől még sokáig elzárkózó etruszk vázafestészetben.

Ugyancsak a század második negyedében, vagy inkább valamivel 650 után készülhetett a sokszor reprodukált caerei bikonikus kétfülű edény (19. kép), amelynek sírlelete mindmáig közöletlen.[74] A kétalakos főjelenet stílusát a protoattikai vázafestészettel szokták kapcsolatba hozni, amit nem látok meggyőzőnek. Ugyanígy egyelőre legföljebb az attribuálásnál gyakran érvényesülő említett centripetális erőnek lehet tulajdonítani, hogy az egykorú Aristonothos körébe vagy egyenesen az ő művei közé sorolják, — éppoly kevés alappal, mint a nem sokkal későbbi Acqua Acetosa-i tál ábrázolását az óriáshal ellen küzdő hajóssal (20. kép).[75] A vázaforma Villanova hagyományt őriz, ami nem egyedülálló ebben a korszakban. Ami az alakos ábrázolás kompozíciójában a leginkább szembeszökő, az egy nem-görög elv érvényesülése: vázaforma és díszítés összhangjának hiánya. A jelenség kezdettől megtalálható az etruszk vázafestészetben, és rövidesen jelentős példáival találkozunk majd. Az alakok szkémájának, rajzának és viseletének legközelebbi rokonait egykorú etruszk ábrázolásokon találjuk meg (21. kép).[76]

[69] In: Prima Italia (fent 62. j.). 60—61 (a korábbi irodalommal) és 31. kép (innen a fenti kép). Az ábrázolásról *Brendel:* i. m. (fent 5. j.) 38—39. A kartánc-jelenet legközelebbi itáliai párhuzama egy festett strucctojás, amely inkább a 7. század közepére keltezhető (így *Torelli*, a 43. j.-ben i. m. 119, a 45. képhez), mint a század első negyedére (így *uő:* St. Etr. 33, 1965, 360). Az ábrázolás görög előképeiről *Torelli:* St. Etr., i. h. 352, 52. j. (különösen a kykladikus amphora: Délos, fasc. XV, pl. 43).

[70] CVA Tarquinia 3, ad tav. 25,7.

[71] *E. H. Dohan:* Italic Tomb-Groups in the University Museum. Philadelphia 1942, pl. 31, 6 és 7 (innen a fenti kép).

[72] Arch. Class. 15 (1963) tav. 87,1 és *A. De Agostino:* La Tomba delle Anatre (Quaderni di Villa Giulia). Milano é. n. (innen a közölt kép).

[73] I. m. 60.

[74] *F. Zevi:* St. Etr. 37 (1969) 46 és 14. j.; *R. Bianchi Bandinelli—A. Giuliano:* Etruschi e Italici prima del dominio romano. Milano 1973. 153—154 és fig. 176; *L. Bonfante:* Etruscan Dress. Baltimore 1975. 23, fig. 41; *M. Moretti:* Cerveteri. Novara 1977. fig. 71; *M. Cristofani:* i. m. (fent 46. j.) fig. 12; *Ua.:* Etruschi. Novara 1978. 28 (kép); *R. Dik:* BABesch 56 (1981) 63, pl. 34; *M. Harari:* Athenaeum 60 (1982) 117 skk. és 26. j. (további irodalommal); *M. Martelli:* Prospettiva 38 (1984) 2 skk.

[75] Róma születése. Budapest 1980. 38, 37. kép; *G. Colonna*, in: Gli Etruschi e Roma. Roma 1981. 164, 27. j., tav. 8,b; *M. Cristofani:* Gli Etruschi del mare. Milano 1983. 28, fig. 12 (halászat-jelenetnek értelmezve); *A. Bedini*, in: Civiltà degli etruschi (fent 22. j.). 227, a 8.2. számhoz (ott idézett munkája, amely a sírlelet közlésével a keltezést megindokolja, nem jelent meg).

[76] Pl. Mont. Ant. 4 (1894) 291—292, fig. 147 (innen a közölt kép); a viseletről *Bonfante:* i. m. (fent 74. j.) 168.

21. kép. Faliszk orientalizáló edény. Civita Castellana, Museo dell'agro falisco

Rövid kitérőt érdemel a jelenet tartalmának kérdése, mert mintegy bevezető a korai etruszk művészet ikonográfiai értelmezésének problematikájába. Nyilvánvaló, hogy a nőalak mozdulata pontos illusztrációja a Zeushoz könyörgő Thetis gesztusának, ahogy az Ilias I. éneke leírja (501—2. sor): „jobb kézzel az álla alatt simogatta, / és könyörögve eképp szólt . . ."[77] Hogy itt nem a kedveskedés kifejezéséről van szó, mint egy ismert egykorú krétai edény ábrázolásán (22. kép),[78] hanem a könyörgéséről, azt nyilvánvalóvá teszi, hogy a két alak egyáltalán nem egyenrangúként van jellemezve, jól látható a bal oldali férfialak fölénye. A gesztus ilyen értelemben is jól ismert az egykorú görög művészetben.[79] Elég példaként csak a mykonosi pithos Trója pusztulását ábrázoló reliefjeinek életükért könyörgő nőalakjait bemutatni (23. kép).[80] Kétségtelen, hogy nem életképpel, hanem mitológiai jelenettel állunk szem-

[77] A gesztusnak ezt a jelentését először *L. Bonfante* ismerte föl, i. h., anélkül, hogy az Ilias-helyre hivatkozott volna. Az idézet Devecseri Gábor fordításából.

[78] *G. Neumann:* Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst. Tübingen 1965. Abb. 65 (innen a fenti kép) és 252. j. (a korábbi irod.).

[79] *Neumann:* i. m. 68—70 és 252—264. j., az Ilias-helyre is utalva.

[80] Deltion 18 (1963) A, 23. tábla (innen a képek). *Neumann:* i. m. is hivatkozik a vázára.

ben. Ennek megfelelően Théseus és Ariadné vagy Helena és Menelaos ábrázolásának próbálták értelmezni.[81] Az önmagában polivalens ikonográfiai szkéma átvétele azonban nem jelenti azt, hogy feltétlenül görög mítosz ábrázolásáról van szó, bár a Caerében ekkor működő Aristonothos vázáján a Polyphémos-jelenet ábrázolása eléggé igazolja, hogy akár az is lehetne. Fel kell azonban tennünk, hogy az etruszkok a görögöktől saját mitológiájuk ábrázolását is megtanulták, és erre részben görög ikonográfiai szkémákat használtak. Mert azt kétségtelennek tartom — olykor szélsőségesen ellenkező véleményekkel szemben[82] —, hogy gondolkodásuk ebben a korban alapvetően mitologikus volt, és későbbi feliratokon megnevezett istenalakjaik sora már ekkor is létezett. Ennek írásos igazolása volna egy marsilianai csúcsos aryballos feliratának Colonnától javasolt olvasata Vanth istennő nevével.[83] A kérdés részletes tárgyalásának nem itt van a helye, csak azt kell kiemelni, hogy egy olyan jelenet, mint amely a londoni oinochoén vagy a caerei bikonikus vázán látható, ebben a korban feltétlenül mitikus és valószínűleg mitológiai jelentésű,[84] s elvben egyáltalán nem lehetetlen, hogy etruszk művek figurális jelenetei egyes esetekben már ekkor is etruszk mítoszoknak néma, de nézőikben ismert elbeszélést felidéző ábrázolásai.[85]

Mindenesetre egy lényeges közös vonása van a caerei edénynek Aristonothos vázájával, a korszak etruszk festészetének legjelentősebb művével.[86] Ennek festőjét ugyanis, akár maga Aristonothos volt, akár a műhelyében dolgozó ismeretlen nevű mester, etnikai származásától függetlenül vitathatatlanul etruszk művésznek tartom, azt pedig, hogy képeinek különböző görög műhelyekkel való stíluskapcsolataiból Caerébe költözésének útvonalát rajzoljuk meg,[87] épp olyan intellektuális játéknak tekintem, mint ha A megnyújtott lovak festőjé-vel kapcsolatban azt találgatnánk euboiai stíluselemeket és korinthosi vázaformát mutató londoni oinochoéja alapján, hogy Euboiából ment-e Korinthoson keresztül, vagy Korinthosból Euboián keresztül Tarquiniába.

Amit a caerei bikonikus kratér és az Aristonothos-váza közös vonásaként említettem, az egy új művészi tényező megjelenése rajtuk: a monumentalitás igényéé. A 7. század közepén vagyunk, az etruszk történelem ismert fordulópontján, a „fejedelmi" sírok korszakának vége felé. Sok szempontból hasonló történeti helyzetben érett meg nagyjából ebben az időben Görögországban is

[81] *A. Giuliano:* Xenia 3 (1982) 11; *Martelli:* i. m. (fent 74. j.) 10.

[82] Pl. *T. Dohrn:* Röm. Mitt. 73—74 (1966—67) 26 („Az etruszkoknak nyilvánvalóan nem volt elég fantáziájuk ahhoz, hogy maguk alkossanak mítoszt maguknak").

[83] In: Vulci. 80—81. A *zanth* olvasatról *M. Cristofani:* St. Etr. 37 (1969) 286. A Thesaurus linguae Etruscae eldöntetlenül hagyja a kérdést (132 és 163). Maga Colonna és az előadásához hozzászóló *Pallottino* (Vulci. 95) is abban látja az olvasat legfőbb nehézségét, hogy helyessége esetén ilyen korai időben feltételezni kellene az etruszk istennő-név meglétét.

[84] A kettő különbségéről legutóbb *H. Marwitz:* Öst. Jh. 53 (1981—82) Hauptblatt 3.

[85] A két szembenálló felfogás egy-egy jellemző képviselője *Dik* (a 74. j.-ben i. m. 63), aki számára a fenti 26. kép ábrázolásának „pusztán dekoratív jelentése" van, illetve *J. Christiansen:* Analecta Romana Inst. Danici 13 (1984) 11, aki meggyőzően utal annak a lehetőségére, hogy a kép „görög mítosz helyi értelmezése".

[86] *Arias-Shefton-Hiermer:* i. m. (fent 26. j.) Taf. 14—15.

[87] Mint *B. Schweitzer:* Röm. Mitt. 62 (1955) 103—106. Legutóbb *J. L. Benson,* in: Corinth, vol. XV, part III, Princeton 1984. 61 ad n. 266, joggal utalt eddig figyelmen kívül hagyott korinthosi rokonságára. A szignatúra nyelve és írásmódja semmiképpen nem támogatja szicíliai tartózkodásának feltevését; l. *C. Gallavotti,* in: Miscellanea E. Manni, III. Roma, 1981. 1013–1031.

a monumentális művészi kifejezés igénye az építészetben, a szobrászatban, és alighanem a festészetben is. Ami az etruszk művészetet illeti, az írott történeti hagyományban Démaratos beköltözésével jelzett időben megfigyelhető, érthető módon elsősorban Caerében és körzetében, az építészet formáinak monumentalizálódása, a tartós falazások, a téglatetők alkalmazása és más, legutóbb Torelli „Etruszk történelmé"-ben kitűnően összefoglalt jelenségek.[88] A század közepe előtti évtizedre keltezhető az etruszk monumentális domborműszobrászat legkorábbi ismert példája, a nemrégiben Ceri közelében felfedezett sír falát díszítő kétharmad életnagyságú ülő alakokat ábrázoló két dombormű,[89] és nem sokkal későbbiek — későbbi keletkezésükről felmerült újabb vélemények ellenére — az első fennmaradt monumentális kőszobrok Vetuloniából.[90] Ebből az időből ismerjük az első sírfreskókat is. A század közepe előtti veii Kacsák sírja elsősorban mint az etruszk figurális falfestészet nagyjövőjű gondolatának első ismert felvetője fontos, maga a fríz nem egyéb felnagyított „kócsagok" sorozatánál (24. kép).[91] A caerei Sorbo-nekropolis területén 1970-ben feltárt és máig közöletlen, nem sokkal későbbi sírkamra falát azonban már állatfrízes freskó díszíti.[92] A lelőhely nem véletlen: a monumentális kifejezésformák születési helyét amúgyis minden jel szerint a Caere-Veii körzetben kellett volna keresni. Ott jelentek meg legelőbb a vázafestészetben is, Aristonothos vázáján és a caerei bikonikus edényen.

Aristonothos az első művész Etruriában, aki nevét vázáján megörökítette. Az ő esetében ez biztosan annak a kifejezése volt, hogy tudatában van műve jelentőségének. Az etruszk vázák etruszk feliratokkal folytatódó mesterszignatúráinál[93] ez nem minden esetben ilyen nyilvánvaló, de a szignálás jelensége egészében a mesterek öntudatának és ugyanakkor társadalmi megbecsülésének is bizonyítéka. Ez nem lehet független maguktól a teljesítményektől: a figurális vázafestészet vezető képviselői a 7. század közepétől fogva jól felismerhető, olykor koruk művészetének legmagasabb szintjét jelző egyéniségek, akár egyelőre csak egyetlen művüket ismerjük, akár többé-kevésbé gazdag oeuvre-jük alapján tudjuk megítélni őket.

A 650—630 közötti két évtizedet Brendel joggal tekintette az etruszk orientalizáló művészet külön szakaszának.[94] Művészettörténeti szempontból a késő-orientalizáló kor kialakulásának periódusa ez. Egyik legfeltűnőbb

[88] I. m. 125; vö. *Rathje:* i. m. (fent 50. j.) 9.

[89] *G. Colonna:* St. Etr. 41 (1973) 541 és tav. 115,a; *F. Prayon:* Röm. Mitt. 82 (1975) 172—174 és Taf. 48,1; *Cristofani:* L'arte degli Etruschi 71—72 és fig. 32; vö. *G. Brunetti Nardi:* Repertorio degli scavi e delle scoperte archeologiche nell'Etruria Meridionale III. Roma 1981. 76—77. *G. Colonna* kongresszusi felszólalásában a század 2. negyedére keltezte a domborműveket. L. most *G. Colonna – F-W. v. Hase:* St. Etr. 52 (1984) 13–59 és tav. 7–12; vö. *G. De Marinis:* St. Etr. 48 (1980) 51–63.

[90] *A. Hus:* Recherches sur la statuaire en pierre étrusque archaique. Paris 1961. 23—24 (a korábbi irodalommal); *Prayon:* i. m. (előző j.) 178; *A. Maggiani*, in: Prima Italia (fent 62. j.). 94 (további utalásokkal). Ezzel szemben pl. *Bartoloni:* i. m. (fent 67. j.) 94: 6. sz. eleje.

[91] *A. De Agostino*, Arch. Class. 15 (1963) 219—222 és i. m. (fent 72. j.); az utóbbiból a közölt kép.

[92] *G. Colonna:* St. Etr. 41 (1973) 539 (kép nélkül); vö. *G. Brunetti Nardi:* Repertorio (fent 89. j.) II. Roma 1972. 37—38. G. Colonna szíves közlése szerint a freskók publikációja a Studi Etruschi következő kötetében sajtó alatt van.

[93] *G. Colonna:* Röm. Mitt. 82 (1975) 181 skk.; vö. *A. J. Pfiffig:* Etruskische Signaturen (Sitz.-Ber. Wien 304,2). Wien 1976; *H. Jucker:* Quaderni ticinesi 10 (1981) 32—34.

[94] I. m. (fent 5. j.) 48—49, 52—59.

1. kép. Etruszko-geometrikus edénytartó. Budapest, Szépművészeti Múzeum

2. kép. Etruszko-geometrikus talpas edény. Amerikai műkereskedelem (1984)

3. kép. Etruszko-geometrikus talpas edény. Német műkereskedelem (1985)

4. kép. Etruszko-geometrikus kratér. Zürich, Universitätssammlung

5. kép. Etruszko-geometrikus váza. Basel, Antikenmuseum u. Sammlung Ludwig

6. kép. Etruszk szubgeometrikus tál. Cerveteri, Museo Nazionale

7. kép. Etruszk szubgeometrikus csésze. Berlin, Staatliche Museen

8. kép. Etruszk szubgeometrikus amphora. Stockholm, Medelhavsmuseet

9. kép. Italo-geometrikus oinochoé. Köln, H. Tollmann gyűjteménye

10. kép. Etruszk szubgeometrikus kotylé. Tarquinia, Museo Nazionale

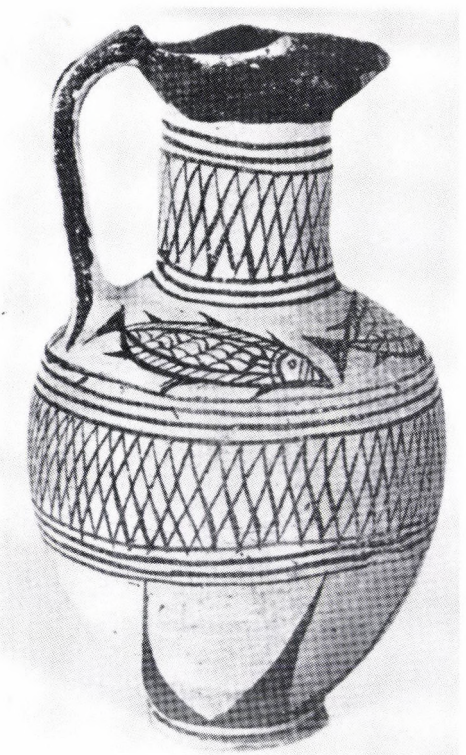

11. kép. Etruszk szubgeometrikus oinochoé. Angol műkereskedelem (1969)

12. kép. Etruszk szubgeometrikus oinochoé. Haifa, Tengeri Múzeum

14. kép. Etruszk orientalizáló oinochoéról. London, British Museum (rajz)

15. kép. Etruszk szubgeometrikus edény. Firenze, Museo Archeologico

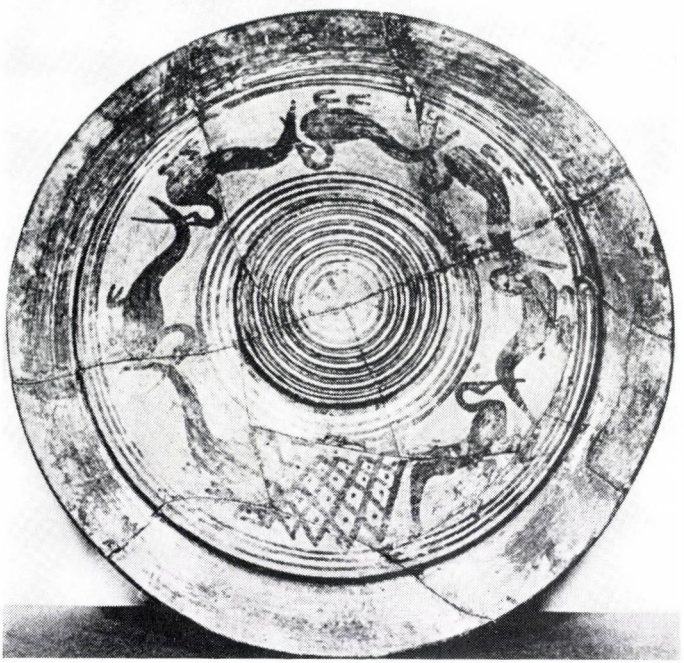

16. kép. Etruszk szubgeometrikus tál. Philadelphia, University Museum

17. kép. Etruszk szubgeometrikus edény. Róma, Museo di Villa Giulia

18. kép. Etruszk szubgeometrikus bikonikus edény. Philadelphia, University Museum

19. kép. Etruszk orientalizáló bikonikus edény. Cerveteri, Museo Nazionale

20. kép. Etruszk orientalizáló tál. Róma, Museo Nazionale Romano

22. kép. Krétai görög kancsó nyakáról. Heraklion, Múzeum

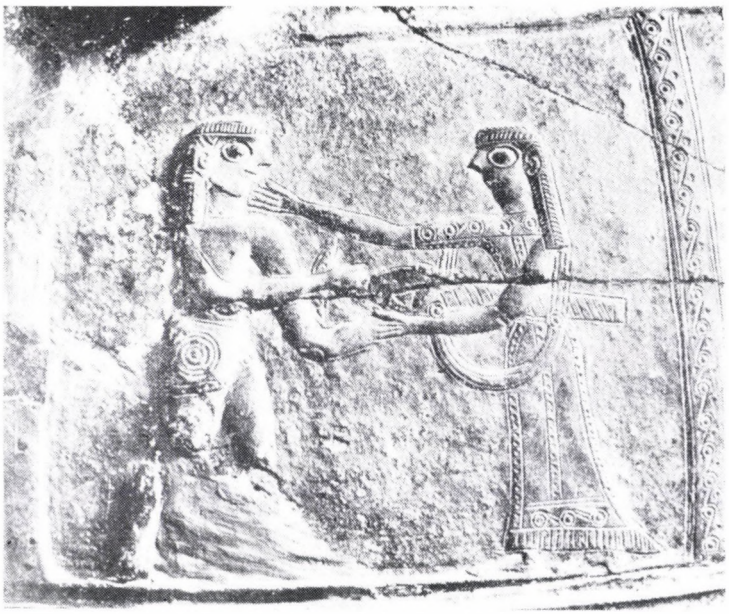

23. kép. Görög reliefdíszes pithosról. Mykonos, Múzeum

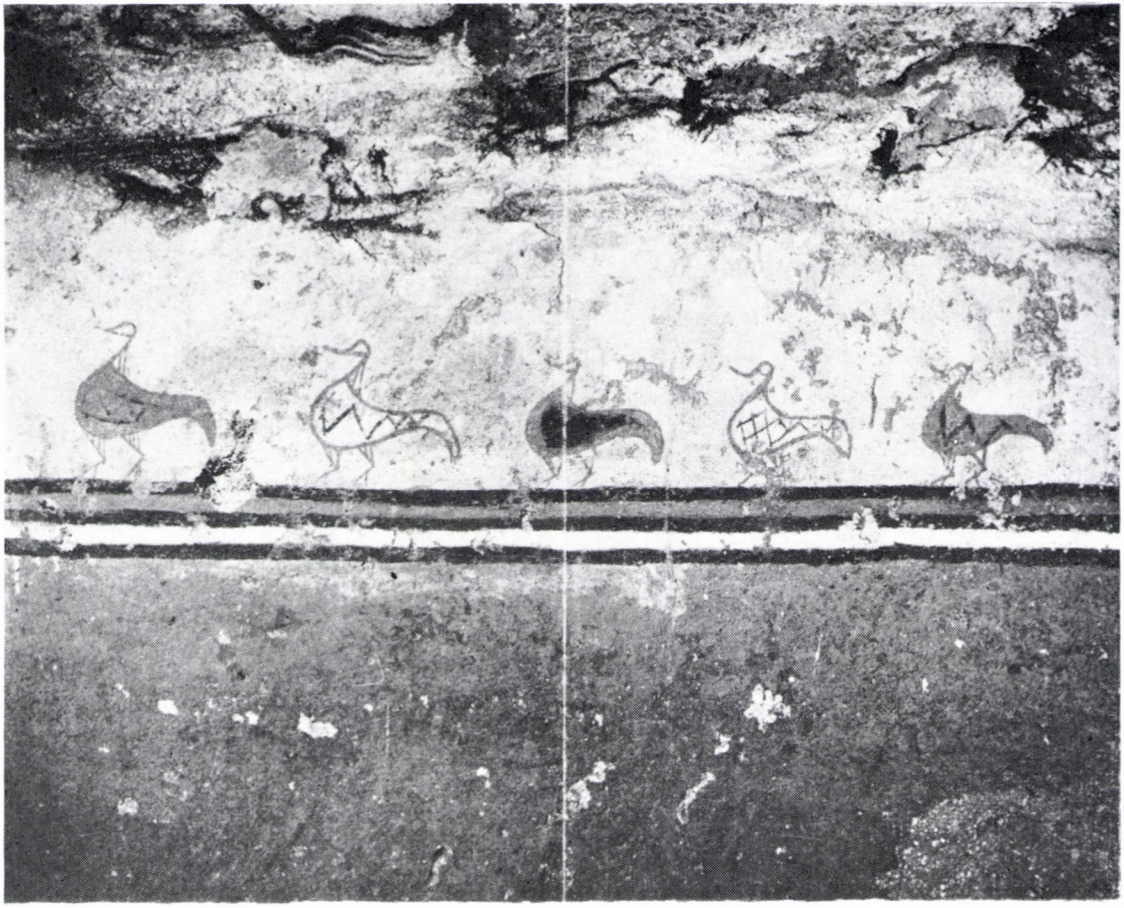

24. kép. Veii, a Kacsák sírjá-nak freskóiból

25. kép. Etruszk orientalizáló amphora. Angol műkereskedelem (1974)

26. kép. Etruszk orientalizáló amphora. Amsterdam, Allard Pierson Museum

27. kép. Etruszk orientalizáló amphora. Róma, Museo di Villa Giulia

28. kép. Etruszk orientalizáló amphora.
Oxford, Ashmolean Museum

29. kép. Etruszk orientalizáló tárlóedény.
Columbia (Missouri), Museum of Art and Archaeology

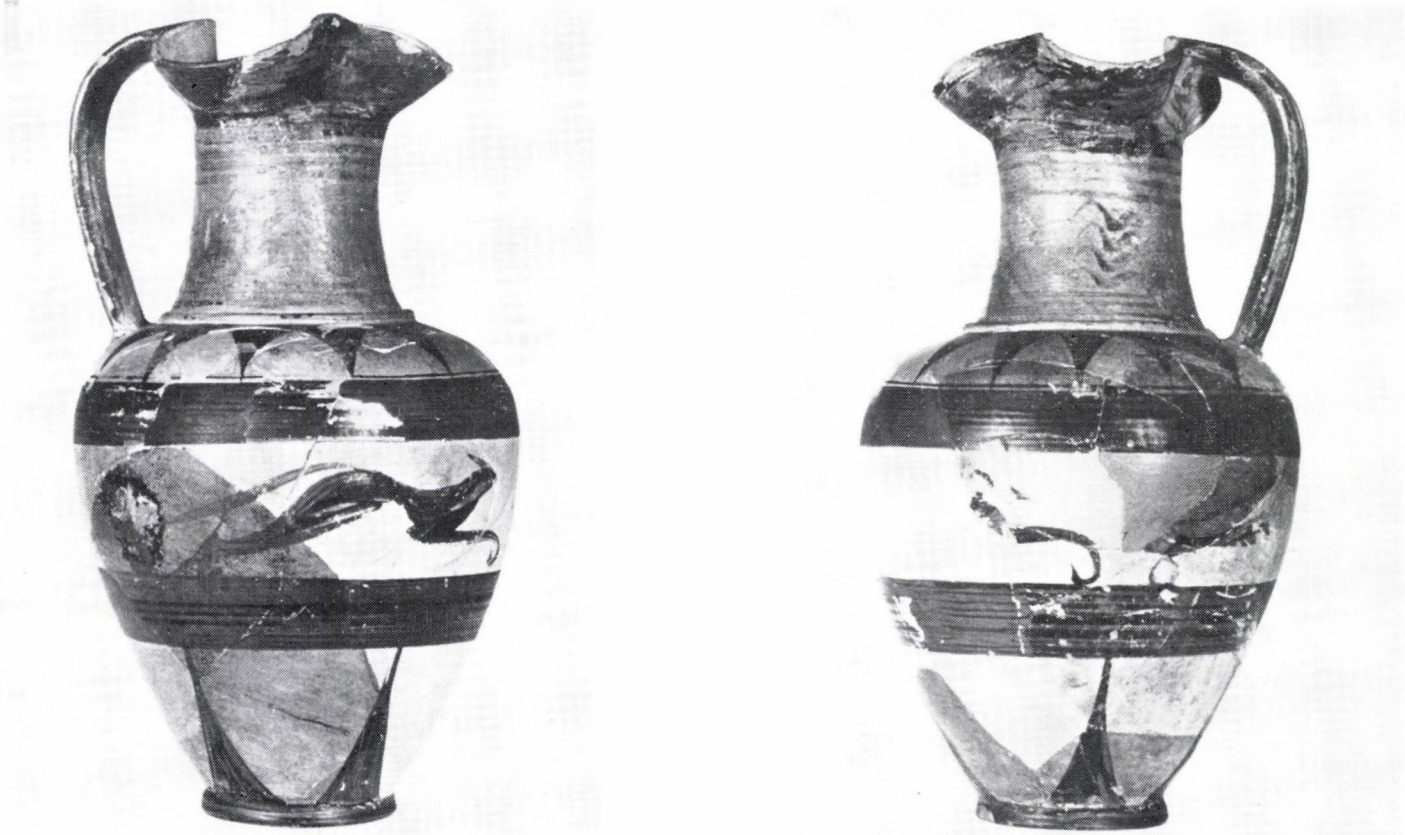

30—31. kép. Etruszko-korinthosi oinochoé. Århus, egyetemi gyűjtemény

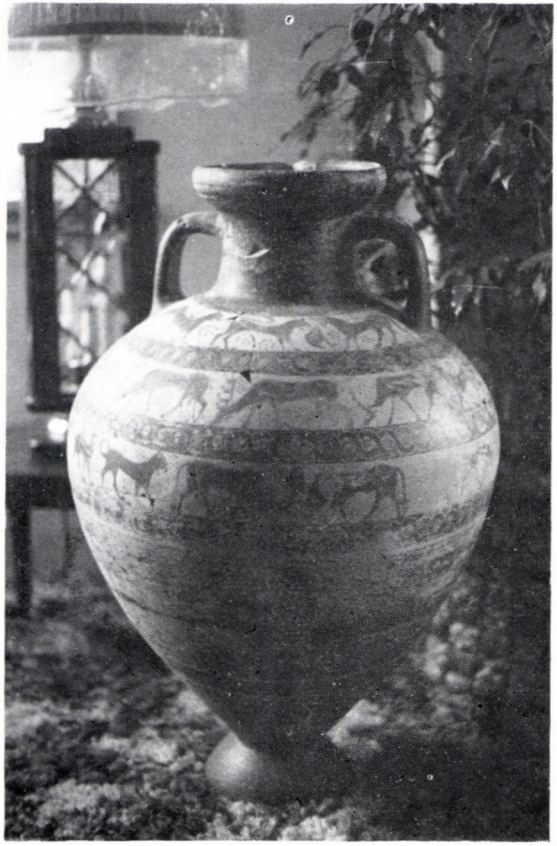

32. *kép.* Etruszko-korinthosi amphora. Santa Monica (California), D. Swingler gyűjteménye

33. *kép.* Lucano-korinthosi váza. Malibu, J. Paul Getty Museum

34. kép. Etruszk késő-orientalizáló pyxis-kratér. Malibu, J. Paul Getty Museum

36. kép. Tarquinia, a Párducok sírjá-nak freskója

37. kép. Etruszk bucchero oinochoé. Paris, Louvre

40. kép. Festett tégla acquarossai etruszk épületről. Viterbo, Museo Archeologico Nazionale

41. kép. Etruszk késő-orientalizáló polychrom amphora. Egykor torinói magángyűjteményben

42. kép. Etruszko-korinthosi oinochoé. Amerikai műkereskedelemben (1984)

vonása az eltávolodás a görög művészettől, és a közeledés az inkább gyűjtőnéven főníciainak nevezett közelkeleti művészeti formákhoz, ugyanakkor a helyi hagyományok érvényesülésének szembetűnő megerősödése. A jelenség elsősorban a legmagasabb szintű produkcióban figyelhető meg, és természetesen nem jelent teljes elzárkózást a görög mintaképekkel szemben. Bizonyos, hogy összefügg Keletről importált tárgyak új beáramlásával, ahogy azt például egy ekkorra keltezhető, Falerii környéki sírban talált bronzedény Cristofanitól felismert ékírásos felirata tanúsítja,[95] ez azonban alighanem inkább okozat, mint ok, mert ugyanebben az időben a görög vázafestészet mesterművei is felbukkannak etruszk sírokban, köztük a késő-protokorinthosi Chigiolpé és a valamivel későbbi keleti görög Lévy-oinochoé. A főszíntér változatlanul Caere, illetve a vele szoros kapcsolatban álló terület volt. Itt kereste teljes joggal Luisa Banti[96] a műhelyt, amelyben a korszak etruszk figurális művészetének két reprezentatív műve, a vetuloniai Tomba del Duce legutóbb Camporealétól elemzett ezüst kotyléja[97] és a Marina Martellitól új megvilágításba helyezett chiusii ún. Plikaśna-situla[98] készült. Mindkettő kétségtelenül etruriai munka, de jóval kevesebb önállóságot mutatnak mintaképeikkel szemben, mint az egykorú vázafestészet fő művei. Az utóbbiaknak Caerében, Veiiben és a faliszk területen készült sorozata a század közepén kialakult monumentalitás-igény továbbélését tanúsítja az etruszk festészetben, szemben a két ezüstedény frízeinek miniatűr-művészetével. Ezeknek a vázáknak jelentősége nem utolsó sorban abban áll, hogy hidat vonnak egyfelől a caerei bikonikus edény és az Aristonothos-kratér, másfelől a századvég caerei sírfreskói között. A legszívesebben használt forma a görög minták nyomán kialakított italo-geometrikus amphora, amelyet részben világos agyagból készítettek, rajta körvonalrajzos festéssel, részben vörös impastoból, fehér festéssel. A két technika és a vázaforma találkozása a század elejére megy vissza, de igazi jelentősége néhány elszigetelt kivételtől eltekintve csak ebben a korszakban lett.[99] Az első csoportból ennek demonstrálására elég három mester egy-egy művét bemutatni. Az egyik amphora, amely a legkésőbbi a három közül és már a késő-orientalizáló korszak határán áll, tíz évvel ezelőtt londoni műkereskedelemben volt (25. kép);[100] a másik, amelynek ikonográfiai értelmezésére ugyanaz vonatkozik, mint a caerei bikonikus edényére,[101] Amsterdamba került (26. kép);[102] a harmadik, amelyet Veiiben találtak, a Villa Giulia múzeumában látható (27. kép), és az edény nyakára felfutó ábrázolá-

[95] St. Etr. 39 (1971) 351—354.

[96] Il mondo degli Etrusch . Roma 1969. 217 és 322.

[97] *G. Camporeale:* La Tomba del Duce. Firenze 1967. 99—107.

[98] St. Etr. 41 (1973) 97—120.

[99] Az italo-geometrikus amphora történetéről Etruriában *R. Dik:* Archaeologia Traiectina 13 (1978) 24—25; *Ua.:* Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome n.s. 7 (1980) 15—30; *Ua.:* BABesch i. m. (fent 74. j.) 45—74; *Christiansen:* i. m. (fent 85. j.) 7—23.

[100] A kép londoni műkereskedelemből való (1974); vö. *Dik:* Mededelingen (az előző j.-ben) 28, 30. j.

[101] L. fent a 85. jegyzetet. *Martelli:* i. m. (fent 74. j.) 11—12 Médeia és a kolchisi sárkány ábrázolásának tekinti, mert természetesnek veszi, hogy csak görög mítosz ábrázolása lehet. A jelenet azonban egyetlen lényeges vonásában sem alkalmas a Médeia-mítosz illusztrálására, *Christiansen* (i. m. 11) viszont joggal utal a „sárkány" hasonlóságára egy általa közölt etruszk amphora szörny-alakjával (fig. 5), és rokonainak számát az egykorú etruszk ábrázolásokon könnyen gyarapítani lehetne.

[102] *Dik:* BABesch i. m. (fent 74. j.) 45—65, 1—4. kép. A fényképet a korán elhunyt kitűnő fiatal kutató szívességének köszönhetem.

sával jellemző folytatója a caerei vázán megfigyelt tendenciának.[103] Festőjét Dik Daru-festőnek nevezte el, és működését Caerébe helyezte. További négy amphorát az ő kezeművének tartott, ötöt pedig tanítványaitól származtatott, akik feltevése szerint Narcéban működtek.[104] Bár nem vagyok meggyőződve valamennyi darab ilyen jellegű összetartozásáról, és Dik keltezését a század első-második negyedére[105] túl korainak tartom, kétségtelen, hogy a caerei amphoráknak egy nemcsak a vázakép monumentális felfogása révén, hanem a rajz stílusa szerint is összefüggő csoportjáról van szó, amely díszítésének domináló tendenciája szerint, mint Dik kiemelte, „fönícizáló", és amelynek középpontjában a század etruszk vázafestészetének egy jelentős mestere áll.

A fehérrel díszített vörös impasto nagy vázákon is akad érdekes figurális jelenet,[106] de ebben a második csoportban a késő-orientalizáló korszak előtt az ornamentális díszű vázák közt találjuk a legjelentősebb teljesítményeket. Elég ennek illusztrálására egy számos művéről ismert, ugyancsak caerei mester, az Elvehjem-festő két művét, egy oxfordi amphoráját (28. kép),[107] és egy nemrégiben a névadó amerikai múzeumba került tárolóedényét (29. kép)[108] bemutatni. A vállon megjelenő egyéni stilizálású „kócsagok" ellenére a caerei Tomba dei Doli tanúsága szerint, amelyben legalább hat ugyanebben a műhelyben készült tárlóedény került elő,[109] már a korszak legvégén vagy a késő-orientalizáló periódus korai éveiben működhetett, de művészete még teljesen a század harmadik negyedének fönícizáló irányzatában gyökerezik, s közvetlen elődei a sírleletek tanúsága szerint is ekkor készültek.[110]

Mint már ebből kitűnik, a következő korszak, a 630 körül kezdődő és mintegy fél századon át tartó késő-orientalizáló kor az előzőkhöz hasonlóan bőven mutat *survival* elemeket, nemcsak a festés technikájában, hanem többek között ikonográfiai motívumokban és vázaformákban is. Ilyen a „kócsagok" vagy az italo-geometrikus amphora továbbélése legalább a század végéig. Ez az egyébként természetes jelenség azonban nem akadályozza meg, sőt olykor megkönnyíti azoknak a jellemző vonásoknak a felismerését, amelyek az új korszakot szokatlan élességgel határolják el az előzőtől.[111] Megint csak igyekezve tárgyunknál maradni: jó példa erre egy Århusban őrzött, ismeretlen lelőhelyű váza, az italo-geometrikus oinochoé késői változata (30—31. kép).[112]

[103] *Dik:* Mededelingen i. m. (fent 99. j.) 15 (a korábbi irod.) és pl. 1—2. A kép Dik fényképe alapján.

[104] Uo. 21—24.

[105] Uo. 23; a „tanítványok" műveit viszont a század közepe tájára keltezi (25).

[106] Pl. I. Pohl, Opusc. Rom. 14 (1983) 39—46 (ritka vegyes technika: a festés mellett bekarcolással).

[107] *Dik:* BABesch i. m. (fent 74. j.) 58 és fig. 26 (innen a fenti kép).

[108] Elvehjem Museum of Art, Bulletin 1981—83, 29, fig. 1 (ltsz. 1978. 34); ugyanettől a kéztől egy Columbiába került váza *R. L. Gordon:* Muse (Columbia, Missouri) 5 (1971) 35—38 (innen az illusztrált kép).

[109] Mon. Ant. 42 (1955) 314—322, fig. 62—63.

[110] Az Elvehjem-festő műhelyéről *F. Buranelli*, in: Civiltà degli etruschi (fent 22. j.) 156, a 6.27. számhoz, utalva sajtó alatt levő monográfiájára.

[111] A korszakról és történeti problémáiról alapvető *G. Colonna*, Arch. Class. 13 (1961) 9—24; vö. *Cristofani:* L'arte degli Etruschi. 51—76; *Szilágyi, J. Gy.:* AT 27 (1980) 180—185.

[112] Århus, University Coll., ltsz. K 482. Hálásan köszönöm Niels Hannestad professzornak, hogy a közöletlen váza fényképeit rendelkezésemre bocsátotta. Diszitésben még jobban az egykorú korinthosi divathoz igazodik egy hasonló formájú oinochoé Veiiből: Nuove scoperte e acquisizioni nell' Etruria Meridionale, katal. Roma, 1975, 7. tábla, 10.sz.

A forma pontos párhuzamát a ficanai nekropolis 11. sírjából ismerjük, amely a 630—600 közti évekre keltezhető.[113] A vázaformával szemben a figurális díszítés az új korszakra jellemző: a 7. század második felének korinthosi vázafestészetéből átvett, sziluettben ábrázolt futó kutyák. A következő évtizedekben ezek lépnek a „kócsagok" helyébe, mint az etruszk késő- és szub-orientalizáló kerámia leggyakoribb figurális díszítése.

Az århusi oinochoé két lényeges új vonásra figyelmeztet. Az egyik az, hogy az etruszk vázafestészet újból fokozott figyelemmel fordul a görög mintaképek felé. A másik, hogy a vázák alakos díszítése, ami korábban — az ornamentalizálódott „kócsag"-okat vagy halakat nem számítva — ritka kivétel volt, most általánossá válik, s ezzel együtt az igényesebb emberalakos csoportjelenetek száma is megnövekszik.

Megint csak ok és okozat megfordítását jelentené, ha a két nyilvánvalóan összefüggő jelenséget a görög és keleti tárgyak importjával akarnánk magyarázni. Annál inkább, mert az új korszak legfontosabb művészeti vonásainak jó része nem hozható ezzel kapcsolatba. A késő-orientalizáló korszak festészetében — és ez *mutatis mutandis* egész művészetére vonatkozik — három fő tendencia érvényesül. Nem választhatók el mindig szigorúan egymástól, sokszor egyazon emlékcsoportban vagy akár egyazon művön is mintegy párbeszédben állnak egymással. Az egyiket filhellénnek, a másikat monumentális-festőinek, a harmadikat Brendeltől kölcsönzött, bár vele nem teljesen azonos értelemben használt kifejezéssel flamboyantnak nevezhetjük.[114] Az etruszk művészetben régóta meglevő, változó erősséggel érvényesülő tendenciák ezek, de először ebben a korszakban lehet egymás mellé állítva világosabban körülhatárolni őket.

Ha a produkció mennyiségét nézzük, kétségtelenül az első, a filhellén irányzat dominál, a korszak etruszk festészetének csúcspontjait azonban a másik kettőben találjuk meg, legalábbis ha túltesszük magunkat azon az öröklött szemléleten, hogy egy etruszk mű értékét az határozza meg, mennyire sikerült görög mintaképét utánoznia. Bár szó sincs arról, hogy a három irányzat lokálisan elkülöníthető volna, érthető, hogy az új görög orientáció egy olyan központban érvényesült a leglátványosabban, ahol nem kellett jelentősebb más irányú helyi előzményeket felváltania: Vulciban. Ugyanígy érthető, hogy az előző korszakhoz szervesebben kapcsolódó két másik irányzat elsősorban Caerében és kulturális zónájában volt otthon, ide értve a faliszk területet is.

Mint az elmondottak alapján várható, a korszakváltást a legvilágosabban a filhellén irányzatot képviselő és nagyjából egyidőben fellépő négy mester, illetve műhely jelzi. Kettő közülük, minden etruszk előzmény nélkül, Vulciban tűnt föl: a főleg keleti görög mintákat követő Fecske-festő és a korinthizáló Szakállas Szfinx-festő.[115] Mint ismeretes, az előbbinek nem akadt követője, az utóbbi viszont nagyjövőjű produkció megalapítója lett, amelyet a századforduló körül és után színes egyéniségek egész sora képviselt. Caerében az italo-korinthosi amphorák mellett a század közepe után megjelent és az új korszakban uralkodóvá vált a nagyméretű amphorák egy helyi hagyomá-

[113] Ficana. Una pietra miliare sulla strada per Roma. Kiállítás, katalógus. Roma 1980. 137, 82/6. sz.; képe: Róma születése. Budapest 1980. 48, 67. kép.
[114] I. m. (fent 5. j.) 75.
[115] Róluk legutóbb *Szilágyi:* i. m. (fent 111. j.) 169—180 (a korábbi irodalommal).

nyokból kinőtt új típusa, az ún. pikkelyes amphorák.[116] A korszak kezdetétől gyakran figurális fríz díszíti őket, amely mindig félreismerhetetlenül korinthizáló jellegű (32. kép).[117] A caerei ásatások anyagának publikálása előtt nem lehet a műhelyben egy alapító mester munkásságát felismerni, de késői éveiben, a századforduló után itt dolgozott a Szakállas Szfinx-festő is, és a fokozatosan romló minőségű produkció az 580-as évekig tartott. Végül negyedikként Veiiben, vagy talán inkább Caerében kezdett a fentiekkel egy időben dolgozni a Castellani-mester is, az alább még tárgyalandó polychrom díszítésű vázák korai és érdekes korinthizáló kismestere.[118] Közeli rokonságban áll vele a bekarcolt rajzzal díszített bucchero edények egy nagy, ugyancsak erősen korinthizáló csoportja;[119] a műfaj kezdettől főként Caerében volt otthonos, virágkorát e korszak caerei és veii műhelyeiben élte.[120]

Mindezeket a műveket a görög mintaképekhez az etruszk művészetben régóta szokatlanul szoros alkalmazkodás jellemezte. Ennek eredményeképpen a vázadíszítésben uralkodóvá vált a feketealakos technika, a bekarcolás és járulékos színek alkalmazásával. A görög mintaképek hatása tükröződik abban is, hogy a kompozíciókon a korábbi etruszk művekre nem jellemző rendezettség, fegyelem vált uralkodóvá, bár kétségtelen, hogy ennek a kivitel bizonyos standardizálása volt az ára, ami főleg az etruszko-korinthosi produkcióra jellemző. Már az århusi váza figyelmeztetett ugyanis arra, hogy a filhellén irányzatban a korinthosi hatás lett hangadóvá.

Ez azonban nem állt közvetlen, oksági kapcsolatban a korinthosi vázák nagyméretű importjával. Egyfelől az előző korszakban is bőven akadtak jelentős figurális díszítésű korinthosi vázák az etruszk leletek közt, másfelől ugyanebben az időben Itália több pontján tűnt fel a korinthosi állatfrízes vázafestészet helyi utánzása. Ismerünk siculo-, apulo-, campano-korinthosi vázafestészetet, legutóbb pedig egy alighanem fogadalmi leletből származó, még közöletlen anyagban lucano-korinthosi festők nagyszámú művének töredékei kerültek elő (33. kép).[121] A korinthizálás jelensége azonban mindenütt efemer maradt, Etruriát kivéve. Az utóbbi negyedszázad során meglehetősen pontos kép alakult ki ennek az etruszko-korinthosi vázafestészetnek a történetéről, műhelyeiről, mestereiről. Kétségtelen, hogy ez a korszaknak történeti forrásanyagként legjobban felhasználható etruszk emlékcsoportja, művészi jelentősége azonban nem áll arányban ezzel. Minket pedig most elsősorban ez a szempont érdekel.

A korrekt kivitellel párosuló egyhangúság és unalmasság, ami gyakori a filhellén műveken, távolról sem általános vonása a korszak etruszk festésze-

[116] A forma kialakulásának folyamatára és történetére alapvető *Dik:* Arch. Traiectina (fent 99. j.) 25—44; vö. még *Christiansen:* i. m. (fent 85. j.) 17—18, a 19. képen egy amphora publikációjával, amely átmeneti formát mutat az italo-geometrikus és a késő-orientalizáló típus között. — A pikkelyes amphorák műhelyéről *Szilágyi:* EKV. 57—89.

[117] A közölt kép D. Swingler Santa Monicában (California) őrzött gyűjteményének egy eddig közöletlen darabját mutatja, jelenlegi környezetében. Hálás köszönet illeti a tulajdonost, hogy a maga készítette felvételt közlés céljára rendelkezésemre bocsátotta.

[118] A festőről *Szilágyi:* AT 4 (1957) 179—198 és uo. 14 (1967) 197—205; legutóbb *M. Martelli:* St. Etr. 39 (1971) 379—392.

[119] *Bonamici:* i. m. (fent 53. j.) passim (l. az Indexet, 217, s. v. etrusco corinzia ceramica).

[120] A produkció történetének összefoglalása *Bonamici:* i. m. 193—195.

[121] A malibui J. Paul Getty Museum őrzi a még kiadásra váró anyagot a 80.AE.98 és 81.AE.181 gyűjtőszámon; a fenti képet a 80.AE.98 sorozatból a múzeum szívessége folytán közölhetem.

tének. Erről a másik két tendencia képviselői tanúskodnak. A monumentális-festői irányzat fő művei a fehérrel díszített vörös impasto edények késői példányai és a caerei sírok egykorú falfestményei.[122] Brown komolyan mérlegelte annak a lehetőségét, hogy a két emlékcsoport mesterei azonosak lehettek.[123] A vörös impasto vázákon ebben a korszakban a korábbi ornamentális díszű vázák utódaiként néhány jelentős mester kezén nagyméretű ember- és állatalakos kompozíciók születtek, elsősorban az alighanem ciprusi formát utánzó[124] pyxis-kratérokon. Először Karo gyűjtötte össze őket a velük szorosan összetartozó pihtosokkal együtt úttörő disszertációjában.[125] A jól ismert darabok helyett a csoport illusztrálására egy közöletlen malibui példányt mutatok be (34. kép).[126] Főnícizáló jellege sokkal inkább szembetűnő, mint az emberalakos vázákon, de megint Brown figyelmeztetett arra, hogy ennek az irányzatnak sem görög, sem főníciai inspirációját nem szabad sem tagadni, sem túlbecsülni: a félreismerhetetlenül etruszk orientalizáló festészet fő műveivel állunk szemben.[127] A festőiségnek ilyen fokú érvényesülését egyelőre nem ismerjük sem a görögök, sem más mediterrán kultúrák egykorú művészetéből. Színekben némileg gazdagabb, festőiségben mégis mögöttük maradó folytatójuk két trevignanói amphora[128] és a vulcii ún. Isis-sírban talált hydria.[129] Az utóbbi figyelmeztet rá, hogy a festői-monumentális irányzat nem csak Caerében és környékén élt. Feltétlenül ide kell sorolni a caereiekkel azonos technikával Vulciban készült vörös impasto amphorákat, amelyek nyilvánvalóan caerei ösztönzést mutatnak,[130] továbbá az Isis-sírból előkerült festett strucctojást (35. kép).[131] Az ugyancsak Vulciban készült, kivágott technikával

[122] A caerei freskókról *E. P. Markussen:* Painted Tombs in Etruria. A Bibliography. Odense 1979. a 3., 11. és 12. szám (a teljes korábbi irodalommal); l. továbbá a „tipikusan caerei jellegű" *(G. Colonna:* St. Etr. 41, 1973, 548) San Giuliano-i Tomba Cima freskóit, amelyeknek egyelőre csak leírása jelent meg: *E. Colonna Di Paolo:* Necropoli rupestri del Viterbese. Novara 1979. 24 („két felina egymással szemben, heraldikus szkémában").

[123] The Etruscan Lion. Oxford 1960. 39.

[124] *E. Gjerstad:* The Swedish Cyprus Expedition IV. 2. Stockholm 1948. fig. 18,9; 21, 7—10; 31,3 stb.

[125] *G. Karo:* De arte vascularia antiquissima quaestiones. Bonn 1896. 28—29. A pyxisek új példányai: Basel, Antikenmuseum (An die Förderer des Basler Antikenmuseums. Basel 1964. 2, kép); svájci magángyűjtemény *(J. Dörig:* Art antique. Collections privées de Suisse romande. Genf 1975. 32. sz., képpel); fedél, Cerveteri, Museo Nazionale Cerite, a Banditaccia nekropolis 25. sírjából *(G. Colonna:* Mélanges 82, 1970, 657, 2. j., fig. 12). A Museo Nazionale Cerite példánya (Bufolareccia nekropolis, a 68. sírból), amelyet *Christiansen* említ (fent a 85. j.-ben i. m. 22, 3. j.), nem pyxis-kratér, hanem ház alakú urna, amelyről *G. Colonna:* St. Etr. 41 (1973) 48, 14. j. írt.

[126] 82. AE.151; a fényképet a múzeum szívessége folytán közölhetem.

[127] I. m. (fent 123. j.) 40.

[128] Kunst u. Kultur der Etrusker, katalógus. Wien 1966. 138. és 139. sz. (az előbbi képpel); Arte e civiltà degli Etruschi, katalógus. Torino 1967. 173. és 174. sz. (az előbbi képpel). Most mindkét darabot teljes fényképdokumentációval közölte *G. Colonna*, in: Civiltà degli etruschi (fent 22. j.). 245, 247 (a 7. század végi keltezést a vázaforma alapján túl korainak tartom).

[129] *C. Smith:* JHS 14 (1894) 206 skk., pl. 6—7; *S. Haynes*, in: Vulci. 26—27.

[130] Pl. *G. Q. Giglioli:* L'arte etrusca. Milano 1935. tav. 45, 1 (kétséges, hogy eredetileg az Isis-sírhoz tartozott-e; vö. *Haynes:* i. m. 27); Materiali di antichità varia III. Scavi di Vulci, loc. „Osteria". Roma 1964. tomba 41bis, 426. sz.; egy további, a vulcii Polledrara-nekropolis 1970—1975. évi ásatásaiból műkereskedelembe került példány fényképeit Marini Marino szívessége folytán ismerem.

[131] Legutóbb *Haynes:* i. m. 23—25 és fig. 5 (innen a közölt kép).

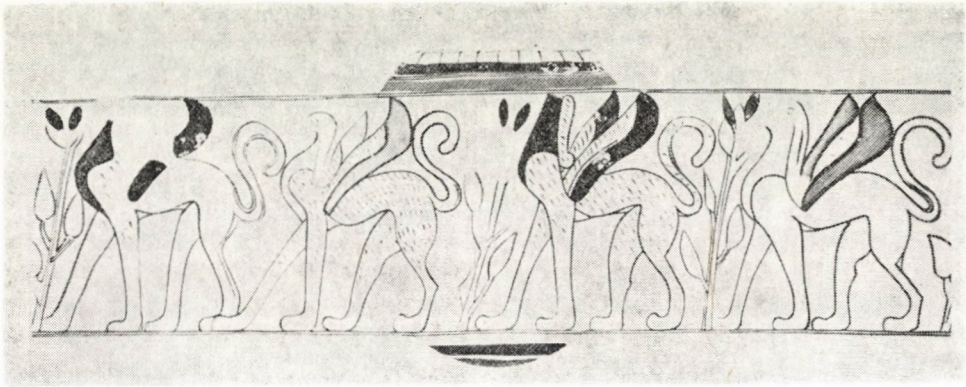

35. kép. Etruszk festett strucctojás. London, British Museum

díszített strucctojások viszont a veii Campana-sír freskóihoz hasonlóan közelebb állnak a filhellén, mint a festői-monumentális irányzathoz.[132]

A példa figyelmeztet arra, hogy a monumentalitás nem feltétlenül méret vagy műfaj kérdése. A korszak egyetlen ismert tarquiniai sírfreskója, a Párducok sírja (36. kép)[133] motívumaiban is, kivitelében is szinte felnagyított etruszko-korinthosi vázaképnek tűnik, főként ha a caerei Pikkelyes Amphora-csoport néhány amphorájával és dinosával vagy korinthizáló caerei bucchero vázákkal vetjük össze (37. kép).[134] Mert alighanem itt is caerei ösztönzést sejthetünk. Vulci körzetében a nagyfestészetet egyelőre két Maglianóban feltárt sír freskói képviselik. Közülük a múlt században talált sírfestmény fennmaradt reprodukciójának (38. kép) értékelésében nem tudom osztani Maurizio Michelucci egyébként kitűnő cikkének optimizmusát: vagy a reprodukció készítője, Pasquinelli volt siralmasan rossz rajzoló, vagy a képek már akkor is jórészt kivehetetlenek voltak,[135] de mindenképpen alkalmatlanok arra, hogy egy vulcii festőiskola feltevését megalapozzák. A másik maglianói sírt 1985 májusában tárta fel Paola Rendini.[136] Az alapozás nélkül a falra festett szárnyas oroszlánok színességük ellenére ezt is inkább a filhellén vázafestészethez, mint a caerei freskók festői irányzatához kapcsolják. A Chiusiban és Ansedonia környékén a múlt században előkerült egykorú sírfestmények elpusztultak.[137]

[132] A strucctojásokról *M. Torelli:* St. Etr. 33 (1965) 334—338 (a korábbi irodalommal), 341—344; *Haynes:* i. m. 22—24. A Tomba Campana freskóiról alapvető *A. Rumpf:* Die Wandmalereien in Veii. Leipzig 1915. 5—65; a sírban talált leletekről és keltezésükről *M. Cristofani—F. Zevi:* Arch. Class. 17 (1965) 1—35; a freskókra vonatkozó teljes irodalom *Markussen:* i. m. (fent 122. j.) 176—177.

[133] *M. Moretti—L. v. Matt:* Etruskische Malerei in Tarquinia. Köln 1974. 16—17 (innen a fenti kép).

[134] A képen közölt váza Párizsban van, Louvre C. 563; a fényképet és a közlés engedélyezését P. Devambez és A. Pasquier baráti szívességének köszönöm. A vázáról *Bonamici:* i. m. (fent 53. j.) 58.

[135] Studi G. Maetzke (fent 38. j.) II. tav. 4,c (innen a közölt kép) és 387 („alapvető bizonyítéka annak, hogy a területen vulcii mesterek működtek").

[136] A S. Maria di Boraccia nekropolisban; a leletről először a kongresszuson számolt be. Az ő és F. Nicosia szíves támogatásának köszönhetem, hogy a freskók fényképeit tanulmányozhattam.

[137] *Markussen:* i. m. (fent 122. j.) 71, 28. sz. és 74, 33. sz.

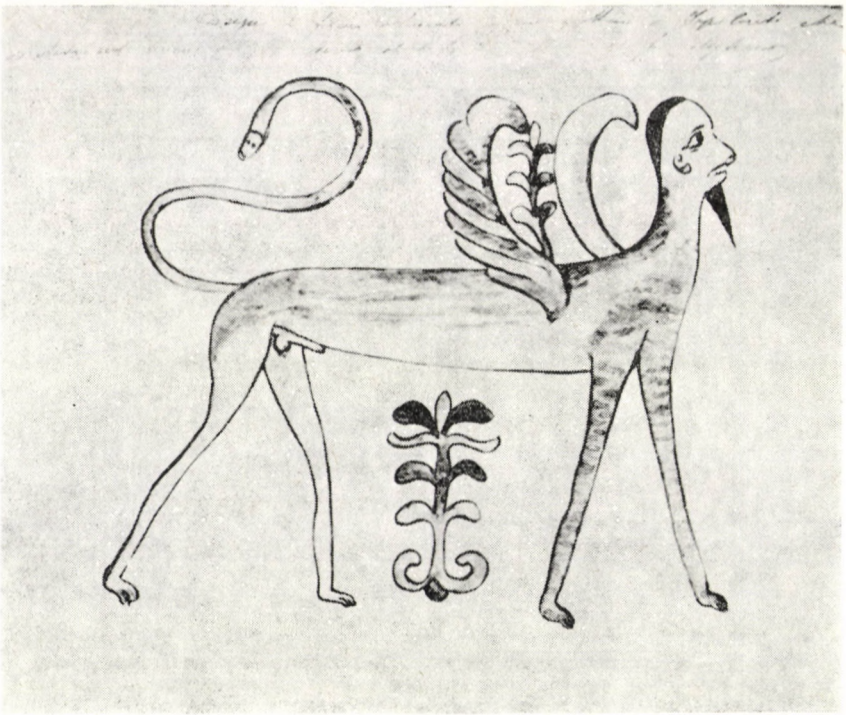

38. kép. Etruszk sír elveszett freskójának egykorú reprodukciója (T. Pasquinelli akvarellja)

A harmadik, flamboyant irányzat példáit elsősorban nem a festett, hanem a bekarcolt díszítésű vázákról ismerjük, bár különböző technikákkal festett, és még az etruszko-korinthosiak közé sorolható vázák közt is vannak jellegzetes képviselői, így a Boehlau-festő munkái vagy a tragliatellai oinochoé.[138] A bekarcolt díszítésű bucchero vázák nem egy példánya is ide tartozik,[139] de az irányzat jellemző vonásait a legjobban az ekkor megújuló faliszk impasto kerámia figurális rajzairól leht leolvasni. Ezeken a Holland hatvan évvel ezelőtti munkája[140] óta figyelemre alig méltatott vázákon, amelyeknek érthetetlen módon mindmáig senki nem kísérelte meg művészettörténeti rendszerezését,[141] többnyire állatalakokat látunk lebegni az edény felületén, amelyeknek zoológiai meghatározása, amikor lehetséges, csak még jobban kiemeli az ábrázolás részleteinek irrealitását (39. kép).[142] A jelenség klasszikus jellem-

[138] A Boehlau-festőről *Szilágyi:* EKV. 103—107 és 25. tábla. A tragliatellai oinochoéról legutóbb *M. Cristofani:* Xenia 8 (1984) 4—6 (a legfontosabb irodalommal).

[139] Pl. *Bonamici:* i. m. (fent 53. j.) 71. és 75. sz.; vö. a firenzei Museo Archeologico 42748 sz. impasto vázáját is *(O. Terrosi Zanco:* St. Etr. 32 (1964) 31, 9. sz., a korábbi irodalommal).

[140] *L. Adams Holland:* The Faliscans in Prehistoric Times. Roma 1925. 83—115.

[141] Fontos kezdeményezés *H. Salskov Roberts:* Acta Arch. 45 (1974) 73—74, 84—91 és 94—103.

[142] Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe, ltsz. 1917.327. A váza formája *Giglioli:* i. m. (fent 130. j.) tav. 40,1; Kunst der Etrusker, Interversa. Hamburg 1981. 37, 28. sz. A fent közölt rajz: Arch. Anzeiger 1917, 97—98, Abb. 26,a.

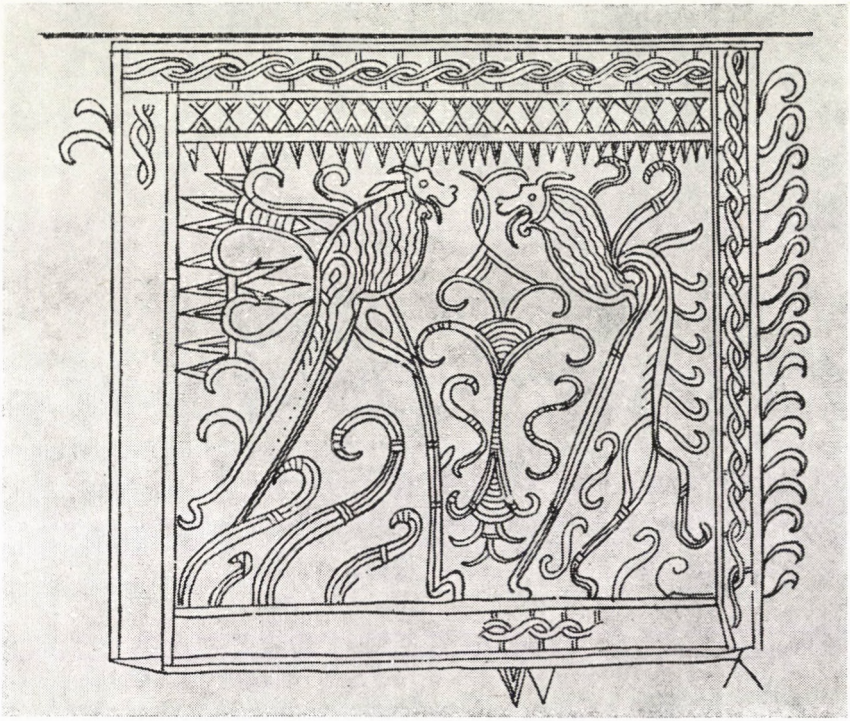

39. kép. Faliszk impasto kantharos díszítése (rajz). Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe

zését Wolfgang Kayser adta „A groteszk a művészetben és az irodalomban" című könyvében, s ez a faliszk vázák képvilágára is érvényes: „egy világ, amelyben az élettelen tárgyak birodalma nem válik el a növényekétől, állatoktól és emberekétől, és amelyben a statika, szimmetria és proporció törvényei nem érvényesek . . ." Fantasztikusan eltorzult szörnyek tagjai csavarodnak egymásba, és mindenféle új tagok vagy alig meghatározható kinövések hajtanak ki belőlük. „Sogni dei pittori" — ahogy a 16. században az ilyen művészetet nevezték.[143]

Caere tágabb körzetében gyakran jelennek meg ennek az irányzatnak jellemző vonásai a távoli múltból örökölt motívumokkal együtt, mint az acquarossai festett téglákon, a fehér festéssel díszített vörös impasto edények technikájának architektonikus rendeltetésű utánzatain (40. kép).[144] Ezért könnyen hajlamosak lehetnénk arra, hogy az irányzatot elsősorban gazdaságilag vagy társadalmilag meghatározottnak tartsuk,[145] és a várossal szemben

[143] *W. Kayser:* The Grotesque in Art and Literature. Tanslated by U. Weisstein. New York 1981. 21—23.

[144] *Ch. Wikander:* Acquarossa, vol. I. The Painted Architectural Terracottas, Part 1: Catalogue and Architectural Context. Stockholm 1981. Az anyag kiértékelését tartalmazó második rész rövid összefoglalása a szerzőnőtől a Case e palazzi d'Etruria c. kiállítás katalógusában (kiadta S. Stopponi). Siena 1985. 52—53, és már korábban: Opusc. Rom. 11 (1976) 53—61.

[145] Efelé hajlik pl. *Brendel:* i. m. (fent 5. j.) 75 skk.

a vidék, a jómódú lakossággal szemben a szegények elmaradott művészetének tekintsük. Ezzel szemben azonban rá kell mutatni olyan tényekre, mint az, hogy az irányzat kezdetétől végéig elevenen él az etruszk művészetben, kisebb-nagyobb mértékben a filhellénizmus leginkább orthodox művein is érvényesül és a bronzművesség igényes darabjain is otthonos. Mindezeknél meggyőzőbb azonban, ha a korszak egy olyan emlékcsoportjára utalunk, amelyre az említett társadalmi-gazdasági determináltság semmiképpen nem jellemző. A polychrom díszítésű vázák caerei iskolájáról, a Monte Abatone-csoportról van szó.[146] Ennek a csoportnak főként a 7. század utolsó negyedében készült nagyméretű vázáin a három irány egyfajta szintézisét látjuk, de legjobb mestereinél ez a flamboyant-groteszk vonások uralmával valósul meg. Az uralkodó vázaforma az impasto és bucchero kerámiában évszázados múltú ún. nikosthenési amphora monumentalizált változata; a díszítés polychrom technikája pedig sokkal inkább az előző korszak bekarcolt rajzú impasto vázáin és a fehér festésű vörös impasto edényeken használt díszítésmód összekapcsolása, mint görög kölcsönzés. Az alakok monumentális fogalmazása és számos görög ikonográfiai motívum átvétele az első két irányzattal rokonítja a csoportot, de a Hurok-festő körének egy vázájára (41. kép)[147] vetett pillantás meggyőz arról, hogy a rajz minden fegyelmezettsége ellenére a képen a flamboyant-groteszk tendencia dominál.

A Monte Abatone-csoport vázái Tarquiniába, Tuscaniába, Viterbo környékére és Latiumba is eljutottak. Ez nem csak jelentőségüket tanúsítja, hanem a kor etruszk központjai közti kapcsolatok elevenségét is, aminek számos egyéb dokumentuma is van. A vezető központ Caere, mellette pedig Vulci és eleinte — bár kisebb mértékben — Veii volt. Caere hatása Vulciig kisugárzott, Vulcié viszont egyfelől az önálló teljesítményekben gazdag faliszk területre, másfelől Volsinii körzetére, ahol Vulci hatására a 7. század végén valószínűleg az etruszko-korinthosi vázafestészet helyi műhelye alakult ki.[148] Tarquinia, amely Vulcitól éppúgy kapott ösztönzéseket, mint Caerétől, a korszak első évtizedeiben jelentéktelenségbe süllyedt, később az etruszko-korinthosi vázafestészet Vulcitól függő, de mellette egyedül említést érdemlő iskolájának színhelye lett.[149]

Ez azonban már a következő, szuborientalizáló korszakba, az 580—550 közötti évekbe vezet. A korszak festészetére, amelynek ismert anyaga szinte kizárólag vázafestészet, Vulci és az etruszko-korinthosi irányzat csaknem teljes egyeduralma jellemző.[150] Vulciban 580 körül két nagy műhelyben, az Olpé- és a Rosoni-ciklus műhelyében tömegesen kezdték készíteni a mindinkább monoton díszítésű állatfrízes vázákat. Ezeket nemcsak egész Etruriába, hanem Dél-Franciaországba, az Ibér-félszigetre és Karthagóba is exportálták, ahogy kis mértékben tarquiniai utánzataikat is. Caere festészetének kreatív aspektusairól ebből az időből semmi biztosat nem tudunk. Az etruszko-korinthosi produkció a korszak végén jórészt kisméretű kenőcsös edények sab-

[146] A csoportról *Szilágyi J. Gy.*: AT 14 (1967) 179—196, képekkel.

[147] Egykor torinói magángyűjteményben. *A. Giuliano*, in: Mélanges offerts à J. Heurgon (Coll. de l'École Française de Rome, 27). I. Roma 1976. 323—324. A fényképet A. Giuliano baráti szívessége folytán közölhetem.

[148] L. két Orvietoban talált olpét: CVA Copenhague 2, pl. 96,1—2.

[149] *Szilágyi*: EKV. 141—195.

[150] Az etruszko-korinthosi produkcióról általában és a következőkhöz *Szilágyi*: EKV.

lonos díszítésére korlátozódott. Három nagy csoportja, az Emberi Arc csoport, a Madár- és a Szembenéző kakas-ciklus műhelyei a század közepéig vagy nem sokkal tovább működtek, esetleg több helyen is, de lokalizálásuk egyelőre nyitott kérdés. Elsősorban Caerére és talán Vulcira lehet gondolni,[151] minthogy a tarquiniai produkció rövid életű volt, hamar kimerült. Ezeknek a jelentéktelen késői vázáknak a tömegéből csak ritkán emelkedik ki egy-egy markánsabb vázafestő-egyéniség, mint a flamboyant irányzat felé hajló vulcii Burrell-festő (42. kép),[152] vagy a filhellén Pozzuolo-festő,[153] két eddig alig vagy egyáltalán nem méltatott mester.

Az etruszko-korinthosi vázafestészet legkésőbbi produkciójával egyidőben azonban új, jelentős fordulatot jelző művek tűntek fel az etruszk festészetben. Elég csak kettőre utalni, az említett hydriára a vulcii Isis-sírból és a legkorábbi caerei festett terrakotta lapokra, amelyeket Roncalli monográfiája az 560 körüli évekre keltez.[154] Az ilyen művek már utalnak a következő korszak festészetének Tarquinia mellett fő központjaira, és egyúttal azt is tanúsítják, hogy a század közepének nagy „ionizáló" fordulata az etruszk művészetben megint csak nem pusztán külső hatás eredménye volt, hanem Etrurián belül is megértek a feltételei.

[151] *Szilágyi J. Gy.:* AT 19 (1972) 8—10; újabban súlyos érvekkel a caerei lokalizálás mellett *G. Colonna*, in: Il commercio etrusco arcaico (fent 14. j.). 14.

[152] Róla *Szilágyi:* EKV. 198—199. A képen látható oinochoé 1984-ben amerikai műkereskedelemben volt.

[153] *Szilágyi J. Gy.*, in: Festschrift K. Schauenburg Mainz, 1986. 15—19.

[154] *F. Roncalli:* Le lastre dipinte di Cerveteri. Roma 1961. 69.

HARMATTA JÁNOS

VENETICA I

I

Herodotosnak a sigynnákról és az Adriánál lakó venétekről szóló tudósítása (V. 9) a Kárpát-medence i. e. V. századi történetének egyik legfontosabb antik forrása. A történeti és régészeti kutatás nagy figyelmet fordított e tudósítás hitelességének vizsgálatára és a venét—sigynna kapcsolatokra utaló régészeti leletanyagra.[1] Ebben az összefüggésben különös érdeklődésre tarthat számot Herodotos tudósításának az a részlete, amely szerint a sigynnák határai közel érnek az Adriánál lakó venétekhez (*κατήκειν δὲ τούτων* [sc. *Σιγυννῶν*] *τοὺς οὔρους ἀγχοῦ Ἐνετῶν τῶν ἐν τῷ Ἀδρίῃ*). Herodotos az *ἀγχοῦ* 'közel' szót genitívusszal helyhatározóként 16 esetben használja.[2] Ezeken a szöveghelyeken a kifejezés egy kivételével valamennyi esetben rövid, néhány métertől halló-, illetve látó- vagy támadás-távolságig, esetleg néhány kilométerig terjedő „közelség"-et jelöl. Az egyetlen kivétel V. 31_1, ahol Herodotos Aristagorasnak, Miletos helytartójának az érvelését ismerteti, amellyel meg akarta győzni Artaphrenest, a perzsa helytartót a Naxos elleni katonai expedíció biztos sikeréről, s ebben többek közt arra hivatkozott, hogy Naxos „közel" esik Ioniához. Az *ἀγχοῦ* 'közel' kifejezésnek itt nyilvánvalóan nincs reális értéke, mert Aristagoras tudatosan hamis képet rajzolt a valóságos helyzetről. Így Herodotos nyelvhasználata alapján ítélve a venét és a sigynna területnek érintkeznie kellett egymással vagy legfeljebb egy keskeny sáv, néhány kilométer széles senki földje választhatta el azokat egymástól.

Ezek után azonban felmerül a kérdés, hol lehetett a venétek és sigynnák egymáshoz „közel érő" határa. Ha Herodotos tudósítását tartjuk szem előtt, amely szerint az egyetlen Istroson túl, azaz a Duna bal partján lakó nép a sigynnák voltak, akkor kétségtelenül arra kell gondolnunk, hogy e lótartó iráni törzs területe csak a Dunáig terjedt. Ugyanakkor viszont a venét településterület az eddigi hely- és személynév kutatások eredményei alapján ítélve legfeljebb az Istriai félszigetet és Carinthia egy részét foglalhatta magába.[3] Így azonban hatalmas területi hézag tátong a venétek és a sigynnák településterületei között, határaikat tehát igen nagy távolság választja el egymástól.

[1] *J. Harmatta:* Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 153 skk. a korábbi irodalommal. Újabban J. Harmatta: Rapporti tra Grecia e Bacino Carpatico tra VI e V secolo a. C. In: Il crinale d'Europa. L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico Roma 1984. 11 skk. az újabb irodalommal.

[2] I 9_2,190_1; II 130_2; III 111_3; IV 53_5,195_3; V 9_2,31_1,63_4; VI 77_1; VII 175_2,176_2; VIII 94_2, 107_2; IX $69_2$$98_2$.

[3] A venét feliratok földrajzi elterjedéséről pl. *M. Lejeune:* Manuel de la langue vénète. Heidelberg 1974. 13—14.

II

Az ellentmondás megoldását két irányban kereshetjük. Egyrészt lehetne arra gondolni, hogy a sigynnák birtokolta terület a Duna jobb partjára is kiterjedt, s ennek emlékei azok a Szentes-Vekerzug-i típusú vaszabla-leletek, amelyek a Duna jobbparti területein (Nagybarát, Oberpullendorf, Schandorf, Cserszegtomaj, Szentlőrinc, Vače, Zagorje, Magdalenska gora, Brezje, Novo Mesto, Donja Dolina) kerültek elő (1. kép).[4] E megoldás vonzónak látszik,

1. kép. A Szentes—Vekerzug-i típusú vaszabla-leletek elterjedése a Duna jobbparti területein: 1 — Nagybarát, 2 — Oberpullendorf, 3 — Schandorf, 4 — Cserszegtomaj, 5 — Szentlőrinc, 6 — Vače, 7 — Zagorje, 8 — Magdalenska gora, 9 — Brezje, 10 — Novo Mesto, 11 — Donja Dolina

mert a Vače-i leletcsoport már valóban elég közel esik a felvázolt venét településterülethez, ugyanakkor azonban mégsem megnyugtató. Egyrészt ugyanis ellentétben áll Herodotos világos tudósításával, másrészt pedig az említett leletek a Nagy-Alföld sigynna leletcsoportjától világosan elkülönülő régészeti kultúrák keretében kerültek elő. Ez az utóbbi tény amellett szól, hogy a Szentes-Vekerzug-i típusú vaszablák megjelenése a Duna-jobbparti területeken elsősorban a venét—sigynna kereskedelmi kapcsolatok kulturális hatásával magyarázható, amelynek következtében a venétekhez a sigynna ló is eljutott. Az a feltevés tehát, hogy a sigynnákat uraló terület a venétekig, azaz Istriáig és Carinthiáig kiterjedt, aligható járható út a Herodotos tudósításában érzett ellentmondás feloldására.

[4] *E. G. Jerem:* The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 189—190, Fig. 15.

A másik lehetőség az ellentmondás magyarázatára a venétek lakta terület kiterjedésének megvizsgálásában rejlik. A venétnek meghatározható személynévanyag és a feliratok elterjedése világosan bizonyítja, hogy a venét ethnikum nem korlátozódik Este és Padova vidékére, hanem messze kiterjedt északkeleti irányban. Ez a tény arra mutat, hogy a venétek ebből az irányból vándoroltak be Itáliába s korábbi településterületeiket még tovább keletre és északra, a Dunántúlon és Kelet-Ausztriában kell keresnünk. Valóban, ha eltekintünk is az urnasíros temetők kultúrájától, amelyet a kutatás ezen a területen már régóta a venétekkel hoz kapcsolatba,[5] a helynévanyagban észrevehető nyomait találjuk annak, hogy a venétek egykor ezeken a területeken éltek s innen húzódtak le fokozatosan dél felé Itáliába.

Északról dél felé haladva a venétek következő nyelvi nyomait említhetjük:

Netze folyónév, ólengyel *Noteš* < **Natusis* ~ venét *Natiso*

Cusus 'a Vág folyó', *Cusum* pannoniai helynév ~ mai veneziai folyónév *Cosa*

Osi pannoniai törzs, *Osones* pannoniai helynév ~ venét *Osopus* helynév

Als víznév (Bécsben, 1136-ban *Alsa*) < **Alsā* ~ venét *Alsa* Aquileiánál

Carnuntum pannoniai helynév ~ *Carni* venét törzs, központjuk *Carnus* (tő *Carnunt-*), *Iulium Carnicum*/*Iulienses Carnorum* helynév

Sirmium pannoniai helynév ~ venét *Sirmio* helynév

Az idézett adatok[6] természetesen nem ölelik fel a Közép-Európában a venétekkel kapcsolatba hozható teljes helynévanyagot. Fontosságuk azonban rendkívül nagy, mert a venét víznevek és törzsnevek e területen nem keletkezhettek a pannon és kelta törzsek bevándorlása után. Így kétségtelen, hogy e névanyag a Hallstatt-kultúra megjelenése előtti időből származik s bizonyítja a venét nyelvű ethnikum jelenlétét ezeken a területeken a korai vaskorban, ahol ebben az időben az „urnasíros temetők kultúrája" virágzott. Így szükségszerűen adódik utóbbi ethnikumának a venétekkel való azonosítása.

III

Igen valószínűnek látszik tehát, hogy a Hallstatt-kultúra megjelenése előtt a Dunántúlon a venéteket uraló terület még elérhette a Duna vonalát, s ha ez az állapot az i. e. V. századig fennállott, akkor a Dunától keletre lakó sigynnák határai valóban közel érhettek a venétekhez. Kétségtelen azonban, hogy 500 körül már a Dunántúl jelentős részét a pannon törzsek birtokolták s ha a venét eredetű víznevek és törzsnevek fennmaradása azt bizonyítja is, hogy jelentős venét csoportok maradtak továbbra is e vidéken, azonban ezek valószínűleg a bevándorló pannon törzsek uralma alá kerültek legalábbis a Duna-kanyar—Balaton vonaltól északnyugatra eső területen, míg ettől

[5] *J. Harmatta:* Zum Illyrischen. Acta Ant. Hung. 15 (1967) 231 skk. a korábbi irodalommal és *J. Harmatta:* The Prehistory of the Greek Language. Ann. USBREN S. C.3 (1975) 6 skk.

[6] Az idézett adatokra ld. *J. Pokorny:* Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier. Halle/Saale 1938. 3—4,7,13 és *A. Mayer:* Die Sprache der alten Illyrier. I. Wien 1957. 179 sk., 307, akik azonban a venét és illir névanyagot még nem tudták szétválasztani. *R. S. Conway—S. E. Johnson:* The Prae-Italic Dialects of Italy. I. London 1933. 235 skk., *A. L. Prosdocimi:* Il venetico. In: Popoli e civiltà dell'Italia antica. VI. Lingue e dialetti. Roma 1978. 351—352.

délre és délkeletre a venét településterület összefüggése az Itáliába betelepült venétekével esetleg még megmaradhatott.

Ha e feltevés helyesnek bizonyul, akkor Herodotos tudósítása a sigynnák és a venétek szomszédságáról egyszerre érthetővé válik. Éppen ebből a szempontból nagyfontosságúak azok a régészeti kutatások, amelyek az 1950, 1963 és az 1964—1965 években a Pécs melletti Szentlőrinc községtől északra egy i. e. 440 és 340 közé keltezhető késővaskori temetőt tártak fel.[7] A temető 1968-ban közzétett anyagának[8] későbbi revíziója során néhány edénytöredéken bekarcolt jeleket sikerült felfedezni,[9] amelyeket az epigráfika és nyelvészeti vizsgálat venét feliratoknak határozott meg.[10] A közzétett leletanyag alapos tanúlmányozása során még további venét feliratokat sikerült a Szentlőrinc-i temető sírmellékletein azonosítani s valószínű, hogy a teljes leletanyag eredetiben történő újravizsgálása még további bekarcolt venét feljegyzések megfigyeléséhez vezetne. Jelenleg a mellékleteket tartalmazó 50 emberi temetkezésből (17 temetkezés nem tartalmazott mellékleteket, 5 pedig lótemetkezés volt) 13-ban, továbbá 1 lótemetkezésben sikerült a lelettárgyakon venét feliratokat felismerni. Ezek a következők.

IV

3. sír, 1. sz. felirat. A Szentlőrinc-i temető 3. sírjából, amely kettős temetkezés volt (egy férfi és egy nő kinyújtva fekvő csontvázát tartalmazta), egy ovális kőamulett került elő (lelt. sz. 50.2.4).[11] Felülete erősen lekopott, azonban ha figyelmesen szemléljük a fényképét, a lyuk alatt bevésett betűk maradványait vehetjük észre, amelyek a venét kőfeliratok általános gyakorlatának megfelelően vízszintes vonalak között helyezkednek el. Három ilyen vízszintes vonal maradványai figyelhetők meg (2. kép), a felirat tehát két sorból állhatott.

2. kép. Szentlőrinc 3. sír, 1. sz. felirat

[7] A temető feltárását 1950-ben *Dombay J.* kezdte el, 1963-ban és 1965-ben *Bándi G.* folytatta és 1966-ban *Jerem E.* fejezte be.

[8] *E. G. Jerem:* id. m. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 159—208.

[9] *Marton E.:* Írásjelek késővaskori leletekben. Ant. Tan. 24 (1977) 28—37.

[10] *J. Harmatta:* Contribution aux antécédents locaux du latin vulgaire en Pannonie. In: Actes du Ier Colloque international sur le latin vulgaire et tardif. (Pécs, 2—5 septembre 1985). Éd. par *J. Herman.* Tübingen 1987. 87 skk.

[11] *E. G. Jerem:* id. m. 161 és XLI. t.1.

Az 1. sorban a lyuk alatt egy fordított V alakú jel, azaz *u*, ettől balra egy függőleges betűszár, felül kétoldalt alig látható elágazásokkal, tehát valószínűleg egy *g*, az *u*-tól jobbra pedig egy kerek *o* bal oldali része vehető ki. Az *o*-tól jobbra egy hosszúkás téglalap alakú jel, azaz nyilvánvalóan egy *h*, ettől tovább jobbra viszont egy függőleges betűszár látható, amelyhez a kőben megfigyelhető két bemélyedés bal oldalról két ferde vonás csatlakozását sejteti. A csekély betűmaradványok alapján hasonló alakú, de három ferde oldalvonással rendelkező jelet, azaz egy *e*-t tehetünk fel a *g*-től balra is. Így az 1. sorban jobbról balra a ⌜*v*⌝*houg*⌜*e*⌝ szót olvashatjuk.

A 2. sorban az 1. sor *o*-ja alatt jól kivehető egy 5 vonásból álló *m*, amelytől balra egy *e* felső része, majd egy *g* feje látható. A sor végén egy *o* kerek körívének szerény maradványa figyelhető meg. Az amulett jobbról balra bevésett feliratát tehát következőképpen olvashatjuk:

1. sor ⌜*v*⌝*hou*⌜*ge*⌝
2. *m*⌜*ego*⌝

Mindkét szó ismert a korábban közölt venét feliratokból: *mego* az 1. személyű egyes számú személyes névmás tárgyesete, *vhouge* pedig a **vhougo* ige egyes szám második személyű felszólító alakja. Utóbbinak eddig csak személynévként használt névszói származékai: *vho.u.go.n.ta.*, *vho.u.go.n.tio.i.*, *vho.u.go.n.tna* stb. voltak ismeretesek.[12] A venét **vhougo* ige a latin *fugio* megfelelője, így az amulett szövegét következő módon értelmezhetjük „kerülj el engem!". A felszólítás nyilván az ártó hatalmaknak, betegségeknek stb. szól.

V

13. sír, 2. sz. felirat. Csontvázas női sír 1. sz. kétfülű bögréjén (lelt. sz. 65.5.1), az egyik fülön az edényszájhoz közel X alakú bekarcolás figyelhető meg (3. kép), amelyet a közlő díszítésnek tartott.[13] Egyetlen ilyen bekarcolás

3. kép. Szentlőrinc 13. sír, 2. sz. felirat

azonban aligha tekinthető díszítésnek s ezért valószínűbb arra gondolnunk, hogy írásjellel van dolgunk, amelyet a venét *t* betűnek határozhatunk meg. A venét temetkezések edényein gyakran fordul elő a halott vagy (korábbi) tulajdonos nevének rövidítése első, első két vagy első három betűjével.[14] Így

[12] *M. Lejeune:* id. m. 319.
[13] *E. G. Jerem:* id. m. 162 és XLIV.t.1.
[14] *M. Lejeune:* id. m. 231—233 No. 101_e—101_s.

kézenfekvő a 13. sír bögréjének feliratában is egy *t*-vel kezdődő női név rövidítését látnunk. Ilyen lehetne pl. *Ta.i.no.n.*[*tiia.i.*] vagy *TOTICINA*[15] stb.

19. sír. A Szentlőrinc-i temető 19. sírja csak szimbolikus temetkezést tartalmazott, azaz csak a valószínűleg eltűnt vagy távol elhunyt halottnak szánt mellékleteket tették bele. A sír feltűnően gazdag volt agyagedény-mellékletekben: 8 db került elő belőle. Hogy ez mennyire kivételes jelenség, az világosan kiderül az edénymellékletek statisztikájából. A Szentlőrinc-i temető mellékletet tartalmazó 50 sírjából mindössze 25-ben találtak edényeket: 15 temetkezésben volt 1, 5-ben 2, kettőben 3, kettőben 4 és csak egyben, éppen a 19. sírban 8 edény. Ezek mindegyikén megfigyelhető rövid felirat.

3. sz. felirat a 7. sz. tálon, amelynek nincs leltári száma.[16] A tálka pereme alatt kb. 2 cm-re szabad szemmel is olvashatóan kezdődik a jobbról balra írt felirat az *up* betűkkel. Ezeket halványabban látható *os* jelek követik, majd alig kivehetően egy jobbra dőlt *e* és egy rombikus alakú *θ* figyelhető meg (4. kép). Ezután az edény törése következik, amely aligha tüntetett el írás-

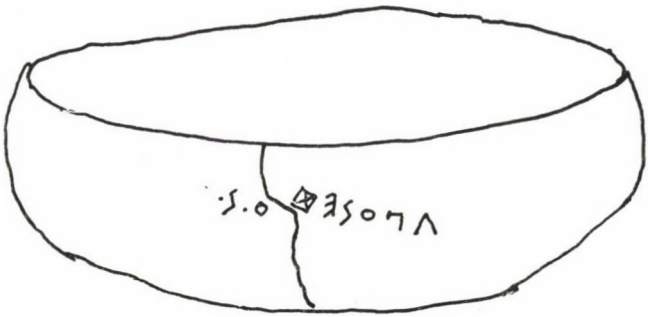

4. kép. Szentlőrinc 19. sír, 3. sz. felirat

jelet, minthogy a felirat vízszintes tengelyét ferdén keresztezi s így alatta és felette látszani kellene valamilyen betűmaradványnak, ha e helyen írásjel lett volna. A következő látható betű ismét *o*, végül pedig két pont között egy alig kivehető *.s.* zárja a feliratot, amelynek olvasata így a következő lehet:

uposeθo.s.

E név jólismert az Észak-Itália-i venéteknél: feliratokban *-yo-* képzős patronymikonjai *.u.posediio.i.* és *VPSEDIA* alakban fordulnak elő.[17] E párhuzamos alakok segítségével megállapíthatjuk, hogy az *uposeθos* névben a *θ*-nek *d* volt a hangértéke, a névalak helyes átírása tehát *Uposedos* lesz. E felirat a venét sírfeliratok legegyszerűbb formuláját képviselheti, amelyben a halott neve nominativusban jelenik meg. *Uposedos* jelentős személyisége lehetett a Szentlőrinc-i venét közösségnek, mert neve a 20. sír edényfeliratain is előfordul s szimbolikus sírjába a közösség tagjai ajándékként edényeket tettek, legalábbis a sírban talált többi edényfeliratok erről tanúskodnak.

[15] *M. Lejeune:* id. m. 324.
[16] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLV.t.2.
[17] *M. Lejeune:* id. m. 324.

19. sír, 4. sz. felirat a sír 1. sz. edényén (fazék, lelt. sz. 65.9.1.).[18] A fazék peremét kívül zegzug-vonal díszíti, amely alatt a kép bal oldalán, halványan egy négyvonásos *m* és ettől balra egy kisfejű *a* vehető ki (5. kép). E hevenyészett bekarcolás szemmel láthatólag a venét feliratokon nem ritkán előforduló rövidítések csoportjába tartozik. Feloldását egy Carinthiában talált venét felirat[19] teszi lehetővé, amelynek szövege a következő: *ve.n.na tola.r. magetlo.n.* „Venna hozta ajándékul." Kézenfekvő arra gondolni, hogy a *ma( )* rövidítés feloldása a *magetlon* 'adomány, ajándék' szó,[20] amelynek jelenléte jól érthető a sírba tett edényen: a venét közösség egyik tagja hozhatta ajándékként a távol elhunyt vagy eltűnt *Uposedos* szimbolikus sírjába.

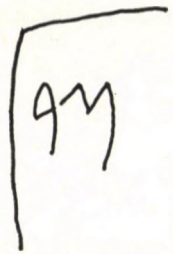

5. kép. Szentlőrinc 19. sír, 4. sz. felirat

19. sír, 5. sz. felirat a sír 2. sz. edényén (tál, lelt. sz. 65.9.2).[21] A szintén zegzug-vonallal díszített edényperem alatt a fénykép középvonalától kissé jobbra ötvonásos *m*, ettől balra ferdén írt *a*, majd egy *g* vehető ki (6. kép).

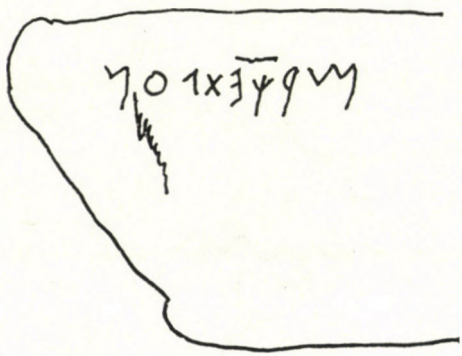

6. kép. Szentlőrinc 19. sír, 5. sz. felirat

Ezután az edény felületén kissé ferde repedés látható, amelytől balra egy *e* és tovább balra, de kissé lejjebb egy *t* figyelhető meg. Utóbbi betű elhelyezését félig a sor alá az edény felületén fölötte látható repedés indokolja. Tovább balra mintha még volnának betűnyomok, azonban ezek létezése és olvasata

[18] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLIII.t.2.
[19] *M. Lejeune:* id. m. 304, No. 245.
[20] Erről *M. Lejeune:* id. m. 336.
[21] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLIII.t.5.

bizonytalan. Az azonosítható írásjelek olvasata tehát *maget*[, amelyet minden bizonnyal *maget*[*lon*]-ra egészíthetünk ki. Így ez a felirat megerősíti azt a feltevést, hogy az 1. sz. dényen olvasható *ma*( ) bekarcolás valóban a *magetlon* 'ajándék' szónak a rövidítése.

19. sír, 6. sz. felirat a sír 3. sz. edényén (kis bögre, lelt. sz. 65.9.3).[22] A bögre legnagyobb kiöblösödésének vonalán szabad szemmel is olvashatóan 2 betű figyelhető meg (7. kép): egy négyvonásos *m* és *a*, azaz *ma*( ). Ez bizonyára szintén a *magetlon* 'ajándék' szó rövidítésének fogható fel.

7. kép. Szentlőrinc 19. sír, 6. sz. felirat

19. sír, 7. sz. felirat a 4. sz. edényen (bögre, lelt. sz. 65.9.4).[23] A bögre kiöblösödő hasa alatt, a kép bal szélén a sérült bütyök alatt mintha szintén gyengén bekarcolt négyvonásos *m* és *a* volna látható (8. kép). Ha helyes a megfigyelés, akkor ez a *ma*( ) olvasat is a *magetlon* 'ajándék' szó rövidítése lehet.

8. kép. Szentlőrinc 19. sír, 7. sz. felirat

19. sír, 8. sz. felirat az 5. sz. edényen (fazék, lelt. sz. 65.9.5).[24] A fazék fényképének bal felső részén a kiegészítés alatt szabad szemmel is kivehető négyvonásos *m* és *a* olvasható (9. kép). Az *a* már az edénytöredék szélére esik,

[22] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLIII.t.1.
[23] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLIII.t.4.
[24] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLIII.t.8.

így nem dönthető el, folytatódott-e még tovább is a felirat. Az olvasható *ma*[szótöredék vagy rövidítés mindenesetre ismét a *ma*[*getlon*] 'ajándék' szóra egészíthető vagy oldható fel.

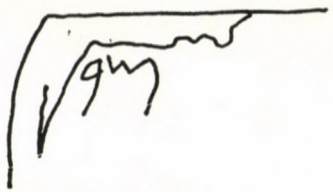

9. kép. Szentlőrinc 19. sír, 8. sz. felirat

19. sír, 9. sz. felirat a 6. sz. edényen (csésze, lelt. sz. 65.9.6).[25] A csésze pereme alatt a fülnél egy *a* figyelhető meg, jobbra egy elég hanyagul írt négy- esetleg ötvonásos *m*, balra pedig a törésvonal után egy *g* felső része vehető ki (10. kép). Így a *mag*( ) olvasat adódik, amely a *magetlon* 'ajándék' szó rövidítésének egyik változata.

10. kép. Szentlőrinc 19. sír, 9. sz. felirat

19. sír, 10. sz. felirat a 6. sz. edényen (füles bögre, lelt. sz. nélkül).[26] A „bucchero"-díszítés fölött a száj felől bekarcolt három betű olvasható (11. kép). Az első egy ötvonásos *m*, a második *a*, a harmadik *g*, az egész felirat olvasata tehát *mag*( ). Ez nyilvánvalóan ugyancsak a *magetlon* 'ajándék' szó rövidítése, mint az előző feliratok.

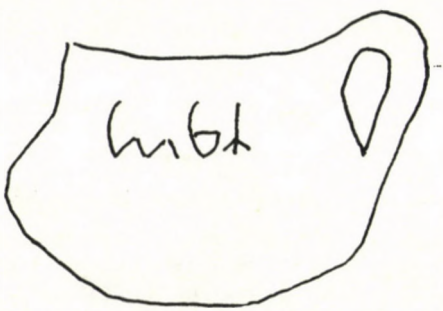

11. kép. Szentlőrinc 19. sír, 10. sz. felirat

[25] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLIII.t.7.
[26] *E. G. Jerem:* id. m. 163 és XLIII.t.6.

A 19. sír edényein megfigyelt 4—10. sz. felirat mind más kéz írása s a *magetlon* 'ajándék' szót is eltérő módon ábrázolják különböző rövidítésekkel, egy esetben talán teljes alakban. Mindez arra mutat, hogy ezek az edények különböző személyeknek az ajándékai. E megfigyelések alapján talán feltehető, hogy e venét közösség jelentős személyiségének szimbolikus sírjában talált kiemelkedően gazdag leletanyaga úgy jött össze, hogy először is beletették a sírba saját tálkáját, amelyre rá volt karcolva neve, *Uposedos*, majd a közösség legtekintélyesebb tagjai (családfők — *patres?*) ajándékul adtak a sírba egy-egy edényt (bögrét, csészét, tálat, fazekat), amelyeket a *ma*( ), *mag*( ), *maget*[*lon*['ajándék' felirattal láttak el. Ezután az edényhalomtól kissé távolabb (30 cm-re) néhány tárgyat (2 orsót, ruhát fibulával, gyöngyöket) helyeztek el felesége részére is, aki vele együtt halhatott meg vagy tűnhetett el valahol idegen földön. Ha e feltevés helyesnek bizonyulna, akkor a hét ajándékedényből arra lehetne következtetni, hogy a Szentlőrinc-i venét közösség hét nagycsaládból állhatott.

VI

20. sír, 11. sz. felirat a sír 1. sz. edényén (fazék, lelt. sz. 65.10.1),[27] Korábban az edény feliratokat tartalmazó részletének fényképén[28] két nevet, a *magrio.i.* és *upśeθ*[névalakokat sikerült elolvasni.[29] Azóta a fénykép ismételt tanulmányozása során még 12 további bekarcolt feljegyzést (12. kép) lehetett

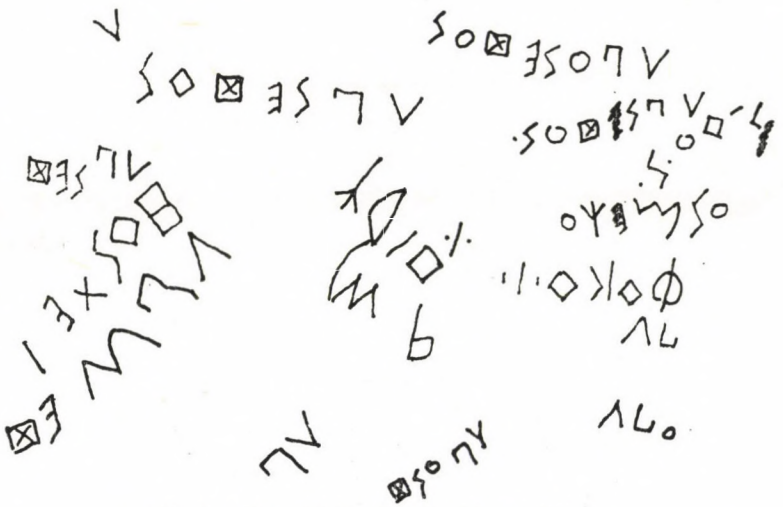

12. kép. Szentlőrinc 20. sír, 11. sz. felirat

kibetűzni. Ezek sajátságos módon helyezkednek el. A korábban már azonosított *magrio.i.* névalakot körben bekarcolt feljegyzések veszik körül, amelyek többsége az *Uposedos* ~ *Upsedos* nevet ismétli meg. A korábban olvasott két

[27] *E. G. Jerem:* id. m. 164 és XLII.t.3; *Marton E.:* i. m. 34 és 3. kép 4.
[28] *Marton E.:* id. m. 3. kép 4.
[29] *J. Harmatta:* 10. jz-ben id. m. 89—91.

névalak temetési formulának látszott. Úgy tűnt, hogy *magrio.i.* az elhunyt neve dativusban, *Upsed[os]* a temetés gondozójának neve nominativusban. Most világossá vált, hogy a felirat szövege sokkal bonyolultabb: a temetés gondozójának tizenkétszer bekarcolt neve mintegy keretet alkot az elhunyt neve körül. A felirat hasonló elrendezése az Este-i venét ábécés feliratokon is előfordul[30] s bizonyára valamilyen mágikus jelentősége volt. A felirat elrendezését legáttekinthetőbben rajzban ábrázolhatjuk (13. kép), amelyen a sorok

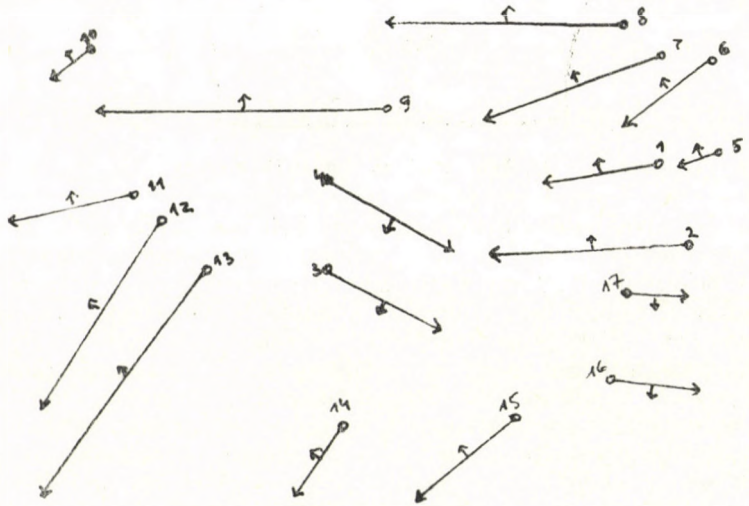

13. kép. A 11. sz. felirat sorainak elhelyezkedése

a sorszámoknál kezdődnek, a körhöz kapcsolódó nyilak az írás irányát, a rajtuk álló kis nyilak pedig a felirat felső részét mutatják. Minthogy a sorok iránya jobb oldalon ellentétes, nyilvánvalóan itt kell keresnünk a felirat kezdetét. Ennek megfelelően a felirat szövegének olvasata a következő lehet:

1. sor	*mego*	7. sor	*ups*$^{r}e^{1}\theta o[.]s.$	13. sor	*up*( )
2	*boio.i.*	8	*uposeθos*	14	*upseθo[s*
3	*ma*	9	*upseθos*	15	*upo[seθos*
4	*grio.i.*	10	*u*( )	16	*up[*
5	*[upseθ]os*	11	*upseθ[os*	17	*da*
6	*[up]*$s^{r}e^{1}\theta os.$	12	*upśeθ[os*		

A 17. sor *da* felirata az edény egy másik részének fényképén[31] szabad szemmel is világosan kivehető (14. kép). Ha az *Uposedos* név sokszoros előfordulását és körben való elhelyezését mágikus jelentőségűnek tartjuk (azaz nyelvi, jelentéstani funkciót nem tulajdonítunk neki), akkor a felirat szövege következő lesz:

mego boio.i. magrio.i. upseθo.s. da

[30] *M. Lejeune:* id. m. 193, No. 3f, 194, No. 3h.
[31] *E. G. Jerem:* id. m. XLII.t.3.

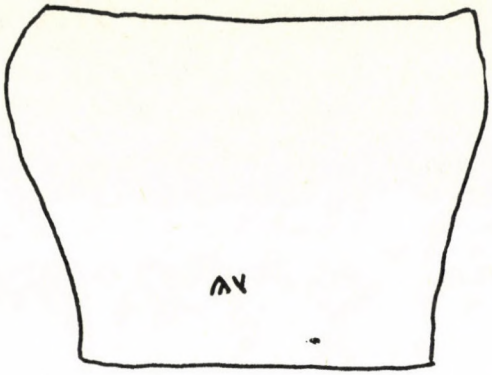

14. kép. A 11. sz. felirat 18. sora

A felirat olvasásához a következőket kell megjegyezni. Az edény felülete meglehetősen szemcsés, durva, egyenetlen. Ez bizonyára megnehezítette a feliratok bekarcolását, de nehézzé teszi elolvasásukat is. A bekarcolás mélysége és erőssége különböző: van, ahol a felület egyenetlensége miatt összefüggő vonás nem is jött létre. Mindebből következik, hogy a pontok megállapítása bizonytalan. Lehet, hogy ott is volt pont, ahol azt nem sikerült biztosan megfigyelni. A feliratok egy részét az edény kiégetése előtt vésték az agyagba, többségüket azonban már a kiégetett edényfelületre karcolták be.

1. sor. *mego e*-je kitöredezett, *go* a 3/3. képen is jól kivehető.

2—3. sor. A *magrio.i.* névalakot a kiégetés előtt karcolták be.[32]

4. sor. A *boio.i.* név *b*-jét a kerek betűváltozattal írták, a függőleges vonás alul is, felül is túlfut a betű kör alakú testén. A bekarcolás mélysége és az első pontnál feldudorodó edényfelület arra mutat, hogy ezt a feliratot is még az edény kiégetése előtt karcolták be felületére.

5. sor. [*upseθ*]*os:* a fénykép szélén csak az]*os* végződés látszik, lehet azonban, hogy az edényen az egész névalak olvasható.

6. sor. Az [*up*]$s^{r}e^{1}\theta os$. névalak a fénykép szélén az *s* betűvel kezdődik.

10. sor. *u*( ) nyilvánvalóan az *Upsedos* név rövidítése.

11. sor. Az *upseθ*[*os*] névben a *θ* a fénykép szélére esik, azonban a név vége rajta lehet az edényen

12. sor. *upśeθ*[*os*]*:* a fényképen látható utolsó betű itt is a *θ*. Ezt a nevet szintén még az égetés előtt karcolták az edény felületére.[33]

13. sor. Az *up*( ) alak biztosan rövidítés, mert a közlés 3/3 fényképe[34] alapján ítélve nem következett utána több betű.

14. sor. Az *upseθo*[*s*] névalakban a közlés 3/4 fényképén a *θ*, 3/3 fényképén pedig az *o* az utolsó látható betű a kép szélén.

15. sor. A fénykép széle sötét s csak az első három betű vehető ki bizonyos mértékben.

17. sor. A *da* betűkről nem állapítható meg biztosan, hogy bekarcolásuk az égetés előtt vagy után történt-e. Éles körvonaluk inkább az utóbbi lehetőség mellett szól.

[32] *Marton E.:* id. m. 34 megfigyelése szerint.
[33] *Marton E.:* id. m. 34 megfigyelése szerint.
[34] *Marton E.:* id. m. 3/3 kép.

Végeredményben az edény feliratának vizsgálata arra az eredményre vezet, hogy eredetileg az égetés előtt egy rövidebb feliratot karcoltak bustrophedon írással az edényre. Ennek szövege a következő volt: *boio.i. magrio.i.* (vagy: *magrio.i. boio.i.*) *upśeθ[os]* „Boios Magrisnak (< *Magrios) Upsedos" (15. kép). Ez tehát szemmel láthatólag ajándékozási felirat volt.

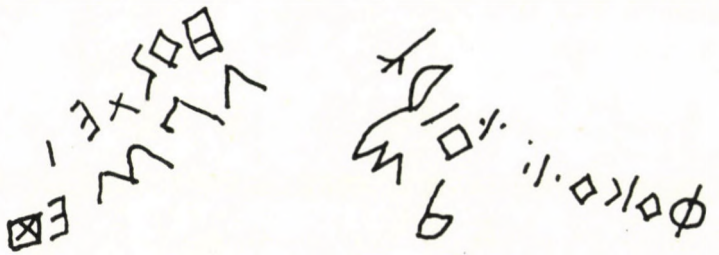

15. kép. A 11. sz. feliratnak az edény kiégetése előtt bekarcolt eredeti szövege

Amikor Boios Magris elhunyt, akkor Upsedos, az edény korábbi ajándékozója és a temetés gondozója átalakította az ajándékozási feliratot temetési feliratttá olyan módon, hogy mágikus keretet hozott létre saját nevéből az elhunyt neve körül[35] s a *mego* névmás és a *da*( ) rövidítés hozzáadásával a felirat stílusát a szakrális szférába emelte. Az így létrejött *mego boio.i. magrio.i. upśeθos* (12×) *da* dedikáció nyilvánvaló értelmezése „engem Boios Magrisnak Upsedos (12×) adott ajándékul". Úgy látszik, hogy a Szentlőrinc-i venét közösségben a dedikációs és a temetési feliratok formulája és stílusa nem vált el olyan élesen egymástól, mint Esteben.

A *da*( ) rövidítés a korábban ismert venét feliratos anyagban csak egyszer fordul elő egy Làgole-i feliratban, tehát a Dunántúlhoz közelebb eső venét területen. E felirat[36] szövege a következő:

A) *ke.l.lo.s. pi.t.* | *ta.m.mniko.s. tole.r. trum* | *usijate.i. dono.m.*
B) *da*( )

Az A) rész értelmezése: „Kellos Pittammnikos hozta Trumusijatisnak az ajándékot." A *da*( ) rövidítés valószínű feloldása a Szentlőrinc-is és a Làgole-i feliratból önként adódik. A Szentlőrinc-i feliratban az edénynek mint a temetés kultikus tartozékának az ajándékozását jelöli, egyébként a feliratszövegnek nem volna értelme, Làgoleban pedig ennek megfelelően a *tole.r. . . . dono.m.* „hozta . . . az ajándékot" kifejezést pontosítja: „kultikus adományként adta." Ennek megfelelően a *da*( ), illetve *d*( )*a*( ) rövidítést *d(onasto)* vagy *d(oto)*

[35] Lehet, hogy a név tizenkétszeres megismétlésének különleges kultikus-mágikus jelentősége volt, mert a 12-es szám Reitia kultuszában is ilyen szerepet játszott, erről *R. S. Conway—S. E. Johnson:* id. m. 87. A név mágikus-kultikus célú háromszori megismétlése előfordul egy Este-i feliraton *(M. Lejeune:* id. m. 207—208 No. 37) is, amelyen a *śa.i.n. ś. śe.i.* betűsor *Śainatis* istennő nevének három különböző rövidítését: *śa.i.n(ate.i.) ś(a.i.nate.i.) ś(a.i.nat)e.i.* tartalmazza. Egy Làgole-i feliratban viszont *Trumusijatis* istennő nevét ismételték meg lerövidített *trumu*( ) *trumu*( ) alakban, *M. Lejeune:* id. m. 268, No. 178.

[36] *M. Lejeune:* id. m. 263, No. 160.

a(ugar) alakban oldhatjuk fel, amelyben *d(onasto)* 'donavit', illetve *d(oto)* 'dedit' a venét feliratokban sokszor előforduló igealakok, *a(ugar)* pedig a 'kultikus adomány' kifejezése, amely előfordul egy Carinthia-i venét feliratban.[37]

VII

E feliratnak nemcsak formája és stílusa, hanem a benne szereplő személyek is figyelmet érdemelnek. *Uposedos* — mint a 19. sír szimbolikus temetkezéseinek feliratával kapcsolatban megállapítható volt — a Szentlőrinc-i venét közösség vezető személyisége lehetett. Érdekes, hogy neve a 20. sír edényén háromféle orthográfiában, rövidített és kiírt változatban *Uposeθos*, *Upśeθ[os]*, *U(pseθos)*, *Up(seθos)* alakokban fordul elő. Ez egyrészt arra mutat, hogy az *Uposedos*, *Upsedos*, *Upśedos* alakok egymás mellett éltek, másrészt, hogy az *Uposedos* név változatait többen írták az edényre vagy ha egy személy írta, annak különleges oka volt, hogy a név általa ismert valamennyi lehetséges változatát használja.

Az elhunyt személy neve *Boios Magris* (< **Magrios*) vagy esetleg *Magris Boios* volt (a bustrophedon írás miatt a nevek sorrendjét nehéz biztosan eldönteni). A *Magris* < **Magrios* alak egy **Magros* névnek lehet a patronymikonja s minthogy a venét személynévrendszer a férfiakat személynevükkel és esetleg patronymikonjukkal jelölte,[38] ebben az esetben az elhunyt személyneve *Boios* lehetne. A venétben azonban a patronymikonok sok esetben személynévvé váltak s így nem lehet kizárni annak a lehetőségét sem, hogy az elhunyt személyneve *Magris* volt, *Boios* pedig a származását jelölő ethnikon. Az észak-itáliai venét feliratokon is előfordul *bo.i.io.s.* személynévként,[39] így talán valószínűbb a *boio.i.* alakot a Szentlőrinc-i feliraton is személynévnek s ennek megfelelően a *magrio.i.* alakot patronymikonnak felfognunk.

Aligha lehet kétséges azonban, hogy a venét *boio.i.* (Dat.), *bo.i.iio.s.* nevek összefüggnek a *Boii* kelta törzs nevével, amellyel a venétek már az i.e. V. század végén megismerkedhettek s hogy e személynév legkönnyebben ethnikai megjelölésből keletkezhetett, azaz az i. e. IV. században a venét feliratokban megjelenő *Boios* nevű egyének valóban kelták (bojok) vagy kelta (boj) eredetűek lehettek. A Szentlőrinc-i feliraton szereplő *Boios Magris* kelta származása mellett szól patronymikonja is. Bár a venétben is ismeretes egy *magtő (magetlon)*, mégis kézenfekvőbb a kelta **magu-* szó *-ro-* képzős **maguro-*

[37] *M. Lejeune:* id. m. 305, No. 248. *Lejeune*: id. m. 264 szerint a pontozás hiánya a *da* olvasatban arra mutat, hogy inkább egy, mint két szó rövidítésével van dolgunk, mert két szó esetében az *a*-nak pontozottnak kellene lennie, azaz **d.a.* írásképet várhatnánk. Ez a megállapítás valóban érvényes az Este-i feliratokra, figyelembe kell vennünk azonban azt a tényt, hogy e felirat nem Esteben készült, hanem Làgoleban, ahol a szókezdő magánhangzó pontozása nem kötelező. Az előforduló esetek közül 11-ben (No. 157 *aviro*, No. 158 *ossoko.s.*, No. 165 *eneijo.s.*, No. 173 *inijoniko* . . . , No. 191 *enov*, No. 199 *inijo.n.ti*, No. 203 *okijai.jo.i.*, No. 211 *aplisiko.s.*, No. 212 *e.s.*( ) *a.rs.petijako.s.*, No. 213 *oppos)* nincs pontozás és csak 4-ben (No. 204 *.o.p.po.s.*, No. 205 *.e.n.no*, No. 211 *.o.p.po.s.*, No. 214 *.ar.bos.)* tették pontok közé a szókezdő magánhangzót. Még az is előfordul, hogy az első szónál kitették (No. 211 *.o.p.po.s.)*, de a másodiknál *(aplisiko.s.)* már elhagyták a szókezdő magánhangzónál a pontokat. Az *augar* szót is pontozás nélkül írták az idézett Carinthia-i feliratban.

[38] *M. Lejeune:* id. m. 44 skk.

[39] *M. Lejeune:* id. m. 202 sk., No. 18.

továbbképzésére, illetve az ebből képzett **magurios* > *magrios*[40] patronymikonra gondolnunk, amely venét területen tovább élt a későbbi *Maguria* nomen-ben s a kelta *Magurius* névben is.

E megfontolások alapján kézenfekvőnek látszik a 20. sírban eltemetett *Boios Magris*-ban kelta, közelebbről boj származású személyt látni, aki előkelő helyet foglalt el a Szentlőrinc-i venét közösségben. Erről tanúskodik, hogy temetésének gondozója maga *Uposedos* volt, aki már korábban is szoros kapcsolatban állhatott vele, s hogy sírja az edényekben leggazdagabb 5 temetkezés közé tartozott.

ADDENDUM

A kézirat nyomdába adása után a 11. sz. felirat további tanulmányozása során még egy további sort sikerült megfigyelni és elolvasni a 11. és 12. sor között. Ennek olvasata *hoste.i.* vagy esetleg *ho.s.te.i.* Az első három betű jól kivehető, bár vonásaik nem élesek. Ez arra mutat, hogy még a lágy agyagba mélyítették be ezt a sort is, amely tehát az eredeti felirathoz tartozott. A *t* vonásainak mélysége kisebb, az *e* baloldali középső ferde vonása alig látható, viszont az *i* az edény felületének sérülésétől balra jól kivehető. Itt nyilvánvalóan a venét *hostis* 'vendég, vendégbarát' szó áll előttünk, amely eddig csak a *ho.s.tihavo.s.* névben volt ismeretes Paduából.[41] A 11. sz. felirat teljes szövege ezek szerint 18 sorból áll (az új sor a 12. sorszámot kapja, a korábbi 12. és a további sorok sorszáma eggyel magasabb lesz) és olvasata akövetkező lesz:

1. sor	*mego*	7. sor	*ups⌜e⌝θo[.]s.*	13. sor	*upśeθ[os*
2	*boio.i.*	8	*uposeθos*	14	*up( )*
3	*ma*	9	*upseθos*	15	*upseθo[s*
4	*grio.i.*	10	*u( )*	16	*upo[seθos*
5	*[upseθ]os*	11	*upseθ[os*	17	*up( )*
6	*[up]s⌜e⌝θos.*	12	*hoste.i.*	18	*da*

Az eredeti, az égetés előtt bekarcolt rövidebb felirat szövege pedig ennek megfelelően a következőképpen rekonstruálható:

magrio.i. boio.i. hoste.i. upśeθ[os
„Magrisnak, a boios vendégbarátnak – Upsedos"

Ez a feliratszöveg arra enged következtetni, hogy Magris előkelő boj bevándorló volt a Szentlőrinc-i venét közösségben s a közösség fejének, Upsedosnak a vendégbaráti oltalma alatt állott, aki ajándékul egy edényt is készített részére és elhunytakor temetésének gondozója is volt. A kicserélt 12., 13. és 15. képek már jelzik a 11. sz. felirat újonnan megfigyelt 12. sorát.

[40] Az *-u-* kieséséről *M. Lejeune:* id. m. 120 skk.
[41] *M. Lejeune:* id. m. 47, 254, No. 137.

BORZSÁK ISTVÁN

A TACITUSI *AGRICOLA* SZÖVEGHAGYOMÁNYÁHOZ

Néhány éve az új Horatius Teubnerianus szülési fájdalmait és örömeit volt szíves megosztani velem a t. Társaság,[1] most Tacitus-munkálataim előhaladtával az Agricola-életrajz szövegkonstituálói gondjainak alkalmi ismertetéséhez kérem türelmüket. Az Agricolát — «a Cornelius Nepos Atticusa után második példáját a tökéletes biographiának, melyhez fogható több nints»[2] — könnyű olvasmánynak, problémátlan szövegnek tartják azok, akik nem ismerik. Justus Lipsius mindenesetre egy másik «kis írásról», a Dialogusról jegyezte meg annak idején, hogy «egyetlen lapja sincs sebhelyek és forradások nélkül» *(nulla pagina sine vulnere et vibice)*, de azért az Agricolában is akadnak «piszkosan sáros» szövegrészek *(caenum et lutum)*, amelyeknek tisztázására még ő sem vállalkozott *(ad* 46,2). Kiváltságos helyet foglal el az *opera minora* közt mégis az Agricola annyiban, hogy az 1902-ben felfedezett jesi-i *(Aesinas)* kódex jóvoltából derekas részét (13,1 *munia*—40,2 *missum)* a IX. századi Hersfeldensisnek itt ránk maradt quaterniója (16 lap = 32 hasáb) hitelesíti,[3] vagyis szövegének megállapításában nem csupán XV. századi másolatokra vagyunk utalva, ugyanakkor ötödfélszáz esztendő tudós erőfeszítéseinek sikereit vagy kudarcait is módunkban áll ellenőrizni.

In medias res: nehéz elgondolnunk, hogy Garanvölgyi Ádám — a Bachhuszárok packázásai elől méhesébe húzódva — vagy a sztregovai oroszlánbarlang remetéje az Agricola akárhány passzusát — bár betéve tudta, — inkább csak érezte, de alighanem rosszul értette. Itt van például mindjárt az első caput rezignált zárómondata: *at nunc narraturo mihi vitam defuncti hominis venia opus fuit, quam non petissem i n c u s a t u r u s tam saeva et infesta virtutibus tempora.* Az első ősnyomtatványok humanista gondozóitól 1852-ig (Fr. C. Wex kiadásáig) nem tudtak mit kezdeni az *incusaturus* tárgyával, éppen ezért csináltak belőle *ni cursaturus*-t (Puteolanus), *ni incursaturus*-t (Beatus Rhenanus), *ni incusaturus*-t (Lipsius), csak az nem jutott az eszükbe, hogy pontot vagy kettőspontot tegyenek mögéje, vagyis a *tam*-mal kezdődő szavakat a hajdani *virtus* elsiratásának, a gondolatmenet végére hagyott keserves sóhajnak értsék.

[1] Vö. Ant. Tan. 28 (1982) 21 skk.

[2] *Budai Ézsaiás:* Régi tudós világ históriája. Debrecen 1802, 522; vö. Stud. Litt. 17 (1979) 14.

[3] Mértékadó kiadása: *R. Till:* Handschriftliche Untersuchungen zu Tac. Agr. und Germ. mit einer Photokopie des Codex Aesinas. Berlin 1943. — Az egész Hersfeldensis-kérdést alaposan felkavarta *D. Schaps:* The found and lost MSS of Tac. Agr. Class. Phil. 74 (1979) 28 ff, de vö. *F. Römer* kutatási beszámolójával: AAHG 32 (1985) 177.

Egy ponton vagy vesszőn múlik Calgacus, a római *imperium* bűneit ostorozó brit vezér egyik vádpontjának értelmezése is. A közkézen forgó szöveget idézem (32,1—2): A gyülevész római sereg csak akkor nem fog az első csapásra szétszéledni, ha az idegen uralomnak vérükkel adózó gallokat, germánokat, sőt briteket *fide et adfectu teneri putatis. Metus ac terror sunt infirma vincla caritatis, quae ubi removeris, qui timere desierint, odisse incipient.* Mindez szép és világos, csak az a baj, hogy a kéziratokban a *metus ac terror* után következő *est*-et Beroaldus «javította» *sunt*-ra (1515), és ebben majdnem minden kiadó követte; Wex, Reitzenstein, legújabban Delz *nem, — rectissime*, fűzhetjük hozzá. A hagyományozott szöveg helyes értelmét kellő nyomatékkal kell érzékeltetni: *nem fides et adfectus* köti őket, — *fides et adfectus deest, at metus ac terror est.* Az pedig nem pozitív kötelék, csak a gyűlöletes zsarnokság eszköze *(oderint, dum metuant!)*, ami a rettegés megszűntével gyűlöletet szül.

Jól példázza az *eloquentissimus auctor* tollából folyó életrajz szónokiasságát a Ciceróra (De or. III 12) emlékeztető *epiphónéma*, a ravatalon képzelendő após utolsó megszólítása (45,3—5): *T u vero felix, Agricola . . . Ut perhibent, qui interfuere novissimis sermonibus t u i s, . . . libens fatum e x c e p i s t i, tamquam . . . innocentiam principi d o n a r e s. Sed mihi filiaeque e i u s (t u a e* Cornelissen; om. Rhen.) . . . *auget maestitiam, quod . . . non contigit, . . . nobis ante quadriennium amissus e s t (es* Rhen.) . . . *Omnia superfuere honori t u o; paucioribus tamen lacrimis compositus e s, et novissima in luce desideravere aliquid oculi t u i.* A második és harmadik személy egységesítésének erőszakolása helyett gondoljunk inkább a szónokló vőre, amint a búcsúztatás végszavaiban — képzeletben — hol a halotthoz, hol a gyászolók felé fordul. (Helyesen utal Ogilvie kommentárja[4] a Calgacus-beszéd hasonló *variatio*-jára, 32,3: *inveniemus — agnoscent Britanni.)*

Ennyit a központozásról, vagy az író szándékait hanglejtésben, gesztusban érzékeltető *hangos* olvasás fontosságáról. Most egy-két példát annak bemutatására, hogy a bevezetésben (3,3) említett *incondita ac rudis vox* csak afféle szerénykedő formula-e, vagy az elsőkönyves író őszinte vallomása. Megint a Rhenanus (1533) óta öröklődő szöveggel kezdem a britanniai hódítás kezdeteinek leírását (14,1): *quaedam civitates Cogidumno regi donatae (is ad nostram usque memoriam fidissimus mansit) vetere . . . populi Romani consuetudine, u t haberet instrumenta servitutis et reges.* Így sem egyszerű mondat, hát még ha visszaállítjuk a kódex-hagyományt: *civitates donatae (. . .), ut — vetere . . . p. Romani consuetudine — haberet . . . et reges.* Az érdemes (fentebb már említett) Wex[5] azért fogadta el Rhenanus szócseréjét, mivelhogy *alioquin deesset subiectum grammaticum.* (Közbevetőleg: Nissen *haberentur*-ral próbálkozott.) Nos: az alanyt mindenképpen az előzményekből kell kihámoznunk, és az csak *populus Romanus* (véletlenül sem Cogidumnus) lehet, de a tagadhatatlanul körülményesen összeskatulyázott mondat így is, úgy is döcög,[6] és akkor inkább maradjunk a Hersfeldensisszel hitelesített hagyománynál: *incondita vox.*

[4] Corn. Taciti *De vita Agricolae*, ed. by *R. M. Ogilvie* and † *Sir Ian Richmond*. Oxford 1967, 311. Az egyik Germanicus-beszéd problematikus megszólításához (Ann. I 42,3 *primane et vicesima legiones . . .*) vö. Gnomon 56 (1984) 400.

[5] C. Corn. Taciti *De vita et moribus Cn. Iulii Agricolae liber*. Rec. et commentariis enarravit *Fr. C. Wex*. Brunsvigae 1852. 89.

[6] Apparátusunkban párhuzamként a Horatius-paradosisnak hírhedten nehéz mondatszerkezetére hivatkoztunk: C.III 5,13 sqq.

Még körülményesebb a 16,4. mondat (a közkeletű változat szerint): *Trebellius* (Agricola egyik dicstelen elődje), *fuga ac latebris vitata exercitus ira, indecorus atque humilis, precario mox praefuit, ac velut pacta (facta* Hersfeld.) *exercitus licentia ducis salute, [et] seditio sine sanguine stetit.* A hagyomány eleve zavaros lehetett, mert már a Hersfeldensis korrektora magyarázkodásra kényszerült (a lap alján): *pacti exercitus licentiam, dux salutem,* — ami nyilván elfogadhatatlan. Szerintünk nincs szükség az *et* kirekesztésére,[7] annál inkább az írásjelek átgondolására, és akkor a szöveg így hangzanék: *Trebellius, . . . indecorus atque humilis, precario mox praefuit* (vessző nélkül!) *ac velut pacta . . . salute,* (vessző!) *et seditio sine sanguine stetit.*

Sok fejtörést okozott és rengeteg találgatásra adott alkalmat az állítólagos megmérgezéshez fűzött tacitusi megjegyzés (43,2) is: *nobis nihil comperti affirmare ausim.* Legutóbb H. Heubner[8] — Ogilvie hagyománymentését elutasítva — még egy Koestermann-konjektúrát *(ad* Hist. IV 12,3) is elfogadott, hogy saját ötletét *(⟨quo⟩ adfirmare ausim)* ezzel is valószínűsítse: *perperam et supervacaneo,* mivel a nem könnyű hely azért minden bolygatás és betoldás nélkül is magyarázható: «nichts davon, was uns aufgedeckt wurde, würde ich als sicher zu behaupten wagen.»[9] Hát ez bizony *incondita ac rudis vox.*[10]

Mihez folyamodjunk akkor, ha a *consensus codicum* nem elégíti ki az újkori kiadókat? Agricola ígéretes pályakezdése kapcsán a britanniai helyzet válságos voltáról olvassuk (5,2): *trucidati veterani, incensae coloniae, intersaepti exercitus* etc. Az egybehangzóan hagyományozott *intersaepti* olvasatot újabban csak Ogilvie, Forni és Till tartotta meg, a többiek Puteolanus *intercepti*-emendatióját fogadják el. Elgondolkozhatunk Koestermann apparátusának olvastán: «*lect. def. Verdière aliique coll. Hist III 53,1 intersaepta Germanorum Raetorumque auxilia, fortasse recte.*» R. Häussler[11] joggal marasztalja el Koestermann (és követői) «manírját»: «man sollte entweder den Mut haben, seine Konjekturen in den Text zu setzen, oder die kleinen wehmutsvollen Narzissmen auch aus dem App. heraushalten.» A szövegkritikai problémát nem intézhetjük el Heubner fölényes módján *(ad loc.,* p. 20): «die zum Entsatz anrückende IX. Legion . . . wurde *nicht abgeschnitten,* sondern *abgefangen.*» Csakhogy *intersaepti exercitus* (többes számban, mint előtte *coloniae)* nem jelenti a IX. legio «elvágását», sem majdnem teljes «elfogását», hanem — pregnáns módon — bárminemű felmentő sereg felvonulási útjainak *elzárását,* úgy, amint ezt Liviusban, a Sutrium felmentésére siető Camillus akciójáról (VI 9,7) olvassuk: *Furius et Valerius partem oppidi iam captam ab Etruscis invenere, ex parte altera i n t e r s a e p t i s i t i n e r i b u s aegre oppidanos vim hostium ab se arcentes.* Tacitus Livius-ismeretét szükségtelen bizonygatnunk (vö. Agr. 10,3), a sutriumi rendcsinálás *(Sutrium ire:* Plaut., Cas. 524) különben is szólásmondás volt. De ha valaki a liviusi párhuzamot mégis elvitatná, felhívjuk figyelmét a közvetlen folytatásra (5,3 *nec minus periculum ex magna fama, quam ex mala),* amelynek kihegyezett fogalmazása bajosan képzelhető

[7] *Till* ellenében; vö. i. m. 48 sk.
[8] Rhein. Mus. 116 (1973) 362.
[9] Vö. Gymn. 92 (1985) 553 (Heubner Agr.-kommentárjának recenziójában).
[10] *R. Häussler* (K. Büchner Agr.-fordításának átdolgozásában, Stuttgart 1985, 300) az első írás «merészségeit» emeli ki.
[11] I. m. 301.

a liviusi folytatás, vagyis Manlius Capitolinus demagógiájának leírása (VI 11,7 *famae magnae malle, quam bonae esse)* nélkül. Vagyis Livius segít a hagyományozott szöveg megvédésében: Puteolanus emendatióját bízvást mellőzhetjük.

A következő (6.) caput elején megint csak egyetlen betű dolgában kell igazat tennünk: *hinc* (vagyis Britanniából) *ad capessendos magistratus in urbem degressus* vagy *digressus* házasodott-e meg Agricola? *(degressus* E *dęgressus* A *digressus* B.) Elkedvetlenítő az az összevisszaság, amelyet a kiadásokban találunk. Újabban — helyesen — a *degressus*-t részesítik előnyben, de pl. Heubner kommentárjában nincs sok köszönet: «*degredi = abire* nur Tac.» (néhány ide nem illő hellyel és szakirodalmi utalással). Az *ē/ī* összetévesztésére akárhány példát hozhatnánk fel; a *đ* rövidítés[12] felbontása ugyanúgy idézhetett elő félreértéseket, akárcsak a *p̄, ṕ*[13] stb., de itt más rólvan szó. Brelich Angelótól tanultam meg, hogy Magyarország bármely pontjáról *fel*jövünk Pestre; Rómából is; de Rómába *le*megy az ember. (Vö. a *deducere* jelentésfejlődésével; a kommentárok tévesen magyarázzák az Annalesnek azt a helyét is, ahol a Germaniában elnyerhető babérkoszorú *deportálásáról* olvasunk: II 26,4.) Summa summarum: római ember Britanniából *lefelé* megy haza, diadalmenetet a Capitoliumra is *lefelé* vezet, diadaljelvényeket ugyanígy bárhonnan *lefelé* visz haza, hogy Iuppiter Optimus Maximus templomába *fel*vihesse és ott *le*tehesse.

Ugyanebben a fejezetben egy másik betű is szemet szúrt, de nem nekem, hanem az angol J. G. Griffiths-nek, aki[14] a Nerótól elherdált fogadalmi ajándékok (6,5 *dona templorum) d*-jét *b*-re változtatta volna, — teljességgel fölöslegesen. Erről egy másik, ugyanennyire fölösleges konjektúra jutott az eszünkbe: D. O. Ross[15] a Hannibal ticinusi buzdítóbeszédében olvasható *legeltetést* (Liv. XXI 43,8 *pecora consectando) dicsőséghajhászásnak (decora consectando)* próbálta magyarázni, nem tudván a mintául szolgáló Nagy Sándor-vulgata kecskebőrös hegyipásztorairól (Arr. VII 9,2).[16]

Most térhetünk rá arra a kérdésre, hogy a Nagy Sándor-hagyomány vizsgálata során megismert különleges frazeológia[17] segíthet-e az Agricola szövegének megállapításában. Rég volt, hogy egy Curtius Rufus-helynek (IX 2, 9 . . . *arduum videbatur; . . . cupido famae nihil invium, nihil remotum videri sinebat)* meglepő párhuzamára bukkantam az Agricolában, Suetonius Paulinus «huszáros» monai partraszállásának leírásában (18,4): *obstupefacti*[18] *hostes nihil arduum aut invictum crediderint sic ad bellum venientibus.*[19] A hasonlóságok, sőt azonosságok láttán a vitatható *invictum* helyett *invium* olvasását javasoltam, és ezt készülő kiadásom apparátusában is benne hagytam. A szövegbe azért nem iktatom, mert a Hersfeldensisben is világosan *invictum* áll (persze a feltételezett rövidítést már a Hersfeldensis elődjének másolója is hibásan érthette). A Nagy Sándor-hagyomány állandó szólamainak az Agri-

[12] Vö. *W. M. Lindsay:* Notae Lat. p. 43.
[13] Vö. *L. D. Reynolds—N. G. Wilson:* Scribes and scholars.[2] Oxford 1974. 202.
[14] Class. Quart. 22 (1977) 437.
[15] Class. Phil. 72 (1977) 315.
[16] Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 61.
[17] Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 193 skk.
[18] A meglepett barbárok «elcsodálkozása» is a Nagy Sándor-historiográfia kellék-tárából való, vö. pl. Nearchos (Jac. 133), F 1, 20,2.
[19] Vö.: Zum Zeitansatz des Curt. Ruf. Prolegomena to the Sources on the Hist. of Pre-Islamic Central Asia (ed. by *J. Harmatta*, Bp. 1979), 31,18.

cola szövegében itt-ott kitapintható «fészkei» (4,3 *vehementius quam caute;* 5,3 *intravit animum . . . cupido;* 8,2 *labores et discrimina,* vö. 18,5 *labor et periculum,* 33,2 *patientia ac labore;* 10,4 *tunc primum invenit domuitque;* 17,2 *locorum difficultates;* 23 *percurrere,* opp. 38,3 *lento itinere;* 25,1 *victus Oceanus;* 27,1 *inveniendum terminum;* 33,6 *in ipso terrarum ac naturae fine cecidisse;* 44,3 *medio in spatio integrae aetatis ereptus* etc.) szinte bizonyossá teszik javaslatunk megalapozottságát.

Egy klasszikus szöveg gondozásának — vagy elvadulásának — több évszázados folyamatát, a rengeteg sikerületlen «javítási» kísérletet látva Aug. Boeckh statisztikája jutott az eszünkbe, aki annak idején az érdemleges és időálló konjektúrák hányadát 5 százalékra becsülte.[20] Ez nagyjából a gőzmozdony energiahasznosításának felel meg. Annál megnyugtatóbban hathat annak számbavétele, hogy a Hersfeldensisnek — mint említettük — 1902-ben felfedezett néhány lapja *hány* korábbi javaslatot hitelesített. Íme néhány példa: Britannia népei a Boudicca-felkelés előtt a fegyveres összecsapás eshetőségeit latolgatták (18,4): *plus impetus f e l i c i b u s, maiorem constantiam penes miseros esse.* Érthető, szép mondat, de a *felicibus* szó a XV. századi másolók tollában maradt, és a találgatások áradatában csak a prágai R. Novák javasolta azt a pótlást 1882-ben, amelyet húsz évvel később a jesi-i kódex igazolt. A 17,2. mondat hiányzó kezdőszavát *(s u b i i t sustinuitque molem Iulius Frontinus)* ugyanígy sejtették meg ketten is (Weissenborn és Halm). Gyógyíthatatlannak látszott a britanniai visszaélések leírása (19,4): a beszolgáltatásra kötelezett őslakosok *per ludibrium . . . emere ultro frumenta ac l u d e r e* (a *ludibrium* után!) *pretio cogebantur,* és íme Wex *luere* konjektúrája helyesnek bizonyult! A 27,2. mondatból kifelejtett szavakat *(se victos)* többen is kerülgették, míg a Hersfeldensis fényes elégtételt szolgáltatott nekik az okoskodók ellenében.

Ide kívánkozik két mulatságos, de nem tanulság nélkül való példa is, amikor nem a Hersfeldensis XV. századi másolói, hanem a friss másolatok nyomán készült incunabulumok gondozói jártak el gondatlanul. Az Agricola buzdítóbeszéde előtti mondatból (33,1 *cum Agricola quamquam laetum . . . militem accendendum adhuc ratus, ita disseruit)* a Puteolanus-féle ősnyomtatványban kimaradt az *accendendum* szó, de Grotius elmés konjektúrája segített a helyzeten: *militem adhortatus.* Fentebb már volt szó a 32,1. mondatról. Itt *(metus ac terror est* előtt) a vérükkel adózó népek *(Gallos et Germanos et Britannorum plerosque)* felsorolása után következő megengedő szerkezetből *(licet dominationi alienae sanguinem commodent)* Puteolanus 3. kiadásában (Venetiis 1497) kiesett a *licet* szó: hinc Rhenanus *commodantes* coniecerat, és a mondat értelme úgy-ahogy mégis helyreállt.

A következő beteg hely orvoslását nem logikai, hanem időrendben ismertetem. A 20. caput zárómondata a modern kiadásokban így hangzik: Agricola mindjárt helytartóságának első évében látványos sikereket ért el a provincia megbékéltetésében; *tanta ratione curaque* járt el, *ut nulla ante Britanniae nova pars ⟨pariter⟩ inlacessita transierit.* (A *pariter* kiegészítést Weissenborn ajánlotta, *pars* után íráslélektanilag indokolhatóan; ⟨*perinde*⟩ Ritter; a régebbi kiadásokban *sic* vagy *ita.)* Ebbe a szövegrendezésbe mindenki beletörődött

[20] Vö. *Vári Rezső:* A class.-phil. encyclopaediája. Bp. 1906, 317.

(én is),[20/a] amikor edinburghi kollégánk, Kenneth Wellesley, egy levelében annak a gyanújának adott kifejezést, hogy a hagyományozott *inlacessita* szó első két betűje — *in* — esetleg *m*-nek, azaz a *minus* félreértett és egybeírt rövidítésének volna olvasandó, ill. értelmezendő, és akkor minden kiegészítés fölösleges. Tetszett az ötlet, és az apparátusba mindenképpen bekerült volna, amikor a szöveg konstituálása és az előzmények átvizsgálása közben a már többször említett Wex kiadásának «De emendanda librorum scriptura» c. bevezetésében (p. 52) egy további javaslat *(illa illacessita)* körülményes indokolása után váratlanul még egy, a továbbiakban elejtett pótjavaslatra bukkantam: «Alioquin adstipularer illis, qui *magis illacessita* aut *minus lacessita* scribi voluerunt.» Vagyis Wex jó százhúsz évvel megelőzte Wellesleyt. Most már ketten sejtették ugyanazt. Számomra ez a sejtés akkor vált bizonyossággá, amikor a Dialogusban (27,1) egy árulkodó dittográfiát találtam: a hagyományozott (értelmetlen) *miratus iratus*-t C. F. W. Nissen tisztázta (A. Gudeman Dialogus-kommentárjának 2. kiadásában, 1914-ben) hasonló módon *minus iratus*-nak. (Itt persze elképzelhető az is, hogy a szórakozott librarius — sietében — az *iratus*-ra pillantva másolta a *minus*-t *miratus*-nak.)

Lássuk most a Calgacus-beszéd kezdőmondatát (30,1) J. Delz friss kiadása szerint: . . *magnus mihi animus est hodiernum diem consensumque vestrum initium libertatis toti Britanniae fore; nam et universi* + *coistis et* + *servitutis expertes* etc. A Hersfeldensisnek cruxok közé foglalt szavait Delz az apparátusban megkérdőjelezi és a kérdéses részt magyarázatképpen hozzávetőleges pontossággal le is nyomtatja: *co/ /tis et*, majd megjegyzi: quid sub rasura aut macula lateat, incertum. A toledói másolat (T) készítője mindenesetre *colitis et*-et olvasott, a két másik XV. századi kódex (A = Vat.3429; B = Vat.4498) librariusa pedig kényelmesen kihagyta, akárcsak a régebbi nyomtatványok — egészen az Aesinas szövegének közrebocsátásáig. Ha most az Aesinas fényképmásolatát szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy a pergamenlap szennyeződése alatt a *co* utáni betű valóban elmosódott, de az olvasható *-tis* szótag előtti hosszú *s* nagyobbik része jól kivehető. A magunk részéről Delz óvatosságát túlzottnak érezzük. Apparátusunkban az *universi coistis* olvasat indoklásaként egyrészről a Boudicca-féle felkelés kitörésére utaltunk (16,1 *sumpsere universi bellum)*, amikor a britek minden *diversitas*-t félretéve, akkor is *viribus unitis* fogtak fegyvert, másrészről — a példás egyetértés dokumentálása végett — a Monumentum Ancyranum tudatosan megválasztott fogalmazásaira hívtuk fel a figyelmet: *universi cives uno animo* csatlakoztak Octavianushoz (9); *cuncta ex Italia coeunte tanta multitudine* (10) stb. Vagyis szükségtelen a crux desperationis.

Az eddigiekből — de különben is — nyilvánvaló, hogy egy szövegkiadó soha sincs megelégedve elődeinek teljesítményével, mégpedig annak pontos tudatában, hogy az ő sorsa is ez lesz. Mi az, amire a figyelmének még ki kell terjednie, és mi az, ami már fölösleges? Szőrszálhasogatás-e pl. annak szóvátétele, hogy az Agricola legutóbbi kiadója egyszer sem tüntette fel a többször előforduló *occasio* szónak a Hersfeldensisben következetesen megfigyelhető

[20/a] Egyelőre nem találom az eredetét annak a fonák megoldásnak, amelyet W. Boetticher régi fordításában (Phaidon-kiadás, az 1864. évi átdolg. nyomán) olvasunk: « . . . mit so grosser Umsicht und Sorgfalt, wie kein neueroberter Teil Britanniens. (21.) Unangefochten *(inlacessita!)* verging *(transierit?)* der folgende Winter . . . »

«helytelen» *(occansio)* írását?[21] Szerintünk ez az apróság is beletartozik a Tacitus-szöveg hagyományozásába: az ún. Appendix Probi nem ok nélkül figyelmeztette olvasóit (GL IV 198,21): *occasio, non occansio.*

Még két észrevétel: a Tacitus-életmű töredékességének egyik esetleges okára — ti. az arisztokrata író szuverén zsidó-, ill. kereszténységére — gondolva megkérdezhetné valaki, hogy a «kis» írások szöveghagyományában akad-e a középkori másolók ellenkező előjelű érdeklődésére valló indicium? Nem sok, de akad. Ide vonhatjuk pl. a döntő csata leírásának azt a mozzanatát, amelyben a gazdátlan lovak megvadulásáról van szó (36,3 *exterriti sine rectoribus equi).* Itt a folyamatos írásmódnak *(scriptura continua)* a Hersfeldensisben is megfigyelhető nyomaiból *(inerectoribus)* R. Till[22] a szerzetes másolónak holmi *erector*-elképzelésére következtetett *(erectores altaris* etc., vö. Thes. V 2, 746, 38 sqq.). Ennél valamivel többet mond a római veszteségek számbavétele során említett Aulus Atticus (37,6), akinek a nevéből — ugyancsak a *scriptura continua* téves feloldása révén *(quis* után) — *Saulus* sikeredett (Hasonlóképpen került a Dialogus egyik kéziratának margójára az *oratorum* szó magyarázásának örvén az *oratorium:* 33,6.)

Végül az emphatikus búcsúszavak közben felhangzó önvádak merész zeugmája (45,1): *nos Maurici Rusticique visus, nos innocenti sanguine Senecio perfudit.* A költői fogalmazás merészségét időről időre szelídíteni próbálják — mintha nem volna elegendő párja Tacitus későbbi írásaiban is. Legutóbb Delz a *visus* alanyt *notavit* állítmánnyal egészítette volna ki,[23] majd kiadásában lacunát jelzett, szerintünk teljességgel szükségtelenül. A számtalan korábbi *tentamentum* közül egy hazai kísérletet — *pietatis ergo* — mégis megemlítünk: Ring Mihály[24] a *visus* után a *pudore* határozót iktatta a szövegbe, azzal az indokolással (helymegjelölés nélkül), hogy a *pudore perfundere* kifejezés Liviusban is előfordul. Elő bizony: Scipio hispaniai önmegtartóztatásának emlékezetes előadásában (XXVI 50,9) a boldog vőlegény van *pudore et gaudio perfusus*-nak ábrázolva. Ez is fölösleges, de tagadhatatlanul szellemes és a római irodalom alapos ismeretéről tanúskodó, eredeti konjektúra, amelynek feleelevenítésével áldozni szerettünk volna a jobb sorsra és különb megbecsülésre érdemes kutató — Ábel Jenő diákkori mentora — emlékének.

Ami pedig akár korábbi Horatius-, akár mostani Tacitus-tanulmányainkban az elődeinkkel folytatott vitázást illeti, merészségünket mentse a *hallgatag* szerző minél hitelesebb megszólaltatására irányuló igyekezetünk. Az ő szavaival (Ann. III 55,5): *haec nobis in maiores certamina ex honesto maneant.*[25]

[21] Vö. Gnomon 58 (1986) 24.
[22] I. m. 68.
[23] Mus. Helv. 27 (1970) 234,43.
[24] Magyarázatos Agr.-kiadásában, Pest 1871, 64.
[25] Vö. *Fr. Ferd. Schwarz:* Kritische Marginalien. Arcadia 18 (1983) 303.

BORZSÁK ISTVÁN

KLASSZIKUS KÉZIRATOK MÁSOLÁSI HIBÁI
MINT A VULGÁRIS LATIN MEGISMERÉSÉNEK EGYIK FORRÁSA*

Több mint ötven éve olvastam az első szakkönyvben, amelyet az Eötvös Collegium áldott polcairól a kezembe vettem, a Gercke-Norden-féle Einleitungban (I 184) P. Kretschmer megállapítását: «Unsere Quellen für das Vulgärlatein sind (u.a.) die Fehler der Abschreiber in Handschriften.» Magától értetődő megállapítás, éppen csak nem a tanulmányaik kezdetén botladozóknak, sőt — ötven esztendő elteltével bevallhatom: — nem is minden klasszikus filológusnak. A romanisták testvérdiszciplinájának nevében nem nyilatkozhatom.[1] Tény az, hogy pl. Horatius kutatója a monumentális Keller—Holder-féle kiadás (I² 1899) külön kötetnyi előszavában, majd kimeríthetetlen gazdagságú apparátusában valósággal dúskálhat, ha van érzéke és türelme a «hibás» olvasatokban rejlő nyelvtörténeti tények felismeréséhez. Ezeket a megfigyeléseket az új (1984-ben megjelent) Horatius Teubnerianus előmunkálatainak folyamán, amikor pl. a horatiusi szöveghagyomány nyelvi szubsztrátumának kérdését vizsgáltam,[2] igyekeztem hasznosítani. Akkori eredményeimet most nem szándékozom ismételgetni, hasonlóképpen azokat sem, amelyekre a Horatius-scholionok és egyáltalán a horatiusi szöveg hagyományozásának kérdéseit vizsgálva jutottam.[3]

Azokhoz a szolid nyelvtörténeti és paleográfiai megfigyelésekhez képest, amelyeket Keller és Holder Horatius-kiadásának forgatói hálásan hasznosíthatnak, E. Koestermann Tacitus-kiadásának (I 1960, p. VII sqq.) felületessége tagadhatatlanul visszaesést mutat. Koestermann a Tacitus-hagyományban megfigyelhető «*permutationes litterarum*» kérdését nagyvonalúan azzal vélte elintézhetőnek, hogy a jámbor másolók az archetypus majuszkula-, illetőleg a későbbi századok összetéveszthető minuszkula-betűit nem mindig tudták megkülönböztetni (p. IX: librarius quidam temporum priorum litteras archetypi maiusculas formarum similitudine deceptus non recte distinguebat). Így szembesítette pl. a Mediceus I (Cod. Laur. 68,1) *papuli* (Ann. 1,35,1) vagy *pellantem* olvasatát (2,44,2) a helyes *pabuli*-val, ill. *bellantem*-mel, jóllehet a két betű — *p*/*b* — a nevezett IX. századi kéziratban ugyanúgy nem téveszthető össze egymással,[4] mint Koestermann egyéb példáinak betűi: *ueneficia* —

* Elhangzott a pécsi nemzetközi vulgáris és késői latin nyelvészeti kollokviumon, 1985. szeptember 3-án.

[1] *Herman József* (mintaszerű francia nyelvtörténetében, Bp. 1966, 34) szintén hangoztatja a szóbanforgó forráscsoport fontosságát.

[2] *Borzsák István:* A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveghagyományban. Ant. Tan. 23 (1976) 82 skk. = Acta Ant. Hung. 23 (1975) 319 skk.

[3] Vö.: Acta Ant. Hung. 25 (1977) 417 skk.

[4] Ennek szemléltetéséül utalok az Auctores Latini-sorozat XIII. (Tac. Ann. I—III.) kötetének I. mellékletére, vagy a Laur. 68/2. kódexnek pl. *R. Merkelbach—H. van Thiel:* «Lateinisches Leseheft»-jében (Göttingen 1969, 12. tábla) ellenőrizhető írásképére.

beneficia (4,8,13), *monumentis — munimentis* (1,3,5, fordítva: 2,22,1), *nomen — numen* (1,73,2), *loco — luco* (2,25,1, vö. 3, 61,1) stb. Ne hallgassuk el, hogy Koestermann kiadó-utódja (H. Heubner, 1983) ugyanezeket a betűtévesztéseket apparátusában jórészt nem is jelzi (valamennyinek a jelölése persze nem is volna kívánatos). Ugyanezt találjuk az Annales második felében (Med. II = Laur.68,2 saec. XI) is: Koestermann egyetlen szóval sem magyarázza az olyan íráshibákat, mint pl. *uegento* (14,50,1, *Veiento* helyett), *Iestus* (15,37,3, *gestus* helyett), *habitum* (11,35,1, *avitum* helyett), *nobis* (13,37,4, *novis* helyett), *credentibus* (13,30,1, *Cretensibus* helyett, corr. Nipperdey), *nossent* (14,64,3, *noscent* helyett), *consilium* (15,22,1, *concilium* helyett; gyakori hiba fordítva is), *rex* (11,10,4, *res* helyett), *iusta* (12,49,1, *iuxta* helyett) stb.

Legutóbb — a stuttgarti Teubner-sorozatban nemrég megjelent «kis» tacitusi írások recenziójában (vö. Gnomon 58 [1986] 21 skk.; magyar változata: Ant. Tan. 33 [1987 –88].) — alkalmunk nyílt a Tacitus-paradosis néhány problémájával kapcsolatban állást foglalnunk: olyan megfigyeléseket is tettünk, amelyek elválaszthatatlanok mostani előadásunk tematikájától. Ezeket megint csak nem ismételjük el; inkább azokat a nem egykönnyen rendszerezhető észrevételeinket terjesztjük elő megvitatásra, amelyekre a *liviusi* szöveghagyomány ilyen célzatú átvizsgálása során jutottunk.[5]

A szinte áttekinthetetlen anyag összehordása közben az volt az érzésünk, ami a pataviumi történetírónak lehetett, amikor a harmadik decast befejezte és még mindig csak a második pun háború másnapjánál tartott: minél tovább gázolunk a végeláthatatlan liviusi tengerben, egyre mélyebb a víz, egyre halványabb a remény, hogy valaha is kilábolunk belőle. A bőségnek ebben a zavarában csak akkor igazodhatunk el, ha anyagunkat és céljainkat — lehetőleg a *ratio* jegyében — korlátok közé szorítjuk. Le kell pl. mondanunk bizonyos paleográfiai jelenségek tárgyalásáról (amilyen pl. a könnyen összetéveszthető *leuiter — leniter, tantis — tacitis, duo cos. — dilocos*, vagy a *habeant* torulásai: *li abeant*, majd *libeant, clariorem — clamorem, iniectum — infectum, index — iudex, inventa — invecta, gladiis — cladis, minus — unius — nimis, inulta — invita, usitata — visitata* stb.); le az egykori *scriptura continua* hibás tagolásának következményeiről, mint pl. 27,35,8 *ne crescendi — nec rescindi*, 27,37,2 *Minturnis aedem — menturni s(a)edem*, 28,9,1 *gesta sunt — gestas uni*, 28,39,21 *comiter — cum iter*, 36,28,6 *ni propere — impropere* stb., vagy — ami különösen fájdalmas: — a Horatius-kiadó Kellertől ún. *documenta stultitiae*-ról, amelyek a kódexek vagy tudós apparátusok szemrontó kibetűzgetését oly jótékonyan fűszerezik. Csak három szívderítő példát említek: 4,49,7 és 5,16,1 a Regillus-tó melletti győzelem szerzőjének, A. Postumiusnak *Regillensis* mellékneve helyett ennél «vallásosabb» változatot (Postumius *Religiensis)* találunk; 3,52,1 a Duil(l)ius név tárgyesete helyett úgyszintén *(diluvium)*, vagy 36,31,12 *Hieroclen* helyett *H(i)eroden*-t.[6]

Más lapra tartozik pl. az olyen félreértés-sorozat, mint *Tubero* (30,40,5) — *tuvero — tu ů*, sőt *tum vero*, vagyis a *b/v* hangváltozás következményei, — mint a későbbi görögségben ῥάβδους helyett ῥαυδους (Kretschmer, 169).

[5] Tekintettel a bemutatandó szöveghelyek, ill. kéziratok keletkezésének időbeli különbségeire (az V. századtól a XV.-ig), a késői és vulgáris latin jelenségek tárgyalása során itt-ott bizonyos újlatin elemek is óhatatlanul szóba fognak kerülni.

[6] Vö. *O. Keller* mulatságos listájával (a Horatius-kéziratok «isteneS» elírásairól): Epilegomena II 319.

Így találunk pl. *Labicos* (2,39,4; 3,7,3 *Labicanos*, 7,11,3 *Labicano* stb.) helyett éppen a jobb kódexekben akárhányszor *Lavicos*-t. Ehhez jegyezte meg az oxfordi kiadó (R. S. Conway): quod semel monuisse satis erit. Valóban lehetetlenség volna a *b/v* összetévesztésének valamennyi esetét feltüntetni, mint pl. *Vestini — bestini*, *Naevio — naebio*, *navis — Nabis* (és természetesen fordítva), *novis — nobis* (és fordítva), *bini — vini*, *acervus — acerbus*, *belli — velli*, *inambulavit (-bit)*, *recusabit (-vit)*, *epulaberis (-veris!)* stb. A Codex Puteanus (Paris.5730 saec.V) záró megjegyzéseiben (a második kéz jóvoltából) rendszeresen *recognobi* (és nem *recognovi*) ismétlődik.

Kapcsolódva a *nobis/novis* változatok *b/v*-tévesztéséhez, most a *vobis*-ra gondolva a *voveo* igének hibásan írott alakjai közül mutatunk be néhányat. Az imént említett Puteanusban (30,2,8) *vovisset* helyett egy későbbi kéz *uobisset*-et írt. Más jellegű hiba *vocet* (10,36,11) — az értelem kívánta *vovet* helyett. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a másolónak a szó leírásakor a nem sokkal előbb látott (vagy hallott) *voce* járhatott az eszében: *consul voce clara templum Iovi Statori vovet*. Másutt (5,22,7) három hasonló szó (*vota*, *vocaverant* és *voverat*) közeli szomszédsága idézhette elő a hasonló hibát. Tarquinius Superbus első uralkodói tényked ésének leírását (1,55,1) könnyen helyesbíthetjük: *primum* (sc. negotium erat), *ut Iovis templum . . . monumentum regni sui . . . relinqueret: Tarquinios reges ambos vovisse, filium perfecisse*. A legjobb kéziratokban felbukkanó *voluisse* olvasatra (ugyanígy 2,20,12!) Livius magyarázói egy szóval sem térnek ki, pedig a hiba nyelvi szempontból nem érdektelen. Horatius kiadója úgy véli, hogy az illető szót (*vovisse — voluisse*) a másolók *úgy* hallhatták, mint egy IX. századi párizsi Horatius-kódex (p) librariusa a 4. római óda 55 sk. soraiban (*evolsisque truncis Enceladus iaculator audax*) az *evello*-ból származó *evolsis*-t: *(a)evosis*, *i.e. annosis*, amint az FL kódexcsoportban megőrzött glóssa «megmagyarázza». (Vö. ezzel a kiejtési sajátossággal a liviusi szövegnek olyan — egyformán jó — változatait, mint pl. 30,35,1: *pulsos* vagy *fusos?*) De puszta feltevésként meg merjük kockáztatni azt is, hogy a *voluisse* alaknak a *volvere* inf. perf.-aként is elfogadható értelme van: az első Tarquinius csak *foglalkozott* a templom megépítésének gondolatával, Superbus pedig megvalósította, vö. Cic.Deiot.7,21 *cogitata perficere;* Liv.26,7,3 *multa secum volventi*.

Bonyolultabb két másik hely (27,23,5 és 33,8) magyarázata: itt a Laurentianus Notatus (saec.XIII) «korrektora» *vovebant*, ill. *vovit* helyett a *vomere* ige megfelelő alakjait iktatta a szövegbe. (Az oxfordi kiadók apparátusa felkiáltójellel hívja fel a figyelmet a különlegességre.) De ugyanez a «szellemesség» a tiszteletre méltó Puteanusban (25,12,12) is előfordul: *censuerunt patres Apollini ludos vomendos;* az «undorító» jelzőt csak egy későbbi kéz javította *uobendos*-ra. Végezetül regisztráljuk a *vovisset* helyett (36,36,2) olvasható *novisset*-et: az *u/n* minuszkulák összetévesztése egészen közönséges, nyelvi szempontból érdektelen.

Annál érdekesebb egy olyan elírás, amely több kódexben hagyományozódott (27,22,13): *caveret* helyett az értelmetlen *caperet*. Itt megint a Horatius-paradosisnak egy egészen különös sajátossága jutott az eszünkbe: a IX. századi B-kódexben (Bernensis 363) három helyen is ugyanezt a betűcserét találjuk (c.3,27,15 *vetet* helyett *petet;* 4,2,27 *apis* helyett *avis;* Ars p.378 *vergit* helyett *pergit*). Ezt az első pillantásra felfoghatatlan betűtévesztést A. Holder annak idején (Keller—Holder I² p.XXII) úgy próbálta magyarázni, hogy az illető librarius — feltehetőleg bizonyos «szigeti» szokások őrzője és továbbhagyo-

mányozója — talán az angolszász *wŷn* rúnát tévesztette össze a majdnem azonos *p* betűvel. Alkalmazhatjuk-e ezt a szellemes feltevést a szóban forgó Livius-helyre is? Biztosan nem merném állítani. Vagy arra gondoljunk, hogy a másoló kétszeresen tévedett: előbb a zöngétlen *p*-t keverte össze a zöngés *b*-vel, majd az utóbbit félhangzó *v*-nek hallotta?

Az előbbiekben már volt szó bizonyos igealakokról, amelyekben ezt a *b*/*v* tévesztést láttuk: *epulaberis*, *inambulavit*, *monstrabit*, *recusabit*. (Más szerzők szöveghagyományában is gyakori hiba.) Romanisták számára tanulságosabb a *fidebamus* (23,42,2) imperfectumi alakja, amelyet a már többször említett párizsi unciális kódexben (Put.) *fideeamus*-nak írva, majd *fideuamus*-ra javítva találunk. Ennek láttára természetesen az olasz imperfetto-alakokra (mandavamo, temevamo, partivamo) gondolunk és a harmadik decas szöveghagyományának erről a legfontosabb képviselőjéről sokkal többet szeretnénk tudni, mint amennyit a kézikönyvekben (pl. Schanz—Hosius II[4] 301, vagy E. Bickel, Lehrbuch der Gesch. der röm. Lit. 1937,3 — nem is pontosan!), vagy a Walters—Conway-kiadás előszavában (p.VI sq.) olvashatunk róla. (Vö. Conway, p.VII: vitiis aevi sui et scribae scatet, etsi in tanta mendorum multitudine partem saltim culpae praecursores eius meriti erunt.)

Klasszikus kéziratokban is számtalanszor találkozunk a *g*/*i* váltakozásával (és fordítva), vagyis a zöngés torokhang *e-i* előtti palatalizálódásának nyomaival. Ennek a jelenségnek behatóbb ismertetése, ill. liviusi dokumentálása — éppen a mostani alkalommal — szükségtelennek látszik. Csak néhány példa bemutatására szorítkozunk: A mű legelején (1,2,6) olvassuk, hogy a Numicus folyó közelében eltemetett Aeneast halála után *Iovem indigetem appellant*. A rejtélyes melléknév acc.-át több kéziratban *indietem*-nek írva találjuk, majd néhány mondattal később (1,4,9) egy másik kéziratban egy árulkodóan fordított írásmód (graphie inverse), ti. *in dies* helyett *indiges* vonja magára figyelmünket. Hasonló hibákat tucatszámra idézhetnénk: *aiebat* helyett *agebat* (5,20,7; fordítva 3,58,5 és igen gyakran), *maiestate* helyett *magestate* (6,40,3), *religione* helyett *relione* (22,61,8), *fugit* helyett *fuit* (27,12,17 és 32,6) stb. Érdekes elírással találkozunk két későbbi (humanista) kódexben: *pugnam inierunt* helyett (27,1,8) *ingerunt*-ot írtak. Nem ilyen egyszerű a helyzet a XXVIII. könyv vége felé (44,8), ahol a Hannibal megrendülését, sőt «majdnem megtörését» jelentő mondatban *(concusso iam et paene fracto Hannibale)* a *paene* helyett több kéziratban (a Puteanusban is) egészen váratlanul *pagine*-t olvasunk. Ezt a különleges íráshibát kétféleképpen magyarázhatjuk: vagy az illető adverbiumnak a *domini Symmachi* körében feltételezhető, modorosan archaizáló kiejtésével van dolgunk, vagy pedig ugyanezeknek a fennkölt nagyuraknak a prüdériájával, akik ti. azért tartottak ki az *ae* diphthongus választékos ejtése mellett, hogy a határozószót véletlenül se érthessék egyszerű *e*-vel ejtendő főnévnek. (Vö. a *nobiscum* általánossá válásának hasonló indítékával.)

Mint nem-nyelvész vetem most fel azt a további kérdést, hogy a román nyelvfejlődés a *ge*/*ie*, ill. *gi*/*ii* változat mellett ismer-e *gi*/*ui* változatot is? Két helyen ugyanis (23,29,1 és 28,33,5) *levibus* helyett *legibus* (ill. *legionibus)* olvasható néhány kéziratban. Ez pedig egészen más, mint a fentebb említett és paleográfiai szempontból nézve könnyen magyarázható *leuibus* — *lenibus* stb.

Könnyen magyarázhatók azok az esetek is, ahol a másolók a már nem *k*-nak ejtendő *c*-t összetévesztik az *s*-szel, mint pl. 1,17,8 *sensissent* — *cens(u)issent* — *cessissent;* 2,29,11 *conticescet* — *conticesset;* 3,35,7 *consensu* — *con-*

cessu; 53,4 *concisse — conscisse;* 4,19,2 *cognosset — cognoscet;* 6,13,3 *si licet — scilicet;* 21,31,7 *disceptatio — diseptacio;* 36,11,11 *trecentis — trescentis — pr(a)esentis* stb. Akadnak azonban olyan helyek, ill. íráshibák is, amelyekből szerintünk a régi (klasszikus) kiejtésre lehet következtetni. Ezek a helyek a következők: 22,3,14 *incedere inde agmen coepit* (a Puteanusban: *quoepit);* 26,6,6 *id ei iustum exilium esse scivit plebs* (a Puteanusban hibásan, de annál tanulságosabban: *esses quid),* és —talán — 36,7,15 *qui* (Seleucus) *si eo exercitu quem secum habet . . .* (így helyesen; a XV. századi Vat.3331-ben a *quem* helyett olvasható *civem* esetleg csak humanista konjektúra). Ami az elsőnek idézett helyet illeti, a *quoepit* régi olvasat lehet, mivel ugyanabban a Puteanusban (és leszármazottaiban) 29,29,8 *coegit* helyett még csak nem is *cegit* szerepel (mint a Laur.Notatusban), hanem *cepit;* vö. 25,35,9.

A most következő íráshibák remélhetőleg megnyugtatóbban fognak hatni, mint az eddigiek. Olyan sajátságos eseteket sorolok fel a Livius-kéziratokból, amelyeket a romanisták — máshonnan — jól ismernek. Ilyen pl. a szókezdő *h* eltűnése *(hastas* helyett *astas, hos sequebantur* helyett *ossequebantur* vagy *obsequebantur),* illetőleg fordítva: a *h* hang jelölése ott, ahol a «klasszikus» latinban nem volna helye *(abituros* helyett *habituros, onere* helyett *honere,* vagy éppenséggel *honore, Ostia* helyett *hostia).* Néha egészen különös elírásokkal is találkozunk, mint amilyen pl. *hesternum* helyett (1,28,4) *esternum,* sőt némely kódexben *externum,* vagy fordítva: *auxisse* helyett *hausisse.* Egészen közönséges az *s* és *x* összetévesztése, mégpedig nemcsak a szó belsejében *(lusum* helyett *luxum* és fordítva, az archaikus *auxitis* helyett *assitis* vagy *adsitis, laxata* helyett *lassata,* vagy egy különösképpen tanulságos sorozat 27,25,1: *noxae — nosse — mos(a)e — more;* 22,46,7 *sinistro* helyett *sinixtro,* persze az ellentétes *dextro* szomszédságában). Ugyanez a jelenség a szó végén: *Veios* helyett így találhatunk *velos*-t, ill. *velox*-ot, *res* vagy *mos* helyett *rex*-et és *mox*-ot, vagy fordítva; így fordulhat elő *castris* helyett *castrix, phalanx* helyett *phalans* stb. Milyen kényelmesen olvassuk a következő mondatot (21,58,9) akármelyik modern kiadásban: *milites Hannibalis Appenninum transeuntes torpentibus rigore nervis vix flectere artus poterant*! A kéziratok tanulmányozójának nehezebb a dolga, mert a helyesen idézett szöveget elődeinknek a folyamatos írásban eltorzult *neruisuis*-ból kellett fáradságosan helyreállítaniuk. Ehhez még annyit, hogy ugyanez az *s/x* betűtévesztés szó elején is előfordul: a Horatius-hagyományban nemcsak *Xantho* helyett írtak *sancto*-t (c.4,6,26), hanem még *saxo* helyett is *xaso*-t (s.1,6,39), mint a *Sextus* (pápa)név változatai is mutatják: *Sixtus — Sistus — Xistus,* sőt «görögösen» *Xystus.* Olyan ismert személynevet, mint *Masinissa* (36,4,5), vagy a *Massilia* városnevet (21,20,7) nyugodtan írják *Maxinissa*-nak, ill. *Maxilia*-nak (27, 36,3 *Mansilia*-nak). Az utóbbi írásmóddal vö. 25,38,12 *occansio (occasio* helyett): az Appendix Probi hibajegyzékében ez is szerepel, nyilván mivel gyakran elvétették.

Nem volna se vége, se hossza, ha egyetlen előadásban a Livius-kéziratok valamennyi sajátosságának bemutatására vállalkoznánk. A követhetetlen és megemészthetetlen repertorium helyett inkább közös tanítványunk és kollégánk, Kiss Sándor kitűnő tanulmányára (Les transformations de la structure syllabique en latin tardif, Debrecen 1972) utalunk, amelyben a részletes «Inventaire des changements» (p.26—62) kellő alapossággal és körültekintéssel dokumentálja a szóban forgó változásokat. Nos: ebben a rendszeres «leltárban» aligha található olyan lényeges nyelvi tény, amit a Livius-olvasatok

jegyzékeiben nem fedezhetnénk fel. Így most már csak néhány érdekesebb apróság ismertetése marad hátra.

Az *mn/nn* mássalhangzócsoport *(amnis — annis)* gyakori összetévesztésére nem vesztegetnék szót, ha a Cod.Paris.5725 álmos másolója egyszer (9,19,6) még Hannibal nevét is nem *így (Hamnibal*-nak) írta volna. Ugyanez fordítva is megesik: a Horatius-hagyományban közönséges az *Agamennon, Minnermus, Rannes* stb. féle írásmód; vagy hogy tacitusi példát idézzünk: a híres Codex Hersfeldensis másolója is (Agr.22,2) először *adnuis*-t írt az *annuis* melléknév helyett és az *n*-et csak később szúrta közbe; vö. uo. 42,2 *annuisset — amnuisset* stb.

Nem pusztán paleográfiai sajátosságok a most következő példák a harmadik decasból, amelynek «helyesírásáért» — mint eddig is annyiszor láthattuk, — a Puteanus librariusa a felelős. Mit szólnak a fonétika hivatott szakértői pl. ahhoz, hogy 27,35,7 *indigniores* helyett *indieniores*, 28,15,10 pedig *signa* helyett *siuna* (az AN kódexekben *sicuna*) olvasható? Azon is érdemes volna elgondolkoznunk, hogy *duas* helyett (24,11,3) a Puteanus másolója miért írt *dbas*-t.

Aki auktorainak olvasása közben bele-beletekint az apparátusba, gyakran találkozik a helyes *percontari* forma mellett a «helytelen» *percunctari* változattal is. (Ugyanígy *contus — cun[c]tus* stb.)[7] A jelenség tárgyalásába mégsem bocsátkozom bele, bár a francia nyelvfejlődés szakértőit éppen ez érdekelhetné; inkább csak utalok az oxfordi kiadás idevágó jegyzetére *(ad* 21,18,1): «Sic (scil. *percontandos, percontatus)* semper scribimus, codd. MPFD etc. secuti; hic *percunt-, -conct-, -cunct-* . . . plerumque codd., hoc verbum cum *cunctari* coniungentes, quod vetat verbi significatio (ad nomen *contus* potius spectans).»

Ami most a Livius-szöveghagyományban is gyakori *b/p* vagy *d/t* tévesztést illeti *(increbuit — increpuit, prope — probe, plumbi — blumbi; Blaesus p*-vel írva, *opem — obem* stb., illetőleg *pondo — ponto, otium — odium, fide — fite* stb.),[8] az esetleges német szubsztrátum gyanítójának azt ajánljuk, hogy minden esetben gondosan nézzen utána az illető kódex provenienciájának. Ha pl. 25,16,25 a helyes *vera* helyett *fera*-t találunk, akkor a fenti következtetés fölöttébb valószínű. (Vö. a Keller Horatius-kiadásának előszavában felsorakoztatott példákkal.)

Végezetül még egy kérdés, amelynek felvetésével az előadó csak tanácstalanságát árulja el: a *Zacynthus* helynév (36,31,10) a kéziratoknak egy bizonyos csoportjában (Escorial. saec. XIV; Vatic. 3331 a. 1453; Paris. 5690 saec. XIV) *çacint(h)o*-nak vagy *çacynt(h)o*-nak van írva. Mit jelenthet itt a *cédille?*

Iam satis est. Az elmondottak összefoglalásául szolgáljon a konferencia résztvevői közt kiosztott summázás; az előadó bizalommal várja a szakmailag illetékesebbek reflexióit.[9]

[7] Vö. pl. *K. Langosch:* Lateinisches Mittelalter. Darmstadt 1963. 43.

[8] A *tenuis* és *media* német közegben megfigyelhető felcseréléséről l. *K. Langosch:* i. h.

[9] A vita során *B. Löfstedt* (Los Angeles) utalt egyebek közt *H. Schuchardt* alapvető művére (Der Vokalismus des Vulgärlateins, Leipzig 1866), amelynek anyagfelsorolásában szerepel ugyan pl. a bobbiói Cicero-palimpsestus, Vergilius «Mediceus»-kódexe, vagy a bécsi Livius-kézirat, de az érdemes szerző alkalmi megjegyzései (pl. a 191. vagy a 465. lapon) csak egyes különlegességeket (Merkwürdigkeiten) érintenek. Hálásan fogadtam viszont a Nagy Sándor-regény újabb irodalmával kapcsolatos szövegkritikai, ill. nyelvtörténeti észrevételeket, vö. Gnomon 49 (1977) 519 sk. és 51 (1979) 787 sk.

HARMATTA JÁNOS

ÚJABB AVAR ROVÁSÍRÁSOS TÁRGYFELIRATOK

I

A Budapest XIV.—Vezér-út-i avar temető 1. sírjában talált durva kivitelezésű bögrén megfigyelhető még egy második felirat[1] is, amely a szalagfonattal keretezett rovásjelektől balra az edény oldalán körülbelül azonos magasságban helyezkedik el. Összesen öt jel vehető ki, amelyeket két sorban helyeztek el (1. kép). A sorok csaknem függőlegesek, a jeleket jobbról balra, azaz alulról felfelé haladva vésték be.

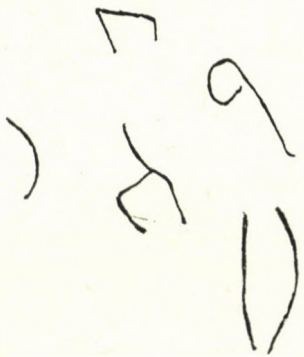

1. *kép.* A Budapest XIV — Vezér-út-i avar temető 1. sírjában talált bögre 2. sz. felirata

Így az 1. sor — ha az edényt függőlegesen tartjuk — a bal oldali sor lesz. Ennek első jelét, amely nyitott fejű ^1y, erősebben vésték be, mint a többit. Úgy látszik, ahogy a felirat készítője az edény nyaka felé haladt, karcolásai gyengébbek lettek. A második betű több vonással elnagyoltan bekarcolt ^1q. Lehet, hogy eredetileg egy háromszöget, azaz *qï* betűt karcolt be a felirat készítője, majd ezt ^1q-ra javította, ezért olyan zavaros a betű alakja. A harmadik rovásjel balra nyitott körív alakú betű: ^1n, amely már csaknem az edény nyakvonalát érinti.

A 2. sor első betűje szintén erőteljesen bekarcolt vonás, amelynek felső része kissé szögletesre sikerült balra néző hurokban végződik. Ez a ^2y jele. A második betű fordított V alakú rovásjel, amelynek jobb szárát tovább húzta

[1] Az első feliratról *Harmatta J.:* A Budapesti Történeti Múzeum avar rovásírásos feliratai. Ant. Tan. 32 (1985—1986) 52-54.

a bekarcoló. Ez $^0s/^0š$-nek határozható meg. Így a felirat két sorának következő olvasata adódik:

1. sor ^1y ^1q ^1n
2 ^2y $^0s/^0š$

Az 1. sor szemmel láthatólag a szalagfonattal keretezett első feliratban is előforduló *ayaq* 'bögre, edény' szó *ayaqïn* tárgyesetét tartalmazza. A 2. sorban ezek szerint egy tárgyas ige valamilyen alakjának kell állnia, amelytől a tárgyeset függ. E megfontolás alapján a ^2y $^0s/^0š$ írásképet *yeš*-nek értelmezhetjük s ez a *ye-* '1. enni, . . . 4. használni' ige[2] *-š* intensivumképzős továbbképzésének egyes szám második személyű felszólító alakja lehet. A felirat tehát következőképpen értelmezhető:

ayaqïn yeš «használd a bögrét!»

A felszólítás vagy kívánság bizonyára az edény tulajdonosának szól, de hogy milyen képzet áll mögötte, annak sejtésén túl aligha mehetünk, amíg nem válik bizonyossá, hogy e durván égetett, kézzel formált bögrét valóban a halott számára sírmellékletnek készítették. A feliratok durva kivitele megnehezíti annak eldöntését is, hogy ugyanaz a kéz karcolta-e be a második feliratot is, mint az elsőt. A szalagfonat-keret hiánya s a ^1y és ^1q betűk eltérő formái mindenesetre inkább a mellett szólnak, hogy a két felirat két különböző kéztől származik.

II

A Budapesten, a III. kerületben a Szőlő utcában szórványként előkerült finom kivitelű kulacson (lelt.sz. BTM 69.2.2) a már ismertetett feliraton[3] kívül még több rovásjel figyelhető meg. A kulacsnak ugyanazon a kör alakú síkfelületén, amelynek középrészén az 1. sz. felirat helyezkedik el, a középső dudor alatt két másik, kívülről befelé bekarcolt rovásjel is látható (2. kép). Jobbról balra olvasva ezek közül az elsőt, amely egyenes vonásból áll,

2. *kép.* A Budapest III — Szőlő utca-i kulacs 2. sz. felirata

$^0s/^0š$-nek határozhatjuk meg. A másik betű függőleges egyenes szára párhuzamos az előző vonásával, de alsó végéből ferdén felfelé egy másik, rövidebb szár indul ki. Ez a ^1l általánosan használt alakja. A két jel olvasata tehát $^0s/^0š$ ^1l s ezt az írásképet *asïl*-nak értelmezve az uyγur *asïl-* 'növekszik, gyarapszik' ige[4] avar megfelelőjének tarthatjuk, amely egyes szám második személyű

[2] Древнетюркский словарь. Leningrad 1969. 252 (a következőkben: DTS). Az *-š-* intensivum-képzőről *A. v. Gabain:* Alttürkische Grammatik.[2] Leipzig 1950. 82, 164 §.

[3] *Harmatta J.:* id. m. 54—56.

[4] DTS 63.

felszólító alak «gyarapodj !» jelentéssel. A 2. sz. felirat is tehát jókívánságot fejezett ki. E bekarcolás más kéztől származik, mint az 1. sz. felirat.

A kulacs ugyanennek a felületének a peremén, csak nem ugyanazon a sugáron, mint a 2. sz. felirat alsó része, két kisméretű, de erőteljes és határozott bekarcolás látható (3. kép). Ezeket kívülről befelé mélyítették be s jobb-

3. *kép.* A Budapest III — Szőlő utca-i kulacs 3. sz. felirata

ról balra olvasva az első jelet az 1 számjegyhez hasonlíthatjuk s ^{0}p-nek azonosíthatjuk. A másik bekarcolás függőleges, egyenes vonás, az $^{0}s/^{0}š$ betű jele. E 3. sz. rövid feljegyzés olvasata tehát ^{0}p $^{0}s/^{0}š$. Ezt egy szónak értelmezve az *op-/öp-* 'szürcsöl, hörpint' ige[5] *-š-* intensivum vagy kooperatív képzős egyes szám második személyű felszólító alakjának (*öpiš* «hörpintgesél !» vagy «igyál velem !») tarthatjuk. Két szónak értelmezve viszont az *öp eš* «hörpints, barát !» értelmezést adhatjuk.

A kulacs másik kör alakú síkfelületén is megfigyelhetünk két rovásjelet (4. sz. felirat), amelyek függőlegesen egymás alatt helyezkednek el (4. kép).

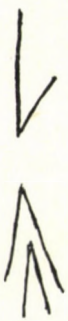

4. *kép.* A Budapest III — Szőlő utca-i kulacs 4. sz. felirata

Ezeket alulról felfelé olvasva az első, két egymás fölé írt fordított V-re emlékeztető jelet ^{1}t-nek határozhatjuk meg, míg a másik, e fölött bekarcolt betűt jobbra néző ^{1}l-nek tekinthetjük. Az így nyert ^{1}t ^{1}l olvasatban az ótörök *at al* «szerezz nevet (magadnak) !» kifejezést[6] ismerhetjük fel. Lehetséges, hogy az ómagyarban előforduló *jó nevet vőnek* (Szabács viadala: *yo newet wwnek*) kifejezés mint tükörfordítás erre az ótörök szókapcsolatra megy vissza.[7]

A négy bekarcolt feliratot — írássajátosságai alapján ítélve — négy különböző kéztől származónak gondolhatjuk, azonban mind a négy jókívánságot fejez ki s így tartalmi-tipológiai szempontból ugyanabba a kategóriába sorolható.

[5] DTS 368, 387.
[6] DTS 64.
[7] A *jó nevet vőnek* kifejezés problémájáról *Harmatta J.:* Latin írásbeliség és nyelvi szubsztrátum a középkori Magyarországon. Ant. Tan. 23 (1976) 80.

III

A Csepel-Háros-i avar temető VII. század közepére keltezhető 65. sírjából egy kettős csonkakúp alakú orsógomb (lelt. sz. BTM 84.1.285) került elő, amelynek körben futó oldalélén két erőteljesen bekarcolt vagy bevésett rovásjel figyelhető meg (5. kép). A türk rovásírás általános gyakorlatát feltéve

5. kép. A Csepel — Háros-i avar temető 65. sírjában talált orsógomb felirata

ebben az esetben is s így a jeleket jobbról balra olvasva az első jelet — egy kissé ferde egyenes vonást — $^{0}s/^{0}š$-nek határozhatjuk meg. A második betű két-két párhuzamos vonásból áll, amelyek egymáshoz viszonyítva derékszögben helyezkednek el. Az alsó kettő, amelynél az orsógomb anyaga kitöredezett, érinti a felső kettő közül az alsót. Ez a betűforma valószínűleg egy kissé elnagyoltan írt ^{0}m-nek tekinthető, amely csak abban különbözik e betű szabályos alakjától, hogy a két-két vonás közül a jobb oldaliak nem érnek össze. Ez kissé hanyag bevésésnél könnyen előfordulhatott.

Így az orsógomb felirata következőképpen olvasható: $^{0}s/^{0}š$ ^{0}m. Ez az olvasat bizonyára egy női nevet ad vissza, amelynek alakja *Išim* lehetett. Ebben az *iši* 'asszony, feleség, úrnő' szó[8] *-m* képzős[9] származékából alakult női nevet láthatunk, amelynek eredeti jelentése valószínűleg 'Asszonyom, Úrnőm' volt. Lehet, hogy ugyanez a női név előfordul a Šamirza-tepe-i edényfeliratban is, amelyben nagy valószínűséggel állíthatjuk helyre az ⌜*Išim*⌝ névelemet.[10] Az *Išim* női név nyilvánvalóan az orsó tulajdonosának volt a neve, így ez a két rovásjelből álló feljegyzés a tulajdonos-feliratok csoportjába tartozik.

Szintén a Csepel-Háros-i avar temetőben a 11. női sírból került elő egy tarsolyzáró csontlemez (lelt. sz. BTM 84.1.31). Ennek felülete erősen megrongálódott, a felső csontréteg helyenként letöredezett, másutt vasrozsda színezte el s egy része hiányzik is. Így a rákarcolt írásjelek részben eltüntek, a megmaradtak azonosítását pedig a csontlemez állapota megnehezíti.

Jobbról balra olvasva a jeleket (6. kép) az első betűt, amely függőleges egyenes vonásból s középső részéből kiinduló két ferde, egymás felé tartó s csaknem összeérő vonásból áll, ^{2}k-nak határozhatjuk meg. A ^{2}k-nak ez a változata előfordul a jeniszeji feliratokon,[11] s ugyanezt a jelformát használja a battonyai avar rovásírásos gyűrű, amelynek feliratában kétszer is előfordul.[12]

A második jel világosan kivehető ^{0}p, amelyet egy függőleges betűszár követ. Ezt felül, hosszának kb. egy harmad részénél, ferde vonás keresztezi, amelynek baloldali végétől felfelé, jobboldali végétől pedig lefelé függőleges

[8] DTS 214.

[9] *A. v. Gabain:* id. m. 61, 55 §.

[10] *Harmatta J.:* Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 96.

[11] *D. D. Vasiljev:* Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983. 7 (írástáblázat) ^{2}k/8.

[12] *Harmatta J.:* Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 252—253.

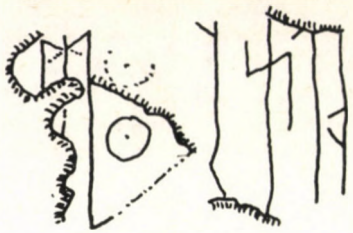

6. kép. A Csepel — Háros-i avar temető 11. sírjában talált tarsolyzáró csontlemez felirata

vonás indul ki. E jelnek a jeniszeji rovásírásban két olvasata lehetséges: ^{2}n vagy ^{0}z. Ezután egy halvány, függőleges bekarcolás vehető ki, amelyből felső harmadánál balra rövid vonás indul felfelé. Ez $^{0}\eta$-nek határozható meg.

E jelek után egy pont-kör látható, amely a felület alsó részét foglalja el. Ez gyakori díszítő elem, a Csepel-Háros-i temetőben is került elő olyan tarsolyzáró csontlemez, amely pont-körökkel van díszítve. Itt azonban rovásjelek közé bekarcolva aligha lehet pusztán díszítő funkciója. Ez annál kevésbé is valószínű, mert a pont-kör közismert eleme az orchoni-jeniszeji rovásírásnak is, amelyben két különböző funkcióban is használatos. Egyrészt betűként használják az *nt/nd* hangkapcsolat jelölésére, másrészt pedig két pont-kör érintkezőleg egymás fölé írva szavak vagy szócsoportok elválasztásául szolgál.[13] Így kézenfekvő arra gondolni, hogy a tárgyalt tarsolyzáró csontlemezen is e két funkció valamelyikében jelenik meg. Minthogy a felirat eddig terjedő első jelcsoportja $^{0}\eta$-vel végződik, amely bizonyára a birtokos eset jele, az is valószínűnek látszik, hogy a két funkció közül itt e jel a szóelválasztóéban jelenik meg. Lehet, hogy itt is volt felette még egy ilyen pont-kör, ez azonban a csontlemez felületének károsodása során eltűnt.

A következő jelcsoport első és második betűje — a felirat ötödik és hatodik rovásjele — világosan olvasható *a/e* és $^{0}\eta$. Az utolsó írásjel függőleges egyenes szárának csak felső része maradt fenn. Ez vagy egyszerű függőleges vonás lehetett, azaz $^{0}s/^{0}\check{s}$, vagy olyan jel, amelynek alsó vagy középső részéből indult ki bal felé valamilyen oldalszár, azaz ^{2}k, ^{1}l, esetleg ^{1}q. A csontlemez letört részén még 1—2 rovásjel lehetett. Az egész felirat olvasata tehát a következő:

$$^{2}k\ {}^{0}p\ {}^{2}n\ {}^{0}\eta : a/e\ {}^{0}\eta\ {}^{2}k/{}^{1}l/{}^{1}q$$

Az első jelcsoport szemmel láthatólag a birtokos esetben álló tulajdonosnevet tartalmazza. Ezt *Kepiniŋ*-nek értelmezhetjük s a *Kepin* név birtokos esetét láthatjuk benne. Ugyanez a név előfordul a Minusinsk-i Múzeum jáspisból készült orsógombján (lelt. sz. No. 2164), amelynek egyik síkfelületén a *Kepin Al Arïš* női név olvasható.[14] Ez mindenesetre azt bizonyítja, hogy a tarsolyzáró csontlemezen szereplő *Kepin* név viselője is nő lehetett.

A második jelcsoport különböző értelmezési lehetőségei — *aŋaq, aŋïl, eŋäk, eŋil* közül — *eŋäk* látszik legelfogadhatóbbnak. Ezt ugyanis összevethetjük a Kāšγarītól feljegyzett középtörök *eŋäk* 'a fejkendő lekötésére szol-

[13] *A. v. Gabain:* id. m. 12, 15.
[14] *D. D. Vasilev:* id. m. 40, 74 (rajz), 116 (fénykép).

gáló zsineg az asszonyoknál' szóval,[15] amely az **eŋ-* 'fon' ige *-k* képzős származéka. Ugyanebből az igetőből való képzés az *eŋir-* 'fon'[16] ~ *egir-* 'ső'[17] ige s ennek származéka az *egrik* 'fonál'[18] s az **egirek* 'orsó' szó is.[19] A tarsolyzáró csontlemez feliratában az *eŋäk* szónak ugyanaz lehet a jelentése, mint a Kāšγarītól feljegyzett *eŋäk* kifejezésnek s ebben az esetben a tarsoly ennek a kendőzsinórnak a tartására szolgált. De lehetett e szónak az avaroknál még általánosabb 'fonál', sőt esetleg 'orsó' jelentése is. Mindenesetre, a felirat szemmel láthatólag a táska vagy tarsoly tartalmát jelölte meg s értelmezése a következő lehet:

Kepiniŋ : *eŋäk*[*i*] «Kepin fonala (kendőkötője)»

E szöveg tehát tartalmi szempontból szintén a tulajdonos-feliratok csoportjába sorolható.

IV

A Budapest XIV.—Tihanyi-tér-i közép-avar temető 5. sírjából előkerült rovásírásos ezüstkehely (lelt. sz. T. 54.5.2) talpának alsó felületéről készített kitűnő fénykép[20] lehetővé teszi a darab történetének vázlatos megrajzolását. A kétszeres nagyítású fényképet vizsgálva számos erősen lekopott bekarcolt írásjel nyomát figyelhetjük meg s ezeket kétszeres nagyítású nagyítóval tanulmányozva a jelek nagy részét azonosítani is tudjuk. E feliratokat eredetileg természetesen erősebben vésték vagy karcolták be, ha talán nem is olyan mélyen, mint a ma is élesen látható $^{1}\gamma$ *u* jeleket.[21] A kehely használata és tisztítása során a gyenge bekarcolások lekoptak, esetleg szándékosan tüntették el őket az ezüst edényeken rövid idő alatt kialakuló oxidréteg eltávolításakor. A kitűnő fénykép azonban felfedi nyomaikat s így kellő türelemmel egy részük még rekonstruálható (7. kép).

1. Legrégibbnek az a felirat látszik, amelyet kívülről befelé, a talpsík szélétől indulva jobbról bal felé vésték be. Ez a legkésőbbi, élesen látható $^{1}\gamma$ *u* felirat *u*-ja alatt figyelhető meg, ha ezt az utóbbi feliratot fejjel lefelé fordítjuk. A felirat első, jól kivehető jele egy rombusz alakú bekarcolás, amelynek két hegyes szögű sarkához egy-egy felfelé domborodó félkörív csatlakozik. Ez nem türk rovásjel, hanem a bokharai szogd írás «100» számjegye, amelynek pontos megfelelője ismeretes egy Perm területén 1926-ban talált szogd ezüst korsó bokharai szogd írásos feliratában.[22] E számjegytől jobbra egy enyhén kissé felfelé ívelő vonás vehető ki, amelyet szintén szogd számjegynek, éspedig «1»-nek tekinthetünk. Így a szogd felirat számadata I C-nek olvasható. Szorosan a C számjegy mellett balra három szogd írásjel vehető ki, amelyet *δnk*-nak olvashatunk. E szó szintén a bokharai szogd ABC-ben író-

[15] DTS 174.
[16] DTS 175.
[17] DTS 166.
[18] DTS 166.
[19] Utóbbiról *Ligeti L.:* A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Budapest 1977. 165.
[20] Készítéséért Dr. Nagy M.-t illeti köszönet.
[21] *Harmatta J.:* Avar rovásírásos edényfeliratok. Ant. Tan. 31 (1984) 277—278.
[22] *V. A. Livšic—K. V. Kaufman—I. M. D'yakonov:* О древней согдийской писменности Бухары. ВДИ 1954/1. 159, 3. kép. *V. A. Livšic—V. G. Lukonin:* Среднеперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах. ВДИ 1964/3. 167.

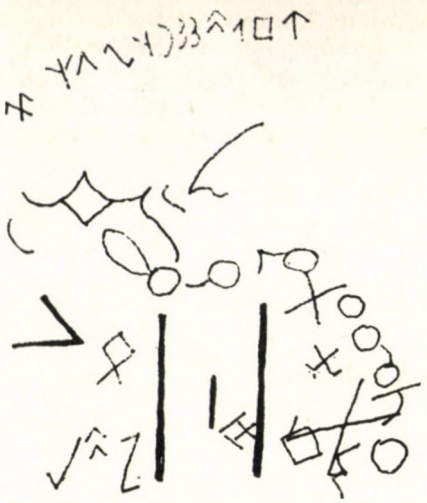

7. *kép.* A Budapest XIV — Tihanyi-tér-i avar temető 5. sírjában talált ezüst kehely szogd és heftalita feliratai és 2., 3., 4., 5., 6. sz. avar rovásírásos felirata

dott. A *δnk* íráskép a szogd *δang* (= középperzsa *dāng*) pénz- és súlyegységet adja vissza, amely előfordul már a szogd «Régi levelek»-ben.[23]

A szogd *δang* a perzsa *dāng*-hoz hasonlóan[24] valószínűleg vagy 1/6-a, vagy 1/4-e volt egy *drahm*-nak. A *drahm* súlya Bokharában 3,36 g volt,[25] a 100 *δang* tehát attól függően, hogy a *δang* 1/6-a vagy 1/4-e volt-e a bokharai *drahm*-nak, azaz hogy súlya 0,56 g vagy 0,82 g volt-e, 56 grammot vagy 82 grammot jelentett. E két érték valamelyike jelölheti tehát az ezüst kehely eredeti súlyát. A kehely jelenlegi súlya 49,9 g,[26] azonban rendkívül erősen kopott s a használattól nagyon elvékonyodott. Így valószínűnek látszik, hogy eredeti súlya 82 g lehetett.

A Budapest XIV. Tihanyi tér-i avar temető 5. sírjában talált ezüst kehely rövid bokharai szogd feliratának[27] az a jelentősége, hogy e darab készítési helyét világosan meghatározza: a bokharai szogd írás elterjedési területén kellett készülnie.[28]

2. Nem kevésbé érdekes az a felirat, amelyet heftalita kurzív írással belülről kifelé balról jobbra karcolták be. Első betűje, egy *β*, a bokharai szogd írásos felirat «100» számjegye és a nagyalakú $^1\gamma$ bal oldali szárának felső vége

[23] *Harmatta J.:* A, szogd »régi levelek«. A levélírás kezdetei Közép-Ázsiában. MTA I OK 33 (1982) 12, V. levél 26. sor (i. sz. 196-ból). A sāsānida *dāng*-ról *R. Göbl:* Sasanidische Numismatik. Braunschweig 1968. 30.

[24] *H. Hübschmann:* Armenische Grammatik. I. Leipzig 1895. 134.

[25] *Ye. A. Davidovič—B. I. Maršak:* Уникальная гира VI—VIII. вв. из Пянджикента. КС XXX. 87.

[26] Dr. Nagy M. szíves közlése.

[27] Lehet, hogy e felirat hosszabb volt, a további betűnyomokat azonban nem lehet megnyugtatóan azonosítani.

[28] Ez az eredmény teljes mértékben összhangban áll a régészeti kutatásnak (*Sz. Garam É.:* Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. FA 27 (1976) 143 skk., különösen 145) azzal a következtetésével, hogy a középavar kor gazdag fejedelmi sírjaiban talált ezüst korsók, kelyhek, ivókürtök készítési helyét Közép-Ázsiában kell keresnünk.

között figyelhető meg. Innen kiindulva félkörívben foglal helyet a következő erősen lekopott felirat: *βαγο χοαδηο*. A felirat eredetileg bizonyára hosszabb volt, a kehely talpa síkfelületének szélén kezdődhetett s esetleg a *χοαδηο* szó után is még tovább folytatódott és a heftalita fejedelem nevét is tartalmazhatta. A szogd terület a Türk Kaganátus megalakulása és a Heftalita Birodalom 563—568 között bekövetkezett bukása előtt heftalita uralom alatt állt. Így kézenfekvő arra gondolni, hogy a kelyhet Bokharában, valamelyik heftalita fejedelem részére készítették, aki a *χvadēv* címet viselte. Ez alacsonyabb rangú cím volt, mint a *βavo*, amelyet a heftalita főkirályok titulatúrájában találunk.

3. A kehely talpán és oldalán ezen kívül még legalább 4—5 türk rovásírásos bekarcolás figyelhető meg. Ezek arról tanúskodnak, hogy e tárgy a Heftalita Birodalom bukása után nyugati türk törzsfők vagy előkelők kezébe került és közöttük öröklődött tovább, majd jutott el az Avar Kaganátus területére. A feliratok sorrendjét nem lehet kellő biztossággal megállapítani, az azonban kétségtelen, hogy különböző kezektől származnak, sőt különböző rovásírás-változatokat tükröznek (pl. a ^{2}b betűnek két teljesen elütő változata fordul elő), s hogy az egy-egy jelből álló bekarcolások későbbiek, mint a hosszabbak, mert részben azokra írták őket.

Az edénytalp leghosszabb rovásírásos felirata a nagyméretű $^{1}\gamma$ *u* jelek között helyezkedik el, két sorból áll, a jeleket jobbról balra, a sorokat alulról felfelé karcolták be. A rovásjelek erősen lekoptak, de világosan azonosíthatók (a bekarcoló az *a*/*ä* jelének balra néző változatát használta). A felirat olvasata a következő:

1. sor *a*/*ä* ^{1}t ^{1}l
2 ^{2}b

Az első sor szemmel láthatólag ugyanaz az *at al* kifejezés, amelyet a Budapest III. Szőlő utcai kulacsra is bekarcoltak s amelynek jelentése «szerezz nevet (magadnak)!». A második sor az ivóedényeken gyakran előforduló bekarcolás: *öb* «hörpints! (igyál!).» Érdemes megfigyelni, hogy e feliratban a ^{2}b zárt fejű változatát használták.

4. A második rovásírásos feliratot ellentétes irányban, belülről kifelé, jobbról balra karcolták be. Első betűje a nagyalakú $^{1}\gamma$ rövid középső és hosszú bal oldali szára között helyezkedik el, ha az $^{1}\gamma$ *u* feliratot 180°-kal elfordítva szemléljük. Ez a felirat három jól azonosítható rovásjelből áll, amelyek olvasata a következő:

^{0}m ^{0}s/$^{0}š$ $^{0}nč$

Minthogy a felirat tisztán neutrális hangrendű betűkből áll, többféle értelmezés lehetséges. Többek közt gondolni lehetne az *im eš*(*ä*) *inč* «a jelszó, barát(om), nyugalom!» magyarázatra,[29] de számításba jöhet az *umïš inč* «remélj nyugalmat!» értelmezés is, amelyben *umïš* az *um-* 'remélni' ige[30] *-š-* intensivum-képzős származékának egyes szám második személyű felszólító alakja.

5. E felirat utolsó két betűjére rákarcoltak egy nagyméretű nyitott fejű ^{2}b betűt. Ez ismét az *öb* «hörpints!» szó lehet.

[29] DTS 209, 184, 210.
[30] DTS 611.

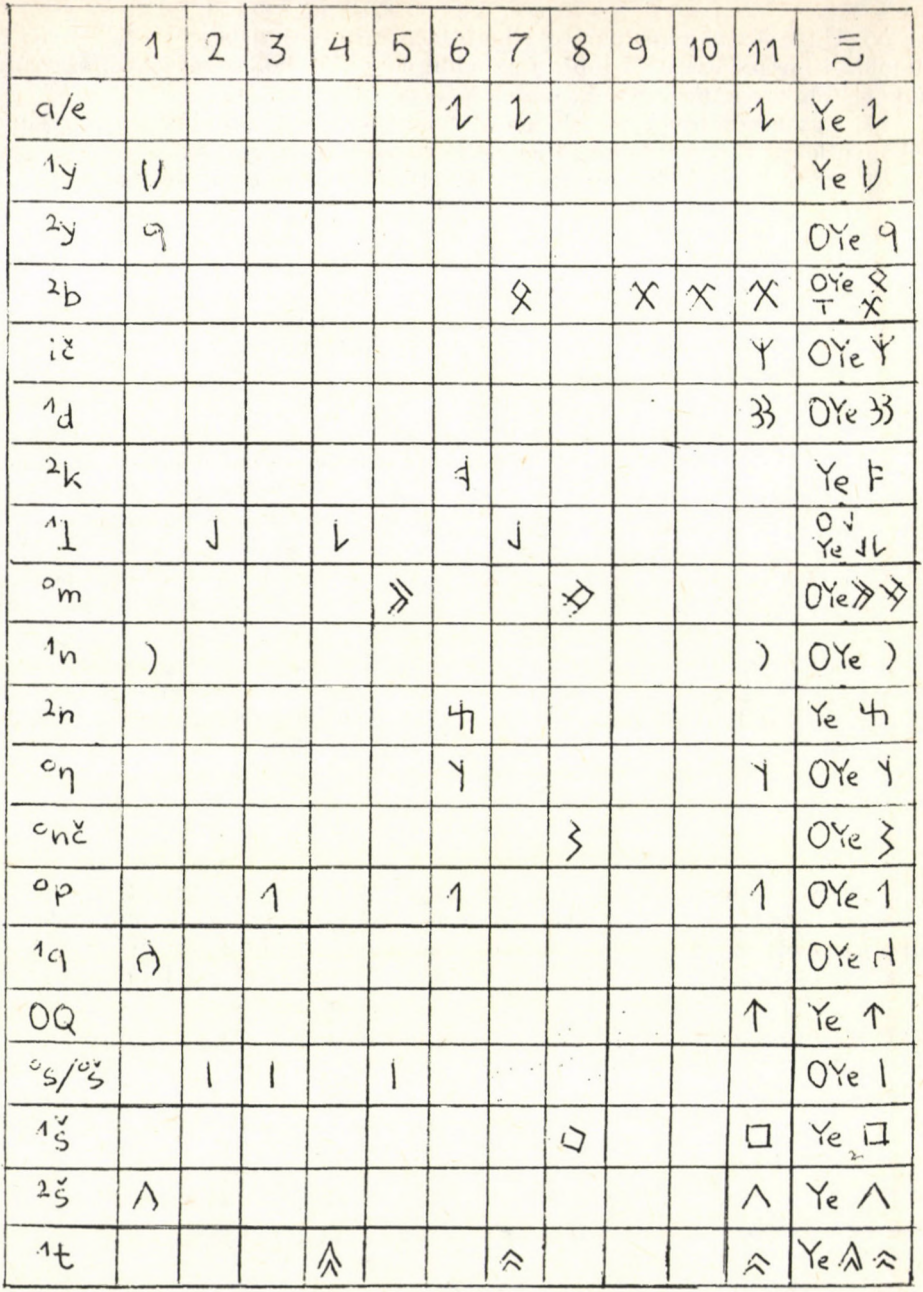

8. *kép.* Összehasonlító rovásírás-táblázat. Jelmagyarázat: 1 — Budapest XIV — Vezér-út 1. sír, 2. sz. felirat, 2 — Budapest III — Szőlő utca, 2. sz. felirat, 3 — Budapest III — Szőlő utca, 3. sz. felirat, 4 — Budapest III — Szőlő utca, 4. sz. felirat, 5 — Csepel — Háros 65. sír, 6 — Csepel — Háros 11. sír, 7 — Budapest XIV — Tihanyi-tér, 2. sz. felirat, 8 — Budapest XIV — Tihanyi-tér, 3. sz. felirat, 9 — Budapest XIV — Tihanyi-tér, 4. sz. felirat, 10 — Budapest XIV — Tihanyi-tér, 5. sz. felirat, 11 — Budapest XIV — Tihanyi-tér, 6. sz. felirat, 12 — O: orchoni, Ye: jeniszeji, T: Talas-vidéki

6. Ugyanez a jelforma figyelhető meg a helyesen beállított $^{1}\gamma$ *u* felirat jobboldali hosszú szárától jobbra az eddig tárgyalt bekarcolásoktól szabadon hagyott felületen. Ez is valószínűleg ^{2}b = *öb* «hörpints!».

7. Egy hosszabb bekarcolt felirat vehető ki a kehely oldalán, a fényképen ez közvetlenül a talp pereme mellett látható, a helyesen beállított $^{1}\gamma$ *u* felirat fölött. Jobbról balra olvasva a következő betűket azonosíthatjuk:

$$OQ\ {}^{0}s/{}^{0}\check{s}\ {}^{0}p\ {}^{1}t\ {}^{1}d\ {}^{1}n\ {}^{0}\eta\ a/e\ {}^{0}s/{}^{0}\check{s}\ i\check{c}\ {}^{2}b$$

Megjegyzendő, hogy a ^{1}t után mintha először az X alakú ^{2}d jelet karcolták volna be, majd ezt korrigálva s részben ráírva karcolták be a **33** alakú ^{1}d betűt. A két $^{0}s/{}^{0}\check{s}$ jelet különböző betűformákkal írták: az első négyzet alakú, a másik pedig fordított V-re emlékeztet. Ez a megkülönböztetés bizonyára valamilyen hangtani különbséget tükröz: vagy ^{0}s — $^{0}\check{s}$, vagy $^{1}\check{s}$ — $^{2}\check{s}$ jelöléssel van dolgunk. Minthogy az első *s/š* jel az OQ piktogram mellett áll, ennél valószínű a veláris hangrend. A másik *s/š ič* előtt szerepel, ennél tehát inkább palatális hangrendű szóra gondolhatunk. Az $^{0}\eta$ jel bizonyára birtokos esetvégződést ad vissza, előtte tehát a tulajdonos nevét (esetleg címét), utána a birtok megnevezését várhatjuk. Következésképpen a tulajdonos nevét és címét az OQ $^{1}\check{s}$ ^{0}p ^{1}t ^{1}d ^{1}n $^{0}\eta$, a tárgy megnevezését az *e* $^{2}\check{s}$ *ič* jelcsoportban kereshetjük. Az első betűsor értelmezése *Uquš* (*Oqïš*) *Apa tudunïη*, a másodiké *ešiči* lehet. Az *ešič* szó az *ašač*, *ašïč*, *išič* 'edény, csésze'[31] edénynév változata lehet, *Uquš* (vagy *Oqïš*) az *uq-* (vagy *oqï-*) ige[32] *-š-* képzős névszói származéke, *tudun* pedig az ismert türk méltóságnév,[33] amelyre az avaroknál is van adatunk. A végén álló ^{2}b betűt ismét az *öb* igealaknak értelmezhetjük «hörpints!-jelentéssel. Az egész felirat tehát következőképpen olvasható és magyaráz» ható:

Uquš Apa tudunïη ešiči öb «Uquš Apa tudun ivóedénye. Hörpints!»

A feliratok időrendi sorrendjét pontosan nem lehet megállapítani. Lehetséges, hogy a bekarcolások egy része még Közép-Ázsiában került a kehelyre. A tudun felirata a későbbi bekarcolások közé tartozhat és a nyitott fejű ^{2}b alapján következtetve a Talas-vidékről származó ethnikummal állhat kapcsolatban. Legkésőbbi nyilvánvalóan az erőteljesen bekarcolt $^{1}\gamma$ *u* felirat. A Budapest XIV. Tihanyi téri ezüst kehely a VI. század negyvenes éveiben készülhetett s több mint egy évszázadig használhatták, míg sírmellékletként utolsó tulajdonosával eltemették.

[31] DTS 62, 63, 214.
[32] DTS 613, 369.
[33] DTS 584.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

NÉMETH GYÖRGY

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ IG I³-HOZ

Az IG I és az IG I² után harmadszor jelenik meg a szándéka szerint teljes athéni feliratcorpus, amelynek első részét, ötszáz feliratot, 1981 óta a kezünkben tarthatjuk.[1] A D. Lewis által szerkesztett kötet egyértelműen a legjobb a három kiadás közül, és jelentőségénél, anyaggazdagságánál valamint gondos szövegkiadásánál fogva kiemelkedik valamennyi epigráfiai publikáció közül.

Az ilyen méretű munkák azonban nem kerülhetik el egészükben a koncepciójukat érő bírálatokat, részleteikben pedig a kiegészítéseket, javításokat. A koncepcióval, a kiadás elveivel a magam részéről tökéletesen egyetértek: ha már le kell mondanunk az editio maior igényéről, a feliratok teljes grafikai képének (akár fotó útján történő) megjelenítéséről, ennél jobban nehezen adhatnak ki szöveget. Mégis, azt a problémát, amelyet én a legnagyobbnak látok, csak némi koncepciómódosítással lehetne megoldani. A kötet nagy érdeme ugyanis, hogy a legtöbb feliratot megpróbálja a lehető legpontosabban datálni. Ha erre más mód nem nyílik, a betűtípusok alapján. Ez az érv mindig is igen nagy súllyal esett latba, amióta az epigráfia tudománya létezik, az utóbbi időben azonban mintha némileg mechanikusan alkalmaznák, és túlzott jelentőséget tulajdonítanának neki. R. Meiggs, M. F. McGregor, D. W. Bradeen és M. Walbank nagy jelentőségű felismerései[2] látszólag olyan módszert adtak a kezünkbe, amellyel a legtöbb datálhatatlannak hitt felirat gondját egyszer s mindenkorra levehetjük a vállunkról. Van némi fenntartásom a három vonalas sigma (three barred sigma, vö. a táblázat sigma 1) és a farkincás rhó (tailed rho, vö. rhó 1, rhó 2) ilyen döntő fontosságával kapcsolatban, de minden epigráfus tudja, hogy e kérdésekre egyhamar úgysem tudunk megnyugtató választ adni. Talán már néhány éven belül lehetővé válik a feliratok vésési technikájának fokozottabb figyelembe vétele, hiszen olykor, úgy tűnik, ez még a betűtípusoknál is jellemzőbb lehet. Addig is azonban előnyös lenne könnyen ellenőrizhetővé tenni jelenlegi datálásunkat. Mivel az utóbbi évtizedben már nem csak négy-öt betűt veszünk figyelembe, hanem lehetőség szerint valamennyit, minden feliratot előtt föl kellene tüntetni a felirat teljes betűkészletét, főbb variációival együtt. A feliratok egy részénél ez részben meg is történik, de a szerkesztők egyetlen egy esetben sem közlik a teljes abc-t, hanem csupán a legjellegzetesebbnek tűnő betűket, azoknak is csak egy, legfeljebb két variációját. Pedig milyen nagy lehetőséget szalasztanak el ezzel! Egyszer s mindenkorra eloszlathatták volna a félreértéseket a meglepőnek, netán elhamarkodottnak tűnő datálások esetében. Ugyanakkor a betűtípusok fejlődésének pedig minden eddiginél bőségesebb példatárát teremthették volna meg. De nézzünk csak néhány konkrét példát, hogy mely esetekben lett volna különösen hasznos több betű-variáció föltüntetése.

Az IG I³ 3 5. sorában megjelenik egy, a többinél archaikusabb epsilon 4. A megadott betűsorban semmi nyomát nem találjuk. Az IG I³ 4 esetében igen fontosnak tartom, hogy az EM 6794 *a* töredéken a théta közepébe írt pont körül még egy kis karika is látható

[1] IG I = Inscriptiones Atticae Euclidis anno vetustiores, eredetileg [Corpus Inscriptionum Atticarum (1873—1903) ed. *A. Kirchhof*. IG I² = Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores (1924) ed. *F. Hiller von Gaertringen*. IG I³ 1. fasciculus, Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores, Decreta et tabulae magistratuum (1981) ed. *D. Lewis*.

[2] *R. Meiggs:* The Dating of Fifth-Century Attic Inscriptions, JHS 86 (1966) 86—97; *M. B. Walbank:* Criteria for the Dating of Fifth-Century Attic Inscriptions, in: *D. W. Bradeen—M. F. McGregor ed.:* Phoros. Tribute to Benjamin Dean Meritt. Locust Valley, New York 1974. 162—169.

(théta 3). Ez meglehetősen ritka írásmód, e felirat többi töredéke sem tartalmaz ilyen thétát. Az IG I³ 22 nem tünteti föl a három vonalas sigma (sigma 1) mellett a négy vonalas sigmát (sigma 3). Az IG I³ 23-ban az ypsilon határozottan ívelt (ypsilon 4), nem pedig ypsilon 3, ahogy a kötet föltünteti. Az IG I³ 24 nem tünteti föl az ívelt ypsilon 4 mellett az ívelt ypsilon 2-t. Az IG I³ 27 megadott phi 2-je a feliraton ilyen formában nem található meg. Valójában phi 4 szerepel a 6. és 8. sorban. Az IG I³ 30 megadott sigma 2-je helyett közönséges három vonalas sigma 1-et találtam. Az IG I³ 31 ypsilonja (ypsilon 1) mellett ívelt ypsilon 4 is van a feliraton. Az IG I³ 40 epsilon 2-je meglehetősen különleges i. e. 446/5-ben, megérdemelte volna, hogy föltüntessék. Ugyanez a felirat phi-ből is legalább négy fajtát sorakoztat föl. Az IG I³ 54 ypsilon 3 mellett többször használ ypsilon 1-et, a rhó 3 mellett pedig rhó 4-et. Az IG I³ 102 kétfajta phi-je is több figyelemre méltó lehetett volna (phi 3, phi 5). Az IG I³127 22. sor egyik étája éta 2 formában szerepel, ezt annál

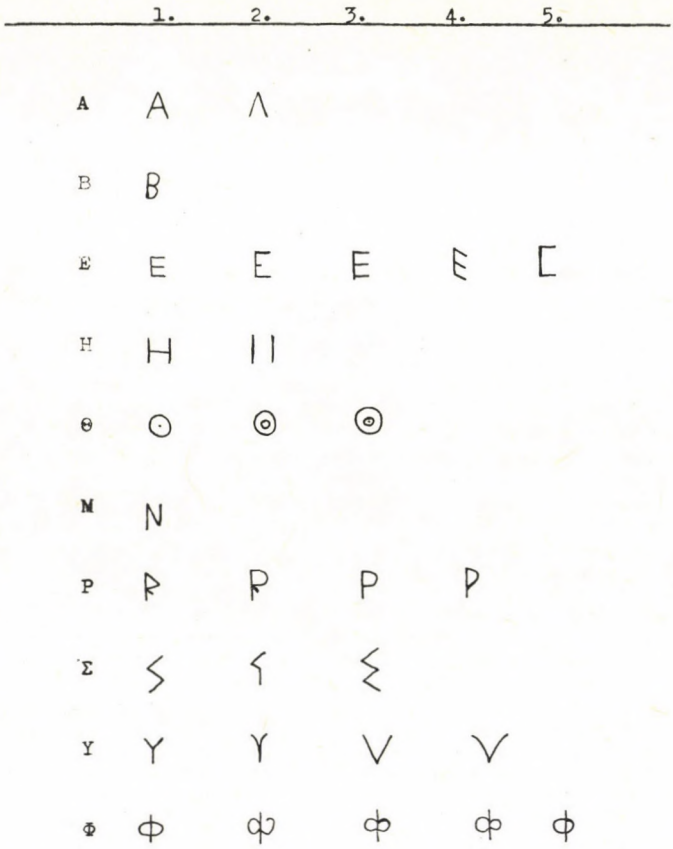

inkább fel kellett volna tüntetni, mert ugyanezen a feliraton több alpha 2 és epsilon 5 található ! Az IG I³ 183 epsilon 2-je i. e. 445-ben említést érdemelt volna, hiszen ez a típus csak i. e. 433/2 után válik gyakorivá. A feliratot egyébként is ny 1 valamint az említett epsilon 2 alapján legalább tíz évvel későbbre, i. e. 435 körülre lehetne datálni, ha ragaszkodunk a kiadvány egészének alapelveihez. Megjegyezném, hogy a kiadó nem tud e felirat fotójáról, noha az egy, a közölt feliratok bibliográfiájában többször is idézett műben jelent meg.[3] Az IG I³ a legritkább esetben tünteti föl az epsilon 3-at, mint az epsilon 1

[3] *M. B. Walbank:* Athenian Proxenies of the Fifth Century B. C., Toronto and Sarasota 1978. 50/b tábla közli a felirat fényképét, a kötet 77. számú felirata pedig a szövegét.

variációját, bár van rá példa, pl. a 146. feliratban. Az alábbi feliratokon találtam említetlenül hagyott epsilon 3-at: IG I³ 1, 2, 11, 12, 21, 23, 33, 44, 58, 68, 79, 83, 85, 153, 154, 187, 210, 216, 240.

Egyes feliratok szövegalakításával kapcsolatban is lenne néhány megjegyzésem ill. javaslatom.

IG I³ 1, 9. sor thétája tökéletesen látszik, fölösleges alá a pont.

10, 8. sor Phasélitón ny-je sohasem volt teljesen kifaragva, az első függőleges vonal hiányzik.

11, 3. sor Archias 2. alphája nézetem szerint csak egy sérülés a kövön, mérete 2 mm-rel nagyobb, mint a felirat bármely más alphájáé. Ilyen jellegű párhuzamos karcolásból még 7 db. található a kő jobb oldalán az utolsó 3 betűhelyen a 3—12. sorokban.

11, 17. sor *κ]ērυχς* epsilonja helyén jelenleg egy 1 mm mély lyuk látható, ezért javaslom a *κē]ρυχς* írásmódot, vagy ha korábban látható volt a betű, a *κ]ērυχς* alakot, mint pl. IG I³ 92, 12 esetén.

27. Az EM 6569 és EM 56 töredékek iótája, deltája és omikronja között elég határozott különbséget látok (az EM 56-os töredék iótája és deltája 1 mm-rel nagyobb, mint a másik töredéké). Ennek alapján fölvetném, hogy a kiadók kétsége a két töredék összetartozását illetően tökéletesen jogosnak tűnik, s így az EM 56 nehezen tekinthető az EM 6569 részének.

28. Az EM 5409 töredék betűméretei meglehetősen eltérnek a vele összetartozónak tekintett EM 6820 betűméreteitől. Míg az alpha, lambda és pi határozottan magasabb, az O kisebb, mint az EM 6820 6—8. soráé. Ennek alapján meggondolandó a két töredék összetartozása. Ennek eldöntéséhez alaposabb fölülvizsgálatra lenne szükség.

78, 59. sor: A *τēς* kimaradt. Helyesen *περὶ δὲ τō ἐλαίο τēς ἀπαρχēς*.

81, 22. sor *ἔγ]κτεσιν* kappáját nem tartom valószínűnek, a tau előtti jel inkább a 17. sor utolsó lambdájára emlékeztet, tehát javaslatom *λτεσιν*.

120, 3. sor *π]αρέδοσαν* deltáját nem látom, helyesebb lenne *π]αρέδοσαν* vagy *π]αρέ[δ]οσαν*.

236, 1 sor *ἐπισ]κ[ευ]άζοσ[ι]ν [H]ος βέλτιστα* helyett javaslom: *ἐπισ]κ[ευ]άζοσιν Hος βέλτιστα* ugyanis mind az ióta, mind a héta tökéletesen olvasható.

241, 11. sorában a *περιεἰ* helyett javasolnám: *περιει*, ugyanis az epsilon és a lambda tökéletes bizonyossággal kiegészíthető. Ugyanakkor a *Διπολιεί[ο]ι̣[ς]* második iótája helyén egy lyuk tátong, így javasolnám a *Διπολ[ι]εί[ο]ι̣[ς]* alakot.

387, 2. sorában: három pont helyett: két pontot látok, éppúgy, mint a felirat többi részében.

Végezetül még egy problémát szeretnék megemlíteni (és lehetőségeimhez képest megoldani), amely néhány esetben meglehetősen megnehezíti a feliratgyűjtemény használatát, ha valaki vissza szeretné keresni az eredeti feliratot. Több felirat leltári száma hiányzik, illetőleg elavult. Mindez olyan kis múzeumban, mint a marathóni, nem okoz problémát, az IG I³ 2-t könnyűszerrel meg lehet találni. Nagyobb gyűjteményekben azonban, különösen, ha az epigráfiai anyag nincs külön nyilvántartva, a kutató kénytelen több ezer leltári tételt végiglapozni, amire (szerencsés esetben) rábukkan a keresett feliratra. Tudomásul kell vennünk, hogy az epigráfusok nincsenek mindenütt olyan mértékben elkényeztetve, mint az athéni Epigráfiai Múzeumban és az Agora Múzeumban, ahol a nyilvántartás az intézmények fontosságának megfelelően példás. Azért állítottam össze a leltári szám nélkül, vagy elavult leltári számmal közölt feliratok listáját, ellátva őket jelenlegi leltári számukkal, hogy amíg az IG I³ második kötetében kiegészítésképpen meg nem jelennek, ne okozzanak gondot másoknak.

Leltári szám nélkül közölt feliratok

IG I³	2 Mus. Marath.	BE	21
IG I³	3 Mus. Marath.	BE	21
IG I³	5 Mus. Eleus.[4]	E	553
IG I³	32 Mus. Eleus.	E	653
IG I³	40 Mus. Acrop.		6509
IG I³	56 in Scholae Americanae	AS I	5

[4] Ezúton is szeretnék köszönetet mondani *Dr. Kevin Clinton*nak, aki átengedte az általa újraleltározott eleuisisi feliratok új leltári számainak közlési jogát.

IG I^3 58 Mus. Eleus.	a. E	645
	b. E	969
	c. E	644
IG I^3 130 Mus. Pir.	b.	1582
IG I^3 136 Mus. Pir.		1595
IG I^3 148 Lugduni Batavorum in Museo		R.O.III. 95
IG I^3 154 Mus. Pir.		1969
IG I^3 183 Mus. Acrop.		7027
IG I^3 384 Mus. Eleus.	E	137
IG I^3 386 Mus. Eleus.	E	1064
IG I^3 387 Mus. Eleus.	E	1064
IG I^3 391 Mus. Eleus.	E	203
IG I^3 394 Mus. Eleus.	E	658
IG I^3 395 Mus. Eleus.	E	93
IG I^3 399 Mus. Eleus.	E	96
IG I^3 401 Mus. Eleus.	E	306
IG I^3 429 Mus. Ceram.	I	4

Elavult leltári számmal közölt feliratok

IG I^3 33 Mus. Eleus.	E	46
IG I^3 79 Mus. Eleus.	E	958
IG I^3 385 Mus. Eleus.	E	97
IG I^3 389 Mus. Eleus.	E	672
IG I^3 390 Mus. Eleus.	E	674
IG I^3 396 Mus. Eleus.	E	42
IG I^3 397 Mus. Eleus.	E	95
IG I^3 398 Mus. Eleus.	E	98
IG I^3 400 Mus. Eleus.	a. E	28
	b. E	702

DÉR KATALIN

A VIDULARIA PROLÓGUSÁRÓL

]hanc rem vetere nomine
]g[ ]estitit
potentiam inime[ ]rum s[ ]tisitio
laudatus ia[ ]s[ ]gra[ti]as
]ius sc[ ]g[ ]f[ ]fero
Sc[h]edi[a haec] vo[ ]g[]ae[ ]c[
p]oeta ha⟨nc⟩ noster f[ecit] V[idularia]m
isqu[ ]t[]r[]o[ ]ciuntum ego fa[x]o sc[ibi]tis
prius noscite [ ]scitis: ipsus [e]s[t][1]

Különös egybeesés, hogy a *Varronianae* utolsó, töredékesen fennmaradt, sokféle, gyakran egymásnak ellentmondó rekonstrukciós kísérletnek kitett darabját, a Vidulariát, amelynek rejtélyességét még a Rudenssel való hasonlósága is fokozza, éppen a plautusi életmű legkevésbé tipikus, legproblématikusabb prológusa vezeti be. Néhány furcsaság első olvasásra feltűnik: hiányzik a tartalom ismertetése, noha felismerési, sőt kettős anagnórisissel végződő vígjátékról van szó; nincs említés a cselekmény színhelyéről sem, holott ez bizonyosan nem Athén; hagyományos Plautus-képünkkel nehezen fér meg a polémiára utaló és — Terentius előtt mintegy két évtizeddel — szokatlanul erős *potentiam inimicorum* kifejezés is.

Még szokatlanabb az előbeszéd stílusa. A szöveg egyes szófordulatai tipikusak ugyan, csakhogy két, egymástól élesen különböző rétegre válnak szét. Egyes kifejezések plautusiak (vagy Plautusnál *is* fellelhetők),[2] míg mások merőben idegenek a sarsinai költő gondolkodásától, ismertnek tudott magatartásától. Nem alaptalanul merül hát fel a kérdés, vajon csakugyan Plautustól származik-e a Vidularia prológusa ránk maradt formájában? Az eredeti bemutató szövege van-e birtokunkban? A probléma mindenképpen felvetendő, bár a szöveg állapota miatt csak hiányosan, hipotétikusan válaszolható meg.

1. *hanc rem vetere nomine*

A *nomen* szó a prológusokban hol 'név', hol 'darabcím' jelentésben szerepel; itt a *vetus* jelző és a *res* — *nomen* szembeállítás egyértelműen a 'darabcím' jelentés mellett szól (vö. *argumentum* — *nomen:* As. 7 sk, Mi. 85, Poe. 55 sk.). Így a *vetus nomen* kifejezés olyasmit jelenthet, hogy az előadandó komédia címe — Vidularia — régi, a prológ elhangzásakor már ismert lehetett: az olvasónak az a benyomása, mintha az előbeszéd nem a komédia bemutatóján hangzott volna el, hanem később, mintha a Vidularia és a prológus megírása között eltelt volna egy bizonyos idő.

Az efféle szövegek természete azt sugallja, hogy a *nomen*-nel párhuzamosan a *res* szónak is lehetett valamilyen jelzője, s hogy a két kifejezés ellentétes értelmű: Leo a ⟨*novam*⟩ *hanc rem vetere nomine* coniecturát javasolta, és a kiegészítés folytatható is lenne ebben a szellemben, pl. ⟨*Adporto ad vos novam*⟩ *hanc rem vetere nomine.*[3] Észerint a beszélő arra hívja fel a figyelmet, hogy újfajta tartalom, ismeretlen darab kerül a nézők elé — régi címen. Leo teljesen meggyőző és logikus coniecturája nyugtalanító nehézség elé állít minket. A régiség és újdonság szembeállítása inkább Terentius nemzedékét foglalkoztatta. Bár elvileg nem elképzelhetetlen, hogy Plautus műve tárgyának újszerűségével dicsekedjen, és a téma érintőlegesen elő is kerül egy-két kései komédiájában, de az ittenitől eltérő értelemben. Az Amphitruo prológusában egy régi történet, az ismert mítosz új formában, komédiában való bemutatásáról beszél Plautus (118); a Pseudolusban az új ötle-

[1] Prol. 1—9. A szöveget *R. Calderan* kiadása szerint idézem (T. M. Plauto: Vidularia. Introduzione, testo critico e commento a cura di R. C. Palermo, 1982); bőséges bibliográfiával, a prológról l. kül. 142 skk. Az előbeszéd további, részben problémamentesebb, részben viszont olvashatatlan részeire (10—16) nem térek ki.

[2] A prológ most mellőzendő második felében: a tartalomismertetés elhár.tásának toposza, 10 sk., l. Poen. 125 sk. 551 sk., Tri. 16 sk., Ad. 22 skk.; vö. As. 8 skk. 12: *vos in loco monitum*, vö. Cap. 53, Ru. 28, Men. 47, Heaut. 1. stb. és a 15 sk., ahol feltehetően a «távozom átöltözni» toposz volt olvasható, vö. Poen. 126.

[3] Vö. Men. 3: *Adporto vobis Plautum.*

tek iránti általános igénynek ad hangot (401 skk, 568 skk), láthatóan görög mintára.[4] Végül a Casina ismeretlen prológusszerzője a régi jó darabokat állítja szembe a silány újakkal (5 skk.), ami párhuzamként itt természetesen nem jöhet szóba. Minthogy a Plautus utáni *palliata* és főként az újkomédia bővelkedik párhuzamokban, a sor első felével, a *nova res* kifejezéssel még tudnánk mit kezdeni, ha — önmagában állana. Csakhogy a *vetus nomen* emlegetése világosan jelzi, hogy az újdonság itt nem a szokásos esztétikai jelentésében szerepel, hanem valamilyen tényt közöl.

Könnyebb lenne a helyzet, ha a jelzők fordítva kapcsolódnának a két főnévhez, ha Plautus azt akarná értésre adni, hogy egy régi történetet, a Rudens témáját dolgozta fel új címen. A szöveg azonban, hacsak nem számolunk végzetes romlásával, éppen az ellenkezőjét sugallja: a darab maga újdonság, legalábbis a jelenlegi közönség számára, viszont a címe régi. Ennek a sornak csak akkor tulajdoníthatunk bármilyen értelmet, ha feltételezzük, hogy nem a Vidularia megírásának és bemutatásának idején hangzott el, hanem később, sőt esetleg annyival később, hogy a darabot — bármennyire „régi" volt is valójában, joggal lehetett ismeretlennek tekinteni és „*nova res*"-nek nevezni az ekkori publikum szempontjából. Hipotézisünk az, hogy ez az újrajátszás Plautus halála után történt, s hozzá a prologust sem ő írta:[5] ezt a szöveg egyes kifejezései is alátámasztják.[6]

4. *laudatus . . . gra⟨ti⟩as*

A *laudatus* jelző a bevezető és a szigorúan vett adatközlő sorok között áll, elég elöl ahhoz, hogy csakis a darabbal vagy szerzőjével hozhassuk kapcsolatba. Masc. formája miatt azonban sem a műre, sem a tartalomra *(res, fabula, comoedia, argumentum)*, sem a görög vagy a latin címre nem illik, annál inkább a szerzőre, éspedig — mivel a latin prologusokban a görög szerzőt nem szokás így méltatni — Plautusra. A *laudatus* tehát valahol a pontosan el nem helyezhető Plautus név vagy a *poeta* szó közelében volt olvasható és arra vonatkozott.

A *gra⟨ti⟩as* szó joggal idézi a kommentátor[7] eszébe Donatus szavait (De com. 27,

[4] Az ilyesmi az ó-, a «közép-» és az újkomédiának egyaránt közhelye: Arist. Eccl. 571 skk., Nub. 545 skk., Antiph. 29. frg. (Edm.), 191. frg. 17—21, Eupolis 52. frg. (Edm.), Xenarch. 7. frg. 1—4. (Edm.) stb.

[5] Ebből a logikából két módon lehet kilépni; a következtetést egyik sem fogja jelentősen befolyásoln .

a) Tegyük fel, hogy a *nomen* esetleg nem a címre, hanem a költő nevére utal. Az, akit itt *vetus nomen*ként említenek, lehet ugyan Plautus, de inkább a holt, mintsem az élő, és a kifejezés aligha származhat tőle magától.

b) Ha elvetjük *Leo novam* coniecturáját, akkor azt csakis a *veterem* vagy az *antiquam* szóval helyettesíthetjük. Az, hogy a *rem* másfajta jelzővel, netán jelző nélkül állt volna itt, valószínűtlen feltételezés, számolva a színpadi műnyelv kontrasztáló, ill. parallelizáló természetével az ilyen fordulatoknál, különösen ennyire kiemelt helyen, egy monológ, sőt prológ első sorában. Legszembetűnőbb párhuzam a Cist. 505: *inter novam rem verbum usurpabo vetus;* további *novus — vetus* szembenállások: *J. Gimm*, De adiectivis Plautinis. Diss. Altkirch, 1892. 27, 13. A *novam* kiegészítés a valószínűbb tehát, de a probléma a «régi téma — régi címen» variáns esetében sem változik, csak leegyszerűsödik: ekkor is utánjátszásra kellene gondolnunk, a beszélő arra célozna, hogy régi darabot adnak elő változatlan címmel, nem módosítva azt az újabb előadás alkalmából.

[6] Itt két értelmezhetetlen sor következik. A 2. sorban olvasható *estitit* sem *⟨r⟩estitit*, sem *⟨d⟩estitit (Studemund)* kiegészítéssel nem használható; *Leo* próbálkozását pedig — *⟨nec ab labore fu-⟩ g⟨iens ille d⟩estitit . . . / potentiam inimi⟨co⟩rum* — semmi nem támasztja alá. A 3. sor *potentiam inimicorum* kifejezése nagyonis információgazdag lenne a prológus, ill. a darab szerzője szempontjából, mégis el kell vetnünk. Nemcsak azért, mert olvasata felettébb kétes, és mert a *potentia* szó egyedül tt fordulna elő Plautusnál (Terentiusnál is csak *inpotentia*, Ad. 607). A legfőbb ellenérv az, hogy ebből az olvasatból az alábbiak adódnának: *a)* a komédiát és a prológust ugyanaz a személy írta; *b)* ez aligha lehet Plautus, mert ha ő lenne, egész Plautus-képünket revideálni kellene; és végül *c)* arra kellene jutnunk, hogy a Vidulariát nem Plautus írta, hanem olyan író, aki valamikor valamiért szembekerült «ellenfelei hatalmával». Ez a konklúzió pedig a coniectura értékéhez képest túl súlyos. Ha még tovább menve együtt tekintenénk a 3. és a 4. sor *Leo*-féle kiegészítését, akkor egyenesen egy Terentius-prológ alaphelyzete állana előttünk, egy olyan költő, aki «ellenfelei hatalmával» szemben a közönség védelmére, dícséretére számít *(laudatus)*, cserébe hálját *(gra⟨ti⟩as)* ajánlva fel ezért (l. alább). Mindezeket a következtetéseket nem vállalva hagyom figyelmen kívül a *potentiam inimicorum* olvasatot.

[7] R. Calderan, i. m. 144.

8 W), aki az efféle ún. *prologus relativus*-okat így jellemzi: *quo aut adversario maledictum aut populo gratiae referuntur*. Leo szerint itt is ilyesmiről lehetett szó: a költő, «ha megdícsérik, hálás lesz majd» a közönségnek *(laudatus ia⟨m e⟩s⟨t acturus vobis⟩ gra⟨ti⟩as)*. Az olvasatot semmi sem támasztja alá (honnan tudhatjuk, hogy a *laudatus* és a mondat *gra⟨ti⟩as* tárgya összetartoznak, és éppen így, aktív állítmánnyal?), a participium ilyen tömör, feltételes mellékértelmű használata éppen nem vall Plautusra, aki ilyen alkalmakkor, közvetlenül a publikumhoz beszélve sokkalta redundánsabb, tautológiákig bőbeszédű szokott lenn . A mondat Leo által feltételezett tartalma végképp nem illik Plautusra, ilyesfajta önbiztosításokkal inkább Terentiusnál találkozunk. Plautus előbeszédeiben vagy magukban a darabokban ritkán jellemzi önmagát, ebben a stílusban pedig sohasem; saját személyéről kizárólag önirónikusan beszél.[8] Kapcsolata a közönséggel egészen más természetű, mint Terentiusé, vagy mint amit ez a coniectura feltételez: aligha hihető, hogy majdani hálája felajánlásával kellett volna a közönség jóindulatát keresnie, különösen feltételezett «ellenfeleivel» szemben. Ez az alaphelyzet nem Plautusé. Egyetlen más *prologus relativus*-nak minősíthető előbeszédet sem találni a ránk maradt darabokban, amely alátámasztana egy ilyen feltételezést: véleményem szerint Donatus definíciószerű tételéhez az anyagot Terentiusnál találhatta meg, és semmiképpen sem Plautusnál; a megoldás nem az, hogy a «hálálkodó prológus» műfaját kiterjesszük Plautusra is, hanem éppen fordítva, az, hogy a Vidularia előbeszédét datáljuk későbbre Plautusnál. Ha elfogadjuk, hogy a *laudatus* a szerzőre vonatkozó dícséret, és hogy a Vidularia szerzője Plautus, akkor fel kell tennünk, hogy a minősítés nem tőle magától származik, hanem idegen kéztől. A prológus-szerző Plautus életében szerzett dicsőségéről és a közönség gyakori hálás megnyilatkozásairól szólhatott e szavakkal, éppen úgy, mint a Casina előbeszédének írója.[9]

7. *noster f⟨ecit⟩ V⟨idularia⟩m*

A sort Leo így egészíti ki: *poeta hanc noster e.q.s.*, amivel nem is érdemes vitázni, hiszen az -OET- betűk, ha nehezen is, de olvashatók. A szóhasználat jellegzetesen nem Plautusé, hanem — ismét — Terentiust idézi. Plautus a személytelen *poeta* szót soha nem használja önmagával kapcsolatban, ha megnevezi magát, mindig neve valamelyik variánsát említi.[10] A *poeta* önmegjelölés Terentiussal (és Enniussal) válik általánossá, és a *noster*-féle, ill. a névmási megoldás is Terentiusra jellemző: *hic noster* (An. 19), *hic* (Ad. 10, 16, 19).[11]

A *facere* igét sem használja Plautus az itteni jelentésben. A tárgyilagos, adatközlő *(latine) vocatur, est, nomen est, dicimus* féle kifejezések mellett, ha olykor mégis meg kívánja jelölni saját tevékenységét, kizárólag a *vortit* szóval él (As. 11, Tri. 19). A *facere, scribere* nála csupán a görög költő munkájára vonatkozik, ill. a cím- vagy névadásra korlátozódik; arra utal, hogy az illető latin szó a saját találmánya. A háromféle tevékenység — költés, átdolgozás, cím- vagy névadás — Plautusnál élesen elkülönül, l. Tri. 19 sk.: *Philemo scripsit — Plautus vortit — nomen Trinummo fecit.* A Vidularia *fecit* szava esetében éppen nem címadásról van szó: az ige acc. vonzattal a darab elkészítésére vonatkozik, címadásnál ellenben mindig dat. nom. szerepel; a *V⟨idularia⟩m* alakban a kérdéses acc. rag világosan kiolvasható. A 6—7. jelentése ez lehetett: «A Schedia (Diphilos komédiája; ezt költő/nk V(idularia)ként írta meg.»

Nagyonis jelentős az a szemléleti változás, amelynek során a *facere* a komédiák átdolgozásának komplex műveletét jelölő szakszóvá válik Terentius korára. Ezzel a szóval a római költő munkáját a görög modelltől nem független, mégis bizonyos mértékben önálló alkotói tevékenységként *(poiein)* tisztelik használói. Ezzel párhuzamosan a *vertere* értelmezési tartománya leszűkül. Már nem az átdolgozói tevékenység egészét jelöli-

[8] L. Poen. 54, Tru. 1 skk., Cas. 33 sk.

[9] Cas. 14: *probastis*~ V . 4: *laudatus;* vö. 17: *vicit omnis fabulas*. A következő, 5. sor olvashatatlan, a 6. a görög címet tartalmazhatta; az előbbihez l. *Leo* kiegészítését, az utóbbi nehézségeiről *R. Calderan*, i. m. 146 sk.

[10] As. 11, Men. 3, Mer. 10, Tri. 8, 19, Tru. 1.

[11] *Ritschl* és *Leo* éppen fordítva gondolták. *Ritschl* szerint pontosan azokat a prológusokat kell nem-plautusinak tekinteni, amelyekben a «Plautus» név előfordul (Parerga zu P. u. T. Berlin, 1845. 233 sk.; *Leo* — ennek megfelelően — úgy vélte, hogy a Vi. előbeszédének plautusi eredetét a «*poeta*» szó alkalmazása bizonyítaná (Plaut. Forsch. Berlin, 1912². 217). Minthogy azonban a *poeta* önmegjelölést Plautus sohasem használja, Terentius pedig kizárólag azzal él, én is a *Leo*-étól és *Ritschl*-étől eltérő, bevettebb álláspont mellett maradok.

hanem annak csak egyik, technikai részletét. Az Eun. 8 sk. szerint a komédiaíró mester, ségének van egy fordítói oldala *(vertendo)* és egy adaptálási része *(scribendo)*, amelyek nem azonosak egymással, sőt, alkalmasint — legalábbis a végeredményt tekintve — ellentétesek is lehetnek *(bene vertendo — male scribendo)*. Ezt az összetett, két részre, fordítói és alkotói részre bontható tevékenységet nevezi Terentius összefoglalóan *facere*-nek (uo.): *ex graecis bonis latinas fecit non bonas*. Terentius nem csak saját költészetére vonatkoztatva használja a *facere* igét, hanem Lusciussal (i. h.) és Plautussal kapcsolatban is (Ad. 7: *Plautus fecit)*: úgy látszik, ebben a korban már ez volt a szabatos nyelvi forma.

A *vertere*-féle és a *facere*-féle kifejezésmódhoz két markánsan különböző szemlélet tartozik: nem hiszem, hogy akár Plautus az előbbit, akár Terentius az utóbbit önkényesen használta és szabadon váltogatta volna, márpedig a Vidularia előbeszédében a későbbi Terentius korára jellemző, mindenesetre Plautustól még idegen szóhasználat bukkan fel. A 7. sornak az alanya és az állítmánya olyan fontos, terminus technicus értékű szó, amelyet az itteni értelemben csak a *palliata* Plautus utáni korszakából ismerünk.[12]

Utoljára olyan jellegzetességre szeretném felhívni a figyelmet, amely a szövegben nehezen megragadható, s így argumentumként talán nem is kezelhető. Egy hiányról, a Plautus-prológusok hangulatának hiányáról van szó. Plautusnak még a Vidulariáéhoz hasonlóan rövid előbeszéde ben is van valami személyesség, valami intimitást teremtő tréfa, és a legkurtábbakból sem hiányoznak az üdvözlő vagy búcsúformulák (As., Ps., Tru.). Az egyetlen kivétel a Tri., ahol azonban a prológust mondó istenség zord, humortalan természete eléggé indokolja a szárazabb stílust. A Vidularia elején a beszélő nem üdvözli a nézőket, és amennyire kivehető, el sem köszön tőlük. Természetesen *vos*-formában szól, de nem törekszik a kikerülhetetlennél személyesebb kapcsolatra a közönséggel, hanem az előadásra, a darabra, a költőre vonatkozó adatközlésre szorítkozik.[13] Mindez Plautustól igencsak szokatlan, éppúgy, mint a 4. sor «hálálkodó költő»-szerepe.

A Vidularia prológusában felmerült problémák megoldására elvileg háromféle megoldás kínálkozik.

a) Valamennyi nehézség szőnyeg alá seprésével fenntartani a hagyományos és első látásra legtermészetesebb feltételezést, hogy *a komédiát és az előbeszédet is Plautus írta*. Ha ehhez tartjuk magunkat, túl sok lényeges stiláris és gondolkodási szokás radikális és egyidőben történt, csaknem előzmények nélküli megváltozásával kellene számolnunk Plautus művészetében, olyan átalakulásokkal, amelyeknek a nyomai más előbeszédeiben nem fedezhetők fel (szűkszavúság a tartalmi ismertetésben; érthetetlenül újfajta viszony a publikummal; az ismerttől eltérő önkép; szokatlan nyelvi tömörség és szigorúság). Mindez valószínűtlennek tűnik, továbbá megmagyarázhatatlan marad az 1. sor *(nova res — vetus nomen)*.

b) Lehet érveket találni a másik véglet, egy szélsőségesen újító hipotézis védelmében is, hogy *a komédia és a prológus egyazon költő műve, aki nem Plautus*. A színdarab egészének problémáit ismerve ugyanis nem teljesen abszurd az a gondolat, hogy a Vidulariát esetleg nem Plautus írta.[14] A 4. sor Leo-féle kiegészítése nyomban értelmessé válik, ha fel-

[12] A 8—9. sor rosszul olvasható; talán egy tréfás találós kérdés állhatott itt: *is qu⟨i si⟩t . . . ego fa⟨x⟩o s⟨cibi⟩tis*, illetve: *ipsus ⟨e⟩s⟨t⟩ (Studemund, Leo)*. Eszerint a nézőknek kellett volna kitalálni, ki is a fentebb említett *poeta noster*. Nem tudunk mit kezdeni vele, a rejtvény kieszelője éppúgy lehetett Plautus, mint valaki más. Ez után a már említett toposzok következnek: a tartalomismertetés elhárítása (10—11), a nézők figyelemeztetése valamire (12) és talán a távozás bejelentése, figyelemkérés (15—16), bár a szöveg a 12. sor után praktikusan értelmezhetetlenné válik. Témánk szempontjából éppen a 12. sor lehetne lényeges: mire figyelmeztethette a beszélő a közönséget? A kísérleteket l. *R. Calderan*, i. m. 148 sk., de a szöveg állapota miatt ezek egyformán bizonyíthatatlanok.

[13] Kivételt talán a 8—9. feltételezett réfája, találós kérdése jelenthetne, ha valóban efféle szöveg állt itt.

[14] Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, miért dolgozott fel Plautus két nagyon hasonló témájú görög komédiát, a Rudens mintáját és a Schediát. A két mű összevetéséből úgy látszik, mintha a *görög* szerző éppen abban lelte volna kedvét, hogy kipróbálja, miként lehet ugyanazt a témát kétféleképpen megírni, közismert újkomédiabeli toposzokat és motívumokat apró, tudatos változtatásokkal újra felhasználni. Nem megtlepő, hogy az ilyen kísérletek, a költői *varietas* efféle lehetőségei foglalkoztatták Diphilost. Plautustól azonban merőben idegen az ilyesmi. Az ő szemében a két görög vígjáték a «*qui utramve recte norit, ambas noverit*» tipikus esete lehetett. Be kell látnunk: ha a Vidulariát Plautus írta, rejtély, mi vezette őt ebben, és elvileg nem kizárt, hogy a darab tévesen,

tételezzük, hogy a darab és a prológus szerzője ugyanaz a személy, és ha egyszer — a fenti érvek alapján — elfogadtuk, hogy ez a személy nem Plautus, úgy a komédiát sem írhatta ő. Ebben az elgondolásban nem kellene elvetnünk a 3. sor sok tekintetben meggyőző coniecturáját sem, csakhogy az «ellenfelei hatalmával» szembekerülő költőt semmiképpen sem azonosíthatjuk Plautussal. Hiszen milyen ellenfelekről lehet itt szó? Ha a darab Plautusé, úgy a prológ második fele alapján késői műnek kellene lennie. Olyan korból kellene származnia, amikor Plautusnak számottevő *művészi* ellenfelei mai ismereteink szerint aligha lehettek. Társadalmi helyzetéből adódóan viszont vele egyenrangú *politikai* ellenséggel sem számolhatunk; legfeljebb jóval a költő felett álló, pl. anticatoniánus személyiségekkel, akiket a színpadon emlegetni, sőt az egyenrangúságot feltételező, közvetlen «*inimici*» megszólítással illetni — nemigen lehetett volna. Az «ellenfelei hatalmáról» beszélő költőt semmiképp sem azonosítanám Plautussal, — lehetett volna Terentius, vagy elvileg bármelyik vitapartnere. «Az ismeretlen költőtől származó Vidularia» hipotézisével azonban bizonyítékok hiányában nem foglalkozhatunk komolyan.

c) A rendelkezésre álló adatok mellett leginkább a közbülső megoldás védelmezhető: a Vidularia Plautus darabja, de a *prológust nem Plautus írta*, a birtokunkban lévő szöveg nem az eredeti bemutatóhoz készült. Ez az egyetlen elképzelés, amely a jellegzetesen nem-plautusi nyelvezetre magyarázatot ad, és megoldást kínál a *nova res — vetus nomen* szembenállásra is.[15]

pl. éppen a Rudenssel mutatott hasonlósága alapján került be a *Varronianae* közé, ami a prológ valamennyi nehézségét egycsapásra megoldaná, — csakhogy ennek igazolására semmiféle adat nincs.

[15] A gondolatmenettel szemben az az ellenérv hozható fel, hogy a Vidularia előbeszéde túl rövid, nem fér el benne a Casina indoklássora, a régi darabok dícsérete, Plautus méltatása, az utánjátszás magyarázata. A Casina előbeszéde azonban azért olyan hosszú, mert nem egy, hanem két prológus van benne, a Vidularia 16 sorával párhuzamba állítható rész ott sem több 20 sornál (1—20). Másrészt nem ismerjük jól az utánjátszási szokásokat, mindössze két példánk van, a Casina és — ha a fenti hipotézis elfogadható — a Vidularia esete, amiből nehéz volna eldönteni, mi volt a gyakoribb megoldás. Ha az ilyesmi a Vidularia utánjátszásakor már mindennapos dolog volt, akkor a régi darab újbóli bemutatását talán nem is kellett mindenáron hosszasabban indokolni és magyarázgatni.

MŰFORDÍTÁSOK

Az ELTE Latin Tanszéke kétévenként műfordítói versenyt rendez az I—V. évfolyam latin és görög szakos hallgatói számára. Szabályos versenyt: jeligés pályázatokkal, bírálóbizottsággal, ünnepélyes eredményhirdetéssel, ahogy illik és szokás. Az ötlet Adamik Tamástól származik, kezdettől fogva ő a nemes vetélkedések spiritus rectora, s neki sikerült, Mercurio adiuvante, arra is módot és lehetőséget teremtenie, hogy az elnökletével ügyködő (egyébként a Latin illetve a Görög Tanszék oktatóiból verbuvált) bírálóbizottság a legjobbnak ítélt három pályázót ne csupán az előkelő helyezések eszmei rangjával jutalmazhassa. A versenyek idestova két évtizedes hagyományra tekintenek vissza, méltó tehát, hogy az Antik Tanulmányokban is szó essék róluk, hogy az Antik Tanulmányok, így is fogalmazhatnánk, az odafigyelés gesztusával a kezdeményezés jelentőségét és eredményeit a maga részéről is elismerje. Nem csak azért indokolt ez, mert minden egyes fordulóra viszonylag népes mezőny, újra meg újra 15-20 pályázó gyűlik össze, hanem kivált azért, mert szinte mindig születtek és születnek szép és figyelemre méltó átültetések, mind a görög, mind a latin próza illetve költészet területéről. Bizonyságul álljon itt egy csokorra való az utolsó forduló néhány résztvevőjének fordításaiból — némileg igazságtalan ugyan, ha ezúttal csupán a versfordítók jutnak szóhoz, de a cicerone, miközben tapintatosan félreáll, annak a reményének ad kifejezést, hogy egyszer majd ugyanitt a prózafordítók bemutatására is sor kerülhet.

SZEPESSY TIBOR

SAPPHÓ

LP 1

Tarkatrónú, isteni Aphrodité,
Zeus leánya, bajkeverő, könyörgök,
gonddal és bánattal eképp ne sújtsad
lelkemet, úrnő.

Jöjj el inkább, hisz szavaimra máskor
messziről is oly kegyesen hajoltál,
és arany házát odahagytad értem
büszke apádnak,

és befogtad szép fogatod, madárraj
vonta gyorsan azt, szaporán mozogtak
szárnyaik, s az éteren át a földre
szálltak az égből.

Itt teremtek; s kérdeni kezdted, úrnő,
halhatatlan ajkaidon mosollyal,
hogy mi történt újra velem, miért is
hívtalak újra;

és a lelkem most mire vágyik éppen
oly viharzón: „Mondd, szerelemre Peithó
kit vezessen hát, ki gyötör ma téged
annyira, Sapphó?

Mert ha most fut, kergeti majd a lépted;
visszadobja most, amit adsz? Ad ő majd.
Nem szeret? Fog még nagyon is szeretni,
bármit akar most."

Jöjj, segíts most is, a nehéz kínokból
oldj ki engem, és amit úgy kívánok,
teljesíts mindent; te magad csatámban
légy velem, úrnő.

Fordította: IMRE FLÓRA

SAPPHÓ
LP 31

Mint egy isten, boldog az én szememben
az a férfi, szembe ki véled ülhet,
és közelről hallja, ahogy csevegsz, a
hangodat, édes

és megejtő halk nevetésedet, mely
úgy szorítja szívem, a mellem oly szűk —
mert ha meglátlak, darabokra tört a
számban a nyelvem:

nincs szavam már, s szerte a tagjaimban
tűz lobog fel, bőröm alá lopódzik,
mit se lát a két szemem, és a vérem
zúg a fülemben.

Testemet forró veríték füröszti,
reszketek, s már színtelenebb a száraz,
téli fűnél arcom, alighogy élek:
meghalok, érzem.

Fordította: IMRE FLÓRA

THEOGNIS
367—370

Mit tudom én, hogy tőlem a városi nép mit akarhat?
Jót, rosszat tehetek, úgyse leszek neki jó.
Mind megalázni szeretne a hitvány és nemesebbje,
ám megelőzni sosem képes a balga sereg.

Fordította: KENDEFFY GÁBOR

THEOGNIS
457—460

Bajt hoz a vénemberre, ha még fiatalka az asszony.
Kormányrúdja-veszett könnyű hajó az ilyen.
Nem fékezheti horgonya sem: megvárva az alkonyt
ránt egyet kötelén, s más kikötőbe suhan.

Fordította: KENDEFFY GÁBOR

HORATIUS
CARM I. 9

Látod, hogy áll mély hóval a csillogó
Soracte, és már nyögnek a terhüket
görnyedve tartó fák, folyóink
megmerevedtek a zord fagyoktól?

Enyhíts a télen, fával a tűzhelyet
megrakva bőven, és ne fukarkodón
merjed szabin korsód hasából
ó, Thaliarchus, a négy-telű bort.

Csak bízd a többit isteneinkre, kik
elcsendesítik szépen a vad vizen
küzdő vihart, s már ciprusok, vén
kőrisek is nyugalomban állnak.

Holnap mi lészen majd, ne kutassad, és
bármily napot fog hozni a sors, haszon-
rovatba írd, s édes szerelmet,
táncokat, ifju, ne vess meg addig,

míg nem fakítja szép virulásod ősz,
morgó öregség. Most tereken, mezőn
kell járnod, és éjjel, találkán
súgva susogni szelíd szavakkal.

Most szép, ha rejtett zugba buvó leány
árulkodóan lágy nevetése hív,
zálogba ujjáról ha ékszert
tépsz, vagy alig tagadó kezéről.

Fordította: TERAVAGIMOV PÉTER

HORATIUS
CARM I. 25

Ablakod már nem hajigálja sűrűn
kis kövekkel sok neveletlen ifjú,
álmodat már nem csenik el, küszöbhöz
simul az ajtód,

mely korábban még kegyesen kitárult.
Néha szólít már csak a sóhaj: „Érted
itt a hosszú éj elepeszt, s te közben,
Lydia, alszol?"

Férfiért sírsz majd — ha öreg leszel — sok
gőgösért, árván a sikátorok közt,
míg a thrák szél vad dühe zúgva őrjöng
holdujuláskor.

Benned égő vágy, szerelem-parázs majd
— mely a kancákat vadul űzi nászra —
tépi feldúlván sebesült szíved, s te
sírva panaszkodsz,

mert a szép ifjú viruló borostyánt
és sötét mirtuszt szedeget ma inkább,
ám a hullt lombot behajítja zajló,
téli vizekbe.

Fordította: TÖRÖK LÁSZLÓ

CARMINA BURANA
220

Elpanaszlom sok baját
szűkös életemnek,
de nem szól másnak énekem,
csak szent embereknek.
Nem kapják meg mások azt,
mi jár a papi rendnek,
s féltik tőlem mindenük . . .
De nem új ez már nektek.

Költők közt ily rongyosat
többet nem találtok.
Ime, mindenem, mit így
rámterítve láttok.
Ezért gyakran sírok én,
míg ti hahotáztok.
Ám, hogy joggal szenvedek,
azt ne gondoljátok.

Nem kell túrnom földemet,
mivel diák lettem.
Harchoz értő katonák
rendjéből születtem.
De fárasztott a nyűg, amit
rámrakott a rendem.
Igy inkább Vergiliust,
s nem Parist követtem.

Kolduljak hát? Szégyen az,
meg nem tudnám tenni.
Ki lop, csal, annak sok jut ám,
ha bárkit rá tud szedni.
Mit tegyek hát ezután,
ha nem tanultam vetni?
Koldus, tolvaj — semelyik
nem akarok lenni.

Fordította: KENDEFFY GÁBOR

MEGEMLÉKEZÉS

WEINSTOCK ISTVÁN ÉBRESZTÉSE

A címben feltüntetett név ismeretlen akár a nemzetközi, akár a hazai bibliográfiákban. Pedig viselője annak idején *így* írta[1] és hosszú hányattatásainak valamelyik állomásáról Láng Nándornak küldött különlenyomatait is mint «W. Pista» dedikálta. Ezzel magyarországi kapcsolatainak «jegyzékét» már ki is merítettük: Hegedűs Géza, minden nagyváradi dolgok legfőbb ismerője csak általában emlékezik az egykori Weinstock családra, és más váradiakat is hiába faggattam.

Nemzedékünk tagjai közül néhányan — főleg Fr. Altheim utalásai nyomán[2] — számon tartottuk ugyan «Stefan Weinstock»-ot, de nem sejtettük, hogy a német név kit takar: sem Kerényi Károlytól, sem Alföldi Andrástól nem hallottunk közelebbit róla. Így olvastuk a Philologusban, a Glottában, Klióban, a Studi e Materialiban, a római Német Régészeti Intézet közleményeiben, majd — 1937-től — már a Journal of Roman Studies-ban főleg római vallástörténeti tárgyú dolgozatait, vagy kisebb-nagyobb PWRE cikkeit. Ez utóbbiak megírásával ugyanaz a W. Kroll — a már hontalanságában megkeresztelkedett Weinstocknak 1933 után is rendíthetetlen pártfogója — bízta meg, akinek fiatal fejjel (1937-ben) magam is az «Ornamenta»-címszó rámtestálását köszönhettem.[3] «Zur Indigetesfrage» c. Hermes-tanulmányom szülési fájdalmai és örömei közben (1942-ben) is jó használ vettem a szolíd Weinstock idevágó «Novensides di»-cikkének.[4]

Személyesen sohasem találkozhattam vele. Pontosabban: valahogy mégis találkoztunk, csak én nem tudtam róla. Amikor Ed. Fraenkel Horatius-monográfiájáról az Antik Tanulmányok hasábjain[5] beszámoltam, Oxfordba megküldött különlenyomatom viszonzásául a neves szerzőtől hosszú, baráti hangú levelet kaptam, amelyben majdnem minden kritikai megjegyzést a tárgyilagosság jegyében nyugtázott. Ez — akkori helyzetemben — sokat jelentett. Csak azt nem értettem, hogy Fraenkelnek ugyan ki tolmácsolhatta a szokottnál terjedelmesebb magyar recenziót. A rejtély 1977 nyarán tisztázódott, amikor a Corpus Christi College-ban R. Nisbet — Ed. Fraenkel utódja — a szomszédos Christ Church papírológusához, ahhoz a P. J. Parsonshoz kalauzolt át, akinek szép nekrológja[6] Weinstock életútjának (Nagyvárad, 1901. nov. 7 — Oxford, 1971. jún. 5) hiteles dokumentuma. Hiteles, mert éveken át együtt dolgoztak, de azért is, mert az akkor már rokontalanul hányódó, majd 1952-ben az oxfordi Exeter College-ban otthonra találó Weinstock személyi iratainak ő az őrizője.

Itt nyílt alkalmam még a Gnomon-nekrológban foglaltaknál is részletesebben megismerkedni a Nagyváradról az imperium-változás után Prágában, majd az innsbrucki kitérő után Boroszlóban (E. Kornemann, L. Malten és K. Ziegler, kiváltképp azonban W. Kroll védőszárnyai alatt) szépen induló, de a nácik hatalomrajutása után néhány hónappal (1933. júl. 31-én «mit sofortiger Wirkung») máris menesztett Weinstock életével. Kroll a végsőkig exponálta magát érette, a fiatal tudósnak 1937-ben mégis Rómába

[1] Igy szerepel — természetesen — a nagyváradi premontreiektől 1919 júniusában kiállított érettségi bizonyítványban is. — Ide kívánkozik, hogy annak idején *itt* kezdte tanulmányait Gyomlay Gyula, és *itt* nevelődött virtuóz latinná Némethy Géza.

[2] Vö. pl. *Fr. Altheim:* Röm. Rel.-gesch. I. Berlin—Leipzig 1931. 14,1; Epochen der röm. Gesch. Frankfurt a/M. 1934, 60,6.

[3] Vö. *Borzsák István:* Ornamenta. EPhK 62 (1938) 172 skk.

[4] Vö. *Borzsák István: Pater Romanus* és a *di Indigetes*. EPhK 67 (1943) 58; Hermes 78 (1943) 245 skk.

[5] *Borzsák István:* Ed. Fraenkel Horatius-könyvéhez. Ant. Tan. 6 (1959) 300 skk.

[6] Gnomon 46 (1974) 217 skk.

kellett húzódnia. A háborút itt, majd 1940-től Angliában szenvedte (és dolgozta) végig; Németországba (USA-őrnagyként) csak átmenetileg tért vissza, hogy könyveket vásároljon. Az angol állampolgárságot mindenesetre csak 1947 őszén szerezte meg, miközben sok mindenről kellett lemondania (Parsons szerint «stinted himself of everything but books»), hogy tudós hivatásának élhessen. Reprezentatív művének, a halála után megjelent «Divus Julius»-nak (Oxford 1971) ajánlása azoknak szólt, akik a nehéz években, sőt évtizedekben emberként támogatták: W. Krollnak, Fr. Cumont-nak és Hugh Lastnak. Kroll szerepéről már volt szó; később megélhetését a *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum* munkatársaként Cumont pártfogásának, oxfordi egzisztenciáját pedig Hugh Lastnak köszönhette. (Sokat nyomott persze a latban Cyril Bailey és Ronald Syme állásfoglalása is.)

Weinstock munkásságát Parsons nekrológja csak szemelvényesen ismerteti. «Platón Homéros-kritikájáról» szóló boroszlói disszertációjától a «Divus Julius»-ig hosszú volt az út, a megpróbáltatások ellenére gazdag a termés. Az alkalom szülte Pauly—Wissowa-cikkeknél («Mauretania», «Tibur» stb.) maradandóbbak a vallástörténeti vonatkozásúak («Novensides di», «Penates» stb.) és a folyóiratokban megjelent alapos tanulmányai (Mundus patet; Templum; Tellus; Zur oskischen Magistratur; Römische Reiterparade; Clodius and the Lex Aelia Fufia, stb.), amelyeknek tematikáját a CCAG munkálatainak «melléktermékei» csak gazdagították. A Pauly—Wissowa-féle reálenciklopédia háború utáni köteteibe is számos szócikket készített, közben figyelme Hugh Last ösztönzésére mindinkább Caesar és Augustus korának problémái felé fordult. «Pax and the Ara Pacis» c. merész tanulmánya (JRS 1960) — kivételesen — a hazai kutatásban is visszhangot keltett.

És különben egész munkássága? Egyáltalán mi indokolja a megkésett megemlékezést? Fentebb említett könyvajánlását a «Divus Julius» bevezetésében (p. VIII) ő maga indokolta: «They knew that I had been uprooted from early youth.» Igen, úgy érezte, hogy éltető gyökereitől kellett elszakadnia, amikor a körülmények alakulása folytán előbb román, majd német, végül angol állampolgár lett. Miért ment 1920 őszén Prágába, miért nem Pestre? Csak ő tudná megmondani, mi — a «szegedi szellem» ismeretében — legfeljebb sejtjük. Biztos, hogy a megváltozott körülmények közt Nagyváradon sem érezte magát *otthon*. Ezt tanúsítja a Times 1919. máj. 31-i jelentéséhez (a nagyváradi bevonulás «lelkes» fogadtatásának híréhez) kapcsolódó visszaemlékezése: «Weinstock recalled with amusement that the dancers in the streetes had been imported expressly by the Rumanian army.»[7] De hogy akár Prágában, akár Boroszlóban, de még Oxfordban is gyökértelen maradt és *hazavágyott*, tanúsíthatja az oxfordi irományok közt talált fénykép, amelyet Parsons — érdeklődésemet látván — gondolkodás nélkül nekem adott. Levelezőlap nagyságú kartonra felragasztott amatőrfelvételről van szó, amelyen a hajdani Erzsébet-híd látható a Gellérthegyről nézve, ünnepi lobogódíszben. Valamikor a 30-as évek második felében készülhetett, mert a pesti hídfő mellett világosan kivehető rajta az Erzsébet királyné szobrát körülvevő kupolás építmény, közelében a még kéttornyú görög templom, az épségben pompázó szállodasor, háttérben a Bazilika . . . A hátlapon pedig Weinstock írásával két vers, amely — így, egymás mellett — sokat elárul *uprooted* hazánkfiának feltehetőleg nemcsak pillanatnyi hangulatáról: egy divatos műdal («Tele van a város akácfaviránggal . . .») és — gondolatjellel elválasztva — alatta Vörösmarty:

Ne nézz, ne nézz hát vágyaid távolába,
Egész világ nem a mi birtokunk;
Amennyit a szív felfoghat magába,
Sajátunknak csak annyit mondhatunk.

Ugyan mit *merenghetett*, aki ezt leírta és aki az Erzsébet-híd képét ereklyeként őrizte? Tartsuk ébren, tartsuk tiszteletben emlékét. Most volna nyolcvanöt éves.

BORZSÁK ISTVÁN

[7] Gnomon i. h. 218,1.

JUBILEUM ÉS EMLÉKEZÉS

Nem véletlen, hogy az orientalisztika és a vallástörténet hagyományos fellegváraihoz tartozó Leiden, Utrecht és Amsterdam egyeteme, illetve tudományos kiadója részvételével készült el az utóbbi évtizedek legjelentősebb kiadványsorozatának 100. kötete, ami egybeesett az azt kiadó leideni Brill vállalat fennállása 300. évfordulójával. A tudománytörténeti szempontból is figyelemre méltó jelentős vállalkozásnak (Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain 1. köt. Leiden, Brill, 1961) létesítője, szerkesztője, és a jubileumi kötetnek (The Hands. Corpus Cultus Jovis Sabazii I. Leiden, Brill, 1983) szerzője M. J. Vermaseren. A két és fél évtizede indult sorozat, amelynek első és második kötete a magyarországi Pannónia egyiptomi és elő-ázsiai kultuszemlékeit méltatta, a római birodalom keleti kultuszainak lehetőség szerinti teljes dokumentációját, egyben új szintézisét tűzte ki célul.

A sorozat megindulása után vált nyilvánvalóvá, hogy a keleti kultuszokra vonatkozó korábbi részletező vagy összefoglaló munkák közzététele óta milyen sok feldolgozatlan régészeti és írott forrás vár feltárásra és publikációra egy nagy volumenű kutatás révén. Ez a körülmény önmagában is biztosította a munka jelentőségét. A várakozást felülmúló, egyre növekvő forrásanyag némileg akadályává is vált egy egységes szerkesztői szempontnak. A római császárkori birodalom egymástól messze fekvő részei keleti kultuszainak kutatására általában a területet a jelenlegi országhatárokon belül jól ismerő szakembereket kérte fel a szerkesztőség. Ritkábban történt — így a jubileumi századik kötet esetében is —, hogy egy témakörnek eddig ismert teljes anyagát tegye vizsgálat tárgyává a kutató.

A Sabazios kultusz jelentőségét méltató mű első része a régészeti emlékanyag egy jellegzetes megjelenési formáját, a három felemelt ujjal ábrázolt kéz dokumentációs corpusát adta közre. A kegyetlen sors nem engedte a Sabazios kultusz történeti jelentősége további méltatását, a teljes műnek a kiváló szerző által való befejezését. Az 1985 nyarán Baselben tartott konferencián vele találkozó Szilágyi János György szíves értesítése szerint még tudományos aktivitása teljes erejében beszéltnagy művének az ÉPRO-nak további feladatairól, és alig negyed év múlva a kiváló ókorkutatónak halólhíréről kaptunk értesítést. Maarten J. Vermaseren 1918. április 7-én született. Az Utrechti egyetem tanára, a belga, az osztrák, a vatikáni akadémia tagja, számos tudományos kitüntetés birtokosa amsterdami otthona az ókortudomány egy valóban nagyméretű és nagyfontosságú vállalkozásának központja volt. Az ÉPRO első két kötetének kiadásával hazánk régészeti emlékanyagának fontosságát is hangsúlyozta. E rövid emlékezéssel egy nagy tudományos egyéniséget búcsúztatunk.

WESSETZKY VILMOS

KUTATÁS

HARMATTA JÁNOS

EURÓPA NYELVEI ÉS NÉPESSÉGE A KÖZÉPSŐ PALEOLITHIKUMBAN*

Az utóbbi évtizedekben a régészeti kutatás nagyarányú fejlődésének vagyunk tanúi. Ez nemcsak az anyag fokozódó felhalmozódásában, új jelentős leletek feltárásában, az ásatások egyre nagyobb gondosságában nyilvánul meg, hanem a régészeti kutatás szemléletének megváltozásában is. A régész a mikroarchaeológia ezernyi apró megfigyelésére és részeredményére támaszkodva egyre inkább történeti szintézisre törekszik, s ennek következtében a régészet egyre nagyobb szerephez jut az emberi múlt mélységeinek feltárásában. Kétségtelen, hogy a régészeti kutatás fejlődésében jelentős tényező a természettudomány új ágainak és eredményeiknek nagymértékű felhasználása, s aligha vitatható, hogy a régészet különböző területei közül éppen az őskőkor-kutatás köszönhet legtöbbet a természettudomány új felfedezéseinek. Gábori Miklós előttünk fekvő doktori értekezésének szinte minden lapja magán viseli e fejlődésnek a bélyegét. Néhány évtizeddel ezelőtt aligha gondolhatott volna még egy paleolit-kutató arra, hogy a neandervölgyi ember anyagi kultúrájának formálódását az Alpok és az Ural közötti hatalmas területen dinamikus történeti szintézisbe foglalja össze. Az utóbbi évtizedek kutatásai mutatták meg azt, hogy a korábban egységesnek gondolt neandervölgyi populáció keretében már prérassz jellegű különbségek figyelhetők meg, s hogy az általánosan moustériennek nevezett leletek túlnyomó része nem moustérien (vö. Gábori 350). A paleolit-kutatás klasszikus hazájában, Franciaország területén F. Bordes, a neves francia archaeológus számolta fel végleg a moustérienről alkotott régebbi koncepciót (l. legutóbb F. Bordes: Mousterian Cultures in France. Essays in Archaeology. New York 1966) és bizonyította be, hogy a korábban a moustérien különböző fejlődési fokozatainak vagy évszakonkinti változatainak tartott kultúrák önállóak, s mind eredetük, mind folytatásuk eltérő. Különösen fontos Bordes-nak az a megállapítása, hogy az általa különválasztott kultúrák, a «Mousterian of Acheulean tradition», «Denticulate Mousterian», «Typical Mousterian», «Quina-type Mousterian» és «Ferrassie-type Mousterian» közül az első a felső paleolitikumban a Périgordian I-ben folytatódik, míg a Quina-type és a Ferrassie-type Mousterian valahol Franciaországon kívül eső területen játszhatott szerepet az Aurignacien kialakításában. Mindebből Bordes szerint az a következtetés vonható le, hogy a Moustérien-kor emberéről mint «állatias félember»-ről alkotott kép teljesen hamis, amennyiben a felső paleolitikum csaknem valamennyi kulturális vívmányának első megjelenése vagy közvetlen előzménye megtalálható már a középső paleolitikum egyik vagy másik kultúrájában.

A modern paleolit-kutatásnak erről a szintjéről indul ki Gábori Miklós doktori értekezése, amikor az Alpoktól az Uralig terjedő hatalmas területen akarja elvégezni a neandervölgyi ember kultúráinak új meghatározását és történeti értékelését. Ez a feladat nemcsak volumenében lényegesen nagyobb, mint Bordes francia területre korlátozott szintézise, hanem módszerében és célkitűzésében is tovább megy annál, amennyiben a kultúra-lelőhelyek, a «fejlődés statikus kövületei» mögött az őstörténeti folyamatoknak legalábbis a vázát kívánja kitapintani.

* Részletek Gábori Miklós «A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Urál között» c. doktori értekezéséről 1972-ben írt és felolvasott opponensi véleményből. Minthogy időközben a tudományos irodalomban az opponensi vélemény egyes részeit nem egészen korrekt módon használták fel, szükségesnek látszik a hiteles szöveg közzététele. Közben Gábori értekezése megjelent: M. Gábori: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest 1976. 277 l. (Akadémiai Kiadó).

Az értekezés első lényeges problémája a vizsgált terület körülhatárolása vagy körülhatárolhatósága. Gábori úgy gondolja, hogy az Alpoktól az Urálig terjedő vidék klimatikus és ökológiai egység, világosan látja azonban, hogy nincsenek éles határai s éppen ezért vizsgálódásait kiterjeszti az ún. lehatároló területekre is. Kétségtelen, hogy történeti folyamatok vizsgálatában a területi körülhatárolás bizonyos fokig mindig önkényes, kivéve, ha abszolút elszigeteltséget okozó földrajzi határokról van szó. Az adott esetben nem ez a helyzet, s éppen ezért az az érzése az olvasónak, hogy a terület körülhatárolása nem a kezdő, hanem a befejező mozzanata volt Gábori munkájának, amikor már világosan látta, hogy éppen ez a terület szükséges egy nagyjelentőségű történeti folyamatnak a megragadásához és ábrázolásához. Ugyancsak a tárgyalt történeti folyamat gyökereinek vizsgálata tette szükségessé a lehatároló területek bevonását is a munkába. De bárhogy alakult is ki az értekezés területi koncepciója, végeredményben összhangban áll a megoldott feladattal, s legfeljebb a Balkán-félsziget és Kisázsia vonatkozásában marad hiányérzetünk, amennyiben legalábbis mint lehatároló területnek ezeknek a közelebbi vizsgálatát is szükségesnek tartanánk. Hogy erre a munkában nem kerülhetett sor, annak bizonyára objektív okai voltak (leletszegénység, autopszia hiánya), mert egyébként Gábori maga is utal szintézisében bizonyos lehetőségekre ezzel kapcsolatban.

Ezen a ponton automatikusan merül fel a munka tudományos alapjainak és módszerének problémája. Az értekezés alapja kb. 200 lelőhely anyagának autopszián alapuló vizsgálata. Ennek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Kétségtelen ugyanis, hogy ilyen szintézis céljára csak azonos szempontok szerint feldolgozott, értékelt és közzétett régészeti forrásanyag alkalmas. Minthogy azonban a 200 lelőhely publikálása különböző feldolgozás, értékelése elérő szempontok alapján történt, nyilvánvaló, hogy a munka célkitűzése a tudományos irodalom tanulmányozása alapján nem volt megoldható. Ezt egyedül a leletanyag személyes vizsgálata, egységes szempontú értékelése tette lehetővé, amelynek során hármas feladatot kellett megoldani: 1. a kultúrát meghatározni, 2. a csoportokat körülhatárolni, 3. a kronológiát ellenőrizni, szűkíteni vagy helyesbíteni. Ennek a munkának elvégzése maga is életmű; joggal mutat rá Gábori, hogy a leletanyag jelentős részét az eddigi megítéléstől eltérően határozta meg, s hogy a kronológiát sok esetben kellett módosítania. Ez valóban így is van, és ez a hatalmas méretű régészeti aprómunka az értekezésnek nemcsak alapja, de egyik legértékesebb része is, amelynek értéke még abban az esetben is maradandó, ha a belőle levont, szintézisre törekvő következtetések a további kutatások során bizonyos mértékben módosulnak is majd.

Természetesen ennek az aprólékos régészeti munkának az eredményeit is csak a leletanyag személyes ismerete alapján lehet ellenőrizni, ennek a lehetősége pedig ma aligha van meg még egy paleolitkutató számára. Bizonyos mértékben próbáját nyújthatja azonban az egésznek a magyarországi középső paleolit leletanyag új értékelésének megvizsgálása. Gábori munkájában a magyarországi moustérien leletek jelentős része is új értékelést és kronológiai besorolást nyer, amely így e korról korábban alkotott képünket jelentősen megváltoztatja. A sok fontos új részlet közül elsősorban a tatai leletek új értékelését szeretném kiemelni, mert ezek korábbi feldolgozása volt a legalaposabb, s ezért értékelésüket várhattuk volna leginkább időt állónak. Már annak idején, Vértes László doktori értekezéséről írt opponensi véleményemben utaltam azonban a kronológia problematikus voltára. Tatán a nehéz ásatási körülmények nem tették lehetővé a leletanyag rétegződésének pontos vizsgálatát, fontos leletdarabok (mint pl. a csurunga) előkerülési helye megfigyeletlen maradt, és a telep hosszú, egy évtizedreden át tartó használata valószínűtlennek látszott. Éppen ezért meggyőzőnek látom Gábori Miklós érvelését (149—151, 163 skk.), amely szerint Tata késő moustérien kultúrát képviselő rövid élettartamú állomás volt, amelynek korát a telepszintből nyert C_{14}-eredmény (33 000 év) határozza meg, míg a telepen kívül végzett fúrásból származó anyag C_{14} mérését, amely 50 000 évnél is régibb kormeghatározást adott, a teleppel való összefüggés bizonyíthatatlan volta miatt figyelmen kívül kell hagynunk.

Ennél is jelentősebb azonban a «dunántúli szeletien» teljes átértékelése, amelynek eredményeképpen a «jankovichien», egy micoquien jellegű új kultúra jelenik meg előttünk, valószínűnek látszó nyugati kapcsolatokkal. Végeredményben a levallois kivitelű (165 l.) tatai ipar, az érdi charantien, a jankovichien, a bükki tipikus moustérien és egy «fiatal paleolit tendenciájú levélhegyes ipar» körülhatárolásával Gábori Miklós a magyarországi moustériennek teljesen új képét vázolja fel, amely differenciáltságát tekintve a szerényebb leletanyag ellenére sem marad el sokkal a Bordes által megrajzolt franciaországi moustérienek mögött, sőt részben párhuzamosítható azokkal vagy mindenesetre többnyire nyugati eredetű, kapcsolatú ill. délnyugati orientációjú.

A magyarországi leletanyaghoz hasonlóan végzi el Gábori Miklós az egész hatalmas körülhatárolt területen személyes tanulmányozása alapján az egyes leletek új kulturális és kronológiai besorolását. Joggal vethető fel itt az a kérdés, hogy milyen módszert alkalmazott az egyes kultúrák körülhatárolásánál, az egyes leletek kapcsolatainak megállapításánál. Mint ismeretes, e probléma vizsgálatában a paleolitkutatók jelentős része a Bordes által kidolgozott tipológiai-statisztikai módszert vagy annak valamilyen továbbfejlesztett változatát alkalmazza. Gábori Miklós ettől objektív nehézségek miatt kénytelen volt eltekinteni (a leletanyag statisztikai vizsgálata ugyanis sok esetben egyszerűen nem volt lehetséges), de figyelemre méltó az a figyelmeztetés is, hogy a matematikai-statisztikai módszer is tartalmaz szubjektív elemeket, s ezek éppen a kiindulópontnál adódnak. Ehhez azt tehetjük még hozzá, hogy a szubjektív mozzanat a matematikai-statisztikai módszerrel nyert eredmények értékeléséből sem hiányzik,amennyiben a mennyiségi értékeket végül is minősítenünk kell, minőségekké kell átértékelnünk. Így úgy gondolom, hogy az autopszián alapuló egységes tipológia az adott körülmények között sikerrel helyettesíthette a tipológiai-statisztikai módszert, s a nyert eredmények nem kevésbé megbízhatóak.

Gábori Miklós az általánosan jellemző — egyedien meghatározó dialektikus egységét szem előtt tartva típusspektrumok segítségével (357 l.) végzi el a leletanyag értékelését s e módszerrel 31 kultúrát vagy ipart és faciest különböztet meg. Ez elég nagy számnak tűnik, azonban Gábori arra is utal, hogy ez a tagolás voltaképpen még tovább finomítható lenne, bár így oda jutnánk, hogy ahány lelőhely — annyi facies. Szemmel láthatólag itt a paleolitkutatás jelentős szemléletváltozásával állunk szemben. Amíg kevés volt a leletanyag és a természettudomány nem adott még elég segítséget a kronológia meghatározásához, természetszerűleg az általános ,az azonos vonások keresése került előtérbe a leletanyagban, mert ez tette lehetővé a kronológiai helyzet meghatározását, a kultúra vagy ipar besorolását. Most, amikor a természettudomány segítségével önmagában is lehetségessé vált az egyes lelőhelyek kronológiájának megállapítása, az egyes lelőhelyek közötti különbségek vizsgálata lépett előtérbe. A szemlélet most csaknem az, mint egy időben a nyelvtudományban Saussure híres tétele nyomán: dans la culture matérielle il n'y a que des différences . . . Gábori Miklós azonban nem esik bele abba a hibába, amelyre utalt, nem tart minden lelőhelyet különálló faciesnek, sőt úgy gondolja, hogy a lelőhelyek számának megkétszereződése sem vezetne a kultúrák vagy faciesek megduplázódásához. Az általa meghatározott 20 kultúra vagy ipar mindenesetre objektív valóságnak tűnik, a kérdés csak az, hogy történeti szempontból ezeket hogyan értékeljük. Erre a kérdésre keresi a választ Gábori Miklós a továbbiakban.

A kultúrák nagy számából elsősorban arra következtet, hogy az alsó-paleolitikumhoz viszonyítva jelentős populáció-gyarapodásnak kellett bekövetkeznie, másrészt pedig, hogy ezt a népesség-növekedést a kultúrák differenciálódása bizonyos időbeli eltolódással követte. A létrejött iparfajták jelentősége a történeti fejlődésben különböző, egyesek folytatás nélkül eltűntek, mások, sokszor kis egységek viszont átvezetnek a fiatal-paleolitikumba. Az iparok és lelőhelyek számarányából Gábori arra következtet, hogy a településeknek mégcsak kis hányadát sikerült felfedezni. Így is szembeszökő a különbség az alsó-paleolitikumtól, amelynek kisszámú leletei és kultúrái időben annyira távol esnek a vizsgált területen a középső-paleolitikumtól, hogy a kettő közötti összefüggő fejlődést egyelőre nem látja feltehetőnek. Igen fontos az az elgondolása, hogy a középső paleolitikum iparainak létrejöttében, tagolódásában a hatások terjedésének csak igen kis szerepe lehetett. Elképzelése szerint inkább a migráció játszott ebben jelentős szerepet, ez viszont lassú szivárgás formájában ment végbe.

Ezen a ponton természetszerűleg merül fel az a kérdés, mi alakította ki az egyes iparfajtákat. A régebbi kutatás ezt általában a természeti környezethez való adaptációval igyekezett magyarázni. Azonban Bordes a franciaországi moustérien tagolódásával kapcsolatban meggyőzően bizonyította (ld. id. m. 85), hogy azonos természeti környezetben különböző iparfajták, s különböző természeti feltételek között azonos iparok jelenhetnek meg, úgyhogy a természeti környezethez való adaptáció elméletét el kell vetnünk. Gábori Miklós most óriási területen, hatalmas leletanyag alapján számos új megfigyeléssel jut hasonló eredményre. Egyik legfontosabb új mozzanat vizsgálódásaiban annak meggyőző bizonyítása, hogy a vizsgált telepek egy részén határozott vadászati specializáció állt fenn. Ez a jelenség Tatáról már korábban is ismert volt, azonban Gáborinak most azt sikerült valószínűsítenie, hogy a vadászati specializáció a középső paleolitikumban általános fejlődési tendencia lehetett. Ennek a felismerésnek őstörténeti szempontból ;nagy jelentősége van, mert az ethnológiai kutatás régen sejtette már, hogy «the totemic clan originated in a small nomadic band or 'horde' attracted to the breeding ground of a particular species of animal or plant, on which it fed» (Thomson, 38), anélkül, azonban hogy

ezt az elméletileg feltett fejlődési szintet igazolni vagy az őstörténeti fejlődésben konkrétan időbelileg elhelyezni tudta volna. Most az előttünk fekvő értekezés elemzései alapján világosnak látszik, hogy a totemisztikus nemzetségek kialakulása éppen a moustérien korára nyúlik vissza, s az ekkor kifejlődő vadászati specializációval áll kapcsolatban.

A vadászati specializáció felismerése lehetővé teszi Gábori számára, hogy az iparok tagolódásának kérdését új oldalról vizsgálja. Így jut el arra az új megállapításra, hogy a vadászati specializáció és az iparok kifinomulása között általános összefüggés van a fejlődés irányában, ettől azonban független az iparok tipológiai jellege. Végeredményben tehát gondos vizsgálódásai szintén arra a következtetésre vezettek, hogy a természeti környezet nem hatott az iparok tipológiai kialakulására, hanem az ember eszközkészletével mindenütt alkalmazkodni tudott az adott természeti feltételekhez.

Ám ha az iparok tagolódását nem lehet a természeti környezethez való adaptációval magyarázni, akkor szükségképpen arra kell gondolnunk, hogy a különbségek a történeti fejlődésben, a különböző moustérien-kori iparok eredetében gyökereznek. Lényegében erre a következtetésre jutott már a franciaországi moustérienekkel kapcsolatban Bordes is, aki kísérletet is tett a különböző franciaországi moustérien-kori iparok eredetének meghatározására. Gábori Miklós most hatalmas összefüggő területen kísérli meg az eredet problémájának megoldását. Nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy a vizsgált 200 lelőhely és 20 ipar anyagát dinamikus történeti fejlődési képbe foglalja.

Ehhez elsősorban a kronológiai kérdések tisztázására volt szükség. A kronológiai adatok s az egyes lelőhelyek kronológiai helyzetének gondos felülvizsgálásával Gábori arra az eredményre jut, hogy a vizsgált leletek kora 53 000 és 30 000 év között mozog, de a leletek 47/6000 és 36/5000 között koncentrálódnak, azaz lényegében eléggé jól körülhatárolható tízezer éves periódust fognak át. Ez jelentős mértékben megkönnyíti a történeti fejlődés rekonstruálását.

A munka egyik legizgalmasabb fejezetében Gábori Miklós ennek a kifejtését kísérli meg. Az előző fejtegetéseiből logikusan következő elgondolása szerint a vizsgált terület benépesülése a középső paleolitikumban főleg két irányból történt. Egyrészt DNy felől, ahonnan Frqnciaországból, a Rajna-vidékről és Észak-Olaszországból különböző iparok is eljutottak Közép-Európába, másrészt pedig DK-ről, Transzkaukáziából, ahonnan a Dnyeper és a Volga közötti terület népesült be a Krím-félszigetet is beleértve. Mint egyelőre bizonyíthatatlan, de valószínű lehetőségre a Balkán-félszigeten keresztül történt bevándorlásra is gondol, s a kézirat lezárása után ismertté vált új leletek ezt alá is támasztják. Elméletét Gábori kitűnő, jól áttekinthető vázlatokkal és térképekkel is dokumentálja, s végső kifejtésében a történeti folyamatot egészen a felsőpaleolit kultúrák megjelenéséig nyomon követi.

Az értekezésnek ezek a végső következtetései kétségkívül nagy horderejűek. Ha ezek a most felvázolt történeti keretek a további kutatások során helyesnek bizonyulnak és részletes tartalommal telnek meg, akkor az emberiség története kb. félszázezer évre lesz visszafelé nyomon követhető. Bizonyára korai volna még kísérletet tenni az egyes körülhatárolt középső-paleolit kultúrák ethnikumának meghatározására. Azt mégis megtehetjük, hogy az értekezés eredményeiből kirajzolódó képet összevetjük a posztglaciális Európa kb. 7—8000 év előtti nyelvi térképével:

proto-lappok — proto-finnugorok

indoeurópaiak — indoeurópaiak — indoeurópaiak

ibéro-baszkok — sikanok — indoeurópaiak — kaukázusiak

1 — 2 — 3

proto-hattik — proto-elámiak

proto-urartuiak

E vázlatból a következők állapíthatók meg: a nyelvtudomány oldaláról nézve Európa benépesülése szintén délről tehető fel, Észak-Afrikából az Ibér- és az Appennin-félszigeten keresztül az ibéro-baszk-sikan nyelvű népek vándoroltak be, a Kaukázuson keresztül a három kaukázusi nyelvcsalád tagjai, amelyek közül az északnyugati csoport a Dnyeperig

és a Krím-félszigetre is eljutott, s végül a Balkán-félszigeten keresztül az indoeurópaiak, akik azután mind Ny, mind K felé szétterjedtek és fokozatosan visszaszorították a DNy-ról és DK-ről érkezett ethnikumokat. Korábban úgy látszott, hogy ez az állapot bizonyos eltolódásokkal a felső-paleolitikumig visszavetíthető, azonban most Gábori Miklós értekezése meggyőzően bizonyította, hogy a középső és felső-paleolitikum között nincsen éles határvonal, hogy a középső-paleolit kultúrák sok helyütt törés nélkül fejlődnek át a felső-paleolit iparokba, hogy a Neander-völgyi ember több területen sapientizálódott, s hogy ilyen módon a középső és felső paleolitikum kultúrái között legalább részben ethnikai folyamatosságot tehetünk fel. Nos, a Gábori által felvázolt kép bizonyára nem áll ellentétben a nyelvtudományi rekonstrukcióval, ami esetleg annyit jelenthet, hogy a posztglaciális Európa nyelvi és ethnikai viszonyai lényegében a középső-paleolitikumban gyökereznek.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BORZSÁK ISTVÁN

A KLASSZIKA-FILOLÓGIA AZ EÖTVÖS COLLEGIUMBAN

I

Az Eötvös Collegium klasszika-filológiai históriáját legcélirányosabban a szakvezetői jelentések fonalára fűzve foglalhatjuk össue, kiegészítve azokkal a becses dokumentumokkal, amelyek Szabó Miklós hagyatékából jutottak az Akadémia kézirattárába. Ezek nem terjeszkednek ki a Collegium életében szerepet játszó személyek kinevezésének hátterére, sem az illető évtizedek művelődéspolitikájának indítékaira, annál közvetlenebbül tükrözik az *alma mater* falai közt folyó munkát, az intézmény önbeporzásos megújulásait, érzékeltetik légkörét, minden külső változás ellenére azonosnak maradó sajátosságait.

Nem tudjuk, legfeljebb találgathatjuk, hogy Bartoniek Géza 1895-ben milyen meggondolásból választotta Szilasi Móricot (1854—1905) alumnusainak görög—latin mentorául, aki persze klasszikus tudással felvértezett indoeurópai nyelvésznek indult, de néhány éves kollégiumi működése közben és után is (1903-tól Kolozsvárt) finnugor összehasonlító nyelvészként fejtett ki érdemes munkásságot. Találgathatjuk, hogy az adott helyzetben ki mást lehetett volna választani. A századforduló előtti évtizedben a *princeps philologorum* Ponori Thewrewk Emil már túljutott pályája zenitjén (bár rektor csak 1899-ben lett) és tanítványok helyett csak saját hiúságát nevelgette. A szónokló nagyság mellett az egyetemen Hegedűs István és Pecz Vilmos gondjaira voltak bízva a klasszikus stúdiumok. Hegedűs lelkes és lelkesítő, Pecz lelkiismeretes, de szürke egyéniség volt; hiányzott a nemrég (1889-ben) meghalt Ábel Jenő szakmai megszállottsága, igényessége és európai tájékozottsága. Helybenhagyhatjuk BG választását: inkább a másfelé orientálódó, de színvonalas Szilasit, semmint a Fliegende Blätter hasábjaira kívánkozó Kassai Gusztávot, a minden eredetiség híján lévő Csengeri Jánost, vagy az ígéretes indulására hamarosan rácáfoló Némethy Gézát.

Zimándi P. István Péterfy-kutatásainak jóvoltából (Péterfy Jenő és baráti köre. Bp. 1960, 67) tudjuk, hogy Szilasi — nehéz ifjúkor, majd egy Lipcsében (G. Curtius és O. Ribbeck szárnyai alatt) töltött ösztöndíjas esztendő után — Trefort Ágost miniszteri óralátogatásának köszönhette kollégiumi kinevezését. Alexander Bernát, a romanista Becker Fülöp Ágost, Hoffmann Frigyes, a joviális germanista, és a történész Mika Sándor kartársaként kezdte meg működését 1895 őszén. Legelső jelentésében «dicsekvés nélkül» meri elmondani, hogy sikerült az intézetnek tudományos alapjait is megvetniük, annak ellenére, hogy a kezdet kezdetén «még nem volt megállapítva a módszer, melyhez működésüket hozzászabhatták volna.» Visszatekintve az első évre, melynek folyamán «collegiumunk máris szerencsésen fejlődött», szerényen annyit ír, hogy nem műveltek ők rendkívüli dolgokat, hiszen csak tanácsaikkal segítették a rájuk bízott ifjúságot, a tudományos foglalkozásban ügyelve a helyes sorrendre és mértékre, azonfelül ellenőrizve, hogy kötelességét mindenki teljesíti-e. Mindig figyelemmel voltak az egyéni hajlandóságra és kényszerítés helyett meggyőzéssel éltek. «Tiszteletben tartottuk az akadémiai szabadságot, úgyhogy tán nem csalódunk, ha azt véljük, hogy ezzel is kedves otthonává tettük az ifjúságnak a collegiumot.»

Mivel az 1895/96. tanáv valóban a tudományos alapok lerakásának éve is volt, érdemes Szilasi beszámolóját szó szerint idézni: „Hogy a philologusokat tájékoztassam, együttes tanulásban feldolgoztam velük a bevezető diszciplínákat, ti. a philologia fogalmát s rövid történetét, a kritikát s herméneutikát, végre a palaeographiát. Célul különösen azt tűztem ki továbbá, hogy széles körű olvasottságot szerezzenek a klasszikus irodalomban, meg hogy megtanulják a jó magyaros fordításnak módját s elveit. Az idén tehát még keveset törődtem az exegesisszel, hanem a gyors olvasást s magyaros fordítást gondoztam leginkább.» A latin szerzők felsorolása után a görögből elvégzett Homéros,

majd a magyar nyelvészetből átdolgozott anyag (Paul: Prinzipien; Whitney stb.) következik, és az egyetemi célokra készített dolgozatok közül «különösen kiemelendőnek» minősítettek az I. éves Gombocz Zoltán «Értelmi egyezés a magyarban» c. értekezése. A legtehetségesebb ifjak közül is Gombocz Zoltán szerepel az első helyen; mellette találjuk a szintén I. éves Madzsar Imre nevét.

A következő évben az Ilias olvasása közben már nemcsak a filológia alapfogalmaival való megismerkedésre jutott idő, hanem egyebek közt a homérosi kérdés (Wolf: Prolegomena) megbeszélésére is. Ebben a jelentésben felbukkan az a probléma, amely azóta is állandó gond: ti. a latinnak nem göröggel való párosítása, vagyis az, hogy a többség *mást* tekint főtárgyának és így nem hatolhat mélyebben a *klasszikus* filológiába. A magyar szakosok azonban a rokonnyelvet sem szívesen tanulják. «Ezekkel szemben nem marad egyéb feladatunk, mint hogy a latint csakis irodalmi szempontból tárgyaljuk, a magyar nyelvészetben pedig meg kell állapodnunk az eredmények megismertetésénél.»

Érdeklődésre tarthat számot az 1897/98. tanévben készített «apróbb dolgozatok» jegyzéke (A görög verstan vázlata; Sophoklés-kódexek; Sophoklés és Euripidés Elektrája; Sophoklés erkölcsi felfogása; A katharsis; A görög színpad; Sophoklés-scholionok). Ugyanitt olvashatunk a római tanulmányút nagy hatásáról. Aligha tévedünk, ha az út kitervelése és megvalósítása mögött BG úr «buzgó gondoskodásán» kívül az Italia-rajongó Péterfy Jenő személyét sejtjük. Zimándi I. (i. m. 69 sk.) idéz abból a tréfás (korábbi) levélből, amelyben Péterfy kedves barátját és kollégiumi tanártársát Rómába csábítja. Mint a logika tudora külön opusban fogja bebizonyítani, hogy Szilasiéknak Rómába *kell* zarándokolniuk. A «nevezetes mű» első részének *főtétele* ez leend: «Szilasi jeles class. philologus. *Conclusio:* tehát Rómába kell jönnie . . .» Amikor Szilasi a kollégistákkal eljut az örök városba, rajzos levelet küld Péterfynek. Ennek «megjutalmazására» (s hogy barátja «magát tovább képeztesse») Péterfy «jelentékeny pénzösszeget» (azaz egy lírát) mellékel válaszához azzal, hogy «használja okosan s legyen érte hálás.» A nagylelkű adománylevél aláírása: «Pá ! Péterfy.» S mindez egy évvel a tragikus vég előtt.

Az 1899/1900. évi jelentésből megtudjuk, hogy a kollégisták a latin—görög grammatikát «Menge jeles könyveiből» (azaz Repetitoriumaiból és a «Materialien zur Repetition»-ból tanulták. Annak, hogy a filológia egyéb diszciplináiban nem mutathatnak fel különösebb eredményt, «a jelöltek csekély gymnasiumi előkészültsége az oka» — örök panasz a Collegium fennállásának végezetéig. Szigeti Gyula (a későbbi szótárszerkesztő) és Szilágyi Sándor (a következő év szeniora) dolgozata mindenesetre bizonyítja, hogy «ezen a téren is iparkodtunk». A felsőbb évesek átvették Boeckh Encyclopaedie-ját, némelyek Bursian tudománytörténetét; volt, aki E. Maass Orpheusáról és E. Rohde Psychéjéről számolt be; a görög szakosok Croiset irodalomtörténetének Homéros-fejezeteit dolgozták fel («a francia eredetiből»), továbbá G. Hermann és Fr. Ritschl kisebb latin tanulmányait.

1900/01-ben az I. évesek közt jeleskedett a magyar nyelvésznek készülő Szabó Dezső is, «aki vas szorgalommal nemcsak a finn, hanem a vogul nyelvet is jól megtanulta». (Hadd fűzzem itt közbe, hogy Szabó Dezső könyveinek egy része hamarosan a Collegium polcain állapodott meg; Tacitust az ő Firmin—Didot-kiadású példányában olvastam végig először 1933 nyarán.)

Az 1901/02. évi jelentés friss anyag (Ábel Jenő, Jebb, Pöhlmann, Roscher, Studniczka, Giles) feldolgozásáról ad számot és egyebek közt Csépke Andor (a leendő kiváló hódmezővásárhelyi tanár) szorgalmáról emlékezik meg dícsérőleg. Érdekes, hogy Darkó Jenő nevét hiába kerestük, pedig 1898 és 1902 közt ő is a Collegium tagja volt. De Szilasinak, mivel Kolozsvárra nevezték ki nyelvészprofesszornak, búcsút kell vennie a szeretett intézettől, „ahol minden nap új örömöt s élvezetet szerzett számára, midőn oly sok és tehetséges ifjúval volt alkalma tanítva s tanulva közvetlenül érintkeznie».

Nem ékeskedünk idegen tollakkal, ha Péterfy Jenőt (1850—1899) is a magunkénak valljuk, hiszen amikor 1896 őszén elfogadta BG meghívását (az évi 600 Ft-ból még többet utazhatott), már évek óta a görög klasszikusok művelésére összpontosította tudós erőfeszítéseit. Fokozódó egzaltáltságában, anyja halála (1896 febr.) utáni magányában, iskolai robotmunkája közepette felüdülést, szinte otthont jelentett számára a Collegium családja. (Ahogy az újságíró Silberstein-Ötvös Adolf névváltoztatására célozva tréfásan mondogatta: a Silberstein Collegium.) Még karácsonyestéit is BG-ék körében töltötte. Itteni tanítványai, akikkel hetenként egy este — kötetlen formák között — foglalkozott, rajongtak érte és kézről-kézre adták a Budapesti Szemlében megjelent cikkeit. (Különösen lelkes híve volt Szilágyi Sándor). Ez a feladat érdekelte, a válogatott ifjúság körében felengedett. Tudjuk, hogy felsőbb évfolyamos hallgatóival (Horváth Jánosékkal) Vörösmarty drámáit beszélte meg (hatása alatt Horváth János majdnem esztéta lett); Anonymus-szövegolvasása nemcsak a régi magyar irodalom iránt érdeklődőket kötötte le. Zimándinak sok kedves mozzanatot sikerült felelevenítenie ebből a három

esztendőből. BG ott járt kedvében, ahol csak tehette; a közös kirándulásokra néha még szeretettől sugallt erőszakkal is elcsalta, de a lelki felbomlás folyamatát senki és semmi sem tudta feltartóztatni. Nyughatatlanul egyre csak utazott (BG ebben is segítette). «Szívesebben lenne a Pinción piniatoboz, mint Pesten reáliskolai professzor» — írta Goldziher Ignácnak 1899 szeptemberében, kolozsvári barátjának, Haraszti Gyulának pedig franciául juttatta kifejezésre világmegvetését, életuntságát: «Tout comprendre, c'est tout mépriser . . .» Másik jóbarátja és római barangoló társa, Riedl Frigyes rövidesen szintén francia költői reminiszcenciával érzékeltette a tragédia bekövetkeztét: „A szép görög stylű váza finom repedése egyszerre végighasadt» (1899. nov. 5-én).

Tartsuk számon, hogy horvátországi temetésén a kollégisták családja vette körül, és hogy holttestét egy év múlva BG hozatta haza.

Görög tanulmányairól — harminc-egynéhány évvel később — nem az egyetemen hallottunk először, mert gimnáziumi tanárom, a hozzá hasonlóan érzékeny lelkű Nyusztay Antal (1880—1933) már korábban idézgette előttünk az önmagával és a világgal viaskodó Péterfy «mázsás gondolatait». Arcának vonásait akkor ismertük meg, amikor a felvételi vizsga során a magyar könyvtárba is bevetődtünk: ott (a bejárattól jobbra) *ő* fogadott bennünket.

II

Péterfy pótolhatatlan maradt, csak 1903-tól lépett helyébe méltó utód: Horváth János. Szilasi terhein már előbb könnyíteni kellett, majd távozása után az akkori «tömegszak» igényei két új szakvezető alkalmazását tették szükségessé. Az egyik (görög) utód Gyomlay Gyula (1861—1940), 1883-tól a budapesti tanárképző intézet gyakorló gimnáziumában működött kiemelkedő sikerrel, mint lelkes és vonzó nevelő, aki már ott is, sok-sok tanítványával szerettette meg a klasszikus tárgyakat. Mint kutató sok mindenfélével: elsősorban görög államrégiségekkel, retorikával, filozófiával, azonkívül a magyar történet bizánci forrásaival, ugyanakkor magyar nyelvészeti és irodalmi kérdésekkel, de még gyorsírással is foglalkozott. A Marczali Henrik szerkesztette Nagy képes világtörténelem második (görög) kötetét „a legújabb kutatások nyomán" ő írta (1899), vagy inkább — kíméletlen bírálója, Hornyánszky Gyula szerint («Gyomlay Gyula úr», Bp. 1900) — kompilálta. A kínos ügy nem használt Gyomlay előhaladásának, sokat használt viszont a gyermekbetegségeiből lassan mégis kinövő hazai tudományosságnak. Nem tudjuk, hogy a Hornyánszkynál is kritikusabb ifjúság mit szólt hozzá. Tény, hogy Gyomlay Gyula másfél évtizeden át (pozsonyi kinevezéséig) erejének javát a Collegiumnak szentelte és itt a jó tanárok generációit nevelte. Tény mindenesetre az is, hogy a visszaemlékezők általában inkább szinte az egész Homérosra kiterjedő memóriáját, latin stíluskészségét és a társas összejöveteleken szívesen csillogtatott *bel canto*-ját tartották számon. Talán az is jellemző, hogy Laczkó Géza (kollégista volt 1903-tól 1907-ig) a Csillag-utca ifjú táltosai (Korláth-Horváth János, Dorka-Kodály Zoltán, a Rómát járt Meredich-Gerevich Tibor, a «különös» Szamos-Szabó Dezső, Széki-Szekfű Gyula, a máris európai hírű Zólyom-Zemplén Győző és «geológiai tájfestő» öccse, az *arbiter bibendi* Géza, vagy Bándy-Bauer-Balázs Herbert-Béla) és tanárai közt nem említi. Igaz, hogy nem említi nála valamivel fiatalabb filológus-társait: Czebe Gyulát, Pais Dezsőt, a derék pápai Rab Istvánt, Szilasi Vilmost, vagy a görög—latin szakos filozopterből vezérkari tisztté, majd tábornokká avanzsáló Szurmay Lajost sem; regényében (Királyhágó) szakunk képviselői közül csak a «szikár» Sartoris-Szabó Miklós jelenik meg — szmokingban, kemény ingmellben: Gyomlay jellemzése szerint már az I. évben (1902-től) a legalaposabb növendék, akiben «a tehetségek legszerencsésebb egyesülése mutatkozik». («Ez az ifjú, ha a jelek nem csalnak, díszére fog válni Collegiumunknak.»)

Elhihetjük Gyomlaynak: «ilyen ifjak vezetése nem fáradság, hanem valóságos élvezet». Az 1904-es I. év filológus-gólyái közül Czebe Gyula ígérkezett a legképzettebbnek, de szépen indult Pais Dezső, Trócsányi Zoltán, Gulyás József és Rab István is. A «máskülönben igen értelmes és szorgalmas» Kuncz Aladár csak «másod-harmadrangú helyet adott» a görög filológiának; Eckhart Ferenc eleve historikusnak, nem filológusnak készült, mint ahogy a «máskülönben nem értéktelen» Trócsányi és Gulyás is csak *benevolus auditor*-ként ült ott a konferenciákon. 1907/08-ban az eleinte csak bejáró Huszti József «rendkívüli szorgalommal igyekezett utolérni társait». Később úgy emlékezik meg róla, hogy bár «nem rendkívüli talentum, a középszerűséget messze meghaladja», majd tudomány és tanítás terén egyaránt sokat vár tőle.

Annak idején úgy tudtuk, hogy Szabó Miklós gondos kiejtését Gyomlaytól örökölte, míg Huszti mindig megtartotta a kényelmes egyházi latinságot. Nos: Gyomlay még jelentéseiben is kitér az egyik-másik vidéki gimnáziumból hozott «szinte érthetetlen

szövegkiejtés» kérdésére. Ami ma elképzelhetetlen: Gyomlay növendékei az órák egy részén élőszóban is a latin nyelvet használták. Benigny Gyula (1908/09-ben) elmésnek, Weissberger (Mészáros) Ede (1909/10-ben) «kissé színtelen egyéniségnek» minősíttetik, a következő év — a Ménesi útra való költözés! — «abnormis viszonyai» közt «normális formát» mégis tán csak ő mutatott. 1911-ben került be a soproni Bárczi Géza, aki azonban kezdettől fogva «török-tatár nyelvész» akart lenni. Ugyanakkor az egyetemen jó ideje «átmeneti állapot» uralkodott: Némethy Géza már 1909-ben Kolozsvárra került, majd 1911-ben Ponori Thewrewk Emil nyugalomba vonult, ráadásul a latin szukkreszcencia nagy része is felsőbb tanulmányokra alkalmatlannak mutatkozott. Nemcsak a középiskolából hoztak keveset (nyelvismeret, általános műveltség!), de törekvés sem igen szorult belé jük: «alig vették valami hasznát a kollégiumi könyvtárnak». Az egész esztendőt a hiányok foltozására kellett vesztegetni, hogy a Trefort-utcai V—VI. osztályosok színvonalát elérjék. A Collegium jövendőbeli történelemtanára egyelőre «szinte hihetetlenül tudatlan», és évfolyamtársai közt akadt olyan prédikátumos nevű ifjú, aki évtizedek múltán lelkileg is nyomoréknak bizonyul. Felvetődött a kérdés: nem kellene-e szigorúbb mércét alkalmazni, hogy eleve csak olyanok vétessenek fel, akik «Collegiumunk legnagyobb kincsének és legfontosabb nevelőeszközének, a könyvtárnak» kellő hasznát veszik, társaikra nincsenek «nyűgöző hatással», nem «bitorolják érdemtelenül» arra méltóbbak helyét, és akiktől remélhető, hogy a tudomány és tanügy jeles munkásaivá fejlődnek. A következő (1912/13) évben a kivételes tehetségűnek ígérkező Lajti István belépésével javult a helyzet, de továbbra is aggasztó marad a latin nyelvi tudás gyengesége. Reményt keltett tanáraiban Kövendi Dénes («ki máris majdnem úgy olvassa Homérost, mintha magyarul olvasna», csak «még kissé szeles és formátlan észjárású»; egyelőre «nem adta jelét kiválóbb képességnek» a filológusként induló Zsirai Miklós, «igen jó acquisitiónak látszik» viszont (1917-ben) Mályusz Elemér.

Igy hullámzik a jelentések hangulata az örvendezéstől a rezignáltságig. Már folyik a háború, amikor megint a «komolyabb, szakszerű érdeklődés» és persze a nyelvtudás hiányával van baj: a német is nehezen megy, franciául nem tanultak semmit, így a könyvtár nem magyar része «hét pecséttel van előttük elzárva». Közben egyik diák a másik után vonul be a katonasághoz, de így is «sok öröm és élvezet» foglalkozni velük; «sok szomorúság, ha a távollevők üres helyeit néztük». «Adjon a Gondviselés a Collegiumnak szebb, a szép múlthoz méltóbb jövőt» — zárja utolsó jelentését (1917. dec. 21.). A vesztett háború fojtogató körülményei közt, már nem is fiatal fejjel, de nem szűnő munkakedvvel és fiatalos lelkesedéssel folytatta professzori működését Pozsonyban, majd Pécsett. Amikor (1936-ban) végleg visszaköltözött Budapestre, törékeny, magas alakja fel-feltűnt a Philologiai Társaságban, így az akkori fiatalok még láthatták, ha már közvetlenül nem tanulhattak tőle.

Az egyetemen láttuk, egyszer-kétszer hallgattuk, de tanulni már szintén nem tanulhattunk Némethy Gézától (1865—1937). Sokban az üstökös Ábel Jenőére emlékeztetően induló pályáját az Egyetemes Philologiai Közlöny ünnepi (1926/I.) számának utalásaiból, majd kollégiumi, később egyetemi utódának, Huszti Józsefnek emlékbeszédéből (EPhK 1940) megismerhetik azok is, akik élő valóságában nem találkoztak vele. Amint valaki «időben, térben távozik», nem szükségképpen a kortársi magasztalás sablonjai szilárdulnak meg, hanem bizonyos távlatból nézve hitelesebb portré is kerekedhetik — a *pietas* csorbulása nélkül. A méltatlan utód — e sorok írója — nem bálványokat akar dönteni, hanem egy életen át művelt szakmájának személyektől elválaszthatatlan történetét szeretné felvázolni *sine ira et non sine studio*.

Némethy Géza fiatalon jutott komoly szerephez izmosodó klasszika-filológiánk kiépítésében és irányításában: lipcsei és berlini stipendiuma után hamarosan ő vette át Ábel Jenőtől az EPhK társszerkesztőségét (Ponori Thewrewk Emil és Heinrich Gusztáv mellett); huszonöt éves fejjel egyetemi magántanár; még nem volt huszonnyolc éves, amikor (1893-ban) az Akadémia lev. tagjává választják; ugyanakkor kissé hosszú ideig (1902-ig) tanított a Markó-utcai gimnáziumban. Ezzel kapcsolatban Huszti is megírta, hogy a *csak* tudós Némethy «pedagógiai babérokra még egyetemi tanári munkája során sem törekedett». Ne hallgassuk el a rideg tényeket: vezető latinistánk tanári ténykedése közel állott a pedagógiai nihilizmushoz, mondván és cselekedvén, hogy az élenjárókat *nem kell*, a hátul cammogókat pedig *nem lehet* nevelni. Magántanári előadásai korábbi vagy éppen készülő dolgozatainak unalmas felolvasásai voltak. Huszti méltán írta, hogy kollégiumi szakvezetői kinevezése (1902) «igen nagyjelentőségű volt *számára*», amennyiben mentesült a Markó-utcai robotmunkótól és akadálytalanul élhetett tudós hivatásának. Erre emlékezett vissza Horváth Jánoshoz intézett akadémiai avató beszédében, 1920 júniusában: «Te (az Eötvös Collegiumnak) köszönheted, hogy mint diák minden gond nélkül s a siker minden feltételével ellátva végezhetted főiskolai tanulmányaidat,

utóbb meg, mint kezdő tanár, nem csupán lopva áldozhattál kebled istenének, mint annyi más, terhesebb hivatal nyűgével küzködő fiatal tudós, hanem pályád elejétől fogva szabadon élhettél tudós hajlamaidnak. Ami engem illet, . . . férfikorom legszebb és legtermékenyebb hét esztendejét, mint válogatott ifjúság boldog tanítója, ennél az intézetnél töltöttem el, s azt, hogy tudományos működésem éppen a kellő időpontban nagyobb lendülettel indulhatott meg, ennek köszönhetem.» (Hasonlóan üdvözölte volt kollégiumi, majd kolozsvári tanártársát, Gombocz Zoltánt 1922 decemberében.)

Valójában az 1902-ben megjelent Vergilius-monográfia után a tervezett sorozatból csak a római elégiáról szóló kötet készült el (1905); latin klasszikus-kommentárjai és szövegjavításai hellyel-közzel bravúros teljesítmények ugyan, de már előrevetik a megtorpanás és elmagányosodás, majd a korán beálló meddőség árnyékát. («Wie ein fossiler Überrest der Vorzeit» — írta egy szakmailag illetékes német bíráló az 1913-ban megjelent Tristia-kommentárról.) A «szép és termékeny» éveknek a publikációk mögött kavargó emberi hátteréről ma már csak a Kerepesi-úti temető sírkövei és «Az ész tragédiájának» (1925) versei beszélnek. Szaktanári jelentései szűkszavúak (többször találjuk bennük Csépke Andor, Szabó Miklós, Czebe Gyula, Pais Dezső, 1903-ban Szekfű Gyula dicséretét). Többet őrzött meg számunkra tanítványának és tanítónknak, Huszti Józsefnek emlékezése: békésen trónolt az asztalfőn, réveteg álmodozásából mintegy felocsudva hol jobb-, hol balkarjának leengedésével jelezte, hogy az illető oldalon következő *úr* folytassa; ő maga közbe sem szólt, csak a pikánsabb helyek tárgyalása közben mosolygott boldogan. Az éretlenek és cinikusabbak is mosolyogtak — az ész tragédiáján. A nagy latinista nem jól imádkozott keblének isteneihez, mert nem adták meg neki azt, amit Horatius kért Apollótól: hogy *integra cum mente, szép* öregkort élhessen.

Századunk első, a Collegium fennállásának második évtizedében Némethy Géza még nem jutott idáig (a rövid kolozsvári intermezzo után Ponori Thewrewk Emil pesti tanszékét foglalta el 1911-től 1933-ig), de BG jó emberismerő volt: a tudományos munkásságában is álmodó széplélek csapongását a reális szükségletek talajára kellett leszállítani, mégpedig katonásan. Ezért neveltette ki magának, illetőleg a Collegiumnak Szabó Miklóst (1884—1960). Balázs Béla, Draganu Miklós, Fest Sándor, Sulica Szilárd, Szolár Ferenc (Gyóni Mátyás apja) évfolyamtársaként 1902 és 1906 közt volt a Collegium tagja; önkéntesi éve, majd lipcsei tanulmányai után (1909-től) szakvezetéssel megbízott helyettes, 1910-től rendes kollégiumi tanár, BG öregkorának támasza, majd Gombocz Zoltán tragikus halála (1935. máj. 1) után 1945-ig a Collegium igazgatója. Laczkó Géza szikár ifjúnak jellemezte, a kollégiumi közvélemény őrmesternek titulálta (a világháborúból tartalékos századosként tért haza!), valójában a munka etikáját nemcsak prédikáló és a Collegium ügyét mindenkor mindenek fölé helyező nyakas kálvinista volt. Amit Moravcsik Gyula — fiatalkori tanítványa, később tanártársa és jóbarátja — Szabó Miklós vaskövetkezetességéről, igazságkereséséről, az erkölcsi normákhoz való ragaszkodásáról búcsúztatójában elmondott, minden öreg kollégista ma is elmondhatná. Iskolamesteri működését, formális rendszeretetét és alaposságát persze másként ítélte meg a csetlőbotló gólya, másként a szárnyait bontogató fiatal titán vagy érett kutató, másként a tarokkpartner és megint másként az, aki csak feszes és merev oldaláról ismerte. Egyet senki sem vitathat el tőle: a maga módján a Collegiumért élt és halt.

Első jelentésében Benigny Gyula indogermán nyelvészeti érdeklődésére hívta fel a figyelmet; ugyanakkor Weissberger (Mészáros) Ede alig tud társaival lépést tartani. Tanulságos, amit 1911-ben a gondjaira bízott I. éves Moravcsik Gyuláról írt: «Igen finom gondolkodású és kitartó szorgalmú, de keservesen kell pótolnia alapjainak hiányait . . . Formális tekintetben jól készült . . . , de a nyelv, mint élő organizmus, ismeretlen előtte. Idővel a legjobbak egyike lesz». Így is lett. A «kitűnő, leleményes», de ideges és «fölfedezésekre hajló» Kövendi Dénes már 1913-ban «szívesen állt elő hypothesisekkel». Bárczi Géza «jól tudna latinul, de a múltból él». Lukcsics Pál (1914-ben) «aggasztóan gyenge». Későbbről: Jirka (Györkösy) Alajos 1920-ban «sokfélét olvas, de felületesen . . .; a grammatikában sem biztos» (!); 1921/22-ben Tomasz Jenő «exakt pontossága és akribeiája mintaszerű . . ., kár, hogy gyenge idegzete miatt értékes tulajdonságait nem tudja majd kifejleszteni». Közben-közben felhangzik a panasz a könyvtár elhanyagolása, a modern nyelvi ismeretek fogyatékossága miatt, és refrénszerűen ismétlődik a jogos és természetes óhaj, hogy a legfontosabb segédeszközöket mindenki szerezze be.

Nagyot nézünk, amikor az I. éves Ligeti Lajosról ezt olvassuk: «Kétségtelenül tehetséges, igen élénk képzeletű, kíváncsi elme, de a munkát nemigen szereti», egy évvel később (1923-ban) viszont már «egészen új ember. . ., és modora is előnyösen változott». Ennyi talán elég is szúrós tekintetű hajdani tanárunk emberismeretének dokumentálására. (N. B.: E sorok «kissé kesernyés hangulatú» írójának egyéniségében sajnálatos darabosságot észlelt, «ami akadályozza és fogja akadályozni fejlődését».) Az *ő* megítélésé-

ben — különösen kritikus időkben — megoszlottak a vélemények. Ma egyetértünk abban, hogy a Collegium védelmében írott «Pro domo»-ját csak értetlenség magyarázhatta németbarát állásfoglalásnak. Katona volt, de nem porosz és nem náci, hanem nagyon is magyar, a Collegium katonája. Lehettek (voltak!) vitatható gesztusai, de szándékainak tisztaságát még azok is jó szívvel tanúsítják, akiket — esetleg darabosságuk miatt — eltaszított magától. Elmozdítása az adott helyzetben szükségszerűnek mondható, de annak módja embertelen, vagyis a Collegiumhoz méltatlan volt. Halála után negyedszázaddal adózzunk tisztelettel emlékének!

Huszti Józsefről (1887—1954) mind a mai napig csak Moravcsik Gyula rövid méltatását olvashatjuk (Ant. Tan. 1954, 148 sk.). Tudománytörténetünknek ezt az adósságát most sem törleszthetjük le; Huszti József életének és életművének itt is csak a Collegiumtól elválaszthatatlan időszakát (1907-től 1911-ig, ill. szenior-, majd tanárként 1923-ig, szegedi professzorságáig) tekintjük át. Tudományos szárnypróbálgatásait Gyomlay tutorkodása alatt kezdte; Némethy óravezetéséről szóló emlékezését az imént idéztük; Ponori Thewrewk Emilnek már csak utolsó, terméketlen éveiben volt hallgatója. Annál inkább hathatott rá az Ábel Jenő humanista örökségét gondozó Hegedűs István. A „tudomány bajnokainak" erre a dicsőséges *lampadéphoria*-jára, fáklyahordozására utalt Némethy Géza is, amikor volt tanítványát 1923 tavaszán az Akadémia lev. tagjai közé fogadta. Személyes élmények birtokában itt már alig szorulunk írott dokumentumokra, mégsem érdektelenek azok a korai (1914/15-ből való) jelentések, amelyek a párizsi, majd müncheni tudományos központok szellemi poggyászával hazatérő Huszti (rövidesen Révay József ellenében kinevezett tanárképzőintézeti tanár) collegiumi ténykedését szemléltetik.

Nehéz körülmények közt, az első világháború kitörése után kezdte pályáját. Tanítványait egymás után küldik frontszolgálatra, de van köztük, aki közvetlenül bevonulása előtt is «épp olyan lankadatlan buzgalommal és figyelemmel vesz részt az órákon, mint régebben». A collegiumi szakvezetést rendes tanárként 1918 márciusában vette át: ki katona, ki nem. A segédszolgálatosok közül az vesz részt a közös munkában, akinek ideje engedi. Közben foglalkozni kell a tanulmányi szabadságra hazabocsátott hadnagyokkal is. Jellemző a mindig józan és reális Husztira ennek a helyzetnek a kommentálása: «Valami felhőkben járó eszmei cél nem lett volna helyénvaló a sok megpróbáltatáson átment katonákkal szemben . . . A régen félbeszakított tanulmányokba való elmélyedésük meglepő és megható volt.» 1919 tavaszának eseményeit tudományszakunk szempontjából tekintve «kedvezőtlennek» minősíti, de azért «általában a nehéz viszonyok közt is jóformán mindenki megtette kötelességét». Jellegzetesen diplomatikus Huszti-fogalmazás. «Alig múlt el hét, hogy a latin—görög tanulmányokra vonatkozó kedvezőtlen hírek nem kerültek forgalomba. A jövő sötét kilátásai természetszerűleg visszahatottak növendékre és tanítóra egyaránt; egészében véve azonban az ifjúság ebben a félévben is hű maradt a B. Eötvös József-Collegium nemes hagyományaihoz.» (Szabó Miklós özvegyétől tudom, hogy a «kedvezőtlen hírek» hallatára BG úr Szabó Miklóst menesztette Bauer Herberthez, aki a forradalmi lázban is *respektálta* volt igazgatóját.)

Collegiumi tanítványai közül elismeréssel és szeretettel említi a hosszú hadifogságból «friss tudással, sokoldalú érdeklődéssel, töretlen munkakedvvel» visszatérő és szép reményekre jogosító (legfeljebb nem mindig pontos) Jirka Alajost, az olasz front poklát megjárt («aquincumi») Nagy Lajost, a kitűnően vitézkedő, csak már akkor is hypochonder Tomasz Jenőt, a civilek közül a történésznek készülő, de jó latin Mályusz Elemért, Kun Sándort (a későbbi jó tankönyvírót) és Ligeti Lajost, mint évfolyamának legtehetségesebb tagját, akinek «rossz tulajdonságai fogyóban vannak».

E sorok írója már csak az egyetemen volt Huszti József hallgatója, majd körülötte «nyüzsgő bikfic», «szárnyaszegett kacsa» (Huszti-szakkifejezések!), a tudományba kóstolgató ifjonc, de tapasztalatait és emlékeit alkalmasint joggal transzponálja vissza a korábbi évek collegiumi gyakorlatára. Huszti József legfőbb pedagógusi erénye a bizalom volt. *Bízott* arra érdemes tanítványainak tehetségében, szorgalmában, és véletlenül sem jutott volna az eszébe, hogy tekintélyi alapon irányítgassa őket. Felejthetetlenek maradnak zamatos zalaisággal elpotyogtatott bölcsességei, mint pl.: «az van meg, ami megvan»: vagy: «nem jó, ha két szakács sózza a levest» stb. Már hallgató korunkban sajnáltuk, hogy hihetetlenül fejlett realitás-érzéke huzamosan a tudománytól távolabb eső területekre késztette, így szakjának rendszeres művelésére kevés ideje jutott, és amikor — különben csalhatatlan — ösztöne irreális sündisznóállásba szorította, a kibontakozás útját egynémely tanítványán kívül maga is segített eltorlaszolni. Kár, jóvátehetetlen kár, mert adott esetben (Némethy Géza csődtömegének átvétele után) *csodát* művelt a teljességgel dezolált egyetemi latin képzést pár hónap alatt rendberakta és budapesti működésének nem könnyű évtizede során a *jó* latin tanárok százait bocsátotta útjukra.

Említettük a kollégiumi «önbeporzás» jól bevált gyakorlatát. Moravcsik Gyula (1892—1972) ugyanúgy a Collegium (Gyomlay, Szabó Miklós) neveltje volt, mint előtte Szabó Miklós és Huszti József, de reá mindenki másnál döntőbben hatott az egyetemen — nem az akkor már teljesen kiégett Ponori Thewrewk Emil, nem is a hévvel lobogó Hegedűs István vagy a passzív Némethy Géza, hanem a közép- és újkori görögségnek szürkeségében is jelentős szószólója, Pecz Vilmos. Így vált a bizantinológia elkötelezett művelőjévé már kollégista korában (1910—14), és választott hivatásának betöltésében még a szibériai hadifogság (1915—20) orosz és török nyelvleckéi is segítették. Hazatérése után gimnáziumi tanárként is céltudatosan készült pályájára, majd 1923-tól a Collegiumban istápolta lelkiismeretesen és példás módszerességgel a klasszikus-filológus-jelölteket, miközben egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy a szíve szerint való bizantinológiának adeptusokat szerezzen. Érthető örömmel és lelkesedéssel számolt be mindig pl. az érdeklődő és jól képzett Pröhle Jenő előhaladásáról, mint aki az újgörög nyelvet is szép eredménnyel tanulta és az egyetemi (magántanári) órákon is szorgalmasan dolgozott. Sokáig tőle várta (nemcsak ő, hanem Szabó Miklós is), hogy a klasszikus-filológus szukkreszcenciában mutatkozó űrt pótolni fogja. Hasonló és nem alaptalan reményeket fűzött az újkori görögség iránt érdeklődő Graf András személyéhez, akit azonban a második világháború embertelenségének áldozatai közt kell számon tartanunk. Szabó Árpádot is szerette volna megnyerni, de mikor a kirobbanó tehetségű ifjú Bizáncot szűknek érezte, tanára sajnálattal nyugtázta *sok*oldalúságát («folyton tova száguld, új és új körök ragadják meg és kötik le érdeklődését . . .; ez a túlságos szétszóródás nem fogja engedni, hogy igazi tudományos produkciót végezzen»), és nem titkolta abbeli vélekedését, hogy Szabó Árpád egyénisége «a tervszerű, fegyelmezett munkára kevésbé alkalmas».

Kezdeti «ingadozásaim» után tőlem is megkérdezte, hogy az alapvizsgával kapcsolatosan nem volna-e «speciális kívánságom», azaz nem óhajtanék-e nála vizsgázni és bizánci szakdolgozati témát vállalni, mire én darabos stílusomban tömör és egyértelmű «nincs»-csel válaszoltam. Hosszú éveken át neheztelt rám, de azért görögből Kerényi után is megadta a kitűnőt, majd később mindenben támogatott. Tudóséletének legnagyobb öröme bizonyára Gyóni Mátyásnak követőjévé való nevelése, legnagyobb bánata pedig a méltó tanítvány időelőtti elvesztése volt.

Egyéniségének ismeretében előre tudjuk, hogy olyan részletes és alapos jelentéseket a Collegium történetében talán egyetlen szaktanár sem szerkesztett, mint Moravcsik Gyula. A maga nemében klasszikus pl. első beszámolójának az akkor III. éves Ligeti Lajosra vonatkozó passzusa: «Tehetséges, . . . határozott tudományos hajlamot mutat, különösen nyelvészeti irányban. Tehetsége megfelelő szorgalommal és kitartással párosul, egyénisége azonban nem teljesen megbízható, s néha inkább a látszatra, mint alaposságra törekszik.» Igen jó latin az akkoriban egyelőre csak harmadsorban angol szakos Schmidt (Szenczi) Miklós, majd később a «határozott filológiai érzéket mutató» Hadrovics László. A *nagy* 1931/32-es évfolyam (Lotz János, Sőtér István és Szabó Árpád évfolyama) tagjai közül a latin filológia terén is kivált az eleve történésznek, ill. művészettörténésznek készülő Kosáry Domokos és Vayer Lajos. 1934-ben a III. évesként belépő Semmelweis (Szemerényi) Oszvald félelmetes felkészültsége vonta magára a közfigyelmet, majd Badics (Balázs) János, Gyóni Mátyás és Harmatta János folytatta a sort: *magnum proventum philologorum hi anni attulerunt.* Hát még ha Soltész János is megmaradhatott volna!

Quo fessum rapitis? — kérdezhetnők a Róma megszületendő nagyjait szemlélő Anchisesszel (Verg. Aen. VI 845). Mi pedig jórészt már a *múltat* szemléljük, amikor Tomasz Jenő (1896—1950) személyében a Collegium utolsónak (1928-ban) kinevezett filológus tanárától — és a vele majdnem pontosan azonos korú Collegiumtól — búcsúzunk. Élt 55 évet . . . A magyarországi klasszika-filológia története Péterfy Jenőtől és Némethy Gézától elválaszthatatlan az Eötvös Collegium történetétől, az első világháború utáni Eötvös Collegium élete pedig elválaszthatatlan Tomasz Jenő nevétől és munkásságától: írtuk annak idején, amikor háborús veszteségeinket számbavettük (Ant. Tan. 1954, 153). Most sem tehetünk mást, mint hogy elismételjük: Tomasz Jenő élete a Rozsnyón (1915-ben) végzett iskola, majd a harctéren töltött évek iskolája után egybefonódott a Collegiuméval, akárcsak Bartoniek Gézáé, Gombocz Zoltáné vagy Szabó Miklósé. Láttuk, hogy fogadták itthon az érzékeny lelkű és gyakran betegeskedő, de annál nagyobb akaraterővel tanuló hadfit: tanárai becsülték, elismerték, kollégista társai — hypochondriája miatt — meg-megmosolyogták, ugratták, de szerették, a t. Collegium mindenkori fiataljai pedig — mint a gh.-főnököket általában — a gyomrukon keresztül ítélték meg, kifigurázták, de becsülték és kedvelték.

Mi, az 1932/33. év gólyái, különleges időpontban ismerkedtünk meg vele: gondterhelt arcát én magam aznap láthattam (1932 júniusában) először, amikor a Horthy-rend-

őrség a «kommunista botrány» kitudódtával megszállta az épületet. Szabó Miklós épp nászúton volt Itáliában; a hagyományos fejtapogatáson a nem kevésbé gondterhelt Gombocz úron kívül görögből Moravcsik Gyula, latinból Pais Dezső forgatott meg; németből Koszó Jánosnál és «Häckel Ernőnél» («Tanuljunk könnyen, gyorsan németül !») gyalázatosan szerepeltem, de görög felkészültségem és volt kollégista tanáraim — főképpen Német Gábor — ajánlása simán besegített. (Hadd örökítsem itt meg szeptemberi bevonulásom gyászos történetét is: Gombocz úr azzal a kérdéssel fogadott, hogy ugye én vagyok az a gólya, aki *nem* köszönte meg kollégiumi felvételét. Még most is legszívesebben a föld alá süllyednék, ha erre a hathatós leckére gondolok.)

Tomasz Jenő *ekkor* mutatkozott be szakvezető tanárként, a legnagyobb sikerrel. Mint első tanítványainak egyike tanúsíthatom, hogy hajnali órái felejthetetlenek voltak: megvolt bennük mindaz, amire egy filológus-csemetének szüksége van (a szak értő szeretete és megszerettetése, igényesség, következetes beszámoltatás), hiányzott belőlük az, ami az egyetemen (1932-ben) visszataszította a járatlan gólyát: a szenilis kérődzés, meddő nagyképűség, a hallgatóságot érdektelen közegnek tekintő indolencia. Tomasz Jenő józansága ideálisan ellensúlyozta a Múzeum-körút akkor szinte egyedüli pozitív szereplőjének, a virágkorát élő Kerényi Károlynak megrészegítő prófétizmusát. Érdeklődéssel figyelte egyetemi tanulmányainkat, pótoltatta velünk az ottani hiányosságokat; szívesen hallgatta a *másik* mozgósító hatású tudósegyéniség, a fiatal kora ellenére nemzetközi hírű Alföldi András szemináriumairól szóló beszámolóinkat és velünk együtt örvendezett sikereinknek. Jellemző adalék: ő volt mindig legközvetlenebb tanárunk, vele tegeződtünk össze leghamarabb: palócosan ejtendő «pájtásaivá» fogadott valamennyiünket.

Szabó Miklóson kívül nem volt még egy kollégiumi tanár, aki oly hosszú éveken át foglalkozott volna az ifjúsággal, mint Tomasz Jenő. Akkurátus jelentései nemcsak a mindenkor végzett munkáról számolnak be, nemcsak a latin növendékeket jellemzik (általában híven és találóan), hanem tudományos tájékozottságának is dokumentumai, egyben — az egyre súlyosbodó helyzettel magyarázhatólag — korai megfáradását is tükrözik. A második világháború éveiben, majd demokratikus kibontakozásunknak ugyancsak nem problémátlan időszakában a Collegium fenntartásának gondjai legközvetlenebbül az ő (1940-től aligazgatói) vállára hárultak. Egyéni kutatásainak elmélyítéséről, sőt folytatásáról egyre kevésbé lehetett szó: a Collegium volt az első ! A megpróbáltatások közepette Tomasz Jenő jelentette a szilárd pontot a Collegium életében, — ameddig megviselt szervezete bírta. A Collegiumot is temettük, amikor legáldozatosabb életű munkását 1950 végén kikísértük. Félős, hogy hiába kívántuk neki: nyugodjék békében !.

A krónikás, aki a Collegium utolsó éveiben vagy katonáskodott, vagy a hadifogság keserű kenyerét ette, vagy a hazajövetel után megkapaszkodni próbált (első útja a Collegiumba vezetett, ahol Krencz János és Tomasz Jenő várta), a szűkös forrásokból nehezen tud kiigazodni. Ami a klasszikus stúdiumok helyzetének falakon belüli alakulását illeti, Moravcsik Gyulának az egyetemre való távozása (1936) után üdvösnek bizonyult a szeniori rendszer felújítása: mint annak idején Szilágyi Sándor, Benigny Gyula, Bányai Géza vagy Huszti József, 1936 őszétől e sorok írója segédkezett az igazgatónak (a Párizsból megtérő Sőtér Istvánnal együtt). Ez a megbízatás (a katonai szolgálattól megmegszakítva) 1939-ig tartott. Közben (1937/38-ban) részt vett a latin szakvezetésben a filológusnak is kitűnő Kosáry Domokos, de a státus betöltésére többé nem került sor: Szabó Miklós beérte hol arra termett fiatal erők (Balázs János, Harmatta János, Soltész János) ideiglenes bevonásával, hol vitatható megoldásokkal. Mindez csak súlyosbította a második világháború miatt amúgyis válságos helyzetet. Tomasz Jenő ekkori jelentései az egzisztenciális vergődés, a szakmai megrekedés, az útvesztés tüneteit mutatják.

A kívánatos és egyelőre lehetséges kibontakozás buktatóit szemléltesse Zulauf (-Köves) Teofil 1946. decemberi jelentése: Aischylos olvasásával párhuzamosan „részletesen és kritikailag foglalkoztunk a philologia módszertani problémáival (Spinoza, Schleiermacher, Dilthey, Freud stb.) . . . Végeredményben *tiszta* képet kaptunk a philologia mai fejlődési állapotáról . . A II. félévben meg fogjuk próbálni a hiányosságok kiküszöbölését s így egy újabb philologiai módszer kialakítását. Az új módszer segítségével megkíséreljük megoldani azokat a problémákat, melyeket az eddigi philologia módszertani nehézségek miatt nem tudott megoldani . . . E végső cél felé vezető útnak a felét tettük meg az I. félévben.» Negyven év elteltével Thomas Zulauf-Köves sem hiszi, hogy a dolog ilyen egyszerű lett volna; az útkeresés szándéka mindenesetre tiszteletre méltó volt és az is marad. (Regisztráljuk itt a jelentésekben feltűnő új ígéreteket: a szorgalmas Szepessy Tibort, a nyelvészeten kívül «minden más iránt érzéketlen» Vekerdy Józsefet,

a görögül jól tudó, de «kissé nyegle» Frankl Róbertet és az 1947-ben csak úgy, mint 1944-ben «provinciális látókörű» Brusznyai Árpádot.)

Összehasonlíthatatlanul többet mondanak az 1945 őszétől mindvégig rendszeres óraadással megbízott Harmatta János jelentései. 1947 júniusában nem titkolja a görög tanulmányok válságát. A hallgatók «általában leszoktak az elmélyedő munkáról . . . Ezen az állapoton a görög szak fenyegető megszűnésének demoralizáló hatása miatt csak részben volt lehetséges segíteni.» De már egy év múlva (1948 őszén) előremutató tényekről értesülünk: Horatius olvasása kapcsán Sarkady János és Ritoók Zsigmond csoportja Augustus korának gazdasági és társadalmi helyzetével, ennek az irodalomhoz való viszonyával, a II. félévben antik vallástörténeti problémákkal, a felsőbb évfolyam a nyelv és társadalom összefüggésének kérdéseivel foglalkozott. (A Marr-vita időszakában járunk!) A legutolsó (1949. dec. 23-án kelt) szakvezetői jelentés Livius címén a római osztálytársadalom kialakulásának problémáit említi, zárómondata a lelkiismeretes Ritoók Zsigmond nyelvi tudását, ideológiai és elméleti felkészültségét dicséri. Sajnálatos, hogy az immár történeti forrásként tekintendő anyagban a debreceni egyetemről Budapestre visszatelepülő és itt lázas buzgalommal tevékenykedő Szabó Árpád kollégiumi működésének írásban nem maradt nyoma. Ennek a sokakat megmozgató agitációnak hiteles feldolgozása az egykori együttlelkesedőkre vár.

III

Összefoglalásul nem mondhatunk mást, mint amit a *prótos ktistés* Szilasi Móric írt a Collegium első évére visszatekintve: az Eötvös Collegium tanárai nem műveltek rendkívüli dolgokat, csak tanácsaikkal segítették a rájuk bízott ifjúságot. Azon fordult minden, hogy milyenek voltak ezek a vezetői tanácsok és milyenek az ifjak. Legdöntőbb tényező a tisztes együttéléssel együttjáró kölcsönös ösztönzés, az egészséges versengés, a lemaradástól való természetes viszolygás volt. A Collegium a sikert *önmagában* nem biztosította, nem is adta ingyen: a szunnyadó vagy csak ébredő képességeket a megfeszített erővel végzendő munka fejlesztette ki. A beltenyészet káros következményeit üdvösen ellensúlyozta a külső (egyetemi, külföldi stb.) lehetőségek tudatos kiaknázása: csak a belső szakvezetésre támaszkodva, Kerényi Károly és Alföldi András áldásos fertőzése nélkül klasszika-filológiánk sohasem juthatott volna odáig, ahova az Eötvös Collegiumnak köszönhető indíttatások jóvoltából eljutott.

Dicséret és hálaadás azok emlékének, akik ezt a csodálatos intézményt létrehozták és azzá formálták, aminek ötvenöt év növendékei megismerhették, gyümölcseit nevelték, élvezték és tovább örökítették.

VITA

AZ ISMERETTERJESZTÉS FELŐSSÉGE

D. KALLISZTOV: AZ ANTIK SZÍNHÁZ. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983. 216 l., fordította: *BÁRÁNY GYÖRGY*, a szöveghűséget ellenőrizte: *BORZSÁK ISTVÁN*, felelős szerkesztő: *WÉBER PÉTER*, a kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

1 Kallisztov műve 1983-ban jelent meg Magyarországon. Az antik (görög és római) színházról magyar nyelven ezelőtt még nem jelent meg önálló, összefoglaló munka. A Gondolat Könyvkiadót csak dicséret illetheti, hogy felismerte e hiányt és a mulasztás pótlására vállalkozott. Az úttörő vállalkozás fokozott felelősséget rótt kiadóra, szerkesztőre, fordítóra, szaklektorra; mindenkire, aki részt vett a megjelentetésre szánt mű kiválasztásában, hiszen — ismerve hazai könyvkiadásunk realitásait — most hosszú időre lezárult az út más, hasonló tárgykörű könyv megjelentetése előtt.

A fejezetcímek — Bevezetés, A nagy Dionüszosz-ünnepek Athénban, A színházi előadások, Az athéni dráma virágkora, A hellenisztikus kor színháza, A római színház — jelzik, hogy Kallisztov a hangsúlyt a görög színház tárgyalására helyezi, A római színházról elítélő a véleménye, mert «. . . hiányzott belőle a legfontosabb: az igazi népiség.» (213. l.) Ezért kaphatott mindössze tizenhét oldalt történetének ismertetése, értékelése.

A Bevezetés és a fejezetcímmel külön nem választott összefoglaló három lap hivatott a görög és római színház társadalmi közegének megrajzolására, a színházművészetre és az európai kultúra egészére gyakorolt hatásának értékelésére. Az általános eszmefuttatásban alig szerepel történelmi adat, de szép számmal akad az általánosítás igényével megfogalmazott értékelés, mint például: «. . . az ókornak mégiscsak van egy — látszólag vitathatatlan — előnye a későbbi korokkal szemben: egybeesik az emberiség ifjúkorával. Nem a csecsemő- vagy a gyermekkorával, hanem pontosan az ifjúkorával, vagyis azzal az időszakkal, amikor az emberben felébred már a tudatos élet és a kíváncsi érdeklődés minden iránt, ami körülveszi, amikor már ereje teljében van, de még nem érzi vállán az idő semmilyen terhét.» (21. l.) Vagy: «A valóság dinamikus. Egyik kor sem hasonlít a másikra. A múltból csak az marad meg tartósan, aminek valóságos értéke van a jelen és a jövő számára, és ami visszhangra lel a társadalom életében.» (215. l.) Az előbbi idézet Engels görögség-képének felhígított (közérthetővé tett?) átigazítása, az utóbbi Kallisztov egyéni leleménye. E példák is érzékeltetik, hogy Kallisztov egyrészt törekszik az általános igazságok közérthető megfogalmazására, másrészt hogy önálló elképzelés hiányában egy semmitmondó, hatásvadász elemekkel dolgozó szaknyelv mögé menekül. Egymást követik a típusszópanelek: «. . . múlhatatlan jelentőségű . . .», «. . . a világ egész kultúrájának szilárd és elidegenithetetlen része . . .», «. . . nagy tehetségű nép alkotó fantáziája . . .« (7. l.), «. . . szoros és sokoldalú kapcsolat . . .» (8. l.), «. . . ugródeszka a további fellendüléshez . . .», «. . . történelmi jelentőségét nehéz túlértékelni . . .» (9. l.) stb. Ez a színvonaltalan zsurnalisztikai nyelv kiegészül annak a félelemnek szóhasználati lecsapódásával, amely minden esetben eltölti Kallisztovot, amikor az állásfoglalás, értékelés felelősségét kellene vállalnia. Hemzseg a szöveg a *tulajdonképpen*-ektől, a *bizonyos mértékben*-ektől, a *mondhatni*-któl, a *szinté*-ktől, a *korántsem mindig*-ektől. Kallisztovot olvasva az az érzése támad az embernek, hogy állandó rettegésben írta művét, nehogy valaki rásüthesse, hogy túlzottan szereti a görög színházat.

Ez a veszedelem azonban nem fenyegetheti Kallisztovot, mert bár nem ítéli el határozottan a görög színházat — ez ellentmondana véleményformálást tiltó óvatosságának —, rosszallása vele szemben jól érzékelhető a *Színházi előadások* és *Az athéni dráma virágkora* című fejezetekből. E fejezetekben az eddig megismert kallisztovi sajátosságok

új elemmel bővülnek: a tényeket megváltoztatja, a tragikus triász darabjait itt-ott átigazítja.

Általános érvénnyel fejti ki: «A színészek és a kar szavai — különösen a komédiákban — élesen, határozottan elítélték a kormány politikáját . . . » (93. l.) Lám, milyen röviden és lényegretörően meg lehet határozni a görög színház szerepét Athén életében! A színházzal kapcsolatban a legfontosabb, hogy a bírákat a nép választotta: « . . . nem a hivatásos szakértők vagy plitikusok, hanem az egyszerű polgárok akarata érvényesült. Időnként hibásan döntöttek, ami később sokba került nekik is meg az államnak is, de legtöbbször helyes döntéseket hoztak, ez pedig politikai és társadalmi érettségükről tanúskodott. Mert a nagy athéni demokrácia ilyen volt — minden pozitív és negatív oldalával együtt.» (101. l.) A darabkiválasztásról, műsorrendről írtak alapján úgy tűnik, Kallisztov nem ismeri *Pickard-Cambridge* ide vonatkozó műveit, s ismereteit másod-, méginkább harmadkézből szerezte, s nyilván még ezeket is tovább egyszerűsitette.

Kallisztov az ókori régészet eredményeinek tárgyalását Vitruvius munkásságának ismertetésére szűkíti, de azt még így sem tudjuk meg, hol, milyen típusú színházépületek maradtak fenn, melyekről ír Vitruvius. E rész végén Vitruvius értékelése egy mondat: «Így hát némi csalódás ért bennünket.» (110. l.) Erre a csalódásra nem lett volna szükség, s Kallisztov elkerülhette volna, ha az ismeretterjesztés vállalt feladatát betöltve a tárgyi emlékeket sorolja fel és elemzi ókori régészet címen.

A könyv gerincét — mintegy hetven oldalt — a tragikus triász műveinek és életrajzának ismertetése adja. E részben világlik ki a legélesebben, hogy Kallisztov nem ismeri az elsődleges forrásokat (e résznél: a műveket), sőt, az életrajzi adatokkal is bajban van. A három tragikusról összefoglalóan: «Mindhárman kortársak voltak. Kortársak de nem egykorúak.» (111. l.) Ha figyelembe vesszük, hogy Euripidés abban az évben indult először drámai versenyen, amikor Aischylos meghalt (456-ban), akkor ennek az adatnak az «értékét» pontosan megítélhetjük. Aristophanést így helyezi el az 5. sz.-ban: «Arisztophanész tehát a *Békák*ban olyan kortársai ellen lépett fel, akiket — noha nem éltek már — személyesen ismerhetett, rokonszenvet vagy éppen gyűlöletet érezhetett iránt.» (179. l.) Aristophanés születésekor (kb. i. e. 450) Aischylos már évek óta halott, így a személyes ismeretség nehezen feltételezhető. Ez a hiba annál is kevésbé érthető, mivel néhány lappal korábban helyesen közli Aristophanés születési dátumát.

Aischylos értékelése: « . . . a múlt még ezután is hatott sok athéni gondolkodására és érzelmeire. Aiszkhülosz is ezek közé tartozott. Ráadásul bizonyos fokú konzervativizmus is jellemezte, ami részben talán előkelő származásával magyarázható.» (113. l.). Az értékítélet élét sikerrel tompítja a *részben talán* szófordulat, oly bizonytalanná téve a rosszallást, hogy bárki az ellenkezőjét is állíthatja.

Aischylos művészi eszköztáráról, alkotói tehetségéről is elemzést ad: « . . . Aiszkhülosz mesterien tudja érzékeltetni a növekvő riadalom érzését. Az emberekre csapások és szerencsétlenségek leselkednek. Gyakran váratlanul törnek rájuk. Másszor előre lehet látni, meg lehet érezni őket, ahogy a közeledő zivatart is: még tiszta az ég, de hatodik érzékünk már jelez. Aiszkhülosz még csak formálódó művészi eszközeivel utánozhatatlanul tudja érzékeltetni ezt a sejtést.» (118. l.) E költői látomásnak nincs információs értéke, mivel nem darabelemzéseken alapul, s példákkal sem támasztja alá hatodik érzékünk működésének és Aischylos művészetének összefüggését.

Hasonlóképpen felületes Sophoklés tragédiáinak elemzésekor az *Oidipus Kolónosban* értékelése: « . . . A cselekmény helyenként túl van terhelve fárasztó monológokkal és dialógusokkal, lassan bonyolódik; hiányzik belőle a Szophoklészra jellemző szigorú következetesség, amiben a tehetség elfonnyadását, az öregkor jeleit látjuk kifejeződni.» (139. l.) Nem tér ki Kallisztov arra, mit ért Sophoklés «szigorú következetesség»-én, de a vád, amelyet itt felhoz, nem új — nem tudni, vajon szándékosan újítja-e fel Kallisztov —; Cicero számol be arról a perről, amit Sophoklés fiai indítottak apjuk ellen, kérvén az apjuk vagyona feletti rendelkezés jogát, tekintettel az agg Sophoklés megrendült elmeállapotára. A költő éppen a Kallisztov által tehetség-fonnyadást és öregkori jeleket felvonultató tragédia részleteinek felolvasásával győzte meg bíráit a vád tarthatatlanságáról. *(Cato maior, de senectute, 7.)* Természetesen az kizárólag Kallisztovra tartozik, melyik Sophoklés tragédiák nem nyerik meg tetszését, de állásfoglalását mindenképpen érvekkel kellene alátámasztania.

A *Philoktétés*-ről megtudjuk, hogy « . . . a becsületességet példázza.» (142. l.) E tételen még akkor is vitatkozni lehetne, ha Kallisztov Philoktétés becsületességéről beszélne, de mégcsak nem is erről van szó. Átalakítva, egyúttal optimista és haladó befejezéssel ellátva a Sophoklés által egyszer már megírt történetet, így foglalja össze tartalmát: «Odüsszeusz ráveszi Neoptolémoszt, hogy a görög sereg megmentése és a győzelem érdekében folyamodjanak cselhez. Neoptolémosz hosszú habozós után elfogadja Odüsz-

szeusz érveit, de amikor látja a szerencsétlen Philoktétész szenvedéseit, megmásítja szándékát. Nyíltan és becsületesen, minden cselfogás nélkül adja elő jövetelük célját. És ilyen módon teljes sikert ér el. Philoktétész beleegyezik, hogy nyilával elmenjen az ostromlott Trója falaihoz. Még ilyen nagy cél érdekében is, mint a győzelem, feleslegessé vált a megtévesztés ! A tragédia szerzőjének álláspontja szerint az élet minden helyzetében a becsületesség és az igazság útja vezet a helyes döntéshez.» (143. l.) Sophoklés változatában Neoptolemos — és nem Neoptolémosz, amint az a magyar kiadásban következetesen rosszul szerepel — először sikeresen becsapja Philoktétést, s nem a becsületesség és igazságosság vezet a megoldáshoz — hiszen Neoptolemos hiába tér vissza a becsületes magatartáshoz, ezzel nem ér el semmit —, hanem a darab végén fellépő *deus ex machina* (Héraklés alakjában). Ez utóbbit Kallisztov kiiktatja a cselekményből, s igaza van: a becsület és igazság győzelmében hinni kell — hogy azonban ezt Sophoklésra lehessen visszavezetni, ahhoz át kellene írni darabjait.

Euripidés is megrovásban részesül az *Alkéstis* miatt, mert « . . . nincs benne tragikus konfliktus és tragikus kifejlet.» (146. l.) Kallisztov nem indokolja, miért keres tragédiai jellegzetességeket egy darabban, mely a *szatírjáték* helyét foglalta el a tetralógiában, de értékelése azért is elfogadhatatlan, mert ismét a tartalom önkényes átalakításán alapul. Admétos újranősülését így látja Kallisztov: « . . . Admétosz habozik. Elfogadhatja-e Héraklésztől ezt a nőt? . . . Ekkor Héraklész hátraveti Alkésztisz fátylát, és Admétosz előtt megjelenik a felesége — elevenen és épen.» (148. l.) Euripidisnél Admétos úgy fogadja el az idegen nőt, hogy nem tudja, ki az (tehát az első adandó alkalommal megszegi az érte halált vállaló Alkéstisnek tett esküjét).

A *Hippolytos* tartalmi összefoglalásából: « . . . Phaidra, az agg Thészeusz fiatal felesége szerelemre lobban mostohafia, Hippolütosz iránt.» (153. l.) Euripidés elmulasztotta kihasználni a kínálkozó lehetőséget, hogy a házastársak közötti korkülönbségre alapozza a konfliktust, még csak meg sem említi, mennyi idős Théseus.

Kallisztov az istenek szerepét is sajátos megvilágításba helyezi: « . . . Az égilakók, hogy úgy mondjuk, fentről avatkoznak bele az emberek dolgaiba, és ezt korántsem mindig megfelelően és helyesen teszik.» (154. l.) A megejtően kollokviális stílus sem tudja feledtetni, hogy e mondatnak — hogy úgy mondjuk — nincs értelme, hiszen azt még Kallisztov sem gondolhatja komolyan, hogy az antik istenek tehetnek arról, hogy helyüket *fent* — az Olympos magasán, illetőleg a «gépen» — jelölték ki az emberek. A fejcsóváló feddés — «korántsem mindig megfelelően és helyesen» — ugyan arra utal, hogy az istenek talán, néha helyesen avatkoznak az emberek dolgaiba (erre sincsenek Kallisztovnál példák), mégis azt kell mondani, hogy megérdemelt és helyes, bár hatása kétséges, hiszen Euripidés már nem veheti figyelembe a drámái elleni kallisztovi kifogásokat. (Bár Kallisztov szemmel láthatóan igényt tartana erre; a *Médeia* kapcsán így ír: « . . . ha itt vádolni lehet Euripidészt, csak azt vethetjük szemére, hogy nem fűzött semmilyen erkölcsi kommentárt Médeia magatartásához . . . » [152. l.])

2. *Az antik színház* minden szempontból rossz könyv: sekélyes, leegyszerűsíthető megfogalmazásaival, a tények — történeti és drámatartalmi tények — elnagyolásával és meghamisításával az ismeretterjesztés elemi követelményeinek sem felel meg. Nem az a baj, hogy Kallisztov nem szereti a görög és a római színházat — ettől még kitűnő könyvet írhatott volna a kérdésről —, hanem hogy adósunk marad annak a pozitív értékrendszernek, színházi elméletnek és gyakorlatnak az ismertetésével, amelynek nevében ily alacsonyra tartja az ókori színházművészetet. Valamifajta, csak homályosan érzékelhető «abszolút jó» magasából tekint le az antik színház tévelygéseire, anélkül azonban, hogy elítélő véleményét érvekkel alátámasztaná. Lehet rossznak tartani mindazt, amit a görögök és a rómaiak a színházművészet terén alkottak, de nem lehet figyelmen kívül hagyni a tényt, hogy az európai színházi műfajok megteremtését jelentette tevékenységük.

Kallisztovnak nincs mondanivalója az antik színházról, éppen ezért meghatározhatatlan az a műfaj, amelybe könyve tartozik. A kiadó nyilván népszerűsítő-ismeretterjesztő-tudományos munkának tekintette, mint az a fülszöveg ajánlásából kiderül «Kallisztov munkája nemcsak a színházi szakembereknek, irodalmároknak szól, hanem mindenkinek, akit a művelődéstörténet, színház, irodalom vagy az antik kultúra érdekel.» Nagyigényű célkitűzés, amelyhez azonban Kallisztov műve felhasználhatatlan. Egy ilyen típusú könyvtől pontos adatközlést és korrekt értékelést vár az olvasó — Kallisztov mindkettővel adós marad.

Külön kell szólni a fordító — Bárány György — teljesítményéről. Szakmunka esetében nem elegendő az idegen nyelv és az anyanyelv ismerete — ez olyan evidencia, hogy restelleném megjegyezni, ha nem tűnne úgy, hogy a Gondolat Kiadó nincs tisztában e ténnyel. Az adott szakterület «tolvajnyelvének», illetve tudományos tényeinek ismerete

nélkül a legkiválóbb fordító is értelmetlenségeket fordít. Kallisztov művében amúgy is sok a téves adat, önkényes tényátalakítás; ezekhez járulnak a magyar fordítás hibái. Csak a legkirívóbb esetek közül néhány: « . . . Arisztophanész *A nép (Démosz)* című vígjátékában a népet egy szenilis öregember képviseli . . . » (34. l.); mivel Aristophanésnak köztudottan *nincs* ilyen című komédiája, nyilvánvalóan hozzánemértésből eredő félrefordításról van szó. Az eredetiben ez áll: «Aristophanés egyik komédiájában a nép — «Démos» — úgy jelenik meg . . . » E súlyos — és a legszélesebb olvasóközönségnek szánt műben megengedhetetlen — hibát el lehetett volna kerülni egy Arisztophanés kötet kézbevételével.

Az *Oidipus Kolónosban* tartalmából: « . . . Könnyű és misztikus halált halt: megnyílt alatta a föld.» (139. l.) Az eredetiből ez a mondat *hiányzik*.

Az *Alkéstis* tartalomismertetéséből: (Héraklés) « . . . Thrákiába hajtja Diomédész lovait.» (147. l.) Az eredetiben ez áll: «Thrákiába indul, Diomédés lovaiért.» Ez esetben vagy a mitológiát, vagy Euripidés tragédiáját kellett volna ismerni, hogy e nevetséges «átirat» ne kerüljön a szövegbe.

3. A tanulságok megfogalmazásával illenék zárni e könyvismertetést. Kallisztov könyvének hazai kiadása azonban olyan kérdések felvetését teszi szükségessé, amelyek messze túlmutatnak egy szakma részterületét ért sérelmen, s a magyar nyelvű, úgynevezett *ismeretterjesztő-tudományos* könyvkiadás egészét érintik:

I. Milyen szempontok és milyen működési mechanizmus határozza meg kiadóink ismeretterjesztésre szánt, ókori tárgyú könyveinek kiválasztását és kiadását?

II. Miért nem működik e mechanizmus?

I. Kevés bizonytalanabb és értelmetlenebb kategória létezik, mint az «ismeretterjesztő». Kritériumai nincsenek, mivel a «tudományos irodalom»-tól való elvi különválasztására a becsületsértés veszélye nélkül senki sem vállalkoznék. A gyakorlatban mégis létezik a megkülönböztetés, úgy tűnik, formai jegyek alapján: sok jegyzet = tudományos munka, jegyzetapparátus hiánya = ismeretterjesztő (népszerűsítő) munka. E kategorizálás szellemében utasítják vissza a nem-szakkiadók a jegyzettel benyújtott műveket, s viszont, a szakkiadók nem adják ki azokat a munkákat, amelyek végén/alatt nem sorakozik a lábjegyzetek szépen számozott serege.

Mindkét véglet az olvasók alábecsüléséből s nem a tudományos teljesítményből indul ki. «Emészthetetlen» a lábjegyzetes mű, és «komolytalan» az azt nélkülöző. Ilyen formai jegyek alapján például a *Tragédia születése* tudománytalan mű; sok, azóta a feledés homályába merült jegyzetes «szakmunka» pedig tudomány. El kellene jutni a felismerésig, hogy nincs külön tudományos munka *és* ismeretterjesztő munka, csak tudomány van, ami minden esetben ismeretterjesztés. Ezt aztán lehet jól, vagy rosszul művelni. Amennyiben a szakterület elmélyült ismeretén alapuló, önálló gondolatokat felvető, jól megírt tanulmányt, könyvet kap az olvasó, annak elbírálását, hogy megérti-e, megemészti-e, bátran rá lehet bízni. Ma könyvkiadásunkban annak a pedagógiai elvnek a minden korosztályra kiterjesztett alkalmazása a gyakorlat, amely szerint a kisgyerekkel csak gügyögve, a végletekig leegyszerűsített-elszürkített nyelven szabad beszélni, hiszen «úgysem értené meg másképp . . . » Pedig, amint egy neves pszichológus tömören és a lényegre tapintva kifejtette: «A gyerek nem hülye, csak kicsi.» Éppígy nincs szükség a «szakközönség-nem szakközönség» megkülönböztetésre: bízzuk az emberekre, mit igényelnek s mit nem. A szűk szakma számára írt tanulmányok amúgyis a szakfolyóiratok hasábjain kapnak helyet, ezzel is elősegítve egy-egy szakma elszakadását a széles olvasóközönségtől, mivel e folyóiratokat az érintett szakembereken kívül vajmi kevesen forgatják.

A műfaji meghatározás kérdésével azért kellett előljáróban foglalkozni, mert esetünkben nyilvánvalóan motiválta Kallisztov könyvének kiválasztását «érdekes és olvasmányos» mivolta (Fülszöveg), tehát az, hogy nincs jegyzetekkel túlterhelve.

Kísérjük végig tehát egy ismeretterjesztésre szánt mű útját — jelen esetben egy antik színháztörténetét — az olvasóig:

Első lépés. Kiadó javaslatot kér Szakembertől, hogy milyen művet tudna kiadásra ajánlani. Szakember legjobb tudása szerint megnevez öt-tíz-húsz szakmunkát, figyelembe véve természetesen szakmai, tudománypolitikai, ideológiai, terjedelmi, stb. szempontokat is. *Hibalehetőségek:* 1. nem Kiadó kér javaslatot, hanem az esetleg nem is hozzáértő javaslatát fogadja el; 2. felkért Szakember nem az adott terület szakértője, de — miután hiúságból, magabízásból, anyagi okokból vállalta a feladatot — megnevez néhány művet, amelyek azonban távolról sem felelnek meg a célnak; 3. Szakember — ismerve Kiadó munkatempóját — nem veszi komolyan feladatát, s abban a biztos tudatban, hogy az egészből úgysem lesz semmi, találomra nevez meg néhány művet.

Második lépés. Kiadó, miután a kapott — tételezzük fel, hogy széles választékot nyújtó — listáról kiválasztja a legmegfelelőbbnek *látszó* könyvet, azt megküldi lektorálásra két újabb Szakembernek. Amennyiben ez utóbbiak kiadásra javasolják a művet, nincs akadálya a további lépéseknek. *Hibalehetőségek:* 1. lektorálásra felkért Szakember elvből nem utasít el szakterületén egyetlen művet sem, mivel örül, hogy egyáltalán valaminek a kiadását tervezik. Ezért elolvasás nélkül, avagy szakmai lelkiismerete kiiktatásával írja meg pozitív lektori jelentését; 2. Szakember nem az adott terület szakembere, mindössze baráti, családi, stb. összeköttetésnek köszönhetően jutott a lektori megbízáshoz, s így meg sem tudja ítélni a hozzá eljutott mű értékeit. Különben is, nem lehet az egészből nagy baj, hiszen ha tévedne ajánlatával, még annyian leállíthatják a kiadást . . .

Harmadik lépés. Kiadó a kapott lektori jelentések alapján Fordítót keres, aki magyarra átülteti a művet. *Hibalehetőségek:* 1. Kiadó nem keres fordítót, mert van «házifordítója» (ez olykor azonos a könyvet ajánló személlyel), aki ugyan a nyelvet tudja — jó esetben magyarul is tud fogalmazni —, de nem jártas a fordítandó szakterület kifejezéseiben, ezért félreértések, pontatlanságok éktelenítik a kész munkát. 2. Fordító magamegállapította napi adagokban fordít — csak annyit, amennyi megélhetését biztosítja —, ezért a nehezebb kifejezéseken nincs ideje töprengeni, a szakszavak pontos átültetését a későbbi lépésekben színre lépő szakemberekre hagyja.

Negyedik lépés. Kiadó a kész fordítást elküldi Kontroll-szerkesztőnek, aki az eredeti szöveggel való egybevetésre hivatott, jelzi-javítja a fordítás tévedéseit. *Hibalehetőségek:* 1. Kontrollszerkesztő látja ugyan, hogy a fordításban sok a hiba, de nem érzi kötelességének, hogy azokat kijavítsa (hiszen akkor mire való a szerkesztő?). Amúgy is, Szakember jogosan arra az álláspontra helyezkedik, hogy a lektorálandó művet szintén felkészült tudós írta, akinek gondolatait nincs joga átigazítania; ő maga sem szereti, ha műveiben akadékoskodó kiadói emberek átigazítani való után bogarásznak. Ő tudja, pontosan mit, milyen formában akar megírni, s elvárja, hogy tiszteljék munkáját; ezen az alapon pedig ő is hasonló tisztelettel közeledik más művéhez. Nem a tökéletesítés szándékával nyúl a lektorálandó műhöz-fordításhoz, hanem a tudós kolléga teljesítménye iránti kötelező tisztelettel. Ennek az amúgy nagyon helyes álláspontnak hibája, hogy adott esetben a kiáltó szakmai felkészületlenséget is arra méltatlan bizalommal fogadja, a hibák egy részét megjelöli, de az egészet elfogadja. 2. Rosszabb eset, amikor Szakember — lévén elfoglalt szaktekintély — nem is olvassa el a művet, különösen pedig nem veti egybe az eredetivel. Oldalanként egy-két javítást bejelöl (szavahihető források szerint ez a kontrollszerkesztésre vállalkozók egymásközti tárgyalásain kialakított átlag), de nem foglalkozik behatóan az anyaggal.

Ötödik lépés. Szerkesztő elvégzi a szükséges utómunkálatokat, nyomdakész állapotba hozza a lefordított-kontrollszerkesztett művet és leadja a nyomdának. *Hibalehetőségek:* 1. Szerkesztő nem tekinti szívügyének a kiadandó könyvet, fizetéséért (mely alacsony) nem hajlandó «más helyett» dolgozni, tehát minél gyorsabban — lehetőleg kerülve a kellemetlen beszélgetéseket az előző lépések végrehajtóival — szabadulni igyekszik a könyvtől. 2. Szerkesztő nem ért az adott szakterülethez, ezért kénytelen bízni az előtte fekvő műben-fordításban; oly sok szakember kezén ment már át, nem lehet benne hiba.

Hatodik lépés. A kész mű elhagyja a Nyomdát és az Olvasó kezébe kerül. *Hibalehetőség:* mivel nálunk a Nyomda működését csak valutával lehet hatékonyan befolyásolni, csak sorscsapásként rögzíthető a tény, hogy nem ritka szakterületünkön a *tíz éves* átfutási idő, ami nem egy esetben a kiadásra szánt mű elavulásának reális veszélyét hordja magában.

II. Elméletben kitűnően felépített, többlépcsős ellenőrzési rendszer őrködik a szakművek kiválasztása, szakmai értéke, fordítása és megjelentetése felett. Mégis, a Kallisztovéhoz hasonló, minden részletében elhibázott könyv megjelentetése egyre kevésbé számít ritkaságnak. Az okok felsorolásánál első helyre kívánkozik a *szakmai lelkiismeretlenség.* Elfogadott gyakorlatnak számít az elvállalt munkák *fontosság* szerinti osztályozása, s ebben a besorolásban az ismeretterjesztőnek nevezett-szánt könyvekkel való foglalkozás az utolsó helyen áll. A *felelősség szétforgácsolódása* a kiadás folyamatában a sok bába közt elvesző gyermek esetére emlékeztet: ennyi Szakember között teljességgel háttérbe szorul a felelősség kérdése, senki sem tudja, *a végső szövegért ki felel.* Mindenki abban bízik, hogy — bár őmaga nem végezte el a ráeső munkát — majd a következő, vagy az azt követő ellenőrzési szakaszban valaki elvégzi azt helyette is. Senki nem érzi *sajátjának* az ennyi kézen átmenő munkát, s ha ez párosul némi szakmai lelkiismeretlenséggel, az eredmény kallisztovi mű megjelenése lesz. Végül, amire a munkafolyamat valamennyi résztvevője hivatkozhat: tevékenységük *anyagilag rendkívül alacsonyra értékelt;* ennyi pénzért a lehető

legkevesebb energiát fektetik egy-egy munkába. Ez utóbbi álláspont természetesen szorosan kapcsolódik az okok között első helyen kiemelt szakmai lelkiismeretlenséghez.

4. Kallisztov könyve — mint csepp a tengert — az összes lehetséges hibát szépen tükrözi: elhibázott műkiválasztás (vajon miért nem például *V. Jarho:* Dramaturgija Eszkhila i nekotorüje problemi drevnegrecseszkoj tragedii. Moszkva 1978., vagy *T. B. L. Webster* valamelyik idevágó művét jelentette meg a Gondolat Kiadó?), lelkiismeretlenül elvégzett lektori munka, hozzá nem értő, felületes és rossz fordítás, a kontrollszerkesztés hiánya, végül a szerkesztői munka elmulasztása. Holott minden résztvevőnek tudnia kellett, hogy Kallisztov könyve mekkora kárt okoz: téves, félrevezető adataival valótlanságokat terjeszt, kiábrándítóan színvonaltalan tartalomismertetéseivel elveszi az olvasók kedvét az eredeti művekkel való megismerkedéstől. Soha-nem-volt ideológiai elvekre épülő, pozitív alternatívát nem állító rosszallása az antik színház iránt lejáratja az ókortudomány egészét azok előtt, akik — jogosan — könyvéből akarnák megismerni tudományszakunk e területének eredményeit.

Természetesen nem arról van szó, hogy Kallisztov rossz művét gondos kezek kitűnő szakmunkává varázsolhatták volna — bár éppen erre a magyar ókortudomány már szolgált bravúros példával: *V. N. Gyakov—M. N. Nyilkolszkij:* Az ókori világ története. Budapest 1954. Tankönyvkiadó, fordította: *Borzsák István*, felelős szerkesztő: *Harmatta János.;* művének magyar változata messze felülmúlja az eredetit, éppen a gondos és hozzáértő fordítás és szakmai lektorálás következményeként —, sokkal inkább a megjelenés megakadályozására lett volna szükség. Ha csak egyetlen szakember a sok közül felemelte volna a szavát ellene, ma nem kellene pirulva tekintenünk ókortudományunk e teljesítményére. Ahhoz, hogy e könyv mégis ott for vírítani vélhetőleg minden lelkiismeretes középiskolai tanár, színházi szakember, népművelő, egyetemi hallgató, stb. könyvespolcán, a kiadásban közreműködő valamennyi szakember és nem szakember felelőtlenségére és lelkiismeretlenségére volt szükség. Hosszú évekre, ha nem évtizedekre szomorú *mementó*ként — a tudományszakunkat ért szégyen *mementó*jaként — néz majd le ránk *Az antik színház.*

KARSAI GYÖRGY

MIDDLE IRANIAN STUDIES. Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982. Edited by *W. SKALMOWSKI* and *A. VAN TONGERLOO*. Orientalia Lovaniensia Analecta 16. Uitgeverij Peeters. Leuven 1984.

A löveni konferencia kötete huszonhárom előadás szövegét tartalmazza, részben *dialektológiai* (Western Middle Iranian, Pahlavi, Khotanese, Sogdian), részben *tematikus* (Middle Iranian: Secondary sources, Manicheism, Historical problems) szempontok alapján hat fejezetre osztva. Mivel az egyes fejezetek mind tematikai, mind módszertani szempontból a legkülönbözőbb típusú tanulmányokat tartalmazzák, alábbi ismertetésünket elsősorban az utóbbi, a módszertani fogja vezérelni. E gyűjtemény legfeltűnőbb jellemzője ugyanis az, hogy a megszokottnál sokkal nagyobb szerepet kaptak az egyes tudományterületek (legfőképp a nyelvészet) új módszertani irányzatai. Úgy tűnik tehát, jogos G. Lazard megállapítása (J. Duchesne-Guillemin hivatkozik rá a konferencia megnyitó beszédében): a *szintézis*, a szoros értelemben vett nyelvészeti munkák ideje jött el. A kérdés: milyen sikerrel? Vajon az új metódusok alkalmazása lényeges új eredményekhez, a korábbiaknál jobb értelmezésekhez vezetett vagy csak terminológiai újításokkal, esetleg hibás, rossz értelmezésekkel találkozunk.

Az alábbiakban, eltekintve a kötet meglehetősen önkényes fejezet-beosztásától, a következő szempontok szerint tárgyaljuk az egyes munkákat: 1) *nyelvészeti dolgozatok* (A. Pisowicz, J. L. Heny, G. Lazard, W. Lentz, B. Utas, D. N. MacKenzie, N. Sims-Williams, L. Isebaert); 2) *terminus-magyarázatok* (M. Shaki, B. H. Carlsen, F. Vahman, W. Sundermann, A. van Tongerloo); 3) *történeti forráskérdések* (Ph. Gignoux, R. N. Frye); *irodalomtörténet* (W. Skalmowski); 5) *kutatási beszámolók, tervek* (D. Weber, F. Vahman, R. E. Emmerick, G. Gropp, P. O. Skjaervo, L. Sander, D. Hitch).

1. A nyelvészeti munkák közül szinte valamennyi, más-más mértékben és felfogásban ugyan, új módszerek alkalmazásával kísérletezik: a diakron fonológiában (Pisowicz), a történeti szintaxisban (Heny), a szemantikában (Lazard) és egy speciális filológiai problémában, az ideogramm-kérdésben (Mac Kenzie és Lentz).

Pisowicz tanulmányában *(The Development of the Middle Persian System of Obstruents*, pp. 15—24) a zár-, réshangok és affrikáták változásának *folyamatát* vizsgálja a késői óperzsa és a korai középperzsa közötti szakaszban MacKenzie[1] és Back[2] fonológiai rekonstrukciója, Martinet[3] és Muljačić[4] elméleti munkássága alapján.

A tényleges hangváltozások jól ismertek. MacKenzie — a maga korában módszertanilag úttörő jelentőségű munkájában (melyet Rossi[5] kiegészítései *lényegében* nem módosítottak) — a korábbi atomisztikus leírások helyett a középperzsa *fonológiai rendszerét* a fonémáknak a rendszerben elfoglalt helyük (bináris oppozíciók) alapján rekonstruálta. A középperzsa e különböző típusú (pahlavi és manicheus) szövegek alapján készült fonológiai rekonstrukciója («a hypothetical phonemic system») szükségképpen *absztrakt* és *idealizált* (tudományfilozófiai terminussal élve: instrumentalista modell), s bár időhöz kötött (300 ± 50), nem föltétlenül azonos az egyes szavak «kiejtésével» a 250—350 közötti időszakban. («They are idealizations and strictly speaking describe nothing in the real world.»[6])

A másik forrásmunka, Backé, kisebb és homogénabb korpuszt vizsgál. A középperzsa feliratok orthográfiájának betűről betűre való elemzésével a késői óperzsa kor fonológiai rekonstrukciójára («eine Phonologie des Spätaltpersisch») törekszik. A szöveganyag archaikus jellege és alacsony szám miatt ez a rekonstrukció még idealizáltabbnak és korlátozottabbnak tekinthető az előzőnél.[7]

Kérdés, hogy ezeknek a *hipotetikus rekonstrukcióknak* az alapján lehetséges-e a nyelvi változás *folyamatának* (mechanizmusának) a megragadása, a kondicionáló tényezők feltárása.

P. elemzéseinek elméleti alapja Martinet funkcionalista strukturalizmusa (bár P. ezt a megjelölést nem használja). Ez az irányzat a nyelvi változást az egyes hangszegmentumok megkülönböztető jegyeiben, a rendszer más változásaival korrelláló változásokként írja le. E relációs szemlélet szerint a változásokst kondicionáló tényezők legjelentősebbike a *funkcionális*, de a *fiziológiai* és *kommunikációs* tényezők sem elhanyagolhatók.

P. a változási folyamatokat — megfelelő dialektológiai anyag hiányában — az óiráni hipotetikusan rekonstruált rendszeréből vezeti le, megpróbálkozva a változási folyamatok egyes fázisainak rekonstruálásával. Ennél továbbmenve azonban a különböző kondicionáló tényezőket, a változásokat előidéző *okokat* is keresi, azok rendszeres, explicit kifejtése nélkül. Az elemzésekben, elszórtan, a következő okok szerepelnek:

a) *artikulációs energia-megtakarítás:* pl. (-d) = [δ] > (y) («This can be interpreted as a tendency to conserve the energy used in articulation.» p. 17)

b) *alacsony funkcionális terhelés:* pl. (s) : (θ), (s) : (ç), (ç) : (θ) kontrasztok neutralizálódása. («Neutralizations were also possible because of the law frequency of (θ) and (ç) phonemes.» p. 17)

c) *paradigmatikus okok:* pl. (ǰ) > (z) («The unexpected articulation shift (ǰ) > (z) can be accounted for by the influence of the paradigmatically adjacent (z) phoneme . . . - p. 22)

d) *kölcsönzés:* pl. (γ) probléma («The most plausible explanation is that this phonemic innovation came from Avestan and other dialects . . . » p. 21)

A felsoroltak közül az a—b a strukturalista szemléletű diakrón fonológia jól ismert fogalmai, de semmiképpen sem tekinthetők a nyelvi változást szükségszerűen előidéző alapelveknek. Mind az energia-megtakarítás-elvének, mind a funkcionális terhelésnek a *diakrón stabilitással* való összefüggését számos ellenpélda is gyengíti.[8] A (c) érvelést sem tekinthetjük a probléma megoldásának. Ha pedig a rendszeren kívüli («nyelven kívüli») tényezőket keressük, nem elégedhetünk meg a «kölcsönzésre» való utalással.

[1] *D. N. MacKenzie:* Notes on the Transcription of Pahlavi. BSOAS 30 (1967) 17—29.

[2] *M. Back:* Die sassanidischen Staatsinschriften. Acta Iranica. Troisième série. Textes et mémoires. Vol. VIII. Leiden 1978.

[3] *A. Martinet:* Économie des changements phonétiques. Berne 1955.

[4] *Z. Muljačić:* Fonologia generale e fonologia della lingua italiana. Bologna 1969.

[5] *A. V. Rossi:* On the Transcription of Pahlavi Again. Annali dell'Instituto Orientale di Napoli. 33, N. S. 23 (1973) 126—132.

[6] *R. Berdan:* Idealizations in the Development of a Sociolinguistic Theory. In: Evidence and Argumentation in Linguistics. Ed. Th. A. Perry. Berlin 1980. 77skk.

[7] *Back:* i. m. 166.

[8] *Th. Bynon:* Historical Linguistics. Cambridge 1977. 87 skk.

Az ismert változások tehát *post hoc* korrektül leírhatók a megkülönböztető jegyek technikájával, de ez önmagában még nem tekinthető a változási folyamatok reális ábrázolásának. Az erősen idealizált rekonstrukciók alapján a nyelvi változás folyamatának és az azokat előidéző okoknak a feltárása csak egy sokkal szélesebb dialektológiai (szociolingvisztikai) bázison lehetséges. Jelen pillanatban egy ilyen cél kitűzése irreálisnak tűnik a középperzsa nem homogén, viszonylag csekély számú, filológiai-interpretációs problémákkal terhelt szövegeit tekintve. (A példaként követett munka (Martinet 1955) sokkal terjedelmesebb anyagon finomabb elemzéseket, óvatosabb megfogalmazásokat mutatott.)

J. L. Heny tanulmánya (*Enclitics in Pahlavi and Early Classical Persian: a Theoretical Analysis*, pp. 83—94) szintén a nyelvi változás kérdésével foglalkozik: a diakrón szintaxis egy speciális problémáját, az enklitikus névmások változását vizsgálja egy absztrakt nyelvelmélet, a transzformációs generatív grammatika egyik legújabb változata, a Goverment-Binding[9] elmélet segítségével. A kötetnek ez a tanulmánya szakít legradikálisabban az iranisztikában szokásos hagyományos (többnyire az újgrammatikus hagyományokat követő) kutatási módszerekkel. A kérdés: milyen eredménnyel? Ennek megválaszolása először is felveti a transzformációs generatív elemzések történeti szövegekre való kiterjeszthetőségének a kérdését.

Ismeretes, hogy az utóbbi évtizedeknek ez a jelentős elméleti irányzata újabban szinkrón és diakrón variancia-problémákra, valamint a nyelvi változás általános kérdéseire is kiterjesztette vizsgálódásait. A történeti kérdésekre való alkalmazhatóság nehézségei azonban, homogén nyelvszemléletéből adódóan (ti. a generatív elemzések tárgya *idealizált* nyilatkozatok halmaza), már kezdetben megmutatkoztak, bár a történeti generatív fonológia — speciális jellegénél fogva — még nem vetette fel olyan élesen a problémákat. A történeti szintaxis már világosabban megmutatta a generatív elemzések alkalmazhatóságának határait és fölvetette a rendszer elméleti revíziójának szükségességét. A történeti szövegekre alkalmazott generatív elemzések ugyanis — eltekintve bizonyos jól funkcionáló technikai megoldásoktól, formalizálástól — egyértelműen megmutatták, hogy nem tartható fenn tovább a *homogenitás*, valamint (a nyelvi változás kérdésében) a *szintaxis autonómiájának* elve.[10]

Mindezek figyelembe vételével vizsgáljuk meg azt, tartalmaz-e a jelen tanulmányban alkalmazott, a korábbihoz képest lényegesen módosított (bár megjelenése, azaz 1981 óta már minden lényeges ponton megváltoztatott) új elmélet olyan elemeket, melyek a történeti szövegekre való alkalmazhatóság esélyeit növelik.

Elöljáróban le kell szögezzük, hogy Chomsky kifejezetten nem foglalkozik történeti problémákkal, vagy a történeti szövegekre való alkalmazhatóság kérdéseivel. Idézett munkájában (1981) csupán egy,-Lightfoot[11] könyvére tett utalásból következtethetünk arra, hogy álláspontja azonos a történeti szintaxist generatív szellemben művelő nyelvészekével (pl. Lightfootéval). A továbbiakban a Goverment-Binding (GB) elmélet csak itt releváns pontjait említjük, melyek Heny tanulmányának megértése szempontjából feltétlenül szükségesek.

Lényeges változásnak tekinthető a történeti alkalmazhatóság szempontjából, hogy míg a korábbi transzformációs grammatikák a frázis-struktúra-szabályok és transzformációk gazdag választékát nyújtották, az újabb irányzatok ezek redukciójára törekednek a szabálytípusok, azok alkalmazásának stb. általános *feltételeinek* megfogalmazásával. Az új elméletben pl. a transzformációs komponens egyetlen transzformációra (move-α) redukálódott, és ezzel a variációs lehetőség is minimumra csökkent.[12] Ebből következik, hogy míg korábban egyes transzformációk segítségével formálisan leírhatók voltak az egyes nyelvtörténeti korszakok közötti változások — függetlenül az elméleti implikációktól — erre a GB elmélet korábbinál sokkal absztraktabb szintje, egyetlen traszformációja *formálisan* (mechanikusan) már alig alkalmas.

Heny tanulmányában a névmási enklitikumok használatában (funkció, hely) végbement változásokat vizsgálja a perzsa két nyelvtörténeti korszakában egy «megfelelően absztrakt» nyelvelmélet segítségével («via a linguistic theory to characterize language

[9] *N. Chomsky:* Lectures on Goverment and Binding. Foris Publications. Dordrecht-Holland/U.S.A. 1981.

[10] *Jeremiás E.:* Újabb irányzatok a történeti szintaxis kutatásában. Ant. Tan. 31 (1984) 15—28.

[11] «For analogous considerations concerning language change, see Lightfoot (1979) . . . » *Chomsky:* i. m. 6. *Lightfoot* idézett munkája: Principles of Diachronis Syntax. Cambridge.

[12] *Chomsky:* i. m. 11.

structure at an appropriate level of abstraction»). Ez a «nyelvelmélet» tulajdonképpen egy S-struktúra szabály:

INFL NP VP

Nézzünk azonban az eredeti szabályt:
Chomsky a GB itt idézett fejezetében kiindulásul egyes speciális angol igék ('want', 'prefer') mellékmondat-vonzatait vizsgálja és ezeknek a lehetséges (infinitivusos vagy ragozott igéjű) bővítményeit írja le a következő szabállyal:[13]

S → (NP) to VP
NP Tense VP

E szabály általánosítása céljából veszi fel az absztrakt INFL (inflection) kategóriát, mely az infinitivusos bővítményekben (-Tense), a ragozott igéjű mondatokban (+Tense) jeggyel realizálódik. Ebből következik, hogy ha az INFL (-Tense) jegyű, azaz a bővítmény infinitivus, a beágyazott mondat alanya csak PRO lehet (és csak ez lehet PRO!), egy fonológiailag zéró elem, mely soha, sem a felszíni, sem a mélyszerkezetben nem jelenik meg.

Chomsky a későbbiekben az INFL elemhez kapcsolja azt a kérdést, vajon mi szabályozza *általában* a nyelvekben az alany kötelező ill. választható kitételét (pro-drop parameter). Lényeges azonban *PRO* és *pro* megkülönböztetése: PRO a felszíni szerkezetben soha meg nem jelenő elem, míg *pro* a felszíni szerkezetben megjelenő alanyi NP.

Itt Chomsky a hagyományos szintaxisban régóta ismert jelenséget fogalmaz meg: ha egy nyelv inflexiós rendszere (igeragozása) elég gazdag, az igei morfológia egyértelműen meghatározza az alanyt, így az elmaradhat (pl. a latinban). Két fontos megjegyzés tartozik még ide: a nyelvek nem föltétlenül tartoznak egyik vagy másik csoportba, bizonyos szerkezetekben megengedhetik az alany (felszíni) elmaradását, másokban nem; az alany elmaradásával szükségszerűen együtt járnak egyéb szintaktikai jelenségek (pl. az egyszerű mondatban a szabad inverzió, stb.).

Mindezek után nézzük az elmélet alkalmazását a pahlavi adatokra. Előljáróban megjegyezzük, hogy az idézett pahlavi adatok *egyike sem* tartozik ahhoz a mondattípushoz (beágyazott mondat), melyben a PRO elem (azaz INFL-Tense jeggyel) megjelenhet. A praesens alakoknál az igei morfológia egyértelműen jelzi az alany személyét és számát. Problémát a transitív múlt idejű igét tartalmazó mondatok jelentenek. Ezek — H. elemzése szerint — aktív szerkezetű mondatok, melyekben a mondat állítmányát képviselő igető (?) személy és szám szerint nincs meghatározva, helyette ezt a szerepet a mondat első szava után kapcsolt enklitikus névmás megfelelő alakja jelzi. Ebből — elemzése szerint — az következik, hogy a trans. praet. igéjű mondatok között nincs alanytalan szerkezet. («There are no subjectless preterite sentence.» p. 86) Ettől kezdve az érvelés (eltekintve annak helyes vagy helytelen voltától) mindig a PRO elemmel operal a *pro* helyett. Az előzőekben láttuk, hogy a két elem funkciója, valamint D- és S-szerkezetekben való megjelenése teljesen eltérő. A korábbiakból az is következik, hogy a PRO elem az INFL (-Tense) jeggyel együtt jelenik meg, tehát egy

$\left[\begin{smallmatrix}\text{INFL}\\ \text{3 pl}\end{smallmatrix}\right]$ $\left[\begin{smallmatrix}\text{PRO}\\ \text{3 pl}\end{smallmatrix}\right]$ dīd mélyszerkezet feltevése nem következik a fenti elméletből. (Cf. a következő állítás abszolút lehetetlenségét *ebben* az elméleti keretben: «Perheps these dative or genitive forms are PRO . . . » p. 88. n. 16). Eltekintve attól, hogy az enklitikus névmások és a praes. igei személyragok alaki hasonlóságuk (de nem azonosságuk !) ellenére eltérő tematikus szereppel rendelkeznek, így nem tekinthetők *azonos* mélyszerkezeti kategória (INFL) reprezentációinak. A PRO elem a további érvelésben is olyan pozíciókban szerepel, melyet eredeti defíniciója teljesen kizár.

Nem is foglalkozunk a szerző további, rendkívül kusza és önkényes gondolatmenetének ismertetésével, melyek sem a generatív, sem a hagyományos elemzések szabályainak nem felel meg. Csupán tanulságul hívjuk fel még néhány tényre a figyelmet. Pl. a mondat-elemzések még a leghagyományosabb «deszkriptív» szinten sem funkcionálnak (cf. a 7. példát, ahol az enklitikumok nem alanyi, hanem dativusi funkciójúak). A matrix-mondatban az enklitikumnak az «infinitivus alanyaként» való értelmezése az adott elméleti keretben sem lehetséges. p. 89.)

[13] *Chomsky:* i. m. (24) példa.

Ami a későbbi nyelvtörténeti változásokat illeti: az enklitikus névmás megjelenése a praeteritum alakjainál (pl. S. 3. *bud-aš, guft-aš)* nem olyan természetes és magától értetődő («easily explained» p. 90). A S. 3. igealak ugyanis a paradigmában zéró-morféma ragjával teljesen egyértelmű, az eklitikum használata itt redundáns (Lazard: «pleonastique»).[14] Lényeges különbség az is, hogy az enklitikum megjelenhet később intranitív igéknél is.[15] Hozzátehetjük, hogy a mai teheráni kollokviális nyelvben még többesszámban is *(raftan-ešun)*. Mivel a klasszikus és mai formális nyelvben egyáltalán nem fordul elő, használatának stilisztikai, emfatikus értéke lehetett és nem «grammatikai» motivációi.

A névmási enklitikumok használata (funkció, hely, gyakoriság) valóban igen nagy különbségeket mutat a két nyelvtörténeti korszakban. Ezek a változások azonban sokkal bonyolultabbak, minthogy egy «megfelelően» kiválasztott elmélettel ilyen egyszerűen «megmagyarázhatóak» lennének. A szerző minden bizonnyal óvatosabban bánna az általánosításokkal, ha járatosabb lenne mind az indogermanisztika hagyományos problémáiban, általában, és speciálisan az iranisztika területén. (Pl. az eklitikumoknak a kötőszó utáni kapcsolása a régi indogermán nyelvek jellemzője, onnan való elmozdulásuk általános tendenciának tekinthető.[16] A praeteritum-alakok értelmezése közel sem olyan egyszerű, hogy egy «per definitionem» kiejelentéssel el lehetne intézni.[17] A kurdban a pahlavihez hasonló szerkezet fennmaradása ugyancsak erős érv a szerző hipotézise ellen.[18]

A TG alkalmazásában az alapvető hibák, a perzsa szövegek átírási következetlenségei (pl. *gireftaš*, helyesen *giriftaš*, *šod*, helyesen *šud*, *bebāyad-aš*, helyesen *bibāyadaš*[19] etc.), a téves megállapítások (pl. az eklitikumok számának a csökkenése a korai klasszikus perzsában), a hibás elemzések azt mutatták, hogy a szerző sem az egyik, sem a másik területen nem járatos.

Végezetül térjünk rá még egy kérdésre, véleményem szerint a legfontosabbra. Eltekintve egy nyelvelmélet alkalmazhatóságának elvi és gyakorlati problémáitól, a nyelvész feladata mindenekelőtt a megfelelő *nyelvi korpusz* kiválasztása. A nyelvi változás vizsgálata két olyan teljesen eltérő jellegű nyelvi anyagon, mint Nyberg[20] szöveggyűjteménye és Lazard munkája — eleve kudarcra van ítélve. A pahlavi szövegek interpretációs (textuális, nyelvészeti stb.) problémái közismertek. Ezeket a szövegeket az «anyanyelvi beszélő» kompetenciájának «reális ábrázolásához» nyelvi anyagként felhasználni félrevezető. Minden bizonnyal igaza van Nybergnek, mikor a heterogén szerkezetek meglétére, a másolók lehetséges tévedéseire utal, akik már maguk sem értették ezeket a szövegeket. Ennek az archaikus «kultúrnyelvnek» a mondatait a vele közel azonos korú, de a perzsa egy újabb nyelvtörténeti korszakát reprezentáló, a korabeli beszélt nyelvhez sokkal közelebb álló szöveganyaggal nem lehet összehasonlítani. A példák a perzsa teljesen eltérő stílusrétegeit képviselik, melyek a nyelvi változás lineáris folyamatának nem azonos szintjét reprezentálják.

Végül feltehető a kérdés, hogy a sikertelenséget a *rosszul* megválasztott elmélet *hibás* alkalmazása okozta-e, vagy eleve kudarcra volt ítélve a TG ill. GB alkalmazása ebben az esetben. Jelenleg úgy tűnik, hogy a variációs (történeti és dialektológiai) jelenségek beépítése a transzformációs generatív grammatika elméleti keretébe nem járhat sikerrel annak alapos elméleti revíziója nélkül.

G. Lazard *(Les modes de la virtualité en moyen-iranien occidental*, pp. 1—13) tanulmányában a *modust* kifejező igealakok (subj., imperat., opt. és a *hēb* partikulával kapcsolt alakok) szemantikáját vizsgálja középperzsa és párthus manicheus szövegekben, kiegészítve az elemzéseket a pahlavi zsoltár adataival. A példák alapján az egyes modusok szemantikai mezőit így körvonalazza: subj.: «le mode da la virtualité réalisable», imperat.:

[14] *G. Lazard:* La langue des plus anciens monuments de la prose persane. Paris 1963. 257 skk.

[15] *Lazard:* i. m. &320.

[16] *J. Wackernagel:* Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. IF 1(1892) 333—436.

[17] *M. Boyce:* Some Middle Persian and Parthian constructions with governed pronouns. In: Dr. J. M. Unvala Memorial Volume, Bombay 1964. 49—56; *G. Lazard:* Deux questions de linguistique iranienne. La construction passive du parfait trasitif. In: E. Benveniste aujourd'hui. Paris 1984. 239—244.

[18] *Th. Bynon:* Zur Struktur des kurdischen Verbs. In: Studies in Diachronic, Synchronic, and Typological Linguistics. Festschrift for Oswald Szemerényi on the Occasion of his 65th Birthday. Ed. by Bela Brogyani. Part I. Amsterdam 1979. 167—178.

[19] *Lazard:* i. m. (1963) 257, 247, 253.

[20] *H. S. Nyberg:* A Manual of Pahlavi. Part I: Texts. Wiesbaden 1964.

a «parancs» valamennyi jelentésárnyalata, optat.: «le mode de l'irréel», *hēb:* utasítás, óhaj. L. kimutatja, hogy a *hēb* partikulával kapcsolt alakok (1,3. szem.) és az imperativus alakjai (2. szem.) közel azonos szemantikai mezőben komplementer disztribucióban állnak. Mindezeket a ny-iráni perzsa igerendszer tágabb perspektívájába helyezve megállapítja, hogy a közép-perzsa igerendszer szemantikai rendszere igen *közel* áll az óperzsáéhoz, míg lényegesen különbözik az újperzsa igerendszertől (szemben a morfo-fonológiai rendszer éppen ellentétes fejlődésétől). A szerző a történeti nyelvészetben alkalmazandó elemzési módszer mintaszerű példáját mutatja be: egységes, világosan értelmezhető korpuszon, a nyelvtörténet korábbi és újabb adatainak figyelembe vételével mutat be elemzéseket, az általános nyelvészet nyújtotta elméleti eredményeket is felhasználva.[21] Teszi mindezt a modern terminológiai zsargon és nyelvelméleti modellek erőszakos alkalmazása nélkül.

Az *ideogramm*-kérdésekkel foglalkozó tanulmányok a középiráni filológia egy általánosabb és egy speciális problémáját érintik. W. Lentz témája *(The Transmission of the Foreign Elements in Middle Persian,* pp. 69—81) az általánosabb: az ideogramm-vita felelevenítése. Azaz nyelvi valóságot képviselnek-e a középperzsában az arameus elemek vagy csupán az azonos jelentésű iráni szavak orthográfiai maszkjai. A szerző már korábban jelezte szkepticizmusát e témában. Jelenlegi tanulmányában már egyértelműen az ideogramm-felfogás ellen foglal állást. Ehhez a döntő bizonyítékot számára egy újonnan leírt mai zsidó-perzsa dialektus[22] (feltételezett) tipológiai rokonsága szolgáltatta. A mai iráni zsidó közösségek e sajátos keverék nyelvében ugyanis a lexikai elemek nagy része sémi (héber, arameus), míg a grammatikai morfémák többsége és a mondatszerkezet iráni. L. szerint egy ilyen típusú élő nyelv használata valószínűsíti, hogy a pahlavi írás arameus ideogrammjai is a nyelvi valóságot képviselték, azaz betű szerint kiejtették az írott szót.

Ami az ideogramm-kérdés *elvi* felvetését illeti, elegendőnek tartjuk ugyanebből a kötetből Bo Utas szavait idézni: «I think a certain scepticism toward an almost automatic application of the label 'ideogram' to any Aramic element in Middle Iranian may be justified» (p. 57) Azaz az egyes *lexikális* kérdésekben (Bo Utas részletesen idézi: a FP IV—VI. fejezetei), egyes igei ideogrammok értelmezésében (cf. MacKenzie, Utas), az orthográfiai rendszer kialakulását és változásait érintő kérdésekben (cf. Frye) lehetnek viták. A *loterā'i* zsidó-perzsa dialektus felfedezése azonban nem lehet alapja a kérdés *elvi* újraértékelésének. Pahlavi és loterā'i, azaz egy erősen archaizáló, formális kultúrnyelvet képviselő írásrendszer, és egy csak orálisan létező, egy sajátos nyelvi-kulturális érintkezésből spontán kialakult nyelv össze nem hasonlítható nyelvtípusokat képviselnek. Az utóbbi vizsgálata igen érdekes lehet a szociolingvisztika számára és valószínűleg megtalálhatók tipológiai rokonai a hasonló típusú (görög, olasz, német stb.) zsidó dialektusok között. A birtokos szerkezet megléte önmagában még nem érvényteleníti az ideogrammtézis döntő érveit: az arameus elemek szinte teljes hiányát a manicheus és újperzsa anyagban.

Bo Utas *(Verbal Ideograms in the Frahang ī Pahlavīk,* pp. 57—67) világosan és tömören összefoglalja az idevonatkozó lényeges problémákat. A *Frahang ī Pahlavīk* igei ideogrammjait összevetve a korábbi (feliratos és könyvpahlavi) igei ideogrammok orthográfiájával, feltételezi, hogy a rendszer nem hosszú történeti fejlődés eredményeként jött létre, hanem *tudatos* alkotás révén (cf. Frye ugyanebben a kötetben p. 264). A keletkezés idejét és helyét illetően egyelőre semmi biztos nem állítható.'(«We are left very much in the dark.» p. 64) A párthus és a közép-perzsa rendszer összehasonlítása alapján valószínűnek tűnik, hogy a közép-perzsa a párthusból fejlődött ki a korai szaszanida korban.

D. N. MacKenzie tanulmánya *(ḤWYTN: Stance and Existence,* pp. 45—56) az igei ideogrammok egy speciális csoportját, a létigét és segédigei funkciót kifejező ideogrammokat vizsgálja. Hipotézise szerint az eddig a létige variánsainak tartott *ḤWYTN* (közép-perzsa) és *ḤWH* (párthus) ideogrammok valójában egy másik segédigét fejeznek ki:

párthus *ḤWH: (ist-)*, közép-perzsa *ḤWYTN:* (**ist-*)

A feltevés alapja a következő: a pártus *ḤQ'YMW* egyaránt képviselheti a fonetikailag rokon trans. *awestādan* és intrans. *awīštādan* alakokat. A manicheus szövegekben a perfectum segédigéje a párthusban a *ʿšt,* a közép-perzsában *ʿyst.* Mivel a párthus *ḤQ'YMW (awišt-)* közép-perzsa megfelelője a *YKʿYMWN (ēst-*), nincs a man. párthus *ʿšt-*nek meg-

[21] *G. Lazard:* La catégorie de l'éventuel. In: Mélanges linguistiques offerts à E. Benveniste. Paris 1975. 347—58.

[22] *E. Yarshater:* The hybrid language of the Jewish communities of Persia. JAOS 97 (1977) 1—7.

felelője a párthus ideogrammok között. Az új javaslat: az eddig a létige variánsának tartott *ḤWH* ideogrammot tekintsük a man *(išt-)* megfelelőjének, a *ḤWYTN* ideogrammot pedig a párthus *ḤWH* közép-perzsa párjának. A közép-perzsa *ḤWYTN* perzsa megfelelője pedig a párthus *(išt-)*-ből kikövetkeztetett *(*ist)* < *(hišta-)* lehetne.

A megoldás szellemes, de sajnos hiányzik hozzá a bizonyító manicheus közép-perzsa igealak. Ezért M. feltételezi, hogy a teljes rendszer (azaz párthus *išt-* és *avišt-*, valamint perzsa **ist-* és *ēst-)* csak az archaizáló stílust képviselő feliratokban volt meg, később (Mani korára) összeolvadtak vagy az írnokok összekeverték azokat. Ily módon a manicheus kperzsa *ʾyst-* egyaránt folytatója lehet a korábbi *YKʿYMWN (ēst-)* és *ḤWYTN (*ist-)* igealakoknak.

A feltételezett ige *(*ist-)* meglétére azonban stilisztikai bizonyítékok (p. 53) és Fr. Müller régi etimológiájának felelevenítése nem tűnik kielégítőnek. Komoly érv lenne azonban, ha kimutathatóak lennének mai újiráni dialektusokban. Ezt véli megtalálni M. a Kaspi-dialektusok *hestem* (talisi), *hístjm* (táti) és *isəm* (gilaki) alakjaiban. Ezeknek az alakoknak az **ist-*tel való etimológiai rokonsága azonban a jelenlegi dialektológiai anyag alapján nem bizonyítható meggyőzően (kölcsönzés, hiperkorrekció, kollokviális *h*-vesztés stb. szintén elképzelhető).

N. Sims-Williams *(The Sogdian «Rhythmic Law»*, pp. 203—215) a téma történeti áttekintését segítő bibliográfiával a «Ritmus törvény», egy sajátos szogd fonológiai törvény egyes elemeinek újrafogalmazását nyújtja. Az ún. «erős tő» különböző fajtáinak vizsgálata alapján először az «erős szótag», majd annak alapján az «erős tő» új definícióját adja.

L. Isebaert cikkének *(L'étymologie moyen-iranienne d'après les sources laterales*, pp. 217—225) távoli horizontján egy «gesamtiranisches Wörterbuch» áll. A közép-iráni lexikológia lehetséges forrásai (l. genuin óiráni hagyományt folytató, 2. csak közép-iráni forrásokban fennmaradt, 3. nem-iráni nyelvek iráni kölcsönszavai) közül a legutóbbit vizsgálja az örményben és a tochárban, az indogermanisztika leghagyományosabb rekonstrukciós módszerével. A kölcsönszavak nyelvészeti rekonstrukcióinak jelentősége és nehézségei jól ismertek. Különösen áll ez azokra a rekonstrukciókra, melyekben a nem-iráni nyelvekben lévő «kölcsönszó» az alapja a féltételezett (de nem dokumentált) iráni szó rekonstrukciójának. Ami a szerző rekonstrukcióit ('ablak', 'eke') illeti, az érvelés határozottsága egyelőre nem pótolhatja a megfelelő bizonyító nyelvészeti (dialektológiai) anyag hiányát. (Szkepszisünket az is fokozza, hogy egy esetben konkrétan meg is tudjuk állapítani, hogy a szerző forrását félreértette. A recenzens egyik idézett cikkében[23] egy perzsa szerző szír nyelvre lefordított munkájának közép-perzsa (és nem párthus !) *gloszszájáról* (és nem kölcsönszóról) van szó. Az idézett közép-perzsa szavak soha nem voltak használatosak a szírben mint kölcsönszavak.) A receptív nyelvek valóban hozzájárulhatnak az adományozó nyelvek jobb megértéséhez. Kérdés azonban, hogy ez a nagyon bonyolult folyamat kellő biztonsággal rekonstruálható-e a bemutatott módszerrel («l'application stricte des lois d'intégration linguistique, obtenues par induction, rend possible la reconstruction extrapolante d'antécédents non attestés . . . » p. 224—225). E tekintetben a szerző optimizmusa túlzottnak tűnik.

2. A terminus-magyarázatokkal foglalkozó tanulmányok közül B. H. Carlsen mindkét cikke *(The cakar Marriage Contract and the cakar Children's status in Mātiyān i hazār Dātistān* and *Rivāyat i Ēmēt i Ašavahištān*, pp. 103—114, *Who is the bayāspān Daughter?*, pp. 115—121.) az első címben idézett forrásmunkák egy-egy jogi terminusával foglalkozik. Az első egy speciális örökösödési törvénynek a forrásokban (még egy forráson belül is) meglévő ellentétes megítélését vizsgálja. A szerző az egyes jogi terminusok elemzésével meggyőzően kimutatja, hogy már a MHD + A is különböző korokban keletkezett kompilációnak tekinthető. A későbbi REA (10. sz. első fele) az előzőnél toleránsabb jogi megfogalmazásával a zoroasztriánus társadalomban bekövetkezett változásokra utal. A másik tanulmány is a kontextuális-elemzés meggyőző módszerét választja, szemben az etimológizáláson alapuló terminus-magyarázatokkal.

Úgy tűnik, M. Shaki *(A few Unrecognized Middle Persian Terms and Phrases*, pp. 95—102) módszertani szempontból az előző szerzővel ellentétes álláspontot képvisel. A szöveg-interpretációban — véleménye szerint — kimagasló fontosságú a szövegek történeti, kulturális és ideológiai hátterének a vizsgálata. Ez a cél azonban, bármilyen ideális is, alig valósítható meg a közép-perzsa források gyér száma miatt. (Hiszen éppen ezeknek a forrásoknak az interpretálásáról van szó !) A szerző nem is győz meg bennünket «meto-

[23] *Jeremiás É.—Maróth M.:* Drei mitteliranische Wörter für 'Sonne'. Acta Ant. Hung. 25 (1977) 221—226.

dológiájának» helyességéről szöveg-interpretációiban. Az elsőben a MHD egyik, Narseh-ra vonatkozó passzusában a korábbi értelmezésekkel (J. de Menasce, A. Perikhanian, M. Macuch) szemben új megoldással próbálkozik. Új olvasata: *abāz ō āstān kardan* «(he) took him back into the care of the state (or: to the domain of the [central] government)» p. 99. A korábbi megoldásokkal szemben alkalmazott elfogadhatatlan érvelési mód ('untenable', 'not correct', 'incorrect' stb.), az önkényes emendaciók, szó- és jelentés-rekonstrukciók miatt azonban megoldási kísérlete jelenlegi formájában egyáltalán nem meggyőző.

Ez vonatkozik még fokozottabb mértékben a Dēnkard egyik vitatott helyének (349. 14—16) megoldási kísérletére is. Az inkriminált szó *ḤS* olvasata (Menasce: *liš*, Zaehner: *KYS*), *ḫws* emendációja és a görög *χάος* szóval való azonosítása több mint hipotetikus. (Ugyanez áll a korábbi *stwnk'* azonosítására a görög *στοῖχος* szóval.[24] Természetesen nem zárható ki a görög filozófia közvetlen vagy közvetett hatása a Dēnkard esetében sem, ennek kimutatása azonban sokkal igényesebb érvelést követelne. A nyelvészeti argumentációról nem is beszélve !

Ezt az igényes kidolgozást mutatja be W. Sundermann *(Die Prosaliteratur der iranischen Manichäer*, pp. 227—241) a kötet egyik legkitűnőbb tanulmányában. A manicheus (közép-perzsa, párthus, szogd) prózairodalom egyes kategóriáit elemezve arra a következtetésre jut, hogy azok a zoroasztriánus pahlavi szövegekben nem, vagy nem azonos jelentésben szerepelnek. A manicheus terminusok az arameus (keresztény-szír) prózairodalom műfajaival (terminusaival) mutatnak szoros kapcsolatot. Az egyes terminusok elemzése (mp. *gowišn*, part. *saxwan* ~ szír *mēmrā*, part. *wifrās*/szogd *wīδwāγ* ~ szír *taḥwīṯā*, *āzend* ~ szír *taš'īṯā*/ vagy *šarbā)* után kimutatja a szerző, hogy az egész rendszerből a párthus áll legközelebb az eredeti arameushoz. Ez a konklúzió pontosan egybevág a szerző korábbi, a manicheus tanítás isten- és démonneveit elemező tanulmányának következtetéseivel. A jelen tanulmány alapján a hagyományos «himnusz-ciklus» fogalmának a revíziója is felvethető.

A buddhizmusnak a manicheizmusra tett hatását vizsgálja A. van Tongerloo *(Buddhist Indian Terminology in the Manichaean Uygur and Middle Iranian Texts*, pp. 243—252) lexikális anyag alapján, az idevonatkozó megfelelések összegyűjtésével.

3. A történeti forráskutatás és kritika általános és speciális kérdéseivel két tanulmány foglalkozik. Ph. Gignoux *(Pour une nouvelle histoire de l'Iran sasanide*, pp. 253—262) alaposan végigelemzi a szaszanida kor történetének új megírásához szükséges tennivalókat. Meggyőzően érvel a szerző amellett, hogy egy új, Christensenéhez hasonló átfogó monográfia megírását nemcsak az azóta előkerült új (nyugati és keleti) forrásanyagok («les sciences auxiliaires de l'histoire»), hanem a régi, Christensen által használt források újraértékelése is időszerű. A szerző részletesen elsorolja a számbaveendő új forráscsoportokat (nyelvészeti, régészeti, pénz- és pecsétgyűjtemények stb.), kiemelve a források *hierarchiájának* fontosságát. A korábban nem kellően értékelt szír források jelentőségét példákkal illusztrálja a későbbi, ellentmondásokkal teli arab-perzsa források megítélésében (cf. a *mōbadan mōbad* titulus használatának és a birodalom négy régióra való felosztásának kérdését). A tanulmány hasznos információkat nyújt egy 1980-ban indult project keretében már elkészült és készülő munkákról. A szerző hangsúlyozza az új munka egységes metodológiájának fontosságát («pour ne pas produire à nouveau une *Cambridge History*» p. 258).

R. N. Frye tanulmánya *(Historical Problems in Middle Iranian Sources*, pp. 263—268) a középiráni források jólismert problematikáját, a földrajzi- és tulajdonnevek, titulusok értelmezésének általános nehézségeit említi. Két problémát tárgyal részletesebben: Dareios persepolisi palotáján található közép-perzsa felirat értelmezési nehézségeit (új olvasata: k'wly = Kavār p. 265) és Ardašir genealógiájának problémáit. Az egymásnak ellentmondó források (Kārnāmag, arab szerzők, Agathias, Ferdousi stb.) okozta nehézségek a szerző elemzése szerint a zoroasztriánus örökösödési és házassági jog egy speciális esete *(ayūkzan)* alapján megoldhatók. E megoldás Ferdousi változatát hitelesíti Tabarival szemben.

4. W. Skalmowski tanulmánya *(Wheel within wheel: Remarks on Bundahišn*, pp. 269—311), bár a kötet legterjedelmesebb cikke, kevés megjegyzést érdemel. A szerző célja a zoroasztriánus teremtéstörténet «racionális interpretációja». Hipotézise szerint a Bundahišn teremtéstörténetét bonyolult allegóriaként kell értelmeznünk, mely valójában az

[24] *M. Shaki:* Some Basic Tenets of the Eclectic Mataphysics of the Dēnkard. ArOr 38 (1970) 277—312.

emberi emésztési folyamat leírása. Az emésztési folyamat egyes kis eseményei a világtörténet nagy eseményeinek felelnének meg — ebben az értelmezésben. A hipotézis azonban oly merész (és megalapozatlan), hogy egyelőre a scince fiction birodalmába kell utaljuk. Nemcsak az egyes részletek mutatják a kor filozófiai, nyelvészeti stb. problémái iránti teljes érzéketlenséget, hanem az elméleti keret (rejtett struktúrák keresése, logikai explanáció) sem tartalmaz egyetlen reális, *kritizálható* elemet. Minthogy a szerző — teóriája védelmében — Popperra hivatkozik (« . . . the theory cannot be tested experimentally . . . » p. 292), én is őt idézem: «Ha egy megoldáskísérlet nem hozzáférhető a tárgyi kritika számára, úgy éppen ennek okán tudománytalanként kikapcsolható, hacsak átmenetileg is.»[25] Hozzátehetjük, ebben az esetben véglegesen is.

5. A kutatási beszámolók közül messze kiemelkedik D. Weber tanulmánya *(Pahlavi Papyri and Ostraca* (Stand der Forschung), pp. 25—43), a ma fellelhető forrásanyag precíz és korrekt összefoglalása. Ezen túlmenően a szerző érinti a szakterület egyes speciális problémáit (nyelv, írás, tartalom) is. A további kutatások számára rendkívül hasznos lesz a megszólítások tipológiája (a források nagyrésze ugyanis levél), valamint az előforduló személynevek listája.

F. Vahman *(A Proposal for a Middle Persian Reference Dictionary*, pp. 123—126) a közép-perzsa szövegek lexikális anyagának számítógépes feldolgozási lehetőségeiről és szükségességéről szól. Ajánlata konkrét: az általa kidolgozott metódus alapján a Copenhagen Computer Center a lexikális anyag számítógépes bázisa lehetne. Bár a számítógép használatának előnyei vitán felüliek a filológiai tudományokban is, kérdés azonban, hogy ennél a nem túlságosan nagy, de filológiai problémákkal terhelt adatmennyiségnél szükség van-e ilyen *centralizált* vállalkozásra. (A személyi számítógép ma már nemcsak a világ nyugati felében elérhető eszköz.)

A kutatási beszámoló műfajába tartozik végül szinte az egész ⟨Khotanese⟩ fejezet. E tudományterület háromévnyi időszakának áttekintését nyújtja R. E. Emmerick *(Research on Khotanese: a Survey* (1979—1982), pp. 127—145) külön hangsúllyal a szerző saját munkásságán. A 9. fejezetben (Dictionary) feltűnő a szerző éles kritikai hangja H. W. Bailey munkásságának megítélésében. Természetesen nem a jogos kritikát kifogásoljuk, hanem a személyes elfogultságot. Ha Bailey hatalmas oeuvre-jében sok is a kétséges etimológia, a szaka-specialisták valamennyien az ő «köpenyegéből» bújtak ki.

G. Gropp *(Eine neuentdeckte Sammlung khotanesischer Handschriftenfragmente in Deutschland*, pp. 147—150) a A. Hermann Franke-féle gyűjtemény sorsával és leírásával foglalkozik.

P. O. Skjærvo a khotáni szövegek kiadásának technikai részleteit tárgyalja *(On the Editing of Khotanese Buddhist Texts*, pp. 151—158).

L. Sander az 1981-óta R. E. Emmerick vezetésével a khotáni szaka kéziratok paleográfiai feldolgozását célzó project eredményeiről számol be *(Zu dem Projekt «Paläographie khotan-sakischer Handschriften*, pp. 159—186). A tanulmány az írástípusok és azok kronológiájának meghatározásában elért számos konkrét eredményt is ismertet.

D. Hitch *(Kharoṣṭhī Influences on the Saka Brāhmī Scripts*, pp. 187—202) a kínai Turkesztánból (Xinjiang) előkerült brahmi dokumentumok kétféle írástípusát vizsgálja. Egyes új írásjel vagy ortográfiai alapelv megjelenését a kharoṣṭhī írás hatásának tulajdonítja.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a kötet a közép-iráni filológia számos elvi és gyakorlati kérdését felvetette. Az új elméletek alkalmazására, új összegzések elkészítésére való igény markánsan jellemzi a kötet tanulmányait. Az új és hagyományos módszerek alkalmazása között egyaránt található kitűnő eredmény (Lazard, Utas, Sims-Williams, Sundermann, Carlsen, Gignoux, Weber), erősen hipotetikus, vagy teljesen elfogadhatatlan (Heny, Lentz, Skalmowski) elemzés is.

JEREMIÁS ÉVA

[25] *K. Popper:* A társadalomtudományok logikája. Magyarul: Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugat-német szociológiában. Budapest 1976. 282.

KÖNYVSZEMLE

Q. HORATI FLACCI OPERA. Edidit *STEPHANUS BORZSÁK*. Leipzig 1984. BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft. 362 p. (Bibliotheca Teubneriana)

Egy új Horatius-kiadás . . . De mi új lehet egy Horatius kiadásban? Van-e jelentősége egyáltalán? Magyar szempontból kétségtelenül, hiszen a Bibliotheca Teubneriana ma is a legrangosabb szövegkiadás-sorozatok közé tartozik, melyben szövegkiadóként megjelenni nemzetközi rangot és elismerést jelent, kivált, ha egy olyan klasszikus kiadásáról van szó, mint Horatius, akinek kiadására a világ bármely latinistája szívesen vállalkozik. Egy a Bibliotheca Teubnerianában magyar tudóstól készített Horatius kiadás tehát erkölcsileg mindenképpen nagyjelentőségű. Kérdés azonban, hogy van-e jelentősége az egyetemes ókortudomány szempontjából? Kérdés ez annál inkább, mert néhány évtizeddel ezelőtt egy olyan tudós, mint E. R. Dodds, elemezve az ókortudomány haladásának lehetőségeit, úgy látta, hogy a szövegkiadás terén már nemigen várható a tudomány haladása: a nagy klasszikusok szövegeit már aligha lehet — új kéziratok vagy papiruszok előkerülése nélkül — sokkal jobbá tenni. Hozott-e hát olyan újat Borzsák kiadása, ami miatt érdemes volt a munkát elvégezni, s nem beérni, mondjuk, a Klingner-féle, nagy tekintélynek örvendő kiadás egy, esetleg az újabb eredményeket függelékben összegező, új lenyomatával?

A kiadás a kiadó elveinek rövid összefoglalását tartalmazó bevezetéssel indul: röviden méltatja elődeinek munkáját, de elvszerűen elhárítja a kéziratok családfába foglalásának kísérleteit, minden kézirat olvasatát külön-külön adja meg. Bár az előszó ezt nem említi, itt jegyzem meg, hogy az eddig is használt kéziratokon kívül Borzsák még három, eddig figyelembe nem vett kéziratot kollacionált, a Bodmer Könyvtár Horatius kéziratát (Bodmerianus, olim Phillippsianus, s. X.), az oxfordi Queen's College kéziratát (*Ox.*, Oxoniensis collegii Reginensis, P^3, s. XI.) és Sambucus kéziratát (*Samb.*, codex J. Sambuci Budensis 419, s. XV.).

Az előszót a kiadó Horatiusra vonatkozó műveinek bibliográfiája követi, mely művekben a szövegalakítás egyes kérdéseit részletesebben indokolja, majd a hagyományoknak megfelelően, a Suetonius-féle életrajz, ill., természetesen, a siglumok áttekintése található.

Ezután következik a Horatius-szöveg, a lap alján a testimoniumokkal és a kritikai apparátussal. Mivel Borzsák kimutatta, hogy a kéziratokban a költemények elején olvasható különféle titulus-ok a szövegkritika szempontjából közömbösek, Klingnertől eltérően mellőzte ezek közlését (Klingner közlései sem pontosak). A Keller—Holder-féle kiadásban nagy bőségben található párhuzamos helyekből csak azokat említi, amelyeknek szövegkritikai szempontból jelentősége van; ezeket beépítette a kritikai apparátusba. Nem felesleges talán megjegyezni, hogy ezek között olyanok is vannak, amelyek Keller—Holdernál nem szerepelnek. Az apparátus elveiről az előszó beszélt; felépítése világos, jól áttekinthető, jól érthető, használata egy kezdőnek sem okoz nehézséget. (Itt-ott kimaradt valami. Így C. I 32, 1 esetében nem derül ki, hogy Servius B 1, 10 is *poscimur*-t olvasott; nem tudjuk, hogy AP 92 esetében a *decenter* honnan került a szövegbe.)

A szöveg egészében igen konzervatív. A Klingner kiadástól való eltéréseket az Ódák első két könyvében és az Ars poeticában számoltam össze: C. I-ben az eltérések száma 6, C. II-ben 1, az AP-ban ugyancsak 6; szinte mindig arról van szó, hogy Borzsák visszatért a kézirati hagyományhoz. Egy helyen még — a Horatius kiadásokban szokatlanul — crux-ot is tesz, mert a hagyományozott szöveget kérdésesnek tartja, a javításokat viszont nem kielégítőneknek: C. I 32, 15 *cumque*-ja esetében. A hagyományos olvasatot Keller is, Klingner is megtartja, de kétségtelen, hogy a Kellertől vagy Klingnertől felhozott példák nem bizonyítják egyértelműen a feltételezett önálló 'mindig' jelentést (Lucr. V 312 romlott, és a javítások a *cumque*-t mind eltüntetik, a többi Lucretius helyen pedig a szó valamilyen névmáshoz kapcsolható; hasonló a helyzet C. Priap. 16, 7 esetében).

Borzsák általában meggyőzően, a szöveg pontosabb, jobb megértése alapján védi olvasatait, konzervativizmusa így csak helyeselhető. Az általam átvizsgált eltérések közül csak AP 114 az, ahol nem tudok vele egyetérteni. Borzsák azokat a — kétségkívül korábbi — kéziratokat követi, melyek *divos*-t *(divus*-t) adnak, míg Klingner azokat, melyek *da(v)us*-t. Azt hiszem, ezúttal neki volt igaza. Itt sarkos ellentétekről van szó (öreg — fiatal, úrnő — dajka, kereskedő — földműves stb.) a *divus* és a *heros* nem látszik ilyennek (227 más eset). Új szövegváltozat, ahogy látom, csak egy került a szövegbe: C. IV 4, 57 *tunsa Ox.* alapján, az összes többi kézirat *tonsa*-jával szemben.

A kötetet a költemények kezdősorainak mutatója és a már Klingnertől is a Vollmer-féle kiadásból átvett metrikai, prosodiai és grammatikai összefoglalások, ill. a névmutató zárja. (A metrikai összefoglalások nem javítások nélkül.)

Mi hát ezek után a kiadásnak a hazain túlmutató jelentősége? Az új kéziratok bevonása? A szöveg jobb megértése? A visszatérés a régi olvasatokhoz vagy esetleg éppen ellenkezőleg az egy új olvasat? Kétségkívül ezek is. Igazi jelentőségét, amiért, úgy hiszem, a kiadás mérföldkövet jelent a Horatius-kiadások történetében, mégis másban látom.

Azzal, hogy a kéziratok, melyek egy-egy író szövegét tartalmazzák, nem azonos értékűek, hanem vannak jó és rossz szövegek, először az alexandriai filológia vetett komolyan számot, s kísérelte meg bizonyos szempontok alapján — a kéziratok régisége, többségük olvasata, nyelvi-stilisztikai megfontolások — elvileg is meghatározni, hogy többféle olvasat esetén melyik tekintendő helyesnek. A szövegkritikának ezt a módszerét alkalmazták lényegében a 18. század végéig, s ennek a módszernek volt egyik csúcsteljesítménye R. Bentley szövegkiadói életműve, benne 1711-ben megjelent Horatius-kiadásával. Az, hogy az alexandriaiak mennyiben változtattak önkényesen a szövegen, mint ismeretes, hevesen vitatott kérdés, módszerük a konjekturális változtatásokat nem zárta ki feltétlenül. Bentley mindenesetre éppen Horatius-kiadásában fogalmazta meg elvileg is, hogy a *ratio*-nak és a *res*-nek a kéziratokkal szemben elsőbbsége van. Míg Bentley a 17/18. század racionalizmusának szellemében művelte a szövegkritikát, a 18. század vége a történetiség szellemében, a családfa módszer kidolgozásával újította meg azt. Ebben a szellemben készült a Keller—Holder-féle kiadás. Keller először tett kísérletet arra, hogy a Horatius-kéziratokat osztályozza, egymáshoz való viszonyukat tisztázza, és a szöveget ennek alapján állapítsa meg. A kiadás ma sem nélkülözhető, a családfa szinte rögtön ellenkezést váltott ki, s mások (W. Christ, F. Leo, F. Vollmer stb.) más családfákat dolgoztak ki — de ezek sem maradtak ellenvetés nélkül. E. Stemplinger már 1913-ban kimondta, hogy mint számos más szerző esetében, Horatius esetében is aligha lehet minden tekintetben megnyugtató családfa-formulát találni. Ennek ellenére F. Klingner még egy kísérletet tett egy családfa megállapítására, de bármily óvatos is volt ez a kísérlet (Klingner nem feltétlenül a meglevő kéziratok kapcsolatairól beszélt, hanem az általuk képviselt kéziratípusokéról, nyitva hagyva így a típuson belül bizonyos ingadozások lehetőségét) s bármilyen körültekintéssel készült is, (nemcsak a versszövegek, hanem a címek összehasonlításával is), bármily elegánsan volt is megszövegezve, mégsem tudott mindenkit meggyőzni.

Borzsák kiadásának jelentősége ott kezdődik, hogy — miután tényszerűen kimutatta a Klingner-féle elgondolás megalapozatlanságát (Klingner éppen a címek közlésében, melyekre elmélete jórészben épült, figyelemreméltó pontatlanságokat engedett meg magának) — elvszerűen és következetesen leszámolt azzal az ábránddal, hogy a Horatius-kéziratok családfáját megbízhatóan meg lehet állapítani, s elvszerűen eklektikus módon járt el: a kéziratok korát, számát és az olvasatok belső valószínűségét vette figyelembe, s csak másodsorban, ha egyáltalán, egymáshoz való esetleges viszonyukat. Ezzel első tekintetre az alexandriaiak és Bentley módszeréhez tért vissza. Közelebbről megnézve azonban ennél sokkal többről van szó. Nem Borzsák az első és nem is az egyetlen, aki a családfa módszer egyetemes érvényét kétségbe vonta. Csakhogy míg másoknál ez egy ignoramus-hoz vezetett, illetőleg újabban, a számítógépes feldolgozás révén a kéziratok viszonyának (hasonlóságának és eltérésének) a történetiséget figyelmen kívül hagyó felméréséhez, Borzsák más utat járt. Ő nem adta fel a történeti szemléletet, csak éppen nem a családfa-elmélet mechanikus módján értelmezte azt. A Horatius-kiadás nehézségét nem a kéziratok romlottsága vagy a nyelvezet talányos volta jelenti, hanem, egyebek közt, azok az esetek, ahol a szöveghagyomány két, más-más, de egyaránt elfogadható értelmet adó változatot tartalmaz (pl. C. 4, 6, 21; 3, 14, 14; Epod. 2, 18; stb.). Borzsák ilyen esetekben kétféle szempont alapján dönt. Az egyik az illető hely összefüggése, ókori szakkifejezéssel élve a *prepon:* melyik változat illik jobban az illető összefüggésbe. Ez lényegében a *ratio ac res ipsa* alkalmazása. Csakhogy míg ez az elv Bentley számára az esztelen kéziratbálványozás meghaladását jelentette, Borzsák számára ellenkezőleg, a könnyed vagy bár szellemes, de szükségtelen szövegváltoztatásokra való hajlandóság meghaladását. (Ennek

egyik legszebb példája, mikor — Ep. I 7, 29 — éppen Bentley egy különben általánosan elfogadott változtatását bizonyítja szükségtelennek a *ratio ac res ipsa* alapján.) Mégis, bár érvelései meggyőzőek, elvi szempontból ez a kevésbé érdekes módszer, hiszen a Horatiust Horatiusból tan bármily tiszteletreméltó is, de szövegkritikai vonatkozásban elvileg circulus vitiosus: a szöveg egyszerre eszköz és cél.

Elvi szempontból sokkal fontosabb ennél a másik eljárás, amikor Borzsák kritikus esetekben széleskörű szövegismeretére támaszkodva a rokon horatiusi és nem-horatiusi helyek alapján dönt, egyszerre magyarázva a hiba keletkezését — milyen horatiusi vagy nem horatiusi hely járhatott a másoló eszében — és indokolja valamely olvasat helyességét. Ezzel a Bentley-féle *ratio*-t párosítja a történeti szemlélettel, csakhogy most már nem mechanikusan értelmezve és alkalmazva azt. Azt hiszem, ebben áll Borzsák Horatius-kiadásának jelentősége. Ahogyan a kézirati változatok gyűjtögetése a stemmatikus módszer történeti szemléletében nyert új, magasabb értelmet, úgy nyer itt új értelmet a történeti szemlélet. Nem egyszerűen egy leszármazási táblázatról van szó, hanem a szöveg egész, változatos, eleven utóéletének kitapogatásáról, egy történeti folyamatnak a maga folyamatszerűségében való megragadásáról — úgy, ahogyan azt G. Pasquali annak idején elgondolta. A kritikai apparátus itt nem pusztán szövegváltozatok gyűjteménye, hanem egy darab művelődéstörténet. Tanulságos volna olyan paleográfiai és szövegismeret birtokában, mint Borzsáké, romlottabb, több kérdést felvető szövegen is, mint Horatiusé, kipróbálni e módszert.

Borzsák kiadása tehát nemcsak azért jelentős, mert magyar tudós most először készítette a nagy klasszikus költők egyikének kritikai kiadását egy nemzetközi rangú sorozatban, nem is csak azért jelent haladást, mert új kéziratokat vont be a vizsgálatok körébe vagy mert új olvasatokkal nyűgözi le az olvasót, esetleg inkább ellenkezőleg, mert a hagyományt igyekszik érvényesíteni, hanem mert a szöveg megközelítésének, megállapításának egy, Horatius esetében még nemigen alkalmazott módjára mutatott példát. Reméljük, hasonlónak még számos más szöveg esetében leszünk tanúi.

RITOÓK ZSIGMOND

APOSTOLI ATYÁK. Szerkesztette *VANYÓ LÁSZLÓ*. Szent István Társulat, Budapest, 1980. Ókeresztény Írók, 3. kötet. 382 l.

A szép kiállítású, finom papírra nyomott kötet tartalomjegyzéke igazi csemegét ígér, olyan műveket, amelyek ritkán kerülnek az olvasó asztalára magyar nyelven: Alexandriai Kelemen Krisztus-himnuszai; Hieronymus presbiter: A kiváló férfiakról; Didaché; Római Szent Kelemen levele a korinthusiakhoz; A Római Szent Kelemen neve alatt ránk maradt ún. második levél a korinthosiakhoz; Antiochiai Szent Ignác hét levele; Szent Polykarpos levele a Filippiekhez; A Hierapolisi Papias írásaiból megmaradt töredékek és a Quadratus-töredék; Barnabás levele; Hermas: A Pásztor; Levél Diognétoshoz. A felsorolás önmagáért beszél: a kezdődő, kibontakozó keresztény irodalom olyan műveit kapja e kötetben kézhez az olvasó, amelyek különlegességnek számítanak, akár teológus, akár történész, akár irodalmár szemmel nézi őket. A Diognétoshoz írt levél, például, nemcsak egyház- és dogmatörténeti szempontból tarthat számot érdeklődésre, hanem irodalomtörténetiből is: egy pogány irodalmi műfaj, a tanítólevél továbbélését példázza, immár megváltozott tartalommal, s éppen a régi forma és az új tartalom dialógusa az, ami felcsigázza az irodalomtörténész érdeklődését. De elmondható ugyanez a kötet többi írásáról is, különösen Hieronymus, vagyis Szent Jeromos A kiváló férfiakról című munkájáról, amely egy tipikusan pogány római műfajt újít fel. E munka izgalmas sajátosságát éppen az adja, hogy ezek a híres férfiak immár keresztény írók és filozófusok, s arra hivatottak, hogy pusztán sokaságukkal is dokumentálják: a keresztény tudományosságnak is vannak már gondolkodói és írói, akik mind írásművészetükkel, mind képzettségükkel, de legfőképpen új eszméikkel fölülmúlják pogány elődeiket és kortársaikat.

Az «Apostoli atyák» a Szent István Társulat új és nagy jelentőségű sorozatának, az «Ókeresztény írók»-nak 3. köteteként jelent meg. A sorozat további, már kézbe vehető tagjai a következők: 1. Vanyó László: Az ókeresztény egyház és irodalma (1980). 2. Apokrifek. Fordította: Baán István, Ladocsi Gáspár, Vanyó László (1980). 4. Euszebiosz Egyháztörténete. Fordította Baán István (1983). 5. Az ókeresztény kor egyházfegyelme (az első négy században). Fordította: Erdő Péter (1983). 6. A kappadókiai atyák (Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhiosz). Fordította: Baán István, Ivancsó István, Ladocsi Gáspár, Nádasy Alfonz,

Orosz László, Vanyó László (1983). 7. Vértanúakták és szenvedéstörténetek. Fordította: Barsi János, Baán István, Fodor György, Grunda László, Kiss-Rigó László, Mosolygó Marcell, Ladocsi Gáspár, Németh László, Orosz László, Vanyó László (1984). 8. A II. századi görög apologéták. Fordította: Fodor György, Ladocsi Gáspár, Németh László, Orosz László, Vanyó László (1984). 9. Szókratész Egyháztörténete. Fordította: Baán István (1984).

Bár a szerkesztőt és a válogatót feltehetően didaktikai, egyház- és dogmatörténeti, továbbá pasztorációs szempontok vezették, mégis jelentős vállalkozásba fogott a sorozat szerkesztője, Vanyó László és kiadója, a Szent István Társulat, amikor a fenti műveket magyar fordításban megjelentette, mert e kötetek jól reprezentálják a keresztény irodalom sokrétű gazdagságát, ugyanakkor a keresztény irodalmon belül az antik görög és római irodalomnak is olyan területeit teszik hozzáférhetővé a magyar olvasó közönség számára, amelyek korábban jórészt ismeretlenek voltak előtte: nagy antik szerzők fontos művei szólalnak meg magyarul, s ez a magyar ókortudomány szempontjából nézve is jelentős fegyvertény.

Az «Ókeresztény Írók» c. új sorozat nemes elődre tekinthet vissza: a Szent István Társulat jelenttette meg a 16 kötetből álló Keresztény Remekírók sorozatot is 1944-ben Kühár Flóris szerkesztésében. Csizmadia Placid, amikor ezt a sorozatot ismertette az Egyetemes Philológiai Közlönyben (67 [1946], 102—108), feltette a kérdést: «helyénvaló és jogos-e egyáltalán ennél a kimondottan gyakorlati célú sorozatnál a tudományos, éspedig elsősorban filológiai szempontok alapján történő bírálat, amilyenre mi is törekszünk?» (102. l.). Igenlő válaszát így indokolja meg: «Egyrészt mert a fordítás megbízhatósága nem kis mértékben függ a filológiai gondosságtól. Másrészt pedig, mert a mi viszonyaink ugyancsak ritkán engedik meg, hogy ugyanarról a műről belátható időn belül többféle fordítás is megjelenjék . . .» (102. l.), majd határozottan leszögezi, hogy e művek fordításának «bizonyos tudományos mértéket mindenképpen el kell érnie, hogy igazán használható legyen» (102. l.). Véleményével teljes mértékben egyetértek, sőt azon szempontjaival is, amelyek ezt a «tudományos mértéket» biztosítják: a fordítás alapjául vett szöveg legyen megbízható, a bevezetések és a magyarázó jegyzetek tükrözzék a legújabb tudományos eredményeket, név- és tárgymutatók segítsék a kötetben való tájékozódást stb.

Ha az új sorozat Apostoli atyák című kötetét az említett szempontok alapán értékeljük, akkor a következő kép tárul elénk: általában megfelelő bevezetések tájékoztatnak az egyes művekről, kivéve Alexandriai Kelemen himnuszait, melyek előtt nem találunk bevezetést, bár igényelnénk. Magyarázó jegyzetek teljesen hiányoznak a kötetből, s ez a hiányosság negatívan hat használhatóságára. Igaz ugyan, hogy a megfelelő szentírási hivatkozásokat szöveg közben megadja a szerkesztő, ez azonban nem pótolhatja a magyarázó jegyzeteket. Sok esetben ugyanis ezek hiányában egyáltalán nem tudhatja az olvasó, miről van szó. Névmutató címen van ugyan név- és tárgymutató a kötetben, de csak az apostoli atyák műveihez.

Ami az alapul vett szövegkiadást illeti, az apostoli atyák esetében helyesen jártak el a fordítók, hogy F. X. Funk kiadását fogadták el mérvadónak, hiszen mindmáig ez a legmegfelelőbb szövegkiadás. De nem mondhatjuk el ugyanezt a másik alapul vett szövegről, G. Herding De viris illustribus kiadásáról (Teubner 1879). E kiadás előszavában maga Herding bevallja, hogy a legrégibb kódexek közül csak a Vatikáni kódexet tudta kollacionálni. Nyilván ennek lehet tulajdonítani, hogy több olvasata félrevezető, s interpunkciói olykor megkérdőjelezhetők. Például a 134. caputban ezt a szöveget közli: *Sophronius, vir adprime eruditus, «laudes Bethlehem» adhuc puer et nuper «de subversione Serapis» insignem librum composuit, «de virginitate» quoque ad Eustachium et vitam Hilarionis monachi; opuscula mea in graecum sermonem elegantissime transtulit, psalterium quoque et prophetas, quos nos de hebraeo vertimus in latinum.* E szöveget Ladocsi így fordítja: «Szofróniosz, az igen képzett férfi még gyermekkorában írta meg a «Betlehem dicséretét», és nemrégiben egyik kiváló kötetét a Szerápion rombadöntéséről. Euszthákhioszhoz írt a szűzességről, megírta Hilárion szerzetes életét. Kisebb terjedelmű írásaimat remek stílusban ő fordította le görög nyelvre» (86. l.). A rossz szöveg és az interpunkció teljesen félrevezette a fordítót. A szövegben ugyanis nem Eustachiosról van szó, hanem Eustochiumról, Jeromos lelki leánykájáról, hozzá írta ugyanis Jeromos híres 22. levelét a szűzességről. Továbbá nem Sophronios írta e munkát és a Hilarión szerzetes élete című művet sem, hanem Jeromos. Az ominózus mondat helyes fordítása így hangzik: «A szűzességről Eustochiumhoz és Hilarion szerzetes élete című kisebb munkáimat is lefordította görögre igen választékos stílusban.» Jeromosnak e művei fenn is maradtak, és a Híres férfiak epilógusában fel is sorolja őket művei között. A fordító nem esett volna csapdába, ha legalább Migne kiadásában ellenőrizte volna a szöveget, vagy pedig Richardson ki-

tűnő szövegkiadása alapján fordított volna, mely O. Gebhardt és A. Harnack nagyszerű sorozatában jelent meg: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur. XIV. Band. Leipzig 1896. 55.

A fordítások filológiai pontosságával kapcsolatban Schütz Antalnak, a kiváló hittudósnak bírálati szempontjait alkalmazom, aki Balogh József Szent Ágoston Vallomásainak fordításához írt kritikájában kifejti, hogy a műfordítással szemben hármas minőségi követelményt kell támasztani. Az első és legalacsonyabb, hogy hűen adja vissza az eredeti gondolatait, a második és egyben minőségileg igényesebb, hogy a szerző stílusát is hűen tükrözze, és végül a harmadik, legmagasabb fokozat, hogy nyelvi megformáltság tekintetében az eredeti magyar irodalmi alkotások színvonalán álljon (Budapesti Szemle 266 [1944] 25—26). Ha a fenti szempontok szerint értékeljük a De viris illustribus fordítását, akkor nagy sajnálattal kell megállapítanunk, hogy színvonala még az első követelménynek sem tesz eleget, magyarán szólva aránytalanul sok benne a durva melléfordítás. Állításom igazolására hadd idézzek néhány példát a fordítás elejéről, közepéből és végéről. Például e mű praefatio-jának egyik mondatát így fordítja: «Érdemlegesen mindössze Euszébiosz Pamphilosz egyháztörténetének tíz könyvét használhattam fel, mivel benne mindazon szerzőkről találunk életrajzi adatokat, akikről most szándékunkban áll írni» (20—21. l.). A fordító elsiklik afölött, hogy képtelenség az, amit leírt. Eusebios Egyháztörténetében legfeljebb 325-ig tárgyalja az eseményeket, Jeromos viszont 392-ig, tehát legalább 50 szerző adatait nem vehette Eusebiostól. A mondat helyes fordítása így hangzik: «Ámbár Eusebios Pamphilos is egyháztörténetének tíz könyvével igen nagy segítségünkre volt, és azoknak az egyes szerzőknek kötetei is, akikről írni szándékozunk, gyakran tanúskodnak szerzőik életéről.» Ugyancsak a praefatió-ból így fordít egy másik mondatot: «Mindezek folytán Urunkhoz Jézus Krisztushoz könyörgök, hogy aminek megírására a te Ciceród sem méltattatott, arra, hogy Brutuszában a latin nyelven szónoklók katalógusát összeállítsa . . .» (21. l.). E fordításból az derül ki, hogy Cicero Brutusában nem állította össze a római szónokok katalógusát, de ennek éppen az ellenkezője igaz, tehát a helyes fordítás így hangzik: «Ezért kérem az Ur Jézus Krisztust, hogy amit a te Ciceród, aki a római ékesszólás csúcsán állt, nem tartott méltatlannak magához megtenni, összeállítván Brutusában a latin szónokok jegyzékét . . .». A 80. kaputban Jeromos megjegyzi, hogy Lactantius tanítványok hiányában írásra adta fejét *ob graecam videlicet civitatem* «tudniillik a görög város miatt», vagyis mivel Nikodémia görög lakosú város volt. Ladocsi ezt a latin kifejezést így magyarítja: «túl közel voltak ugyanis a görög városok» (73. l.), hogy milyen alapon, felfoghatatlan számomra. Művének epilógusában Jeromos felsorlja addig írt saját műveit; e rész fordításában is sok a félreértés, például a *de frugi et luxurioso filiis* című művét Ladocsi így fordítja magyarra: «fiatalok számára a józanságról és a fényűzésről» (90. l.). Valójában itt a derék és tékozló fiúról szóló közismert példabeszédről van szó (Luk. 15). Jeromosnak ez a kis homiliája fönn is maradt; vö. Migne-kiadás XI. kötet 256—262. l.

A Vanyó által fordított szövegek is csalódást okoztak. A Diognétoshoz írt levél nagy művészettel megírt görög eredetijét több helyen egybevetettem Vanyó fordításával. E levél első tíz fejezetét Kühár Flóris már lefordította a Keresztény Remekírók első kötetében, mely «Az apostoli atyák» címet viseli. Amíg Vanyó Kühár fordítására is támaszkodhatik, jelentősebb félrefordításokat nem követ el, például a 10. fejezetben. A 11. és 12. kaputban — e két utolsó fejezetet Kühár nem fordította le — se szeri se száma a félre fordításoknak, például: «az egyszeri kegyelem megsokszorozódik a szentekben» (11,5). Helyesen: «általa . . . a kegyelem a szentekben kibontakozva megsokszorozódik». «Ezt a kegyelmet az ismeri meg, aki nem szomorkodik, az Ige szól azok által» (11,7). Helyesen. «Ha nem sérted meg ezt a kegyelmet, meg fogod ismerni azt, amit az Ige mond azok által.» «Az élet és a tudás fáját ültetik erre a területre; de nem a tudás fáját vágják ki, hanem az engedetlenség fáját» (12,2). Helyesen: «Erre a helyre ugyanis a tudás fája és az élet fája van ültetve; de nem a tudás fája tesz tönkre, hanem az engedetlenség tesz tönkre». «Ha ennek fáját hordozod és ennek gyümölcséből veszel, azt élvezed mindig, ami Isten előtt kedves, amit a kígyó nem érintett és a tévely nem színezett el, Éva nem rontott meg, hanem a Szűz hitt» (12,8). Helyesen: «Ha az ő fáját hordozod és gyümölcsét szeded, akkor mindig azt fogod szüretelni, ami kívánatos Isten előtt, amit a kígyó nem ér el, a rászedés nem érint; akkor Évát sem rontják meg, hanem hitelre talál szűzessége.» Stb.

A felsorolt hibákból nyilvánvaló, hogy a fordítók filológiai képzettségében komoly hiányosságok vannak. Továbbá az is érezhető, hogy nem készültek fel eléggé a fordítás sokrétű és nehéz munkájára, vagyis nem gyűjtötték össze a hozzáférhető legjobb kiadásokat, a modern nyelvű fordításokat, az esetleges kommentárokat és értelmezéseket. Ilyen segédanyaggal felvértezve nagyobb esélyük lehetett volna arra, hogy a fenti buktatókat elkerüljék. Azt pedig különösen kockázatosnak tartom, hogy a kiadó nem alkal-

mazott nyelvi lektort, aki a fordítást egybevetette volna az eredetivel. Nem hinném, hogy a Szent István Társulat ne talált volna akár az egyháziak körében is olyan latin és görög nyelvi képzettségű szakembereket, akiknek lektori közreműködésével az eredeti művek nívójához méltó formában jelentethette volna meg e fordításokat, melyek szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is méltán számíthatnak.

A körültekintő gondosság hiányáról tanúskodik az a sok helyesírási következetlenség, ami a latin és görög nevek írásában megmutatkozik, például csak a fentebb idézet sorokban is: Brutuszában (21. l), helyesen: Brutusában; Euszébiosz (20. l.), helyesen: Euszebiosz; Euszthákhiosz (89. l.), helyesen: Eusztakhiosz; Szofróniosz (89. l.), helyesen: Szóphroniosz stb.

Összegezve megfigyeléseimet kénytelen vagyok megállapítani, hogy az Ókeresztény Írók sorozatának harmadik kötete alatta marad annak a magas mércének, amelyet a magyar keresztény tudományosság évszázadok óta maga elé állított. A Keresztény Remekírók tizenhat kötete után, Sík Sándor himnuszfordításai után, vagy hogy újabbakra is hivatkozzam, Jelenits István kitűnő Kempis-tolmácsolása után az új «Apostoli atyák» c. kötet a hanyatlás képét mutatja. Helyesebben járt volna el a kiadó, ha helyette a Keresztény Remekírók «Az apostoli atyák» c. kötetét teszi közzé, mely minden tekintetben fölülmúlja.

ADAMIK TAMÁS

AURELIUS AUGUSTINUS: *VALLOMÁSOK*. Fordította és a jegyzeteket írta *VÁROSI ISTVÁN*, a szöveget az eredetivel egybevetette *VIDRÁNYI KATALIN*, az utószót írta *RÉDL KÁROLY*. Gondolat. Budapest 1982, 498 l.

Emellett nagyon is előnyére válik, hogy a latin szöveg tagolásához (. . .) nem ragaszkodik; egész mondattal fordít egy-egy szót, egy szóval egész mondatot, feloldja a végtelen latin periodusokat, s akárhányszor egész mondatokat szűr be, amelyeknek a latin szövegben nyomuk sincs; főképpen az indulatszókkal bánik pazarul".

(Révay József: OKTEgy. Közl. 1916—1917, 572; Vass J. fordításáról)

„Jól tudom, hogy néhol a felbontás elkerülhetetlen, a szójáték visszaadhatatlan: de ahol a fölbontás elvszerűen tör ténik, ahol a különcebb szójáték elvszerűen mellőztetik a jó magyarság vagy szép stil kedvéért: ott bármely zamatos-magyar s költői a nyelv: az mégsem Ágoston ! és én Ágostonnak a szavára jöttem !"í

(Babits Mihály: Nyugat 1917. I. 953; Vass J. fordításáról)

1. Hieronymus írja a műfordításról szóló híres levelében: *Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu* (57, 5, 2). Majd elmondja, hogy a fordítás terén Cicerót vallja mesterének, aki így ír műfordítási elveiről: *nec converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tam quam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non pro verbo verbum necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim me ea adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam adpendere* (57, 5, 3); Cic. Opt. gen. 14). Végül még ezt fűzi hozzá: *Quorum ego orationes, si, ut spero, ita expressero virtutibus utens illorum omnibus, id est sententiis et earum figuris et rerum ordine, verba persequens eatenus, ut ea non abhorreant a more nostro, . . .* (57, 5, 4; Cic. Opt. gen. 23).

E megnyilatkozásokból több lényeges megállapítás is leszűrhető a műfordítással kapcsolatban: 1. Fordítás szempontjából két nagy csoportra lehet osztani a prózai műveket. Az egyik csoportba azok sorolhatók, amelyeket szinte szó szerint kell fordítani, mert ezekben még a «szórendnek» is titkos értelme lehet. Hieronymus a Bibliát sorolja ide, de a későbbi gyakorlat a szakmai jellegű műveket is ezen elv szerint fordította, például a filozófiai, teológiai munkákat. A másik csoportba pedig azok a művek tartoznak, amelyek szabadabban fordíthatók; Hieronymus szerint minden mű ide tartozik, a Biblia kivételével, a későbbiek azonban a szépirodalmi jellegű műveket sorolták ide. 2. A fordítónak hiánytalanul vissza kell adnia az eredeti mű gondolati tartalmát; e téren sem Ciceró, sem Hieronymus nem tesz semmiféle engedményt, sőt azt hangsúlyozzák, különösen Hieronymus, hogy a formai különbségek ellenére az értelmet mindig megőrizték. 3. Amennyire lehetséges, törekednie kell a fordítandó szerző stílusának a megőrzésére is, azaz ugyanolyan mondatokat és stílusalakzatokat kell alkalmaznia, sőt ugyanolyan szavakat is, feltéve ha nem sértik a nyelvszokást. A stílus tekintetében tehát mindkét szerző tesz bizonyos engedményt: az eredeti követésében nem szabad a

túlzás bűnébe esnünk, mert ezáltal megsértjük anyanyelvünk nyelvszokását, tönkretesszük hangulatát; l. erről részletesebben: Hieronymus: Liber De optimo genere interpretandi. Epistula 57. Ein Kommentar von G. J. M. Bartelink, Leiden 1980, 43—55.

Augustinus Vallomások című műve a világirodalom egyik legnagyobb, legkomplexebb alkotása, amely a szépprózа és a szakmunka sajátos jegyeit egyaránt magán viseli. Helyesen írja az Utószóban Rédl Károly: «A *Vallomások* nem csupán a személyiség drámájának dokumentuma, hanem gazdag tárháza olyan kérdéseknek is, amelyek Ágostont más műveiben is foglalkoztatták. A *Vallomások* «in nuce» tartalmazza az életmű fő problémáit, s mintegy a születés és formálódás izzó folyékonyságában mutatja be őket» (492. o.). E mű tematikai, gondolati és stílusbeli sokrétűségéből következik, hogy komoly nehézségekkel kell szembenéznie annak, aki magyar nyelvre kívánja átültetni. Sok-sok filozófiai jellegű részletében a fordítónak olykor még a Hieronymus említette «szórendre» is ügyelnie kell, hogy az igényes gondolati tartalmat hűen visszaadhassa.

E nehéz feladat megoldására eddig négyen vállalkoztak a magyar irodalomban (leszámítva a különböző szemelvényes fordításokat, például Horváth Miklós: Szent Ágoston vallomásai. Officina Könyvtár 19. Budapest 1942): az első teljes fordítást Pongrácz József készítette el (Veszprém 1842), a másodikat dr. Vass József (Budapest 1917), a harmadikat (a 11—13. könyv kivételével) Balogh József a Parthenon Kétnyelvű Klasszikusai sorozatban (Budapest 1943), a negyediket pedig Városi István az Ecclesia Kiadónál (Budapest 1974). Ez utóbbi fordításnak a szövegét adta közre a Gondolat Kiadó 1982-ben. Ezt tehát az 1974-es kiadás második, «javított» kiadásának is tekinthetjük. Az 1974-es kiadásból elmaradt a fordító előszava, helyére a tartalomjegyzék került, a fordítás szövegét Vidrányi Katalin lektorálta, és utószót írt hozzá Rédl Károly aki «A személyiség születése» címen jól megvilágítja a mű újszerűségét, világirodalmi rangját, szerkezetét, stílusát és gondolati tartalmát. Sajnálatos, hogy nem bővítették, és nem mindenütt helyesbítették a jegyzeteket, pl. 76. o. 2. j.; 105. o. 14. j.; illetve a latin nevek írását, pl. Valentián (275. o).; Protáz és Gerváz (258. o.) stb.

2. A következőkben azt kívánom megvizsgálni, hogy Városi fordítása mennyire felel meg a fentebb vázolt, magaménak is vallható cicerói és hieronymusi elveknek, azaz hűen adja-e vissza az eredeti gondolatait, stílusát, a teológiai és filozófiai részek szakjellegét, továbbá hogyan viszonyul a korábbi fordításokhoz, jobb-e, rosszabb-e azoknál. Jellegzetes részeket ragadok ki a szövegből, melyek — mint egy csepp víz — az egész milyenségét megtestesítik. E részek vizsgálata lehetőséget nyújt arra is, hogy a lektor munkáját értékeljem, és végül, hogy válaszoljak arra a kérdésre, helyesen járt-e el a kiadó, amikor Városi István fordítását jelentette meg a szélesebb értelemben felfogott olvasóközönség számára.

Vegyük rögtön a szöveg elejét. A tárgyilagosság megőrzése érdekében a szóban forgó részletek eredeti szövegét is idézem. Kérdéses azonban, hogy milyen kiadás alapján. Városi ugyanis ezt írja előszavában: «Három latin szövegre voltam figyelemmel, a Migne, a Marietti-Wangnereck és a Pierre de Labriolle-féle szövegekre» (14. o.). Helyesebb lett volna, ha egyetlen megbízható kiadás alapján fordított volna (de Labriolle vagy P. Knöll, CSEL 33, 1896), és a jegyzetekben feltüntette volna azokat a helyeket, amelyeken eltért az alapul vett kiadástól. Mivel a három felsorolt kiadás között de Labriolle kiadása is szerepel, ennek alapján idézem a latin szöveget: *Magnus es, domine, et laudabilis valde: magna virtus tua et sapientiae tuae non est numerus. Et laudare te vult homo, aliqua portio creaturae tuae, et homo circumferens mortalitatem suam, circumferens testimonium peccati sui et testimonium, quia superbis resistis. Et tamen laudare te vult homo, aliqua portio creaturae tuae* (1,1,1). Városi István fordításában: «Nagy vagy Uram és igen-igen méltó minden dicséretre. Nagy a Te hatalmad és bölcsességednek nincs határa. Dicséretedre sóvárog az ember, teremtésednek kicsi parányа. Rádöbben az ember a maga halandó voltára, szemügyre veszi bűne bizonyságát és egyben tanúságát annak, hogy a kevélyeknek Te Uram ellenállasz. És mégis dicséretedre kívánkozik az ember, teremtésednek kicsi parányа.»

Első olvasásra nyilvánvaló, hogy különbség van e két szöveg között. A legszembetűnőbb az, hogy a fordítás a ritmusosan áradó, egy nagy logikai egységet alkotó augustinusi mondatokat feldarabolja: az első mondatból két önálló mondatot alkot, a másodikból is kettőt, s ezáltal megtöri az eredeti logikai egységét és ritmusát. A másik feltűnő stilisztikai különbség, hogy a latin szöveg tudatos ismétléseit szinonimákkal fordítja. Ezenkívül felnagyítja, cizellálttá és dagályossá teszi az ihletett, de mégis egyszerű augustinusi szavakat és kifejezéseket: *laudabilis valde* — „igen-igen méltó minden dicséretre", *laudare te vult homo* «dicséretedre sóvárog az ember» (e fordítás keresett és kétértelmű, ti. úgy is érthető, hogy az ember arra sóvárog, hogy az Isten dicsérje őt); *homo circumferens mortalitatem suam* — «rádöbben az ember a maga halandó voltára» (mást fordít,

mint az eredeti); *circumferens testimonium peccati sui* — «szemügyre veszi bűne bizonyságát» (ismét mást fordít).

Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg Vass fordításában: «bölcs mivoltodnak se vége, se határa», «nyakán a halál igája, lelkében bűne tüskéje». Ágoston szövege elvont, nélkülözi az efféle szóképeket, és nem fél az ismétléstől, mert az ihletett lélek természetesnek érzi azt. (A Pongrácz-féle fordítás szöveghűbb, mint az előbbi kettő, de régies nyelvezete miatt nem idézem).

Balogh József így fordítja a fenti részletet: «Nagy vagy Uram és igen dicséretes: Nagy a te erőd és bölcseséged megszámlálhatatlan', s dicsérni akar téged az ember, te, teremtésednek csekélyke része, az ember, aki mindenfelé magán hordozza halandóságát, hordozza bűnének bizonyságát s bizonyságát annak, hogy a 'kevélyeknek ellenek állasz'.» És mégis dicsérni akar téged az ember, teremtésednek csekélyke része.» Ez a fordítás jobban visszaadja Augustinus szövegének gondolatait és stílusát. Mindössze két apróság kifogásolható benne; a «megszámlálhatatlan» helyett jobbnak érzem a «mérhetetlen» szót, a régies «kevélyeknek ellenek állasz» pedig elüt a szövegkörnyezet stílusától; Augustinus eredeti szövegébe jobban belesimul a *superbis resistis* idézet.

De vegyünk egy másik részletet is, hogy megfigyelhessük: Városi fordításának fentebb megfigyelt vonásai általánosnak tekinthetők-e? *Sed tamen sine me loqui apud misericordiam tuam, me terram et cinerem, sine tamen loqui, quoniam ecce misericordia tua est, non homo, inrisor meus, cui loquor. Et tu fortasse inrides me, sed conversus misereberis mei. Quid enim est quod volo dicere, domine, nisi quia nescio, unde venerim huc, in istam dico vitam mortalem an mortem vitalem? Nescio. Et susceperunt me consolationes miserationum tuarum, sicut audivi a perentibus carnis meae, ex quo et in qua me formasti in tempore: non enim ego memini* (1,6,7). Városi fordításban: «Engedj mégis csak szóhoz jutnom irgalmas színed előtt. Por és hamu vagyok. Engedj mégis csak szólnom. Hiszen irgalmasságod felé nyitom föl számat és nem rajtam csúfolódó emberhez szólok. Talán majd mosolyogsz magad is, de rámtekintesz és megkönyörülsz rajtam. Mit mondanék neked Uram Istenem, mint hogy nem tudom: honnét jöttem én e valamibe, amit halandó életnek, vagy inkább élő halálnak nevezzek, nem sejtem, Uram. Vigasztaló könyörületed vett puha ölébe engem. Nem emlékszem erre, de hallottam ezt két testi szülőmtől. Tőlük és bennük mintáztál meg engem az időben.»

E részletben is nyilvánvaló, hogy Városi külön álló mondatokra tördeli az auggustinusi szöveget, s ezáltal megakasztja feszes logikájú áradásukat, megtöri ritmusukat. Az első mondatból négyet csinál, az utolsóból hármat. Ugyanakkor az augustinusi részletben oly hatásosan egyedül álló *Nescio* mondatot beleolvasztja az előzőbe. Ismét kenetteljessé és érzelgőssé teszi a pőrén őszinte kifejezéseket: *apud misericordiam tuam* — «irgalmas színed előtt», *ecce misericordia tua est . . .cui loquor* — «irgalmasságod felé nyitom föl számat» (fennköltképiséget visz a szövegbe, ami nincs meg az eredetiben); az egyetlen *loquort* kétféleképpen is visszaadja: «nyitom föl számat», «szólok». A kijelentő módban álló objektív *quod volo dicere* kifejezést a szubjektív feltételes móddal adja vissza: «mit mondanék neked»; a *susceperunt* igét «vett puha ölébe» szókapcsolattal írja körül, mellyel ismét érzelgőssé teszi az eredeti férfiasan őszinte hangvételét. A *parentibus carnis meae* «két testi szülőmtől» fordításban a «két» fölösleges tautológia; tudom, hogy általános szabály latin szöveg fordítása esetén, hogy a birtokos jelzőt melléknévi jelzővel adjuk vissza, de ez esetben jobb lett volna «testem szülőitől», mert e tudatosan sajátos kifejezés azt implikálja, hogy «lelkem szülője» Isten, de most nem róla van szó. Az *ex quo et in qua* «tőlük és bennük» egy kicsit elmossa az eredeti egyértelműségét: «tőle és benne» (ti. apámtól és anyámban). E részlet is igazolja azt a fenti megfigyelést, hogy Városi elejti az eredeti tudatos, ritmikus ismétléseit, melyek Augustinusnál a keresetlen őszinteség jelei. Városinál viszont a szinonimákkal való helyettesítés a keresett, finomkodó érzelmesség mutatója. A *non enim ego memini* lezáró mondat előre vétele megbontja e részlet logikáját.

Vass fordításában is az édeskés érzelmesség dominál: «ügyefogyott beszédemmel értő gyöngédségedre», «te is megmosolyogsz, de elnéző, könyörülő mosolygással», «drága szent kedved vett karjára engem». Vass is elkeni Augustinus rómaias férfiasságát, fiatalos lendületét.

Balogh így fordítja a helyet: «De hadd beszéljek mégis a te könyörületed előtt én, por és hamu, hadd beszéljek mégis, mert íme, a te könyörületedhez szólok és nem az emberhez, aki kigúnyol. Talán te is kinevetsz engem, de felém fordulva megkönyörülsz majd rajtam. Mert hiszen csak azt akarom mondani Uram, hogy nem tudom, honnan jöttem ide, e halálos életbe, vagy talán mondjam így: élő halálba? Nem tudom. Könyörületeid vigasztalásai fogadtak engem, ahogyan testi szüleimtől hallottam, aki által és akiben formáltál engem az Időben, mert én nem emlékszem rá.» Balogh képes arra, hogy

mind gondolatilag, mind stílus tekintetében az eredetihez idomítsa fordítását. Megőrzi az eredeti objektív gondolatiságát, de lendületét és augustusi finomságait is. Persze nem véletlen az, hogy Balogh meg tudta valósítani ezt a precizitást, hiszen az augustinusi stílus kiváló ismerője volt, l. például a ma is tanulságos «Vasa lecta et pretiosa», Szent Ágoston Konfessziói, egy stílustörténeti tanulmány vázlata című tanulmányát (Budapest 1918).

A pontos hűség feladása, egy-egy elnagyolt hozzáadás vagy elhagyás, a szakkifejezések pontos jelentésének elomlása megkárosíthatja az eredeti gondolatiságát. Lássunk erre is néhány példát: *et usitato iam discendi ordine perveneram in librum cuisdam Ciceronis, cuius linguam fere omnes mirantur, pectus non ita* (3,4,7). Városi ezt így fordítja: «A megszokott tanulmányi rendben Cicero egyik könyvére bukkantam. Nyelvét majdnem mindenki megcsodálja, de a szellemét már kevésbé». A fentebb már megfigyelt mondattördelésen kívül feltűnő hiányossága a fordításnak, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja az eredeti *cuiusdam* szavát, mely Ciceróra vonatkozik: *cuiusdam Ciceronis*. Több kutató véleménye szerint Augustinus a *cuiusdam* betoldásával lekicsinylő értelemben említi Cicerót, M. Testard viszont más példákkal is igazolja, hogy a kései latinban a *quidam* névmás a kiemelés funkcióját is betöltheti mindennemű negatív mellékértelem nélkül. Akárhogyan is értelmezzük, e szónak tükröződnie kell a fordításban. Vass így fordítja: «A tanulmányok szokásos rendjében Cicero nevű író könyve került elém». Vass tehát megpróbálja visszaadni, de túlságosan szabadon, és negatív jelentésárnyalattal; Balogh szintén fordítja, de még negatívabb fogalmazásban: «A tanulmányok szokásos rendje során eljutottam valami Cicero egy könyvéhez.» E fogalmazásból úgy tűnik, mintha Ágoston tagadni akarná, hogy ismeri Cicerót, ami nem valószínű, hiszen Ágostonra Cicero óriási hatással volt, mind gondolati, mind nyelvi szempontból; vö. *A. Lebhardt:* De Cicéron à saint Augustin. Euphrosyn 5 (1972) 161—184. Ezért én inkább Testard véleményét fogadom el, és a szóban forgó helyet így fordítanám: «ama bizonyos Cicerónak . . ., akinek nyelvét szinte mindenki csodálja»; vö. *M. Testard:* Saint Augustin et Cicéron. Paris 1958, 18—19.

A terminusok pontos jelentésének elmosására két példát idézek. Az egyik: *Et tamen pulchrum illud atque aptum, unde ad eum scripseram, libenter animo versabam ob os contemplationis meae et nullo conlaudatore mirabar* (4,14,23). Városi így fordítja: «A Szépet és a Helyest azonban, melyekről Hierusnak írtam, örömmel latolgatta tovább a lelkem. Elmélődtem a kérdések fogán, bár senki sem dicsért, csodálkozó magamon kívül.» E szövegben az *aptum* visszaadása kifogásolható, mivel mint a legkorábban kialakult stíluserény nem *helyes*t, hanem *illő*t jelent. Vass szerencsésebb szót használ, amikor *arányos*sal fordítja, de ő sem pontos. A leghívebben itt is Balogh fordít: «Ám eközben ama szépet és illőt, melyről hozzá könyvet írtam, szívesen forgattam elmémben, elmélkedtem fölötte, — megcsodáltam, ha nem is volt senki, aki velem együtt csodálja.» Balogh helyesen «illőt» fordít, de ő sem meri visszaadni az *ob os contemplationis meae* képes helyhatározót, pedig nem vétett volna a magyarosság ellen, ha így fordítja: «szívesen forgattam elmémben, elmélkedésem szeme előtt», ezáltal ugyanis fontos augustinusi fogalmakat mentett volna át a magyar szövegbe; Augustinus újplatonikus rendszerében a belső szem, fül stb. fontos szerepet játszik; l. erről bővebben P. Courcelle: Les Confessions de saint Augustin dans la tradition littéraire. Paris 1963, 17—197. Az «elmélődtem a kérdések fogán» teljesen elmossa e kifejezés szakjellegét. De nézzük a másik példát: *Ecce sic peragitur et sermo noster per signa sonantia* (4,10,15). Városinál: «Lám, beszédünk is így jön létre, csengő jelek során.» E mondatban a «csengő» jelző elmossa a szó szakjellegét, ti. a *sonans* Augustinus jelelméletében fontos szakszó, mely más műveiben is előfordul: a beszéd hangzó jel, ahogy Balogh is fordítja: «Ime, így alakul ki beszédünk is a hangzó jelek segélyével.» Vass egészen mást fordít: «a kimondott szavak egymásutánjával»; e témáról bővebben l. Adamik T.: Augustinus jelelméletének terminológiája és funkciója. Ant. Tan. 26 (1979) 76—86.

E pontatlan hűtlenség kirívóbb vadhajtásait a kötet lektorának kellett volna lenyesegetnie. Nézzünk meg egy olyan részletet, mely egyrészt rávilágít a lektor munkájára, másrészt világosan mutatja, hogy a stílusbeli hűtlenkedés milyen súlyos problémákhoz vezethet e mű filozófiai jellegű részeinek fordításában. A teremtésről elmélkedő XI. könyvből való a következő részlet: *Quomodo autem fecisti caelum et terram et quae machina tam grandis operationis tuae? Non enim sicut homo artifex formans corpus de corpore arbitratu animae valentis imponere utcumque speciem, quam cernit in semet ipsa interno oculo — et unde hoc valeret, nisi quia tu fecisti eam? — et imponit speciem iam existenti et habenti, ut esset, veluti terrae aut lapidi aut ligno aut auro aut id genus rerum cuilibet. Et unde ista essent, nisi tu instituisses ea?* (11,5,7). Városi fordításában: «Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet. Miképpen teremtetted őket, miáltal vitted végbe

hatalmas művedet? Nyilvánvalóan nem úgy cselekedtél, mint a szobrász, aki a lelki szemével látott alakot kívánja megvalósítani, s testből alakít testet. S hogyan is tehetne így, ha ezt az alakot meg nem teremtetted volna.» Első látásra szembeötlő, hogy ez a fordítás eltér az eredetitől, és jóval rövidebb is. Ha föllapozzuk az 1974-es kiadást, meglepődve tapasztaljuk, hogy abban Városié nem tér el ennyire: «Miképpen teremtetted az eget és a földet? Éme roppant tevékenységednek mi volt az eszköze? Nem olyan vagy te, mint az emberi művész. Ez kénye-kedvére anyagból gyúrja anyagát, s van hozzá elég szellemi tehetsége, hogy a lelki szemével belül látott alakot gyúrja az anyagra. Volna-e hozzá ilyen ereje, ha lelkét te meg nem teremted? Már előtte levő, létező anyagra gyúr csak alakot: földre, fára, aranyra, vagy bármi más hasonlóra. És ugyan ezek honnét volnának, ha te nem adtad volna létezésüket?» Itt is kifogásolható a szöveg logikai gondolatmenetének széttördelése, szakjellegének elmosása, például: «nem olyan vagy te», «kénye-kedvére», «anyagból gyúrja anyagát», «elég szellemi tehetsége», «lelki szemével» stb. ám mindez kisebb hibának tekinthető, mint a feltehetőleg Vidrányi által megváltoztatott szöveg újításai és kihagyásai. A «Kezdetben teremtette Isten az eget és a földet» bibliai idézet mérvadó kiadásokban nem szerepel (vö. Migne, Raumer, Knöll, de Labriolle), csak néhány szövegkritikailag igénytelen kiadásban, például, L. M. Martinében (Ratisbonae 1863), azonban e kiadásból is kitűnik, hogy e mondat széljegyzetből került a szövegbe. Miért vette bele e mondatot Vidrányi, érthetetlen számomra, de még inkább az, miért hagyott el a szövegből két-három sort. Különben ő is elmossa a szöveg filozófii jellegét, például: «a lelki szemével látott alakot kívánja megvalósítani» stb. Augustinus ugyanis itt arról beszél, hogy Isten semmiből teremtette a világot, nem pedig már korábban létező anyagból, mint az evilági művész. Platón ideatanának megfelelően Augustinus azt tanítja, hogy Isten az ideák alapján teremtette a világot, ezek az ideák azonban nem kívüle léteznek, hanem benne. Isten tehát saját ideái szerint teremtett, az ember viszont «belső szemével» látja, vagy «belső fülével» hallja saját lelkében az isteni ideákat, amelyeket neki Isten kinyilatkoztat; erre utal az *et unde valeret nisi quia tu fecisti eam?* mondat. E hely részletes értelmezését l. E. P. Meijering: Augustin über Schöpfung, Ewigkeit und Zeit. Das elfte Buch der Bekenntnisse. Leiden 1979, 24—27. Az elsikkadt rész valahogy így szól: «Bizonyára nem úgy, mint az emberi művész, aki testből formál testet lelkének véleménye szerint, amely valahogyan képes kifejezni azt a formát, amelyet belső szemével önmagában lát — honnan lenne ez a képessége, ha nem te alkottad volna? —, és már létezőn és létezéssel bírón fejezi ki ezt a formát, mint például egy darab földön vagy kövön, vagy fán, vagy aranyon, vagy bármely efféle anyagon. Ám honnan lennének mindezek, ha te nem teremtetted volna meg őket?» Vass is elnagyolja e rész fordítását: «Bizonyos, hogy nem földi művész módjára működöl. A művész anyagból alakít szobrot, s lelkének művészereje indítja, hogy ilyen vagy olyan formát adjon neki, aminő lelki szemei előtt lebeg; s honnan venné a művészi képességét, hacsak lelke is nem a te kezed alkotása volna? — Formát ad tehát az anyagnak, például agyagnak, kőnek, fának, aranynak s más hasonló dolognak, amik rendelkezésére állanak s alkalmasak arra, hogy a művész alakítsa őket.»

3. Végső értékelésképpen megállapíthatjuk, hogy sem a fordító, sem a lektor nem dolgozott azzal a precizitással, amely egy ilyen komplex mű esetében az egyetlen lehetséges eljárás. A sok pontatlanság következtében elváltozott Augustinus sajátos stílusa, mondanivalója olykor logikátlanná, olykor értelmetlenné vált. Mindenesetre felmerül a kérdés: Teljesen elhibázott Városi fordítása és egészében elvetendő? Ezt azért nem mondanám. Városi ugyanis bevezetőjében «a soha meg nem szürkülő Confessiók tartalmát» (13. o.) ígéri keresztény és nem keresztény olvasóinak, s azt meg is adja, mégpedig kedvesen érzelgős «költői» stílusban, mely tetszésre találhat az átlagolvasónál. Olykor a szépségre törekvés mellett a pontosság követelményének is igyekszik eleget tenni, s ezáltal az augustinusi terminológiát is átmenti a magyarba, például: «Talán huszonhat vagy huszonhét éves fejjel írtam ezeket a könyveket. Költött anyagi dolgokat görgettem bennük magam előtt, és ott zúgtak ezek a szívem fülében. Magam irányítottam hozzád ezt a fület, édes igazságom, a te belsőbb, zengő dallamod felé» (4,15,27). A szélesebb olvasóközönség számára kiadott 1982-es kiadásnak azonban magasabb igényekkel kellett volna fellépnie, s ezt csak alaposabb lektori munkával lehetett volna biztosítani. De még jobb megoldás lett volna, ha Balogh József fordítását teszi közzé a kiadó, kiküszöbölve apróbb stílusbeli egyenetlenségeit és kiegészítve azt a 11—13. könyv szöveghű, a legújabb kutatásokat is figyelembe vevő fordításával. Egyszóval egy ilyen egyedülállóan nagy mű esetében a kiadónak körültekintőbben kellett volna eljárnia, hiszen az utóbbi két évtizedben szerte a világon fellendültek az Augustinus-kutatások, melyeknek ismeretében hitelesebb «Vallomásokat» lehetett volna a magyar olvasóközönség elé bocsátani.

ADAMIK TAMÁS

I. MOLNÁR: VERANTWORTUNG UND GEFAHRTRAGUNG BEI DER LOCATIO CONDUCTIO ZUR ZEIT DES PRINZIPATS. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Berlin 1982. II/14. 583—680.

A locatio-conductio a római forgalmi élet egyik legfontosabb, ugyanakkor bonyolultsága és sokrétűsége miatt az egyik legvitatottabb és legellentmondásosabb szerződéstípusa. Ezenkívül olyan lényeges mai, modern szerződések római megfelelője, előképe, mint a bérlet és a haszonbérlet, a lakásbérlet, a vállalkozói szerződés és a munkabérszerződés. A római jogban locatio-conductio néven összefoglalt szerződések jogi szabályozásának kulcsproblémája a felelősség és a veszélyviselés kérdésköre, így a rendelkezésünkre álló forrásanyag döntő többsége is ezzel foglalkozik. Az idevágó problémák részletes és alapos vizsgálatát adja Molnár Imre dolgozata.

Szerkezetét tekintve először a felelősség és a veszélyviselés általános kérdéseit tárgyalja. A következő fejezetben részletesen elemzi a felelősség problematikáját, először a locatio-conductio operis, majd a locatio-conductio operarum és végül a locatio-conductio rei esetében. Ezután a veszélyviselés szabályozását tárgyalja előbb a munkabér-szerződésnél, majd a vállalkozói szerződésnél, végül a bérelengedésről és a veszélyviselésről, e két intézmény viszonyáról szól a locatio-conductio rei-nél. A fentiekből is kitűnik, hogy Kaser (Das Römische Privatrecht. I² München. 1971. 562. l.) álláspontjához csatlakozva a szerző a locatio-conductio három szerződéstípusát elkülöníti és külön-külön vizsgálja mindegyiknél a felelősség és a veszélyviselés kérdését (584. l.) Ezt az elkülönítést feltétlenül indokolttá teszi az egyes szerződéstípusokban szabályozott életviszonyok merőben eltérő jellege. A szerző leszögezi, hogy a felek a locatio-conductio mindhárom fajánál a dolus-ért és a culpa-ért egyaránt feleltek a klasszikus és a iustiniánusi jogban. A locatio conductio operis és operarum esetében a culpa fogalma alatt értették a szakmai jártasság és a megfelelő fizikai erő hiánya (az «imperitia» és az «infirmitas») miatti felelősséget is a klasszikus jogban (595. l.). Ezenkívül a klasszikus kor jogszabályai custodia-felelősséggel terhelték azt a felet (akár conductort, akár locatort), akihez a vele szerződő partner dolgai megőrzésre kerültek. Ennek tipikus példái a locatio-conductio operisnél a hajós (pl. D.4.9.5.pr. és D.4.9.3.1.) és a foltozó szabó (D.19.2.9.5.) felelősségének esete, de említik a források a levélhordó (D.47.2.14.17.), a munkát csoportjával felvállaló bandagazda (Cato, De agr. 144.1.) és a horrearius (D.19.2.55.pr.) custodia-felelősségét is. A locatio conductio operarumnál a custodia-felelősség a C.4.65.28. és a D.19.2.40. alatt található forrásszövegekre alapozva állapítható meg (613—614. l.). A custodia-felelősség jelentősége kétségtelenül kiemelkedő a klasszikus kor szabályozását tekintve, ám a cikkben annyira a vizsgálatok középpontjába került, hogy talán egy kissé indokolatlanul háttérbe szorultak a felelősség egyéb kérdései, pl. a vállalkozó megőrzésen kívüli más kötelezettségeinek a tárgyalása és az ezek nem teljesítése vagy nem szerződésszerű teljesítése esetén beálló felelősség. A locatio conductio rei-nél a források nagyon különböző tényállások vizsgálatával ismertetik a felelősség kérdéskörét. Mindenekelőtt mind a conductornál, mind a locatornál a felelősséget arra az esetre is kiterjesztik, ha valamelyik fél helyett egy harmadik személy jár el (az alábbi forráshelyek szólnak erről a kérdésről: D.9.2.27.34. Ulpianus és D.19.2.60.7. Labeo). Teszik ezt azon az alapon, hogy az illető nem kellő gondossággal járt el a harmadik személy kiválasztásánál (culpa in eligendo). A szerző a forráshelyek alapján megállapítja (623, 631. l.), hogy a culpa in eligendo már a klasszikus korban is ismert volt, ami valószínűvé teszi azt a feltételezést, hogy a culpa fogalmának a differenciálódása nem a posztklasszikus kor terméke, hanem ez a folyamat már a klasszikus korban megindult.

A locatio conductio rei-nél a conductor custodia-kötelezettsége ugyan rekonstruálható a forrásszövegek alapján, de ez elenyésző jelentőségű az előző két szerződés-típushoz képest (635. és k.).

A veszélyviselés kérdéskörének a szabályozása szintén jelentősen eltér a locatio conductio három szerződés-típusánál, ezért itt is az elkülönített tárgyalási módszer a követendő. A locatio conductio operarum-ot illetően — Kaser (SZ 74 (1957) 194. l.) véleményét elfogadva — a veszélyviselést a bérveszély viselésével azonosítja a cikk (641. l.). A bérbeadó oldaláról azonban veszélyviselésként jelentkezik még a dolgának vis maior következtében való elpusztulásából eredő kockázat viselése is. A locatio conductio operarum-nál tehát a munkaerejét bérbeadó munkásnak a bérveszély kockázatát csak akkor kell viselnie, ha a munkavégzést lehetetlenné tevő ok a saját érdekkörén belül jelentkezik. Az ezen kívüleső akadályozó tényezők bekövetkezte esetén a munkaadót terheli a veszélyviselés — azaz a bért a munka végzésének lehetetlensége ellenére is fizetnie kell. Természetesen ezek diszpozitív szabályok, amelyektől a felek megállapodásukban eltérhetnek — amire találhatunk is példákat a dáciai viaszostáblák munkabér-

szerződéseinek klauzuláiban. A locatio conductio operis esetében a vállalkozó egy mű előállítására szerződik, tehát a munkavégzés körülményeiből adódó hibákért neki kell helytállnia. Az el nem hárítható külső erők által okozott károkat azonban itt a megrendelő tartozik viselni. A szerző megállapítja (651. l.), hogy utóbbiak lényegesen ritkábban fordulnak elő, mert a károk többnyire a munkavégzés körülményeire visszavezethetők, így a conductor veszélyviselési kötelezettsége kerül előtérbe.

A locatio conductio rei esetében a lakásbérletnél a «periculum est locatoris» elv érvényesült (662. és k.). A haszonbérletnél viszont megoszlott a veszélyviselés a szerződő felek között: ha külső, emberi erővel el nem hárítható esemény teszi tönkre a termést, a haszonbérbeadónak nem jár bér, tehát ő viseli a veszélyt, ha a természetüknél fogva el nem hárítható károk a termelés körülményeire vezethetők vissza vagy magából a haszonbérlet tárgyából erednek, akkor a haszonbérlő viseli a veszélyt, és köteles a bért megfizetni. A haszonbérlő köteles egyébként is minden esetben viselni a bevetett mag megsemmisüléséből eredő kárt, és kártérítést ezért nem kérhet (670. l.). A haszonbérleti szerződés esetében a fenti szabályozás mellett megtalálható még a remissio mercedis (az időleges bérelengedés) intézménye is, amely nyilván vis maior jellegű események, természeti csapások esetén került alkalmazásra. Ennek akkor volt létjogosultsága, ha a természeti csapások a termés olyan mértékű pusztulását eredményezték, amit a haszonbérlő elviselni már nem tudott, így képtelen volt a bér megfizetésére. A remissio mercedis azonban mindig csak az adott gazdasági évre szólt, és a következő évben megfelelő termés esetén az elengedett bért utólag meg kellett téríteni.

A locatio conductio rei-nél az elháríthatatlan külső erők által okozott károk viselésének tehát az alábbi «hármas lépcsője» alakult ki: teljes kár esetén (azaz ha az egész termés tönkrement), nem kell bért fizetni (bérveszélyviselés), ha a terméskiesés nagyfokú és az esetleges bérfizetés szinte a haszonbérlő létfenntartását veszélyeztetné, úgy remissio mercedis-t kérhet, kisebb horderejű károk esetén pedig azokat a haszonbérlőnek kell viselnie (677. l.).

Molnár Imre munkája nemzetközi érdeklődést is kiváltott. E cikkre reflektálva több romanista fejtette ki a tárgyra vonatkozó nézeteit. Értékessé teszi a munkát az aprólékos, a részleteket feltáró és lelkiismeretes kutatási módszer. E kutatási és feldolgozási módszer pozitívuma, hogy megállapításait szigorúan az eredeti forrásszövegekre alapozva, azok tartalmához ragaszkodva hozza meg, s következtetéseit szorosan a rendelkezésre álló latin nyelvű forrásszövegek exegezise alapján alakítja ki. Kutatásainak középpontjában a római jog klasszikus korából (i. sz. I—III. sz.) származó forráshelyek elemzése áll, emellett részletesen ismerteti a modern romanisztika idevágó szinte valamennyi lényeges eredményét, véleményét és vitáját. A szerző a locatio conductio, e bonyolult és összetett szerződéstípus felelősségre és veszélyviselésre vonatkozó szabályainak részletes és alapos kimunkálásával, az elvi tisztázást igénylő kérdések önálló továbbgondolásával nagyban segíti a kérdéskör mélyebb megismerését és megértését.

JAKAB ÉVA

U. WESEL: DER MYTHOS VOM MATRIARCHAT. Über Bachofens Mutterrecht und die Stellung von Frauen im frühen Gesellschaften. Suhrkamp Verlag. Frankfurt am Main, 1980. 168. p.

A nyugat-berlini Freie Universität professzora már munkája bevezető részében utal arra, hogy Bachofen «Mutterrecht»-je (1861) még ma is aktuális mű. Az a felfedezése, mely szerint a gynaikokratia jellemzi az emberi nem fejlődésének egy meghatározott szakaszát, ma is foglalkoztatja a kutatókat. A kutatások során azonban mindeddig alig kapott figyelmet az a kérdés, hogy a Bachofen-féle munka valójában mennyire is tekinthető tényszerűnek. Erre tekintettel Wesel könyvének első részében mintegy «felülvizsgálja» a gynaikokratia jelentkezésének egyes periódusait, s csak a könyv második részében foglalkozik az ethnológia kérdéseivel általában.

A munka «történeti részében» a szerző arra mutat rá, hogy a gynaikokratia, mint történelmi periódust jelentő kategória, milyen nehezen ver gyökeret a «Mutterrecht» megjelenését követően a tudományos életben. A gynaikokratia elmélete a későbbiek során egyre nagyobb mértékben válik ideológiai töltésűvé. A szüfrazsett-mozgalom éppúgy kisajátítja, illetve «szervesen recipiálja» ezt, mint az irodalom, vagy a pszichológia. Wesel a történeti rész első fejezetében Bachofen tudományos pályájának általános jellemzését adja. Rámutat arra, hogy a baseli születésű szerző tudományos oeuvre-jében

a fordulópontot, tehát a konvencionális tanoktól való elfordulást az 1859-ben publikált «Versuch über die Gräbersymbolik der Alten» jelenti. Valójában ez a tanulmánya komoly alapot jelent a «Mutterrecht» gondolatának születéséhez is. Ez az alap tematikus formában mutatkozik: az egyiptomi Isis és Osiris mítosz az, ami a nagyszabású munkában Bachofent arra vezeti, miszerint az egész antikvitásban vannak komoly jelei a «männliche Idee» és a «weibliche Materie» antinómiának. Bachofen szerint Lykiában jelentkeznek a «Mutterrecht» legbiztosabb jelei, miképpen erre Herodotos (I. 173.) alapján lehet következtetni. Igen fontos forrás még számára Herakleides Pontikos, akinek munkája a legszorosabb kapcsolatban áll — etimológiai vonatkozásban — a gynaikokratiával. Bachofen bizonyítottnak látja (még más görög történetírókra, így Nymphis-re és damaskosi Nikolaos-ra is hivatkozik) azt, hogy a hetärismus volna a társas kapcsolatokat meghatározó forma. A nőuralom visszaszorítása először az államban, majd ezt követően a családon belül történik. Bachofen szerint a matriarchátus minden antik társadalomban megelőzi a patriarchátust. Bizonyítékai között igen komoly szerephez jut a mitológia. A történeti, valamint mitológiai bizonyítékok mellett az ethnológiai argumentumok is jelentősek. Bachofen végső soron — állapítja meg Wesel — neoplatonista. Egész értelmezési koncepciója ugyanis a platóni filozófiára épül. Bachofen munkája az első esztendőkben igen csekély figyelemre méltatott. McLennan az, aki munkájában («Primitive Marriage») lényegében a «Mutterrecht» koncepciójához hasonló tanokat fogalmaz meg. Bachofen tudományos hitelének növekedéséhez vezet Morgan «Ancient Society»-je is. Ugyancsak jelentős támogatást ad a bachofeni oeuvre plauzibilissé válásához Engels is. Joseph Kohler számít Németországban a Bachofen-féle tan talán legkitartóbb követőjének a jogtudomány területén. Más kérdés az, hogy Kohler ethnológiai jogtudománya milyen mértékben irányadó a jogtörténeti kutatások számára. Angliában, ahol a jogtörténet és az ethnológiai kapcsolata sokkal szorosabb, már nem ennyire egyértelműen pozitív (lásd Vinogradoff munkáit) Bachofen megítélése. Bachofen hatásának áttekintését követően Wesel a «Mutterrecht» és a gynaikokratia fogalmának pontos körülhatárolását adja a fogalmi bizonytalanság tisztázása céljából. Utal arra, hogy a «Mutterrecht» a későbbiek során igen változó jelentésű fogalom. Jelentheti egyrészt a matriarchátus, vagy a gynaikokratia szinonimáját, másrészt szerepelhet az anyai ágon való agnát kapcsolat (rokonság) értelmében és végül lehet egyfajta — különösen az archeológia területén — vegyes tartalmú fogalom, ami kétségtelen jele a fogalmi bizonytalanságnak.

Az első rész további fejezeteiben Wesel azt vizsgálja, hogy Bachofen feltételezését mennyiben támasztják alá a különböző források. A Lykiára vonatkozó adatokat vizsgálva részletesebben foglalkozik Herakleides Pontikos információjával, aki mintegy száz esztendővel Herodotos után alkotott. Nála jelenik meg a «gynaikokratesthai» terminus technicus. Gyakrabban lehet azonban találkozni a főnévi alakkal, a gynaikokratia-val, amelyet a rómaiak is átvesznek. Így például Plinius szerint a Fekete-tenger mellékén élő szarmaták jelzőjeként szerepel ez a kifejezés. Wesel a továbbiakban az utóbbi évtizedekben felfedezett feliratos forrásokat vizsgálja, amelyek alapján úgy tűnik, hogy nem feltétlenül érvényesül a gynaikokratia. Ezt csak részben magyarázza az, hogy a legnagyobb város, Xanthos etnikailag korántsem egységes. Az Egyiptommal kapcsolatos források helyes értelmezése is amellett szól, hogy erőltetett a Bachofen-féle teória. Különösen vonatkozik ez a Diodorus (1.27.2.) közvetítette információkra. Bachofen ugyanis — állapítja meg találóan Wesel — nincs figyelemmel arra a jogi háttérre, amely egy-egy, a gynaikokratia-teóriájának védelmében, annak alátámasztására felhozott adat mögött — például ez az eset a házassági szerződésnél — húzódik meg. Nem szabad továbbá megfeledkezni arról sem, hogy a mítoszra való hivatkozás során célszerű az annak alapjául szolgáló gazdasági-társadalmi valóságot feltárni. Vonatkozik ez különösen az Isis—Osiris hagyományokra, amely egyik sarkalatos pontja a Bachofen-féle elméletnek. Bachofen számára fontos még a krétai társadalom sajátos szerkezete is. Igen figyelemre méltóak a szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek a különböző mítoszoknak a történeti valósággal és az ideológiával való kapcsolatára vonatkoznak. Wesel a mitológiai szféra vizsgálata alapján jut arra a következtetésre, hogy Bachofen csupán a matriarchátussal kapcsolatos mítoszok, s nem pedig a soha nem létező matriarchátus felfedezőjének tekinthető. Bachofen érdeme lényegében csak az, hogy bizonyos aktuálpolitikai eseményektől is indíttatva (ide tartozik a múlt század második felében erőre kapó női emancipációt követelő mozgalom) az antikvitás vonatkozásában a nők helyzetének alaposabb elemzésére irányítja a figyelmet, ami a modern kor számára is kétségtelenül paradigmatikus jelentőségű.

A könyv második részében Wesel az ethnológiával foglalkozik. Az első fejezetben a szerző az ethnológia és a történelem kapcsolatát elemzi. Rámutat arra, hogy az utóbbi harminc esztendőben nagyfokú közeledés figyelhető meg az ethnológia és a történelem

(történeti szemlélet) között. Ebben az inkább tudománytörténeti áttekintésben Wesel figyelemmel van az ethnológia körében kibontakozó újabb irányzatokra is. A következő fejezetben a szerző a család keletkezésének kérdését vizsgálja. Wesel szerint a családi kapcsolatok kialakulásának jelei már a primitív vadásztársadalomban (Sahlins szerint ez volna a «first affluent society») is mutatkoznak. A szekunderirodalom — itt elsősorban Gough tanulmányai jönnek figyelembe — alapján úgy fogalmaz, hogy ez a sajátos társadalmi (vagy inkább együttélési forma) a nők számára alapvetően nem kedvezőtlen. A további fejezetekben a szerző a nők helyzetét a földművelő- és a pásztortársadalmakban, valamint egyes indián törzseknél (például az irokézek) vizsgálja. Arra a következtetésre jut, hogy a matrilinearitás keletkezési forrása nem a promiszkuitás. A matrilinearitás és a patrilinearitás valójában egyfajta alternatívák annak a problémának a megoldására, amely abból adódik, hogy egy társadalom már «röghöz» kötötté válik. Ilyen módon a matrilinearitás és a patrilinearitás időben nem feltétlenül egymást követő jelenségek. A szerző megállapítja, hogy a nők egyfajta háttérbe szorítása már a legősibb társadalmaktól kezdődően tendenciaszerűen — kivételekkel azonban lehet találkozni — jelentkezik. Nagyon nehéz egyértelmű választ találni arra a kérdésre, hogy valójában mi is az oka ennek a háttérbe szorítottságnak. Nagy figyelemmel van a nővásárlás problémájára, melynek kapcsán részletesen ismerteti a Mauss-féle teóriát a társadalmi folyamatnak (azaz nem csupán gazdaságinak) tekintett «réciprocité»-ről. Az utolsó fejezetben Wesel következtetéseit általános jelleggel fogalmazza meg. Nézete szerint a nők háttérbe szorítása alapvetően a munkamegosztásban keresendő és a sajátos jogi szabályozás is ennek a következménye.

Wesel munkája nem tekinthető csupán a Bachofen-féle teória kritikájának. Figyelemmel az újabb kutatások eredményeire maga is több munkahipotézist fogalmaz meg és polemizál a különböző iskolákkal. A könyv az ókortudományok művelőit azért is érdekelheti, mert szerzője felveti a protoállam sajátos kérdéseit.

HAMZA GÁBOR

HANDBUCH WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1—2. Berlin Deutscher Verlag der Wissenschaften 1981. 1115 l.

A gazdaságtörténet iránt világszerte megélénkülő érdeklődés, valamint a gazdasági stúdiumok szoros kapcsolata a konkrét politikai problémákhoz arra indította az NDK Tudományos Akadémiája Gazdaságtörténeti Intézetét, hogy egy impozáns méretű és anyagbőségű két kötetes tanulmánygyűjteményt szenteljen a témának. Az ismert történészekből, nem utolsósorban ókortörténészekből is álló szerkesztőgárda vezetője H. Radandt, helyettese P. Musiolek volt. Az ő és társaik irányításával elkészült mű 98 kutató összesen 143 önálló tanulmányát tartalmazza.

A két kötetes könyv alapcélkitűzését az Előszó így fogalmazza meg: «. . . egy marxista—leninista gazdaságtörténeti kézikönyvet közrebocsájtani, amely a gazdaságtörténetet gazdasági disciplinaként és mindenekelőtt világméretű konkrét történelmi folyamatként ábrázolja». Ugyanitt fejtik ki a szerkesztők azt a célkitűzésüket is, hogy a Kézikönyv ne elsősorban definíciókat tartalmazzon, mint egy lexikon, hanem alapvetően a gazdaságtörténeti fejlődést mutassa be, lehetőleg a különféle nézetek ütköztetése és a még megoldásra váró kérdésfelvetések őszinte feltárása révén. Így remélik elérni azt, hogy a mű több legyen valamifajta tankönyvnél, és valóban a kutatások jelenlegi állását tükröző szakmai anyagot adjon az érdeklődők kezébe.

A tanulmányok a szerkesztők szándékai szerint két nagy témacsoporttal foglalkoznak. Az első témacsoport a *Wirtschaftsgeschichte im System der Wissenschaften* címet viseli, és az összes tanulmány körülbelül egy negyedét foglalja magában. Itt esik szó a gazdaságtörténet alapfogalmairól, a politikai gazdaságtan átfogó jellemzéséről, a gazdaságtörténet egyes területeiről, mint például a kereskedelem története vagy közlekedéstörténet, majd a rokon tudományok és a gazdaságtörténet forrásainak rövid, lényegretörő elemzése következik.

A tanulmányok nagyobb csoportja a *Wirtschaftsgeschichte als konkret-historischer Prozess* témakörrel foglalkozik. Mint ahogy az Előszóban megfogalmazott célkitűzés is ígéri, a könyv lényegi mondanivalóját ezek a tanulmányok adják. A témacsoport a következő fejezetekre oszlik: 1. Urgesellschaftliche, 2. Altorientalische, 3. Antike, 4. Feudale, 5. Kapitalistische Produktionsweise, 6. Entwicklungsländer, 7. Sozialistische Produktionsweise. Az egyes fejezetek azután további alfejezetekre tagolódnak. Az első alfejezet az adott termelési mód általános jellemzését adja a legújabb marxista szakirodalom

és a marxizmus—leninizmus klasszikusainak odavágó munkái alapján — alkalmanként vitatkozva a modern polgári elképzelésekkel. A további alfejezetek az egyes társadalmi formációkban fontos szerepet játszó gazdasági tényezőkkel foglalkoznak. Mi most igen röviden az első három fejezet ismertetésére vállalkozunk.

Az őstársadalommal foglalkozó fejezet H. Grünert és G. Guhr tanulmányaiból tevődik össze. A két szerző az 1970-es évek második feléig kíséri nyomon az őstörténeti kutatás eredményeit. H. Grünert *Austausch und Verkehr* c. munkájában vitába száll azzal a polgári kutatásban előtérbe került nézettel, hogy az ősi társadalomban az áruk vétele és eladása a termeléstől különvált tevékenységi forma lett volna. G. Guhr *Gesellschaftsformen* c. cikkében igen érdekes összefoglalását adja az ősközösségi társadalomról vallott nézeteknek. Bachofen, Maine, McLennan, Lubbock és mások munkáiból kiindulva nyomon kíséri a legfontosabb őstörténeti alapfogalmak keletkezését, majd az e fogalmakkal jelölt társadalmi képződmények, mint család, törzs, nemzetség fejlődéstörténetét. G. Guhr tollából egy rövidebb, de igen izgalmas tanulmány foglalkozik a hadi vállalkozások gazdasági jelentőségének értékelésével.

Az *Altorientalische Produktionsweise* c. fejezet bevezető tanulmányában H. Klengel adja a termelési mód lényegretörő általános jellemzését. Az eddigi kutatásokra támaszkodva datálja az osztálytársadalom és az állam kialakulását az ókori keleti fejlődés által behatárolt területeken. Megállapítja, hogy Mezopotámia, Délnyugat-Irán és a Nilus-völgy öntözött vidékein jött létre először osztálytársadalom, mégpedig az i. e. 4/3. évezredben. Indiában ez a fejlemény az i. e. 3. évezred folyamán, míg Kínában körülbelül ezer évvel később következett be. Ázsia egyéb területein a folyamat az i. e. 1. évezred vonatkozásában ragadható meg, az amerikai kontinensen az időszámításunk kezdete körüli időszakban, Afrikában pedig időszámításunk első évszázadaiban. A szerző érdekesen szól hozzá a tulajdonviszonyok kérdéséhez. Kifejti, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés e korszakában már nem volt alapvető jelentőségű a régi közös tulajdon, de még nem volt alapvető a magán földtulajdon sem. Ezek helyett az ókori keleti típusú osztálytársadalmakat a tulajdon kollektív formái jellemezték. E problémákat később M. Njammasch elemzi tovább *Eigentumsverhältnisse* c. cikkében. A termelés és a kereskedelem fejlődésének átfogó ismertetését a nálunk is jól ismert B. Brentjes tanulmányai adják. A fejezetet B. Funck két tanulmánya zárja, amelyek az állam gazdasági szerepét és az urbanizáció folyamatát kísérik nyomon.

Ugyancsak kiváló szakemberek működtek közre az *Antike Produktionsweise* c. fejezet elkészítésében. Elég, ha csak az e termelési mód általános vonásait összefoglaló H. Kreißiget említjük, az NDK ókortudományának nemrég elhunyt vezető személyiségét. Sajnos a terjedelem szabta szűk keretek miatt mégis sok hiányérzetünk marad a tanulmányok elolvasása után. E hiányérzet legfőbb oka az, hogy a szerzőknek egyszerűen nem volt lehetőségük azoknak a minőségi differenciáknak az érdembeli elemzésére, amelyek a görög, a hellénisztikus és a római rabszolgatartást elválasztják egymástól. És bár az «Előszó» a különféle vélemények ütköztetését ígéri, akárcsak az előző fejezetekben, itt is hiányzik a jelenleg oly divatos polgári nézetek — mint az «ókori feudalizmus» és az «ókori kapitalizmus» létezését állító felfogás — alapvető bírálata.

Ha végül is mérlegre tesszük azt, amit a Kézikönyv szerkesztői ígértek és amit adtak, akkor feltétlenül a pozitív benyomások felé billen a mérleg nyelve. Főként, ha meggondoljuk, hogy a mű olvasói általában nem ókortörténészek lesznek, és a recenzens előbbiekben jelzett hiányérzetei aligha érintik őket. Az, aki egy általános és modern áttekintést akar kapni az emberi társadalom eddigi gazdasági fejlődéséről, sőt, a szakmai eligazítás mellett további önműveléshez óhajt segítséget, nem fog csalódni ebben a könyvben.

KERTÉSZ ISTVÁN

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen veszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgató ja
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. szeptember 20 — Terjedelem: 11,2 (A/5 ív)
88.17046 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

MEGEMLÉKEZÉSEK

Weinstock István ébresztése. *(Borzsák István)* 241
Jubileum és emlékezés. M. J. Vermaseren. *(Wessetzky Vilmos)* 243

KUTATÁS

Harmatta János: Európa nyelvei és népessége a középső paleolithikumban 244

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Borzsák István: A klasszika-filológia az Eötvös-Collegiumban 249

VITA

Az ismeretterjesztés felelőssége
D. Kallisztov: Az antik színház. Ford. Bárány György. (Ism. *Karsai György*) 258
Middle Iranian Studies. Ed. by W. Skalmowski & A. van Tongerloo. (Ism. *Jeremiás Éva*) 263

KÖNYVSZEMLE

Q. Horati Flacci Opera. Ed. St. Borzsák. (Ism. *Ritoók Zsigmond*) 272
Apostoli atyák. Szerk. Vanyó László. (Ism. *Adamik Tamás*) 274
Aurelius Augustinus: Vallomások. Ford. Városi István. (Ism. *Adamik Tamás*) 277
I. Molnár: Verantwortung und Gefahrtragung bei der locatio conductio zur Zeit des Principats. (Ism. *Jakab Éva*) 282
U. Wesel: Der Mythos vom Matriarchat. (Ism. *Hamza Gábor*) 283
Handbuch Wirtschaftsgeschichte. (Ism. *Kertész István*) 285

JATE Központi Könyvtár ... Szeged
IK-987

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 49,— Ft
Kötetenként előfizetve: 98,— Ft

ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

12. *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.

13. *Maróth Egon:* Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.

14. *Maróth Miklós:* Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.

15. *Szabó Miklós:* Archaikus agyagszobrászat Boiotiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.

16. *Szepessy Tibor:* Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás:* Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356. l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 46[illegible] l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 [illegible] Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l.